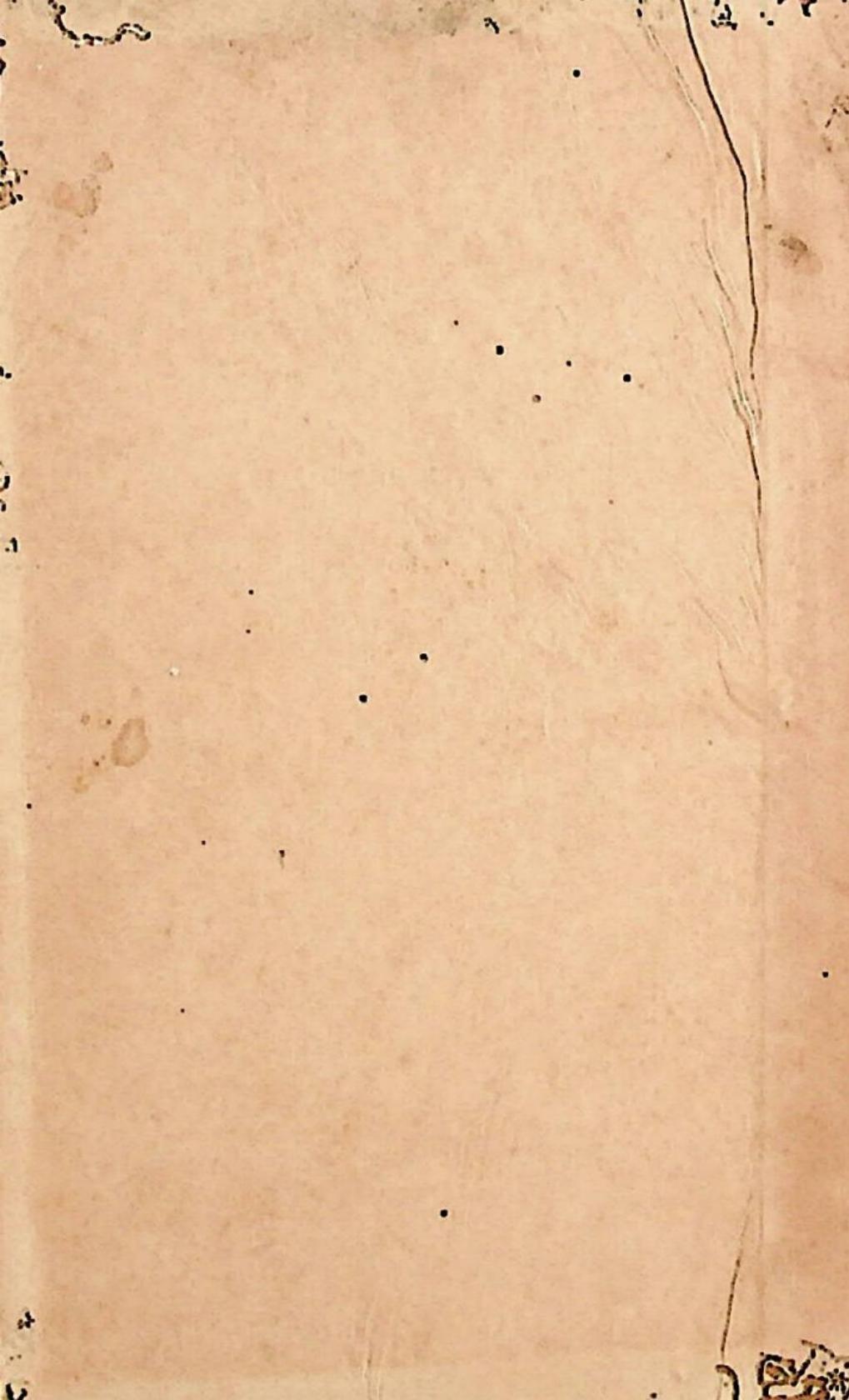


१३

श्रीः

# वेदान्तमार्तगडः

(वेदान्तरक्षामणिव्यामोहविद्रावणात्मकः  
शांकरभाष्यसमालोचनात्मगव्ये)







\* श्रीः \*



श्रीनिवासपरब्रह्मणे नमः

श्रीमते रामानुजाय नमः

( वेदान्तरक्षमणिच्यामोहविद्रावणात्मकः )

( शांकरभाष्यसमालोचनात्मकश्च )

## वेदान्तमार्तगदः

श्री १००८ श्रीमद् जगद्गुरु श्रीभगवद्रामानुजाचार्य  
सिहासनासीन श्रीमद्भूतपुरिस्थ श्रीआसूरि रामानुजाचार्य  
स्वामिपण्डितसार्वभौमानां श्रीशैलानन्तपूरुपवंशाभिजन श्रीतिरु-  
पतिस्थ श्रीकृष्णमहाचार्यस्वामिपण्डितसार्वभौमानाञ्चान्तेवा-  
सिना, अयोध्यास्थ जगद्गुरु श्री वालदेशिकमहाचार्यपाद-  
लवधात्मज्ञानेन नानातन्त्रस्वतन्त्रेण पण्डितसार्वभौमं श्रीवैष्णव-  
शिरोमणि पं० श्रीअयोध्याप्रसादात्मजेन-गोरक्षपुरमण्डलान्तर्गत  
विष्णुपुरप्रामाभिजनेन अयोध्यास्थ श्रीकृष्णभवनाधीशेन

पं० श्री मुरलीधराचार्येण विरचितः

सत्र

कलिकातास्थ श्रीरामानुज वेदान्त विद्यालयाध्यक्षः

व्याकरणवेदान्ताचार्यः पं० रामदुलारे शाखिभिः

प्रकाशितो विजयतेरराम्

प्रकाशक :—

पं० श्री रामदुलारे शास्त्री  
व्याकरण-वेदान्ताचार्यः

ग्रन्थपत्र

श्री रामानुज वेदान्त विद्यालय  
नं० ५ वांसतङ्ग गली,  
कलकत्ता ।

Published by :-

Pt. Shree Ramdulare Shastri

Vill. Bishnupura,

P.o. DHAKHAWA BAZAR.

Dist. GORAKHPUR.

Written by :-

Pandit Muralidharacharya Shastri  
Vyakaranacharya, Vedant Tirtha,  
Darshan Keshari, Tarkwachaspati

SRI KRISHNA BHAWAN,  
AYODHYA.

ग्रन्थप्राप्तिस्थानम् —

श्रीरामानुज वेदान्त विद्यालय  
नं० ५, वांसतङ्ग गली,  
कलकत्ता ।

श्रीकृष्ण भवन  
अयोध्या

मुद्रक —

न्यू राजस्थान ग्रेस  
७३, मुकाराम बाबू स्ट्रीट,  
कलकत्ता ।

“श्रीहरिः”

‘अहंकेद्वन्नम्’

श्रीभगवद्गीतायणाचार्यकृतव्रक्षसूत्रस्य सर्वस्वभूतंभाष्यं  
श्रीजगद्गुरु भगवद्रामानुजाचार्यप्रणीतं श्रीभाष्यमेव । तदेव च  
वोधायन टङ्क द्रमिड भारुचि प्रभृति पूर्वाचार्यसिद्धान्तसम्मतम् ।

अस्मिंश्च श्रीभाष्यसिद्धान्ते सर्वां अपि श्रुतयस्सर्वाणि च  
दर्शनानि तत्पूज्यस्थानमेव लभन्ते ।

अस्माकं हि सर्व एव दार्शनिंकास्समादरणीयाः न केऽपि  
दृष्याः, यतस्सर्वेषामात्मकेमायैव सन्तिप्रवृत्तयः ।

परन्तु परमतीर्थास्पदमपि श्रीभाष्यं दूषितुकामेन महा-  
महोपाध्यायानन्तकृष्णशास्त्रिणा विनिर्मितोऽवाज्यवादपरिपूर्णः  
श्रीभाष्यसमालोचनात्मकवेदान्तरक्षामणिग्रन्थ एव हठाचित्तमा-  
कुष्य शांकरभाष्यादिखण्डनपूर्वकं वैदिकमार्गस्थापनाय मां  
नियोजयति ।

अतः परमवैदिक श्रीभगवद्रामानुजमुनि सिद्धान्तसंरक्षण-  
तत्परैरस्माभिरपि निर्मत्सर श्रद्धालुचिद्वज्ञनसन्तोपाय तदुत्तर-  
प्रदानात्मको वेदान्तमार्तण्डः प्रकाश्यते ।

अस्य च ग्रन्थस्य प्रकाशने श्रीजगद्गुरु भगवद्भाष्यकारचरण-  
दत्तचित्तास्सर्व एव सहायक मठाधीशवर्गाः, तथा नारायणदास

( = )

वांगड़, हजारीमल सोमाणी, महात्मारघुनाथदास प्रभृतयः  
श्रेष्ठिवर्गाश्च धन्यवादार्हाः ।

विशेषतश्च श्रीपुरिस्थ-उत्तरपाश्च महान्तवर्याणां श्रीजग-  
द्गुरुभगवद्रामानुजाचार्यसिद्धान्तप्रकाशनशीलानामाचार्यव-  
र्याणां श्रीगोविन्दाचार्य स्वाभिनाष्टुपकारं वारस्वारमनु-  
स्मरामः ।

नान्देडऋषिकेशप्रभृतिस्थानाधिपानां जगद्गुरु श्रीतोताद्वि-  
चरणाश्रितानां ऋषिवराणां श्रीमत्परमहंसपरिब्राजकाचार्याणां  
श्रीदामोदराचार्यजीयरस्वामिपादानामुन्नराधिकारिवर्ज्याः पण्डित-  
प्रवर श्रीलक्ष्मणाचार्यशास्त्रिणश्चात्र मुहुर्मुहुस्सम्मानार्हाः ।  
येषां पूर्णसहयोगेन दुरत्ययेऽपि काले ग्रन्थमिमं प्रकाश्य  
प्रियसञ्जनपाठकेभ्यस्सादरं समर्पयाम इतिशम् ।

अयोध्यास्थः

पं० श्रीमुरलीधराचार्यः



श्री भाष्यकार  
श्री १००८ श्री जगद्गुरु भगवद्रामानुजाचार्य  
स्वामीजी महाराज



## FOREWORD

This work *Vedanta Martanda* is a scholarly defence of *Sribhashya* of Sri Ramanujacharyapada by Pt. Muralidhar Acharya Shastri Vyakarana Vedantacharya against the adverse criticisms of the *Vedanta Rakshamani* by Mahamahopadhyaya Ananta Krishna Shastri. The erudite author is well versed in both the Sankara and Ramanuja Bhyashyas of the Brahma Sutra. He is an adept in the art of textual and philosophic criticisms. He has masterly refuted all the criticisms of the *Rakhamani* point by point with admirable logic and sastrik proof.

The attacks of the *Vedanta Rakshamani* are seldom new. The same attacks had been made over and over again previously by more eminent men than the author of *Vedanta Rakshamani* and replied over and over again. The very few new points of his attack betray that he is opposed to the admitted principles of Sri Sankaracharya himself and his eminent followers in whose defence he has written the book.

"The doctrine of Absolutistic Monism (Advaitavada) was first revealed by Gaudapadacharya. Afterwards it was formally propounded as a system of philosophy by Sri Sankaracharya." The *Rakshamani* therefore admits that the theory of Advaitavada is of recent origin. Whereas the theory of Visishtadvaitavada, as we will presently see, was propounded in the hoary Puranas whose author is the author of the Brahma Sutras, and in the hoary Panchratra, whose author, as stated in the Mahabharat, is Sri Narayana, the Para Brahma Himself. It is so stated in the Bharadvaja Samhita also—*गवरात्रं महद्विद्यं शास्त्रं श्रुति-विगायनम् । निशेषेणाभिगत्यन् गौतंभगवता स्वयम् ॥* So the authoritativeness of the Pancha-

ratras cannot be cavilled or called into question by any one who is a Sanatandharmi.

The word 'भूतिविभावनम्' shows that in the Pancharatra, the Srutis or the Vedas have been interpreted by Bhagavan Himself, so it is the best interpretation of the Vedas and the most authoritative Shastra after them, for the Vedas came out from the Bhagavan as His incarnations, whereas the Pancharatna was spoken by Him. Brihaspati says—  
 इतिहास पुराणान्वा वेदं समुपश्च हयेत् । विभेत्यल्पभूताद्वेदो मामवं प्रतिरिप्ति ॥  
 The Vedas should therefore be interpreted through the aid of the Itihasas like Ramayana and Mahabharata and Puranas like Vishnu, Bhagabata, Padma, Garura and Varaha and the like, otherwise there is the likelihood of misinterpretation, which is exactly the case with the Vedanta Rakshamani.

The 'Brihad-Brahma Sanhita' is one of the one hundred and eight Samhitas of the Pancharatna says:—चिदचित्पकृतिद्वेदाभा  
 निषेपगतया हरौ । तद्विशिष्टं परं ब्रह्म भूतिराह महाभते ॥ (Pada 4 ch  
 9. sl. 35) —

There are two kinds of Prakriti, one is Chit or consisting of a mass Jivas (animate beings) the other is Achit, an inanimate thing (अजीव ) not chit or not Jiva, both are inherent in Hari (Param Brahma) as his attributes. The Sruti says that Param Brahma is qualified with them ( तद्विशिष्टं ). Again in the same pada chapter nine—स्थूलसूक्ष्मस्वरूपेण सर्वं यत्रादतिष्ठते ॥ एतद्विशिष्टाविष्टं प्रग्रह वेदान्तसम्मतम् ॥

Again in pada four chapter ten it says:—यथा पर्यामि राजेन्द्र  
 पृतमरित न दद्यते । तद्विशिष्टं परं यद्विकमेवावलोक्यते ॥ “चिदचित्पकृतेवै  
 विशिष्ट ब्रह्म पार्थिव ॥ कार्यकारणमेदेन स्वध्यवस्थाद्वयमुच्यते । कारणे सूक्ष्मस्वरूपेण  
 हैं तेन परिवृद्धितम् ॥ स्थूलस्वरूपेण कार्येण हैं तेनामादितं हितम् । न भिद्यते परं  
 तस्मात्परं तस्मान्विद्यते ॥ गुणिनस्तु गुणो यद्विशिष्टादेन गुणो यथा । एवं विशिष्टा-  
 हैं तं हि भूतिस्थूल्युदितोन्प ॥ ”

There is butter within milk, but o' king, it cannot be seen, as milk containing ghee or butter looks only as milk, so, o' King, Brahma containing inherently within Him the attributes, of chits and achit looks as ( एक ) Brahma only without any attributes. In different circumstances of cause and action, He appears in two different conditions. In the causal state, Brahma with Its attributes of chits and achits, remains in a subtle unmanifested condition (as one Sat). It becomes many animate and inanimate objects (of chits and achits) in dwaita condition. In the state of action (chidachidgarbha visishta) Brahma is manifested in gross dwaita form. In the adwaita condition the Paramatma part, and the chida-chit body or attribute parts were all in one unmanifested subtle (Sat) form undistinguishable from each other by name and form. But in the dwaita condition the Paramatma part remains in the same subtle and unmanifested condition, though its chidachit body or attribute parts become manifested in gross forms. In the state of action Brahma the Paramatma and his chidachin mixed body parts are in two different conditions, therefore it is called dwaita avastha. In the adwita condition the chidachin mixed attribute parts dwelt in the Paramatma as one with Him, being inseparable from Him. In the dwaita avastha though the Parmatma remaining in subtle form and Its chidachit body in gross form still the Paramatma does not get separated from the gross body, as the gunas or attributes can never get separated from their possessor, or the guni can never get separated from his attributes or gunas. In this way Visishtadvaita or qualified Monism has been propounded in the Srutis and the Smritis.

In the sixteenth chapter of the Varahapurana's Venkatachal Mahatmya,-The fourfaced Brahma addressing Bhagavan Mahavaraha says, आसीद्ग्रे सदेकस्तु स च नारायणः स्मृतः । जीवः सद्गप्रहृत्वाच विदिष्टं त्वं तु कारणम् ॥ "Before the

creation of the universe, there was one Sat, known as Narayana, as cause, with an infinite number of Jivas and Prakriti in a subtle condition as attributes (visishta) thereof. You are the same." In the above texts quoted from the Pancharatra and the Varaha Purana the very word 'visishtadvaita' occur,. Hundreds of similar proofs can be cited from the vishnu and other Puranas and other Pancharatna samhitas. After these clear proofs from the Pancharatna and other Puranas, it is futile for the Rakshamani to argue like the village school master in the deserted village that the Brahma of the Vedantas or the Brahmasutra is not Visistadvaita or qualified Monism but Absolute Monism, unqualified either with chida-chits or any other guna, Kalyan or otherwise.

It is not possible in an introduction to set out all the objections raised by the Rakshamuni and the reply given thereto by the Vedanta Martanda but we will point out some of the main points of attack by way of illustration—

The objects the Rakshamani wants to establish are as follows:—

1. Gnana and not Bhakti (upasana, worship) is the sadhana (the means or the cause) of Mukti (Emancipation Absolution, Absolute Freedom, or Salvation).

2. Emancipation can be attained only by one's self endeavour, without the aid of Adrishta, or Isvara's (Lord's) Grace. The Lord's Grace connot deliver Absolute Freedom or Mukti.

3. Samsara can be destroyed only by gnana and not by the Grace of the Lord obtainable by His worship. The moment the cognition of Brahma is obtained, on that very moment the samsara is destroyed, and Jivanmukti (Absolute Freedom

during the life time) is obtained, and sadhana ends for good. Hence, there is no longer any necessity of lifelong Upasana till the body falls.

4. Both the srutis(Vedanta) and the Brahma-Sutra preach that the Absolute (Nirgun) Brahma is the only Reality, sagun-Brahma or Isvara personal god) the jivās and the universe are all unreal or false.

5. Karma is not an anga or a step leading to gnana, and a gnani need not perform any karma prescribed by the sastras.

The two mimansas purva (karma) and uttara (Brahma) are not integral parts of one mimansa sastra; and the import of the 'word atha' (thereafter) is after the acquisition of (the sadhana chatustayas) the four equipments and, and not after the study of the karma Mimansa.

Sri Ramanuj in support of his proposition that, moksha is attainable only by the grace of the Paramatma: and only by him, who by his intense and constant bhakti (devotion) to the Lord Parmatma alone and only for His samslesha (association) and for nothing else, becomes His favourite and therefore is graciously favoured with His (darsana) vision has cited the following vaidika mantra—  
 नायमात्मा प्रवचनेन लभ्योन मेष्या न चहुना भुतेन । . येवैष वृणुते तेन लभ्यः ।  
 तस्यैष आत्मा विवृणुते तनुं स्वाम् ॥ ( कठ० १३२३ः मु० ३३२ )

It has been generally intrepreted by eminent scholars of all the schools including Sri Sankara's school as follows—  
 "neither can this Atma (Paramatma-Brahma) परमंब्रह्मम् ३३१  
 be reached or got by mere (without devotion) pravachana,  
 nor by extensive knowledge or learning of the srutis, whom

alone this Atma chooses, by him can He be got or reached, to him this Atma discloses or reveals His own (तत्) body, form or svarupa."

This exactly is the interpretation of the mantra made not only by Ramanuja and Madhava, but also by Ananda Giri, Brahmananda and others most eminent writers of the Sankara school to which the author of the Rakshamani himself belongs. In order to do away with the grace of Isvara for obtaining the vision of the Brahma paramatma, the author of the Rakshamani contends that the latter half of the mantra does not bear the meaning put on it by Ramanuja; the true interpretation of which should be as follows.

'Whom' this' sadhaka Jiva entreats by that sadhaka can He be revealed or got, to him this Atma (Brahma) shows His svarupa or form.' For he contends that the word 'esha' in the third pada must refer only to the sadhaka jiva whom we know and not to the unknown Paramatma; and the word brinute (chooses) cannot refer to the choice of a superior person of a devotee, but to the choice of a superior person for his protection by an inferior jiva. The reason shown is laboured and wrong for, the word 'esha' according to the rules of grammar must refer to something that is present in the mind of the speaker, irrespective of the fact whether it is known or unknown. Moreover it is purva paramarsi, so it must refer to the word 'atma' in the first pada of the first half of the mantra which admittedly refers to the Lord (Isvara paramatma). Both in the first pada and the fourth pada the words esha atma occur and by both of them the speaker admittedly

refers to the paramatma or the Lord, therefore the same atma must have been referred to by the speaker by the word 'esha' in the third pada. The Position taken by the Rakshamani is indefensible on the face of it. In order to earn easy notoriety the Rakshamani has intentionally distorted the meaning of the passage—यमेवैप्य शुते तेन लभ्यः, for its author in his 'Tattvadipanam' has written with regards to this passage—इति उद्दराभीनत्वं विद्यागालक्ष्यते।

This mantra has in effect been interpreted in the Gita by the Lord Himself in the following slokas—  
 मया प्रसन्नेन तवार्जुनेदं रूपं परं दशितमात्मयोगात् । तेजोमयं विद्वमनन्तमाय  
 यन्मे त्वदन्येन न हश्चर्वम् ॥ न वेद यज्ञाध्ययनै ने दानेन च क्रियाभिनै तपोभि रुपैः ।  
 एवं रूपःशक्य अहं नुलोके हष्ट, त्वदन्येन कुरुप्रवीरः ॥ ( गी० ४७।४८ )

नाहंकेदेनंतपसा न दानेन न चेत्यया । शक्य पूर्वमिष्ठोद्रष्टुं हस्तवानसि मा  
 यंथा ॥ भक्त्या त्वनन्यया शक्य महमेवमिष्ठोर्जर्जुन । ज्ञातुं द्रष्टुं च तस्वेन प्रवेष्टुं  
 च परन्तप ॥ ( गी० ३, ४ )

Thus from the words of Bhagavan Himself, in the Gita, it is clear that nothing but the prasada or the Grace of the Lord can give His vision which leads to Mukti.

The Rakshamani relying upon the following slokas,—

उद्धरेदात्मनात्मानं नात्मानमवसादयेत् । आत्मैवद्यात्मनो बन्धुरात्मैव रितु-  
 रात्मनः ॥ ( गी० ६ )

तेषां सततयुक्तानां भजता प्रोतिपूर्वकम् । ददामि युद्धियोगं तं येन माममुप-  
 गान्ति ते ॥ ( गी० १०।१० ) of the Gita very strongly asserts that, the sadhaka must by his own endeavour attain, without the help of the God's grace, gnana by which alone and not by bhakti, he must attain salvation. The first solaka he says expressly excludes outside help, and the word 'buddhiyoga' in the second means gnana by which alone the sadhakas get My vision which leads to mukti.

The true meaning of the sloka is—Rescue your atma (soul) from the samsara, by your mind (unattached to the worldly objects—which are perceptible by the five organs of perception), and do not allow your soul to be put into worldly troubles or distress by your mind (attached to the worldly objects). One's mind (unattached to the worldly objects) is the only bandhu of his soul and the mind attached to the samsara is the only enemy of the atma or the soul.

Sri Sankara in his Gita Bhashya of this sloka says—as it is said, mind is the only bandhu of soul, there is no other bandhu, who can be of any help for the liberation of the soul from the samsara ; a bandhu of the world (such as father, mother, brother, wife or son and the like) being an object of affection or attachment, is really, unfavourable or hostile to moksha. Therefore it is proper to assert that the mind is the only bandhu of soul (in attaining moksha) and the mind is the only enemy of the soul. Any injurious person or an outside enemy, is enemy because of the mind, therefore it is proper to ascertain that mind is the only enemy of the soul'. Thus we see the words 'one's mind is his only bandhu and mind is the only enemy of his soul' teach the sadhaka that he cannot rely upon an outside bandhu like father mothor etc. for help for his salvation : for such a bandhu being an object of worldly affection is really a hindrance to his attaining Moksha. So this sloke excludes an outside bandhu only, but does not exclude the internal bandhu of the Soul's Soul the paramatma who is the natural bandhu—"सुर्हिदं सर्वं भूतानि ज्ञात्वा मां शान्तिमृच्छति ( गो० २१ ) Know Me as real benifactor of all persons, without expecting any good turn in return. The benifaction alluded to in the word "surhridam" ( natural benifactor ) is help in attaining moksha as well as in giving of darsan leading to the salvation from the samsara which clearly appears from the words "santimrichchhati".

This sloke only teaches us that in order to attain



श्री श्री १००८ श्री अनन्ताचार्य स्वामीजी महाराज  
प्रतिबादि भग्नकुरमठ  
काशीवरम  
गढ़ास



salvation it is necessary for a sadhaka to restrain his mind and the five organs of perception. It should be read with this sloka—तानि सर्वाणि संयम्य युक्त आसीत् मत्परः । वशेद्वि यत्प्रेन्द्रियाणि तस्यप्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥” ( गी० २११ ) -By restraining your (indriyas) five organs of perception, which inimically endeavour forcibly to divert your mind to worldly objects and which are very difficult to conquer by one's own endeavour, fix your mind's attention \*(matparam) only on Me as your saviour, then by My Grace you will be able to conquer and thoroughly control your indriyas including the mind. When the organs of perception including the mind are under one's absolute control his pragna becomes pratishthita. that is, he obtains samadhi easily.

This (G. 6. 6) sloka of the Gita, therefore, does not help the author of the Rakshamani in establishing his view.

The true meaning of the other (10. 10) sloka of the Gita cited by the Rakshamani in support of his view is—"To those lovers of Mine, who always desiring My (samyoga) connection or association constantly practice My devotion, do I as a result of their extremely deep devotional thinking, (pratipurvakam) affectionately give them (buddhiyoga) clear visionlike buddhi by which means they reach or get Me.

It is impossible to think how this (G 10. 10) sloka can help the Rakshamani in coming to the conclusion that Nirguna gnana and not bhakti is the sadhana or cause of Mukti ; rather it lends support to the opposite view that upasanakhya gnana or bhakti is the cause of Moksha and not nirguna gnana. “तेर्यां ज्ञानो नित्ययुक्त एक भक्तिविशिष्यते । प्रियोदि ज्ञानिनोऽस्यर्थमहं स च मम प्रियः ॥” ( गी० ७।१७ )

In this sloka it is expressly stated that, the gnani is he who is "nityayukta and ekabhaktiman" to Me (Isvara), or who constantly desires nothing else than My association

by intense bhakti to Me only. In the Narada Pancharatra, (ratra I). It has been said that—"gnanam tat krishnabhaktidam"—that is gnana, which gives bhakti in Srikrishna. In the gita bhakti has been called the "rajavidya"—राजविद्या राजगुणं पवित्रमिदमुत्तमम् । प्रत्यक्षावगमं धन्यं समुद्भवत्तुमयगम् ॥" (गी० १.३)

—The king of all the vidyas, the best vidya, or the paravidya "Atha para yaya tadaksharamadhidigamyate (Mu. 1-1-6)—paravidya is that vidya or gnāna by which the Akshara Para Brahma becomes visible to the possessor of the vidya. In the Gita (9. 2) sloka the word "pratyakshavagamam" occurs, which carries the same meaning—"by which the object of the worship-Brahma, becomes visible to the devotee's eye. "Paravidya" therefore is the vidya by which Brahma becomes visible and is reached or got. Therefore, Bhakti or the rajavidya is the best of all gnanas by which alone Brahma is reached by a devotee". There is no other gnana, like Nirgunagnana, by which Brahma can be seen and Moksha can be obtained. Karma, whether virtuous or sinful, is avidya and binds one to the samsara. When the karmas are destroyed then only Moksha can be attained. The karmas are destroyed when Brahma becomes visible—गियन्ते हृदयप्रन्थिदिल्लयन्ते सर्वसंशयाः । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे ॥ ( मु० २.२६ ) On obtaining the vision of (God) "paravara"- to whom all else are inferior, the mental knots (passions of the mind) are untied, that is destroyed, omniscience being gained, all doubts (regarding chit achit and Isvaratattvas) are removed, and all the amassed karmas (virtuous or sinful) of past lives (except the prarabdha) of the devotee are destroyed". The word "drishte" (Mu 2. 2. 8 ) means—at the time of the ripening of the deep (dhyana or nididhyasana) meditation when the vision like consciousness (buddhi), regarding the nature, form or body, attributes and bibhutis of the object of devotion which the devotee feels in his mind's eye.

The word pratyaksha'bagamam means 'pratyakshavada-bagamanam," that is (G. 9. 2) which means vision-like (budhi) consciousness of the objects of devotion. This vision like consciousness of the Isvara's (svarupa) nature, (rupa) form, (guna) attributes and (bibhuti) the superhuman powers, which the devotee feels in his mind's eye at the time of his performing dhyana or other acts of devotion, he gets by the Grace of God (very much pleased by his devotional practices) as affectionate gift. This He (Isvara) expressly says in the sloka—ते पां सततयुक्तानां भजता प्रोति पूर्वकम् । ददामि युद्धियोगं तं येन मासुपयान्ति से (गी० १०।१०)—Because they are always in this way practising acts of devotion (yuktanam) desiring incessant connection with Me I, (pritipurvakam) being pleased with their intense devotion to me affectionately do give them that (buddhi yogam) visionlike consciousness of Myself (that is regarding my nature form attributes and superhuman powers) by which " (yogam) means they reach or get near Me. It will not be out of place to point out here that, in the Rajvidya sloka (g. 9. 2) quoted above the upasanakhya dharma, it has been said by the Lord as "avyayam" meaning that does not cease even after attaining mukti but continues in the "tripadbibhuti" or the Brahmapura, the immortal home the Divyadharma of the Lord or paravyoman which is situated beyond the pale of this universe. निगादस्यामृतं दिवि “चाज” सं ३१-३) —

Brahma Purusha Narayana's tripadbibhuti is situated in immortal Divyadesa. Divya because beyond the pale of prakriti and lustrous. यः सर्वज्ञः सर्ववद् यस्तेषु महिमा भुवि । दिव्ये ब्रह्मपुरे द्वेषु योग्यात्मा प्रतिष्ठितः । (गु० २।२।३) । क्षमं तगसल्लु पारे । Therefore even after attaining Moksha in the divya Para-brahma's own immortal diyadhama the distinction between the Isvara and the jivas, as upasay and upasaka continues. It is further to be noted that the brahmapura, the abode of Brahm

parmatma is immortal (amritam) made of Pure (unmixed with the rajastamo gunas) satvagunatmaka achit, because it is divya or luminous or lustrous, Satyaguna being luminous and illuminator-prakasaka(G.14.6). Therefore there are three immortal real entities chit, achit and Isvara, of these three tattvas Isvara the last one is Parabrahma Himself, because Isvara is omniscient and His dwelling place is called the Brahmapura which is beyond the limit of prakriti maya, avidya or tamah. पुरुषः स परः "पार्थं भक्त्यालभ्यस्त्वनन्यया । यस्यान्तः स्थानिभूतानि येन सर्वमिदं ततम् ॥ ( गी० ७।२३ ) Partha, the paramapurusha Brahma within whom (that is whose body) the created objects of the world live, and who is pervading all these animate or inanimate things of the universe, by his omnipresence, can be reached or got by bhakti applied to Him only and to no one else. नगेभक्तः प्रणश्यति गी० १।३।—my bhakta becomes immortal by obtaining moksha. माहि पर्थं द्यपाधित्य...यान्ति परो गतिं (१।३२ ) —by taking refuge in Me they attain moksha, मन्मना भव मद्भक्तो मयाजो मां नमस्करु । मामेवैष्यसि युक्त्वैवमात्मानं मत्तरायणम् ( गी० १।३४ ) Be My bhakta and then with extreme love fixing your mind's attention to Me with uninterrupted continuity always practise My worship, and after worship bow to Me in obeisance, in this way by preparing :your mind, if you make Me your only refuge, then certainly you shall get Me and thereby attain salvation, भक्त्या मामभिजानाति यावान् यश्चास्मि तत्त्वतः ततोमा तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम् ॥ ( गी० १।६।६ )—By parabhakti my brahmabhuta bhakta can know (yaschismi) what I am by nature and characteristics, and (yavan) how great I am with my good virtues, infinite attributes and superhuman powers after thus acquiring My knowledge fully and clearly by the parabhakti the bhakta succeeds in completely getting Me. भक्त्या त्वनन्यया दाक्षं अहमेवग्निधोर्जुन । ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेद्युं च परन्तप ॥ ( गी० १।१।६४ )

By devotion constantly to Me alone, and not for any other purpose than solely for My love, I as Visvarupa-Visishta can be rightly or truly known (from the sastras), then rightly or truly seen, and then rightly or truly got.

मन्मना भव मद्भक्तो मथाजीमानमस्कुरु । मामेवैष्यसि सत्यंते प्रतिजाने प्रियोऽसि मे ॥  
 ( गी० १७।६४ ) Be My bhakta, lovingly fix your mind's attention towards Me with uninterrupted continuity, with bhakti practise My worship and then with bhakti bow to Me in obeisance, If you do so I promise, as you are dear to Me, you will get Me "The above saying of the upanishads clearly establish that bhakti is the cause of the God vision and moksha, सर्वकर्माण्वपि कुर्वण्ठो मद्व्यपाश्रयः । मत्प्रसादादवाप्नोति शास्त्रं पद्मव्ययम् ॥ ( गी० १८।६६ ) Sri sankara interprets this sloka in this way—"a person, whose I Vasudeva Isvara is the only refuge is madvyapasraya, such a person by doing even a prohibited act and not merely a nitya naimittika and kama act gets the immutable and imperishable ever lasting vaishnava pada through My Grace." तमेव शरणं गच्छ सर्वं भावेन भारत । मत्प्रसादात् परां शान्तिं स्थानं प्राप्स्यसि शास्त्रं ॥ ( गी० १७।६६ ) Take His shelter in every way, namely as a guru (preceptor), as a (sadhana) means, and as the प्राप्य the object to be obtained, then by His Grace you will be able to get absolute peace or bliss and obtain moksha, "—सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं प्रज्ञ । अहंत्वा सर्वं पापेभ्यो मोक्षयिष्यामि माशुचः ॥ ( गी० १७।६६ ) Perform gladly and with great devotion to Me any of the dharmas like karma-jnana yogas and bhakti-yoga to which you are competent, as My agent that, is relinquishing its principalship, ownership and the fruit, and by way of My worship, and not as a means to get My direct vision and thereby to the attainment of salvation. By ceasing to consider these dharmas together with their accessories and concomittants as cause of getting My vision and thereby your attainment of salvation, entirely

rely on Me only, considering myself as the cause of giving you My direct vision and thereby your salvation. If you do so, I shall purge or absolve you from all sins (that is punya-papatmaka karmas which are standing in your way of getting My vision and thereby your moksha. Therefore you need not be sorry, considering that it will be impossible for you to attain mukti either by karma yoga, Gnan yoga, or bhaktiyoga during this life time of yours, or by any other means such as your own endeavour." The above three sayings (G.18, 56, 62,66) of Bhagavan smashes the ipse dixit of M: Anananta Krishna, in his Vedanta Rakshamani, that the Lord's Grace cannot deliver Absolute Mukti to His devotee who has taken refuge in Him. "धर्मार्थकामैः किं तस्य मुक्तिस्तस्य करे स्थिता । समस्त-जगता मूले यस्य गति स्थिता ह्वरेः ॥ देवोद्योपा गुणमयी हरेमायि दुरत्यया । तमेव ये प्रपाद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते ( गारडे पूर्णं खण्डे १६१३०, ३१ )—

These slokas expressly assert that without any endeavour of a person for his salvation he may attain moksha by Hari-bhakti only. Hari's Maya is the cause of a jiva's sansara. She can not be conquered or got over by his own endeavour or by any help received from any other person, be He a Brahma (Chaturmukha) or Siva (The Parbatipati). They only can get over the sea of Maya who becomes prapanna or takes shelter of Hari and no one else, or by any other means. Prapanna or Bhakta becomes very dear to Hari and therefore by His Grace the Bhakta or prapanna succeeds to cross over the Sea of Maya.

On the basis of the Uddharedatmanainanam. (6. 5) Sloka of the Gita, the Rakshamani says that one's salvation must be attained without the aid of adrishtha or the God's Grace. How is it possible when a jiva is absolutely under the control of Iswara ? इश्वरः सर्वभूतानां हृदेशोऽर्जुन तिष्ठति । भ्रामयन्तव्य-भूतानि यन्त्रास्वानि मायया ॥ ( गी० १८।६। ) सबस्य चाहूं हृदि सन्निविष्टो मत्तः

स्वृति ज्ञानमपोहनं च ( गी० १८५ ) ॥ य आत्मानमन्तरो यमयति ( वृ० माध्य ५।४३२ ) ॥ 'अन्तःप्रविष्टः शास्ता जनानां सर्वतिमा ।' ( तै० आरण्यकः ३।११।१० ), परात् तच्छुतेः ( ब्र० सू० २।३।४० ) ॥

These proofs contradict the Rakshamani's assumption. As all the mental and physical activities on the contrary depends on the will of Iswara the Almighty. Therefore a jiva cannot liberate himself by his own endeavour against the wish of god, or do anything as an independent karta. Jiva's kartitva as a created being is not natural but arises by order or approval of Iswara. एष लोके भग्य उन्नीशीपते, पृथग् द्वासाधु कर्म कारयति तं यमधोनिनीपते ( कौ० ३।८ ) "परात् तच्छुतेः."

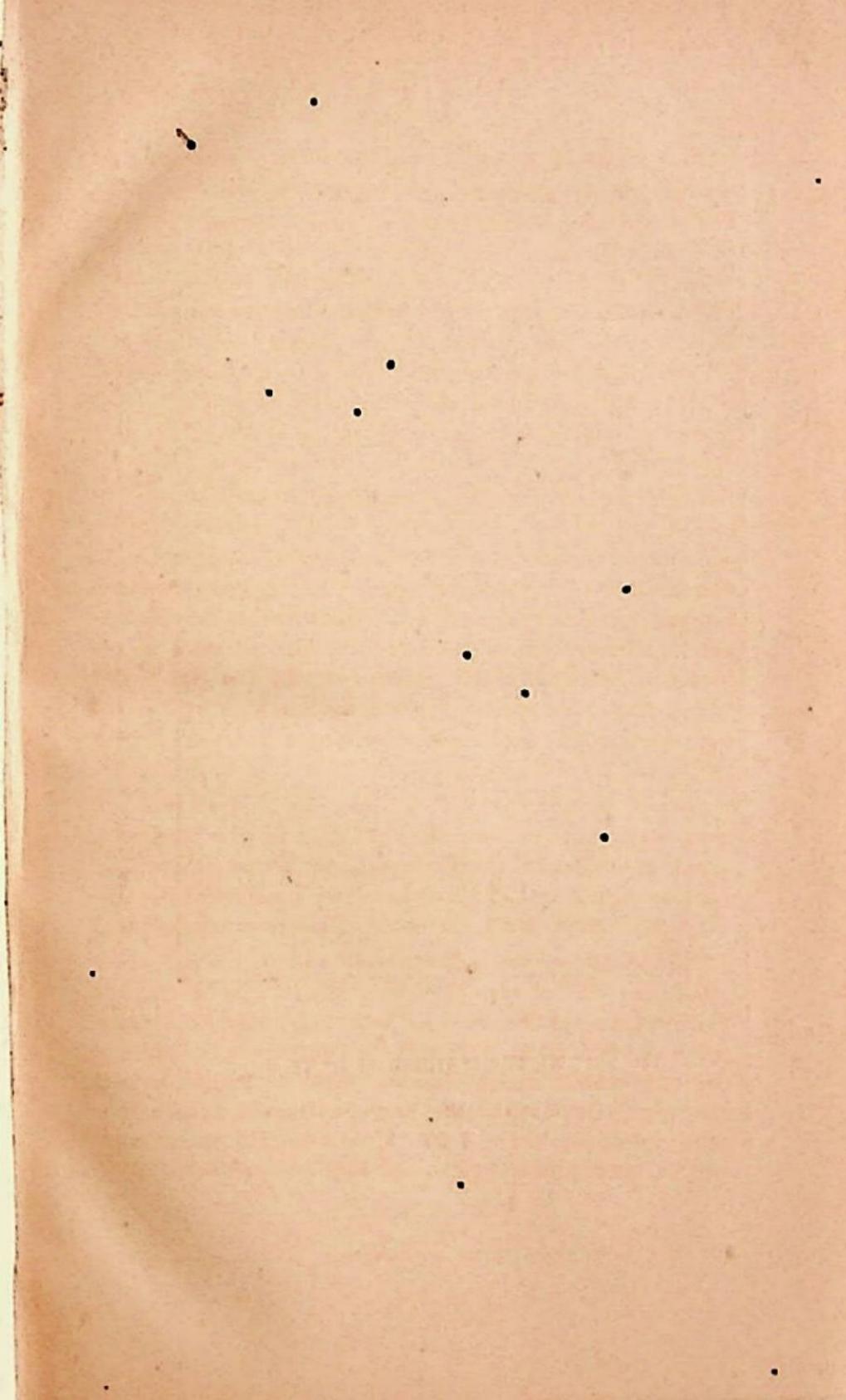
Therefore it follows that no one by his own endeavour can liberate himself. Whom Iswara wants to liberate from the sansar him He causes to make efforts in that direction In His Bhasya of Parattu tachhruthe Sri Sankara Himself has written "तद्गुप्तकेनैव विज्ञानेन मोक्षसिद्धि भूमिकुमर्हति"—Moksha can be attained only by the Vignana, granted by the grace of the Paramatma, and in no other way. This is sufficient refutation of the Rakshamani's ipse dixit.

In this sutra "पराभिध्यानात् तिरोहितं ततो वन्धविपर्ययौ" ( क० सू० ३।५४ ) it is said that—"By the will of the Lord Jiva's satya samkalpatadi gunayukta natural form remains veiled by Maya and by His desire jiva's confinement in samsara or material body and Moksha or liberation therefrom takes place. Sri Sankara too on His Bhashya of this sutra writes" that It ! s only from Iswara's sankalpa jiva gets bandha bondage or confinement to the sansara) and Moksha (liberation from Sansara). God is all powerful and has infinite power and jiva is little powerful and has limited power. His Maya Sakti or prakriti by which a jiva is bound down to the sansara is unconquerable. Then how can a siva by his own

The Rakshamani holds that both the srutis and the Sariraka Mimansa teach us that the Absolute Nirgun Brahma is the only Reality, and all else, for example Saguna Brahma ( Personal God or Iswara ), the jivas and the universe are all false or unreal. The scheme arrangement and also the language of the Brahmasutra do not lend any support to the Vedanta Rakshmani's theory.

The scheme arrangement\* and the language of the Brahma Sutra as found in the Bodhayana Vritti have been preserved intact in the Sri Bhashya. Sri Ramanuja says "तन्मतुसारेण सत्याक्षराणि व्याख्यास्यामः"—Therefore Sri Ramanuja has only made interpretation and commentaries on the Sutrakshara as he found them in the Bodhayana Vritti, and in accordance therewith. But Sri Sankaracharya has made his commentaries on the sutras with the express purpose of proving that the Brahmaikya ( Brahma is the only Reality and all else are unreal or false ) is The teaching of the Vedantas as well as of the Brahma-sutras. He had therefore been compelled to make some manipulations and to put on the Srutis and the Smritis the meanings not intended by them.

The first chapter of the Brahma sutra is known as "Samanvaya-Adhaya"—or the synthesis of the Vedantas. The second sutra of the first pada or section thereof is "Janmadya Syayatah". It is based on the following Sruti,—  
 यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते, येन जातामि जोवन्ति यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति ॥  
 ( तैः ३।१।१ ज्ञु )—That is "Brahma by and from which these bhutas (or the universe, consisting of the Jivas in manifest Deva Manushya Tiryak and Sthavara bodies) is created, preserved during its ordained lifetime, and to which at the end of its lifetime the said universe returns for rest, temporarily in pralaya, and perpetually in Moksha. Or in other words the cause of the manifestation preservation and unmanifestation of the universe and Moksha of the





श्री १००८ श्री उत्तर अहोविल भालरिया मठाधोश  
श्री चालमुकुन्दाचार्य स्वामीजी महाराज  
दीडवाणा

baddha jivas, is Brahma, desire him to know for upasana. This very definition shows that Brahma is not Nirguna and Nirvishesha, for He is repository of infinite qualifications like omniscience, omnipotence omnipresence satyasamkalpa and other gunas necessary for the creation, preservation and destruction of the universe and for the liberation of the samsaribaddha or prakrita jivas or chits from the bondage of the trigunatmika achit prakriti (also known as Maya or avidya).

Over and above those infinite qualifications Hari or Brahma possesses two prakritis as his inherent attributes चिदचित्प्रकृतिद्वया विशेषणतया हरौ । तदिक्षिष्टपरं ग्रामधुतिराह महायते ॥ (२० श० सं० ४१३७) । "चिदचित्प्रकृतिराह यो विशेषणतया स्थितः ॥ सर्वविश्वाध्यप्रस्तदिमन्वेष्ये परमात्मनि । विशेषः सर्वकालेषु न निश्चेत्तेत कर्दिचित् । भारकः प्रेरको भर्ता सर्वस्यास्यप्रकाशकः । सदानन्तगुणाचामुः श्रीभर्ता मोक्षकृत्स्यम् ॥ अन्यद्यवर्तकानेक विशेषणविशेषवान् । विभाति भगवानेको निविशेषो न भूमिपा ॥" ( २० श० सं० ४१४६-१-६४ )

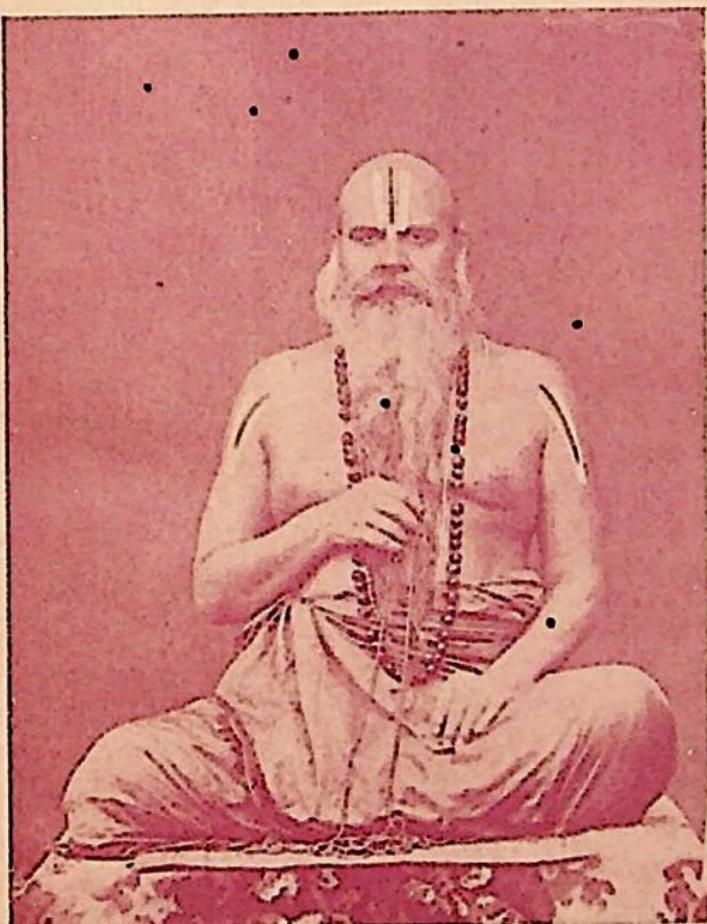
The chit prakriti and the achit prakriti though differed from the parmatma by their own gunas, but as His visesha or attributes are not different from Him, being His inseparable parts as sarir—चिदचित्परमात्मानो विभिन्ना लक्षणे स्वकैः । अभिन्नानरशार्दूल विशेषणतया हरौ ॥ ( २० श० सं० ४१०१४२ ) In the Gita (ch. 7. 4.7) also Bhagwan Himself says—I have two prakriti one is apara (being achetana), which is divided into eight mainparts, excluding herself, namely bhumi, apah, anala, vayu, kham, manas, ahamkara and buddhi (being eight main classes constituents of all material bodies) to which she is transformed; the other is para (or chetana) prakriti, consisting of infinite number of jivas, by which (when joined to or combined with the apara prakriti) the material bodies of this universe are preserved in their manifested state. Because these two prakritis are parts of Myself as My, sarira and as they are the material cause from which, and as my satyasamkalpa of "aham bahusyam" is the

instrumental cause by which the Bhutas of the universe are created I am the only cause (both material and instrumental) of the creation of the bhutas of this universe-prabhavas and at the time making pralaya of the universe I by disjoining the two prakritis and by retracting my aforesaid samkalpa make the samkalpa of punarekoham syam and cause the constituents of the material bodies in the universe in the reverse order of their evolution, that is by karya-karana parampara to merge into My apara prakriti, and cause the baddha jivas of the universe also to enter in to her womb and then cause My madatmika aparaprakriti as such to become ekibhuta with Me. Thereby I am both the instrumental and material cause of creation and destruction (Pralaya) of the universe. As I am the sariri and hence Lord of the two prakritis which are the cause of all the bhutas of the universe; and as I am the only possessor of jnana sakti bala aisvarya tejas and Virya and other kalyana gunas in infinite quantity, so no one is more sreshtha than Myself, that is I am the most pre-eminent of all."

Thus we see that Brahma is not nirguna and nirvisesha but He is Saguna and Savisesha. Therefore parabrahma is always chidachit prakriti dvaya visishta. So He is not the only Reality. Paraprakriti consisting of infinite number of jivas and apaprakriti are also two other realities. Because they also exist in the mahapralayavastha before the creation of the universe.

सर्वभूतानि कौन्तेय प्रकृतिं यान्ति मामिकाम् । कल्पक्षये पुनस्तानि  
कल्पादौ विमुजाम्यहम् ॥ प्रकृतिं स्वामवद्यम् विमुजामि पुनः  
पुनः । मूलग्राममिमं कृत्स्नमवश प्रकृतेवंशान् ॥ ( गो १७,८ )

At the end of each period fixed for the duration of the manifested universe; all the bhutas come back to My madatmika apara prakriti for taking rest therein and again at the end of each period fixed for the duration of mahapralayavastha, I manifest those very bhutas in various



श्री १००८ श्री उत्तरनोताद्वि नागोरिया मठाभीष श्रीजानकी-  
रमणचरणचर्चरीक श्री वालमुकुन्दाचार्य  
स्वामीजी महाराज, छीडवाना।



deva manushya tiryak and sthavara bodies, which they deserve according to their karma phalas in the past kalpa. At the beginning of each manifestation, I divide My madatmika aparaprakriti into eight main classes of constituents of material bodies, and then with them I again and again manifest the very same bhutas (who come to take rest within My madatmika aparaprakriti or in other words in Me at each mahapralaya) in various deva, manushya tiryak and sthavara bodies, which they helplessly deserve, according to their own prakriti (nature or character acquired by them as a result of their karmaphala in the past kalpa)" These words of Bhagvan prove beyond a shadow of doubt that during the mahapralaya not only the paramatma Narayana but the para and the apara prakritis and also kala (time) exist, It follows therefore that the paramatma Brahma is not the only Reality, as the advaitis say, but also kala (time) as well as the para and the aparaprakritis are three other as good realities as Brahma. The words "prakritim svam" (gi. 9.8) show that the kala the prakritis (para and apara) all are inherent in Brahma, as His inseparable attributes that is as His sarir or rupa, so part of His self.

The following words of Vishnu Purana also clearly show that kala, Purusha (mass of to be manifested jivas or the samsari baddha jivas) and the byaktavyakta prakritis are Hari parmatmas rupas or bodies and therefore His attributes—"Parabrahma Vishnu has (in the prakriti pada or visvapada) four kinds of rupas (bodies), first the purusha (a mass of baddha or samsari jivas), vyakta and avyakta (manifest and unmanifest condition of prakrti) and kala, The pure rupa of Vishnu, the parampad which is better and beyond the part where purusha vyakta and kala dwell is always seen by the Suris. Pradhana (avyakta or prakrti) purusha, vyakta (prakrti's manifest transformation-mahat or buddhi, ahamkara mind ten indriyas, five tanmatras and five mahabhutas or elments, these twentythree tattvas)

and kala these are the cause of evolution, preservation, devolution, manifestation and sadbhava of the universe (V,p.2.15-17). My avyakta sarira or body (that which does not become the object of any of the five organs of sense namely ear, touch, eye, tongue, and nose) itself is the pradhana or the chief material cause of the universe and is also called by the best of Rishis as sukshma (subtle) prakrti. It is originless, in the state of cause satsvarupa and in the state of action asatsvarupa (when it is constantly undergoing transformation), imperishable, without any abode or support other than Vishnu, decrepitudeless, immovable, not an object of sensation of the ear, touch, eye, tongue, and nose, without any body and limbs. This pradhana is the material cause from which the universe evolves and to which it devolutes, all the bhutas of the universe were pervaded by it before the manifestation. (V.P.1.2.19.20 "During the mahapralayavastha neither day nor night, neither sky nor earth, neither darkness nor light, neither the organs of action nor the organs of sense nor mind ahamkar nor buddhi was in existence or was know able. But even then pradhana, purusha and Brahma were existing, whole one as satsvarupa (because Brahma is always sat jiva is always sat and Prakriti in the state of cause issatsvarupa, In mahapralayavastha both prusha and Prakriti being parmatma's attributes and Satsvarupa, there was nothing to distinguish them by name and rupa from Satsvarupa Brahma). Pradhana and Purusa are two different tattvas from the Pramatma's svarupa-tattva. There is another kind of rupa or body of the Pramatma by which the other two rupas are joined together at the time of evolution and disjoined from each other at the time of devolition of the universe, is called kala. As at the every past Mahapralaya the manifest universe, goes back to the Prakriti and becoming very subtle remains in an unmanifested condition within it, there-



श्री श्री १००८ श्री महान्त  
गदाधर रामानुजदास स्वामीजी महाराज  
इमारमठ, पुरी



fore the Mahapralaya is called Prakrita Pratisanchara Bhagavan kalahas neither origin nor end, therfore, the evolution preservation and devolution of the universe, is going on in consecutive order in perpetuity without break. When the Prakriti's svarupatmaka three gunas become similar to each other in force, that is, when the Prakriti returns to its state of inaction, or in other words at the time of mahapralaya, and the Purusha remains within her womb disjoined from her, even then kalasvarupa-rupa of Bhagavan exists. (V.p. 1.2.2.3-27).

We learn from the above slokas of the Vishnu Puranam (1.2.23-27 that Brahma is, always Purusha (a mass of triguna-less jivas), Pradhana (trigunatmika Prakriti, Maya, Avidya, Avyakta or Tamah) and also kala (time) visishta. Because these rupas inhere in Brahma even during the Mahapralaya (when the vyakta body merges into its source the avyakta) they are permanent and as good real as Brahma Himself is a Reality. We learn that the same (G.9.7-8) universe is manifested preserved and then unmanifested again and again in appointed time in consecutive order in perpetuity, by Param Brahma with the help of His kalarupa, therefore it is also real in pravaha-kara. In the manifested cosmos the vyakta and the purusha bodies of Brahma are joined together, and in the unmanifested universe or in the mahapralaya the vyakta and the purusha bodies are disjoined. but the purusha body remains within the womb of the avyakta body in which the vyakta body merges again. The vyaktas are transformed offsprings of the avyakta from which they emerge at the time of the creation. They are twenty three in number, namely buddhi, ahamkara, mind, five gnanendriyas, five karmendriyas, five tanmatras and five mahabhutas The avyakta and its offsprings the vyaktas and their sanghata, which is the abode of the purusha (chetanadhriti) G.13.6. in the manifested univarse, have all been termed kshetras in the

Gita (13.5.6) . and the purusha is termed kshetragna (G.13.1) . Therefore we find that, the rakshamani's statement, which is the theory of the advaitavadis, that Brahma (the Absolute or the Nirguna) is the only Reality, all else are all false or (meaning that the jivas, Isvara and the Parkriti are all false) is unsupported by the sastras.

We see in the sastras that Bhagavan Sree krishna Himself is Iswara (G.15.17) of all the bhutas, He is the maheshvara of all the fourteen bhubana visishta prakrita or visva lokas, where all the four kinds of (deva-tiryang-manushyast-havar bodied jivas) bhutas dwell, and of all the imperishable dyulokas where the immortal aprakrita jivas dwell, who have no connection with the samsara or prakrita Lokas called also tamah Loka (G.5.29,15,17) . He is the paramatma (G.15.17) and purushottama (G.15.18) , He is the Paramabrahama, Param (Dharma) jyotih, Creator of the chaturmukha and the Panchamukha and other devas, He is birthless, the All pervading (bibhum) , divya (aprakrita and jyotirmaya) and the everlasting (sasvata) Purusha (G.9.10) He is called Vishnu Narayan and Hari (V.P.1.2.) , Vasudeva (V.P.1.2.2;6.5.80) , and He is parama Akshara or Aksharatma (V.P.6.5.65.69 , and He is Bhagavan (V.P.6.5.69) , and it is said by the Suritis that He is the object of Dhyana or Upashana of all persons (Mumukshu) desirous of salvation from the samsara (V.P.5.68)

The paramatma is called Brahma because of His brihatta (unlimited largeness in space as well as time and vasta) and because of His brimhanatta (the capacity of becoming many as "ahamvahusyam" ) who as Iswara controls at pleasure the entire cosmos and the individual jivas in their sthiti and pravitti; and who as Bhagavan is the mine, so to say, of their infinite kalyana gunas such as gnana, sakti, bala, animadi ashtaisvaryas, tejah, viryadi but without prakrita satvadi trigunas and other evil prakrita gunas—"Sattvadayo na santise yatra cha prakrita

gunah" "vina heyadibhirgunaih" (V.P.6.39) The Paramatma Param Brahma dwells within the four kinds of devadi prakrita-bodied jivatmas or the bhutas, and in Him the four kinds of the bhutas of the entire cosmos are strung as beads on a thread, therefore He is called Vasudeva. How can He be nirguna and nirvisesha—

श्रीमन्नाराणः स्वामी जगतां प्रभुरीङ्गुरः । माता पिता सुतो यन्मुः निवासः शरण गतिः ॥ कल्याणगुणवान् श्रीदाः सर्वं कर्मफलप्रदः (योऽसौ निर्गुण दद्युक्षः शास्त्रेषु जगदीश्वरः ॥ प्रकृते हृष्यमैथुके गुणैदीनत्वं सुच्यते । यत्र मिथ्या प्रपञ्चत्वं वाक्ये वेदान्तं गोचरैः ॥ इश्यमानमिदं सर्वमनित्यमिति चोच्यते । अश्चार्ग प्राकृतं रूपमण्डस्यैव विनाशनं ॥ प्राकृतानांहि रूपाणामत्यनित्वं तथोच्यते । (४० पु. ३० ल. २२.७।२९-४३) . Thus Brahma is said to be nirguna in the

sastras only in the sense that, He is prakrita satvadi trigunless, and that no evil gunas find any home in Him. Jagat-prapancha is also said to be false in the vedantas only in the sense that, it is anitya. Therefore the advaita theory that Brahma is Nirguna or Absolute, and jagat is false is founded on the misinterpretation of the sastras.

Sree Krishna says,—"During the Anadipast, there never was any such occasion, when I Param Brahma paramesvara did not exist, as such, and you and these kings, the jivas, did not exist as jivas, and after the present time (when we are all existing) there shall not arise in the ananta (unlimited future any such occasion when we, meaning I as parmesvara and you all, as the jivas, shall not exist as parmesvara and the jivas" (G.2.12). These words of bhagavan prove beyond a shadow of doubt the realites of parambrahma and the jivas, and the plurality of the jivas. Therefore jivas are ananta and they neither cease to exist, as jivas, in the past mahapralayas, nor they shall cease to exist, as jivas, in future even in the mahapralaya, or even when they in future shall attain the absolute Moksha. This separatedness of the jivas from

paramabrahma in their absolute mukti from the clutches of mayika agnana, when they have no connection with any kind of mayika upadhi, completely smashes the avaidika theory of mayavada.

According to this theory,—before the creation of the cosmos gnanamatra-svarupa Advaita Brahma (The Absolute or the Nirguna) and no other thing existed. But even then there was (anivachaniya) unspeakable something called Maya (Nescience), which is neither sat, nor asat nor sadasat, Gnanamatra Brahma being upahita in mayika buddhi shrouded by mayika avidaya, mistakenly thinks that He is a jiva and is under the control of, or subject to a mythical Isvara or saguna Brahma, who derives infinite gunas like gnana, sakti, bala, aisvarya, tejah and virya from the maya. This saguna Brahma is the object of saguna vidya (Bhakti, Rupopasana) worship, The Param or the Nirguna Brahma is not the object of worship, but of intuitive realisation by neti neti vichara or the nirguna vidya. By the worship of Isvara, the saguna Brahma who is not the ultimate Reality, Isvara sayujya is obtained which is not the highest or final Mukti. By the nirguna vidya nirguna gnanamatra brahma-sarupata is obtained and both the mythical jiva and Isvara vanish—This is the highest and ultimate Mukti. This theory is avaidika.

According to the sastras Maya is Prakriti (Svet.4.10), Pradhana, abyakta etc. are her other names. She is not anirvachanaya but is sanatani and is always trigunatmika, the material rupa (body) of Parama Brahma (V.P.1.2,15) and is sadasadatmira the material cause of srishti sthiti and laya of the cosmos (P.P.U.Kh.223.52-53.). In the state of cause (karana) she is sat-aarupini (holding all the jivas of the past kalpa within her womb) and in the state karya, as a mother of the vyaktas or the mahadadi bhumyanta vikaras, she is asat-sarupini, because always changeable (Br.Br.S.4.6.35). This achetana avyakta Maya.

which is known as apara prakriti (G.7.4-5) together with her offsprings the mhadadi bnumanta Vyaktas are the trigunatmaka material by which Parama Brahma makes the material bodies, kshetras (G.13.1) of the para prakriti (G.7.5.) a mass of the baddha jivas called kshetragnas (G.13.1) at the time of the creation of the cosmos. Every sattva or bhuta in the universe has been made by the Almighty by the samyoga of kshetra and kshetragna (G.13.26). Therefore the universe is full of chidachidatmaka or kshetra-kshetragnatmaka) bhutas. All these bhutas remain under the control of and situate in only one part of the all-pervading unlimited expansion of Param Brahma (vaj.S.Madhya. 31.3; G.10.12). Prakriti or Maya or tamah therefore is situate in visva-bhutapada (Vaj.31.3) or part only of param Brahma. She is a body of the Parama Brahma (brihadaranya.5.7.13) as (baddha and mukta) jivatma are bodies (brihadaranya.5.7.22). Therefore this Maya is not anirvachaniya as the the Mayavadi advaitis say.

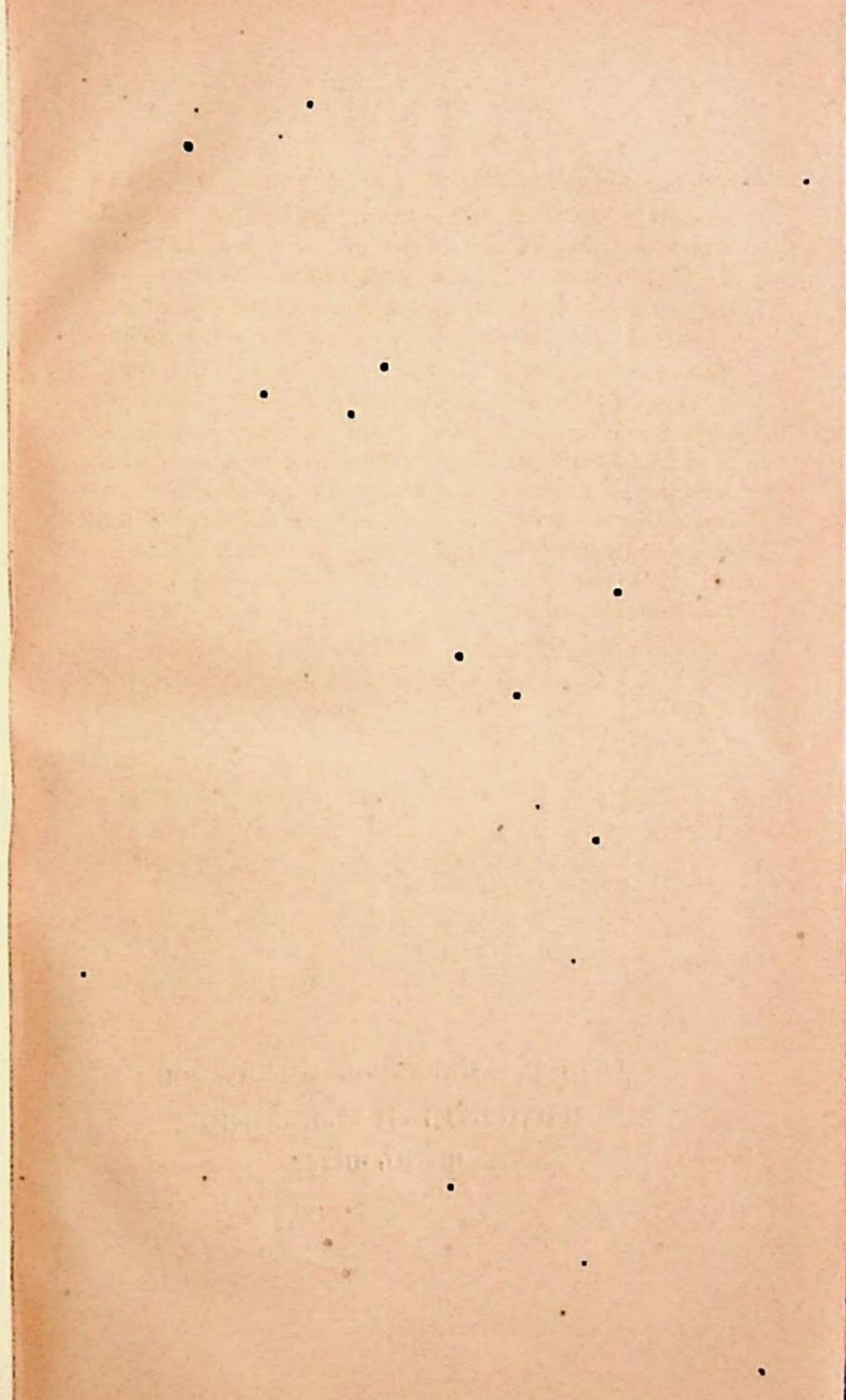
The jivas (both baddha and mukta) are very distinct from all achits. They are ajaras i.e. svayam prakasha, nitya (G.12.20) neither objects of gnanendriyas nor of antar-indriyas, anndaarupas, ganadharas (Br.2.3,26-29), anus (Br.S.2-3:20-23) both minute in size and subtle, niravayavas, nirvikaras, and being bodies of Isvara of antaryami Paramatma (Brihadaranya.5.7.22) are His dharya, niyamya and sesha.

Isvara is ananta (infinite) gnan-nandika-svarupa, heya-pratibhata, possessor of anana gnana-sakti-balaisvarya-tejoviryadi good virtues, the creator, the preserver and the destroyer of the universe or in other words He is no other than Param Brahma Himself, the upasya of the artha, jignasu, artharthi and gnani jivas, the All pervading Atma pervading both inside and out side of everything else in

both the divya and visva bibhuties by gnana. He resides specially in His dhama in the divya tripad bibhuti is Sree-bhumi-Nilla-Nayaka and holder of divya mangala vigraha, and the Giver of chaturvargas. Both the tripad and the one pad bibhutis are His niyamy-adharya and sesha. This is the description to be found in the *srutis pancharatras and smritis.*

There is thus no warrant either in the *srutis pancharatras Smritis* or the *Brahma Sutra* for any classification as ultimate Reality and intermediate Reality or non-reality, or for any classification of vidya or Mukti as nirguna vidya and saguna vidya, or as nirguna Mukti and saguna Mukti. These ficitons have been invented to support the fictitious advita theory of Mayavads which has been strongly condemned in the *sastras.*

**JATINDRA MOHAN SEN SHARMA**  
**Gitacharya Smritishastri B. L.**  
**Advocate**  
**CALCUTTA HIGH COURT**





श्रीमत् परमहंस परित्राजकाचार्य श्री श्री १००८ श्री  
दामोदराचार्य जियर स्वामीजी महाराज  
गाडीपुरा, नान्देड़

‘अथै नमः’

## श्रीमते रामानुजाय नमः

अखिलकोटि ब्रह्माण्ड नाथक श्रीमन्नारायण की कृपा से आज ‘विशिष्टाद्वैतसिद्धान्त’ और अद्वैतसिद्धान्ति के स्वरूप का कुछ संक्षिप्त परिचय आप महानुभावों के समक्ष उपस्थित करता हूँ ।

यद्यपि ये सिद्धान्त इतने गहन हैं कि बड़े २ धुरन्धर चिदानं भी इनके विचारों में चक्षर खाया करते हैं । इसलिये स्वत्य शब्दोंमें व्यक्त करना बहुत असम्भव है तथापि मैं केवल उन सिद्धान्तों का ही उल्लेख करूँगा जो कि विशिष्टाद्वैत सिद्धान्त व अद्वैतसिद्धान्त के मौलिक सिद्धान्त होंगी ।

सर्व प्रथम यह भी जानना चाहिये कि इन दोनों सिद्धान्तों के परिपोएक आचार्य भी दो और महान् पुरुष हैं ।

विशिष्टाद्वैत सिद्धान्त ( श्री सम्प्रदाय ) के आचार्य श्री स्वामी रामानुजाचार्य हैं जिनका ब्रह्मसूत्रोंपर भाष्य ‘श्रीभाष्य’ तथा गीताभाष्यादि अनेक ग्रन्थ हैं ।

अद्वैत सिद्धान्त ( सम्प्रदाय ) के आचार्य श्री स्वामी शंकराचार्य हैं जिनका भी ब्रह्मसूत्रोंपर भाष्य ‘शंकरभाष्य’ है ।

अद्वैत सम्प्रदाय में मुख्य यही सिद्धान्त माने जाते हैं—केवल एक निराकार निर्गुण ब्रह्म ही सत्य है । ब्रह्म ही अविद्या रूप दोपरे जीवस्वरूप को प्राप्त हुआ है इसलिये ब्रह्म के अतिरिक्त जीव कोई वस्तु नहीं है ।

यह संसार भी केवल नाममात्र का मिथ्या ही है । जीव स्वरूप का नाश होकर केवल एक ब्रह्म रह जाना ही तो मोक्ष है । संसाररूप मिथ्या पदार्थ को जन्मदेने वाली अविद्या भी मिथ्या है ।

इन सिद्धान्तों की पुष्टि में दृष्टान्त यह है। जैसे सूर्य का प्रकाश सारे जगत में एक समान होने पर भी बादल से ढक जाने पर प्रकाश रुक जाता है और सारे जगतमें अन्धकार सा हो जाता है। पर बादल के हट जाने से पुनः उसी प्रकार सूर्य का प्रकाश विकसित हो जाता है तथा अन्धकार का नाम ही नहीं रहता।

उसी प्रकार ब्रह्म भी यद्यपि अत्यन्त प्रकाश वस्तु है तथापि अविद्या अज्ञान रूपदोष के कारण प्रकाश के तिरोधान ( आन्ध्रादन ) से संसार रूप अनेक पदार्थों का दर्शन होता है और अविद्या का नाश हो जाने पर उसी प्रकार एक अखण्ड ब्रह्म प्रकाश शेष रह जाता है जैसे सूर्यप्रकाश।

और संसार के मिथ्यामें शुक्लिरूप्य दृष्टान्त तो प्रसिद्ध ही है जैसे शुक्लिका में रजत ( चांदी ) के न होने पर भी भ्रम से रजत ज्ञान होता है उसी प्रकार एक ब्रह्म के अंतिरिक्त सब पदार्थों के मिथ्या होने पर भी अज्ञान के कारण ही यह संसार दृष्टिगोचर होता है। यह तो दृष्टान्त हुआ। और ‘एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म’ ‘नेह नानास्ति किञ्चन’ इत्यादि श्रुतिवाक्य से निर्विशेष निर्गुण ब्रह्म के अंतिरिक्त संसार का मिथ्यात्म स्पष्ट सिद्ध होता है—क्योंकि ‘अद्वितीय’ पद तो स्पष्ट ही बतलाता है कि निर्गुण ब्रह्म के सिवा दूसरा कोई पदार्थ ही नहीं है—और उस अर्थ को “नेह नानास्ति” तो निःसन्देह ही बताता है। यहां पर ब्रह्म के अंतिरिक्त ‘नाना’ याने अनेक पदार्थों का नास्ति पदसे अभाव बतलाया गया है, यही अद्वैत सिद्धान्तका स्वरूप तथा उसमें प्रमाण और दृष्टान्त है।

इन प्रश्नों का कुछ योड़ा सा उत्तर दे देने के बाद ही विशिष्टाद्वैत सिद्धान्त का परिचय देना उचित समझकर कुछ स्वल्प शब्दों में विचार करता हूँ।

इस समस्त संसार के प्रकाशक ब्रह्ममें ही जब कि अज्ञान लग गया तो

उस अज्ञान का नाश कौन करेगा यदि कहा जाय कि ब्रह्म ही तब तो ब्रह्ममें अज्ञान कहना ठीक नहीं क्योंकि जब ब्रह्म ही अज्ञान का नाश करनेवाला है तो ब्रह्म स्वरूप को नित्य होने से कभी भी अज्ञान नहीं लग सकता है जैसे सूर्य के सामने अन्धकार नहीं आता है उसी प्रकार ब्रह्ममें अन्धकार रूप अज्ञान कैसे चलेगा ।

यदि यह कहा जाय कि ब्रह्म अपनी इच्छा से अज्ञान को कभी स्वीकार करता है कभी नाश करता है तो यह भी पक्ष अच्छा नहीं—ब्रह्म के अतिरिक्त इच्छा भी मानने पर सगुणवाद हो जाने से निर्गुणवाद के विपरीत हो जावेगा—क्योंकि इच्छा को नेयायिकों ने तथा सब दर्शनकारों ने गुण माना है तो इच्छारूप गुणसे जब ब्रह्म सगुण हो गया तो निर्गुणवाद यह ही कहां गया सगुण ब्रह्म मानने से अद्वैत सिद्धान्त ही भङ्ग हो जायगा ।

दूसरी बात यह है कि सदा आनन्द स्वरूप से रहनेवाले ब्रह्म में यह इच्छा ही कैसे पैदा हुई मैं कभी कभी अज्ञानी हो जाऊँ यदि ऐसा मान लिया जाय तो वह ब्रह्म ही नहीं कहा जा सकता है । क्योंकि ब्रह्मका लक्षण तो श्रुति स्मृतियों में सदा एक स्वरूपसे रहने को बताया गया है ।

यदि यह कहा जाय कि ब्रह्म का अज्ञाननाश ‘तत्त्वमग्मि’ श्रुतिसे जो ज्ञान उत्पन्न होगा वह नाश करेगा तो यह भी ठीक नहीं, क्योंकि यह ज्ञान भी तो उसी ब्रह्मका होगा जिसमें अज्ञान लगा है तो क्या कारण है कि ब्रह्म स्वतः अपने अज्ञानका नाश न करे और दूसरा कोई उसके नाम से उसका दुःख दूर कर दे । यदि यह बात किसी प्रकार मान भी ली जाय तो भी ठीक नहीं है क्योंकि जिस ज्ञान ने अज्ञान का नाश किया है वह सच्चा है कि भूटा है यदि सच्चा है तो एक ब्रह्म एक ज्ञान यह दो पदार्थ के सच्चा हो जाने से एक ही ब्रह्म सच्चा है ऐसा जो अद्वैत सिद्धान्त है उसका सर्वभा विरोध होता है । यदि ज्ञान को मिथ्या मान लिया जाय तो भी ठीक नहीं—कारण कि जिस प्रकार

मिथ्या अज्ञान का नाश ज्ञानके द्वारा गानते हैं तो मिथ्या ज्ञान का नाश करनेवाला कोई होगा यह भी गानना पड़ेगा दूसरे ज्ञान के द्वारा नाश मानने से अनवस्था होगी, ज्ञान का स्वतः अपने आप नाश मानने से कभी भी अज्ञान लग ही नहीं, सकता और वेदिकता भी नष्ट होती है। क्योंकि ईश्वर के बिना ही संसारका स्वतः नाश और उत्तराच्छ यद्दी नास्तिक लोगों का सिद्धान्त है सो भी आपको स्वीकार करना पड़ेगा।

सूर्य और चादल का हाष्टान्त भी ठीक नहीं है क्योंकि सूर्य के चादल से छिप जानेपर 'पवन द्वारा चादल हटता है और सूर्यमें तथा चादलमें कभी चिरोध भी नहीं है।

ब्रह्म तो अज्ञानका नाश करनेवाला है तो ब्रह्ममें अज्ञान कैसे लगेगा। जिस प्रकार सूर्य अन्धकार का नाश करते हैं तो कभी भी सूर्य के समक्ष अन्धकार नहीं आ सकता है, उसी प्रकार ब्रह्ममें कैसे अज्ञान लगेगा—और ब्रह्म जिस प्रकार पवन के द्वारा हटाया जाता है उसी प्रकार ब्रह्मके अज्ञानका भी दूसरे के द्वारा हटने से ब्रह्म के अतिरिक्त दूसरा भी पदार्थ हो जानेसे अद्वैत ब्रह्म भी कैसे हो सकता है।

और भी यात है सूर्य का प्रकाश व्यापक नहीं है पर प्रकाश स्वरूप ब्रह्म व्यापक है इसलिये उसे अविद्या के भीतर तथा बाहर भी मानना पड़ेगा तो तो जब अविद्या के अन्दर तथा बाहर भी ब्रह्म का प्रकाश आ गया तो उस अविद्या से अन्धकार रूप संसार की सुषिट कल्पना करना बस्तुतः ब्रह्म को नहीं मानने के समान ही है।

अज्ञान का जो ब्रह्मज्ञान से नाश मानते हैं सो अज्ञान नाश क्या ब्रह्म ही है अथवा ब्रह्म से भिन्न दूसरा पदार्थ, प्रथम पक्ष ठीक नहीं ब्रह्म तो नित्य है उमस्ता क्या नाश और सर्वकाल में रहने वाले ब्रह्म को नाश स्वरूप मानने से ब्रह्म अनित्य भी हो जायेगा।

दूसरा पक्ष भी ठीक नहीं—ब्रह्म के अतिरिक्त नाश रूप दूसरे पदार्थ के हो जाने से अद्वैतवाद हो जावेगा तो अद्वैतवाद की कल्पना ही जाती रही इसलिये ब्रह्ममें अज्ञान मानकर किसी प्रकार भी अद्वैत ब्रह्म नहीं बन सकता है।

और जीव को जो ब्रह्म कहते हैं सो भी ठीक नहीं—क्योंकि यह चात प्रत्यक्ष तथा शास्त्रादि प्रमाणों के प्रतिकूल है। प्रत्यक्ष प्रमाण से यही सिद्ध होता है कि मैं ईश्वर नहीं हूँ किन्तु ईश्वरके प्रजा रूपमें उनका निग्रह अनुग्रह का पात्र हूँ। यदि जीव ही ईश्वर होता तो कभी भी दुःखी न होता। संसारमें ऐसा कोई भी मनुष्य न होगा जिसे निरन्तर सुख छोड़ कर कभी दुःख की नाम मात्र की भी इच्छा हो पर उस अमोघ शक्तिशाली ईश्वर की ही प्रेरणासे अनिश्चित पदार्थ भी अनिवार्य होता है। निरन्तर सुख तो उन्हीं को देखने में आता है जो प्रभु श्रीमन्नारायण के चरणोंमें निरन्तर प्रेम रखते हैं।

और शास्त्र भी ब्रह्मसे अलग ही जीव को बतलाता है देखिये ‘पृथगात्मानं प्रेरितारच्च मल्ला ज्ञप्टस्तत्स्तेनामृतत्वमेति’ ‘नित्यो निभानां चेतनद्वेनानामेकोवहूनां यो विदधाति कामान्’ ‘पतिं विद्वस्यात्मेश्वरम्’ इत्यादि श्रुतियां जीवसे ब्रह्मको अलग बताती हैं।

प्रथम श्रुति इस चातको सिद्ध करती है कि, जीव अपने अन्तर्घामी प्रभु श्रीमन्नारायणको अपने से पृथक् समझ कर जब उपासना करता है तो प्रसन्न होकर उसे प्रभु मोक्ष प्रदान करते हैं। और अन्य श्रुतियां समस्त जीवोंका तथा सारे संसार के म्यामी तथा फलदाता प्रभु श्रीमन्नारायण ही हैं इस चात को बताती हैं।

ज्ञान देनेसे अद्वैतवाद चेत्यत कल्पना मात्र ही रह जाता है सब जगह विशिष्टाद्वैत का ही स्थान दीख पड़ता है।

अब इह गया संसारके मिथ्या होनेमें शुक्रि रूप्य दृष्टान्त सो भी ठीक नहीं। शुक्रिमें चांदीके मिथ्या होने पर भी दूसरी जगह चांदी सत्य ही है तभी तो शुक्रिमें रजत का भ्रम होता है। अद्वैतवादमें तो कहीं भी संसार सत्य नहीं है इसलिये इस दृष्टान्तसे जगत् मिथ्या हो सकता है।

और शुक्रि में रजतको मिथ्या कहना भी असंगत है। क्योंकि शुक्रिमें चांदीका कुछ अंश वर्तमान ही है। पर अधिक अंश अन्य द्रव्यका होनेके कारण उसीका व्यवहार होता है जैसे पृथिवी, जल, वायु, आकाश, तेज इन पाँच द्रव्योंसे बना हुआ भी शरीर पार्थिव द्रव्यको अन्य द्रव्य की अपेक्षा अधिक होने से पार्थिव शरीर बोलता है। उसी प्रकार चांदीसे मिथित शुक्रिमें शुक्तसंयंश के अधिक होने से शुक्रि व्यवहार होता है। यदि आग्रह-वश शुक्रिमें चांदीका अंश न भी मानिये तो भी किसी वस्तुमें दूसरी वस्तुके न रहने से वह पदार्थ मिथ्या कैसे हो सकता है। अयोध्याका मनुष्य यदि काशीमें नहीं है और काशीका मनुष्य अयोध्यामें नहीं है तो क्या दोनों आदमी के रहते भी क्या उनको मिथ्या कोई भी बुद्धिमान विचारशील मनुष्य स्वीकार कर सकता है। इसलिये शुक्रि रूप्य दृष्टान्त से संसारका असत्य कभी भी नहीं सिद्ध हो सकता।

यदि गीताके एक ही श्लोक के एक ही पद पर विचार कर लिया जाय तो ब्रह्ममें अशान तो दूर रहा अशानवादकी कल्पना भी नहीं हो सकती।

भगवत्कृपासे जब अर्जुनका भ्रम जाता रहा तो उस बक्त अर्जुनने भगवत्साक्षात्कार करते हुए ब्रह्मकी मूर्ति को साकार तथा नित्य शुद्ध ही देखा अथाय—१०—श्लोक—१२—में—

परं ब्रह्म परं धाम पवित्रं परमं भवान्।  
पुरुषं शाश्वतं दिव्यमादिदेवमजं विभुम्॥

पवित्र पद अज्ञानवादका खण्डन कर रहा है। पवित्र पदका यही अर्थ है कि परब्रह्म नित्य शुद्ध है तथा स्मरण करनेवाले के भी सम्प्र पापों का नाश करता है। और साक्षात् भगवान् ही अज्ञानवादका खण्डन कर रहे हैं। इश्वरोऽहमहं भोगी सिद्धोऽहं बलवान्, यह अध्याय सोलहके चौदहर्य स्लोक में भगवान् ने ईश्वर भाव को अपनेको मानने वाले को असुर यताया है। यह वाक्य भी जीव ब्रह्मका ऐक्य तथा—अज्ञानवादका खण्डन कर रहा है। क्योंकि अहंतवादमें, ब्रह्ममें अज्ञान तथा ब्रह्म ही जीव माना जाता है। और भगवद् वाक्य से जीवोंके ईश्वर बनने को असुर भाव कहा गया है। यहां पर ब्रह्ममें अज्ञानवाद कहकर अपनेको ईश्वर मानने वाले ही को आसुर प्रकृति का कहा गया है इसलिये अहंतवाद केवल कल्पना मात्र ही प्रतीत होता है।

अब विशिष्टाद्वैत सिद्धान्तके मूल सिद्धान्तों का परिचय देता हूँ। इस सिद्धान्त में चित् अचित् ईश्वर यह तीन तत्त्व माने जाते हैं—चित् पदसे जीवका ग्रहण और अचित् पदसे प्रकृति ईश्वरसे सर्वनियन्ता सर्वस्वामी श्रीमन्नारायण का ग्रहण है यही सब उपनिषदोंका सारांश तत्त्व है। जीव ईश्वर प्रकृतिको निरूपण करने वाली जो श्रुतियां हैं सब की रक्षा इस सिद्धान्त में हो जाती है। क्योंकि श्रुत्यर्थ का वास्तविक समावेश इस सिद्धान्त में है।

जीव अनुस्वरूप वाला तथा अपने ज्ञान द्वारा व्यापक है। जिसकी ‘अणुरयमात्मा चेतसा वेदितव्यः’ इत्यादि श्रुति प्रमाण है। ईश्वर तो स्वरूप तथा ज्ञान दोनों से ही व्यापक है। यह विषय ‘सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म’ नित्यं विभुं सर्वंगतं मुसूक्षमम्’ इत्यादि श्रुति वाक्योंसे स्पष्ट होता है। प्रकृति तो अचेतन जड़ है सो जगत् रूप में प्रत्यक्ष ही प्रतीत हो रही है और ‘अचेतना परार्थाचं इत्यादि श्रुति प्रमाण भी है।

इस सिद्धान्त में सब भ्रुतियों समन्वित हो जाती है। अद्वितीय और नेहनानास्ति श्रुति से ब्रह्मको निर्गुण तथा जगतको मिथ्या कहना भी भ्रुतियों के अर्थ से विवित करना ही है। क्योंकि अद्वितीय पदका यह अर्थ कभी भी नहीं हो सकता कि एक ब्रह्मके अतिरिक्त दूसरी कोई भी वस्तु नहीं है। लौकिक दृष्टान्त में समझ लीजिये कि किसी राजाकी अद्वितीय शक्ति है तो क्या अन्य राजाओंमें अच शक्ति हीन मानी जावेगी नहीं, शक्ति तो अवश्य मानी जावेगी पर अद्वितीय शक्ति यालेकी अपेक्षा उसकी शक्ति न्यून है। यही बात ब्रह्मके विषय में भी समझ लीजिये ब्रह्म अद्वितीय है अर्थात् ब्रह्मके बराबर कोई भी वस्तु नहीं है। इसी बात को भ्रुति भी अन्यत्र स्पष्ट कर रही है 'न तत्समध्याभ्यविकः कुतोऽन्यः' ब्रह्मके बराबर तथा उससे अधिक कोई भी वस्तु नहीं है।

और नेह नानास्ति से भी मिथ्या चताना ठीक नहीं है। क्योंकि ब्रह्ममें अनेक पदार्थों का निषेध करते हैं या जगतमें अनेक पदार्थों का अभाव, इससे सिद्ध करते हैं तो द्वितीय पक्ष तो किसी प्रकार ठीक नहीं हो सकता है अनेक पदार्थ तो प्रत्यक्ष ही सिद्ध हैं उसे भ्रुति कैसे निषेध कर सकती है।

और प्रथम पक्ष भी ठीक नहीं है क्योंकि जब ब्रह्ममें कोई पदार्थ है ही नहीं तो निषेध करने का मतलब ही क्या, यदि कहो कि अनेक पदार्थ ब्रह्ममें हैं उसका निषेध करती है, श्रुति, तो भी ठीक नहीं ब्रह्ममें अनेक पदार्थ को स्वतः कल्यना करके निषेध करना उन्मत्त प्रलाप सा है। 'प्रक्षालनादि पंक्षस्य दूरादस्यानंवरम्' इस म्याय के विषद् भी है कीचड़ लगाकर पादप्रक्षालन की अपेक्षा कीचड़ से दूर रहना ही अन्यथा है। अतः यह जगत् सत्य है तथा परमात्मा याकार सगुण है। जो कि 'परास्य शक्तिर्थिविधेय'

भ्रूयते स्वामाविकी ज्ञान बल किया च यः सर्वशः सर्ववित् इत्यादि भ्रुति वाक्यों से निःसन्देह है ।

इन्हीं सिद्धान्तों का भगवान् रामानुजाचार्य द्वारा पूर्ण प्रचार होने से आपका इस सिद्धान्त में 'सम्प्रदायाचार्य' का स्थान है ।

यह सिद्धान्त थैथपि ग्रन्थीन श्रूपियों द्वारा प्रचारित तथा संरक्षित होता आया है परं चीन में कालचक से यादियोंके आक्षेप इस पर अधिक होने से कुछ तिरोहित या प्रतीत होने लगा था । परं श्रीभाष्यकारके द्वारा इस संसारका तथा इस सम्प्रदायका जो उपकार हुआ उसके लिये सारा जगत् आपका शृणी है ।

जिस वक्त अज्ञानबादके फन्दे में आकर सारा जगत् भक्तिमार्ग को स्थाग कर घोर निद्रा में सो रहा था उस वक्त शूँश्वरकी वह अमोघ शक्ति शेषपूर्ति जगदगुरु श्री स्वामी रामानुजाचार्यके स्वरूप में यदि ग्रगट न हुई होती तो वेदिक मार्ग की स्थापना तथा भगवत् कथित भक्तिमार्ग का प्रचार कौन करता । उसी शक्ति ने ही तो ब्रह्मसूत्रों पर भाष्य, श्रीभाष्य, तथा गीताभाष्य करके जगतका अज्ञान दूर किया है । वही शक्ति आज सारे जगत्की श्री जगदगुरु रामानुजाचार्यके स्वरूप में पूज्यमान हो रही है ।

पर ज्वरितको जिस प्रकार मिथ्याज्ञ तीता मालूम पड़ता है उसी प्रकार पं० अनन्तकृष्ण शास्त्रीजीने आपके सिद्धान्त की समालोचना करके वेदान्त-रक्षामणि ग्रन्थ के द्वारा अनेक प्रकार से दोप दिखाने का साहस किया है । जिसका उत्तर अथवा खण्डन पं० सार्वभौमः श्रीमुरलीधराचार्य शास्त्रीजीने इस 'वेदान्त मर्त्तण्ट' नामक ग्रन्थमें 'अच्छ्री प्रकार से म्याय व्याकरण भीमांसादि द्वारा भ्रुतियों का अर्थ' विचार करके किया है ।

यह ग्रन्थ लूच विद्वतापूर्ण लिखा गया है। इसके देखने से कोई अंकेप अवशिष्ट न रह जाता है और जितने विद्वद् मत हैं अहैत्याद के प्रायः सबका खण्डन भी किया गया है यह आग्रह से नहीं बल्कि वैदिक सिद्धान्त की स्थापना की दृष्टि से लिखा गया है, आशा करते हैं कि गुण-प्राहक प्रायः सभी विद्वान् इस ग्रन्थ से अर्तिशान्ति प्राप्त करेंगे।

हरि: ३० तत्सत् ।

गृहीकेश नान्देङ्ग प्रभृति स्थानाधिपः

पं० श्री स्वामी लक्ष्मणाचार्यः

## श्रीमते रामानुजाय नमः

दृश्यर् प्रेक्षणे धातु से दर्शन शब्द यना है। इसकी व्युत्पत्ति है दृश्यते अनेन इति दर्शनम्। दर्शन शब्द का अर्थ है चाक्षुणादिप्रत्यक्ष, ज्ञान, तत्त्वज्ञानसाधन् शास्त्र इत्यादि। लोक व्यवहारमें दर्शन शब्द देखने विचारने आदि अर्थों में आता है किन्तु शास्त्रीय व्यवहार में तत्त्वज्ञान के साधन भूत शास्त्रों के अर्थ में ही प्रयुक्त होता है। यह 'दर्शन' दो प्रकार का है एक आस्तिक 'दर्शन' और दूसरा नास्तिक 'दर्शन'। आस्तिक दर्शन प्रधान रूप से ६ प्रकार का है। इसी लिए हिन्दुओं में 'षट्दर्शन' आदि शब्दों की खूब प्रसिद्धि है। शास्त्र शब्द की व्युत्पत्ति में कहा गया है—

शासनान् शंसनात् शास्त्रं शास्त्रमित्यभिधीयते ।

शासनं द्विविधं प्रोक्तं शास्त्रं लक्षण वेदिभिः ॥

शंसनं भूतवस्त्वेकं विषयं न क्रियापरम् ।

'शास्त्र' शब्द शास् और शंस इन दो धातुओं से ज्ञानता है। शास् का अर्थ है आज्ञा देना और शंस् का अर्थ है प्रकट करना या वर्णन करना। शासन करनेवाला शास्त्र विधि नियेध मेद से दो प्रकार का है। अतः शासन अर्थ में शास्त्र शब्द का व्यवहार धर्मशास्त्रों के लिए अधिक उपयुक्त है। शंसक शास्त्र किम्बा चोभकशास्त्र उसे कहते हैं जिसके द्वारा वस्तु के यथार्थ स्वरूप का प्रकटन या वर्णन होता हो। शासन शास्त्र प्रधानतया क्रियापरक होता है और शंसक शास्त्र प्रधानतया ज्ञान परक होता है। शास्त्र शब्द के ये दोनों ही अर्थ-पूर्वमीमांसा और उत्तर मीमांसा के मेद से द्विधा विभक्त किन्तु वस्तुतः एक-मीमांसा दर्शन में यड़े दी विलक्षण रूप से संघटित होते हैं।

आस्तिक पट्टदर्शनों के क्रम में भी महान मतभेद है। कौन दर्शन पहले हुआ और कौन पीछे इसके सम्बन्ध में विद्वानों ने बहुत छानबीन की है। किन्तु भारतीय आर्य पद्धति से विचार करने पर पट्टदर्शनों का क्रम इस प्रकार सिद्ध होता है—प्रथम बादरायणकृत ब्रह्म मीमांसा दर्शन, द्वितीय जैमिनीकृत धर्ममीमांसा दर्शन, तृतीय गौतमकृत न्यायदर्शन, चतुर्थ कणाद-कृत वेशेपिक दर्शन, पञ्चम कपिलकृत सांख्य-दर्शन और पष्ठ पतञ्जलिकृत योग दर्शन। इन पट्टदर्शनों में भगवान श्रीमन्नारायण के अंशावतार श्रीकृष्ण द्वैपायन बादरायण वेदव्यास प्रणीत उत्तर मीमांसा-शारीरिक मीमांसा का स्थान सर्वप्रथम, सर्वश्रेष्ठ और सर्वोच्च है। यह वेदान्त दर्शन, ब्रह्मसूत्र, तथा ब्रह्ममीमांसा नाम से प्रसिद्ध है। वेद के पूर्वभाग कर्मकाण्ड यज्ञादिका विचार जैमिनिकृत पूर्व मीमांसा में किया गया है। वेद के शिरोभाग-अन्तिम भाग उपनिषदों में ब्रह्म का प्रतिपादन किया गया है। उपनिषद् वाक्यों के अन्तिम तात्त्वर्थ निर्णय के अभिप्राय से ही भगवान वेद-व्यासजी ने व्यास सूत्रों की रचना को भी इसी लिए ब्रह्ममीमांसा वेदान्तदर्शन या ब्रह्मसूत्र कहा गया है। संज्ञा के विचार से महाभारत में इन्हें ब्रह्मसूत्र ही कहा गया है “ब्रह्मसूत्र पदेद्वेव” महाभारत।

उपनिषदों में जिस ब्रह्म विद्याका वर्णन किया गया है उसका यथार्थ तत्त्व जानने के लिए ब्रह्मसूत्र का विधिवत् अध्ययन परमावश्यक है। कारण इस ब्रह्म विद्या में आई हुई ग्रन्थियों को सुलभाने की एक मात्र कुड़ी ये व्यास सूत्र ही हैं। ब्रह्म विद्या साधारण विद्या नहीं है। यह सर्वोच्चम विद्या है। मुण्डक उपनिषद् में ब्रह्म विद्या को सर्व विद्या प्रतिष्ठा चतुर्लाया गया है। ‘स सर्व विद्या प्रतिष्ठामध्यर्थीय ज्येष्ठ पुत्राय प्राप्त’ (मु० १।१, इसे ही अथात्म विद्या भी कहते हैं। गीतानार्थ भगवान श्रीकृष्णचन्द्र स्वयं कहते हैं “अथात्म विद्या विद्यानां वादः प्रवदता महम्” अर्थात् समस्त विद्याओं में

अथ्यात्म विद्या में ही है। यहों भगवान ने अथ्यात्म विद्या को अपना स्वरूप कह कर इस विद्या की पूर्ण महत्त्व प्रदर्शित की है।

विद्या वही सबल और सफल होती है जो सम्प्रदायाचिक्षण नहीं आती हो। अब हमें यह विचार करना चाहिये कि श्री सम्प्रदाय विशिष्टाद्वैत-वाद में यह ब्रह्म विद्या सम्प्रदायाचिक्षेदेन नहीं आती है या नहीं। मीमांसक पद्धति के विचार से कुर्म प्रतिपादक १२ अथ्याओं की कर्म मीमांसा उपासना प्रतिपादक ४ अथ्याओं का संकरण काण्ड और ४ अथ्याओं की ब्रह्म प्रतिपादक ब्रह्म मीमांसा इनको विद्याति अथ्यात्मक एक मीमांसा आस्त्र मानकर श्रुति के समस्त भागों का अपूर्य सामझस्य विशिष्टाद्वैत वादमें हापिगोचर होता है। विशिष्टाद्वैत वाद अन्य वादों के समान कोई स्थतन्त्र-वाद नहीं है यह तो संहिता ब्राह्मण उपनिषद् सूत्र इतिहास पुराण और पात्र रात्र का ऐक्यकण्ठ्येन घोषित अन्तिम सिद्धान्त है। ऐतिहासिक हापि से विचार करनेपर यह और स्पष्ट हो जाता है। वेदान्तदर्शनसूत्र के प्रणेता वेदव्यासजी भगवान नारायण के अंशावतार हैं। पुरुषसूक्त, महोपनिषद्, नारायणोपनिषद् सुत्रालोपनिषद्, नारायणानुचारक अन्तर्यामिब्राह्मण प्रभृति वेदिक ग्रन्थों से श्रीमद्भारत्यण को दी मर्त्य कारणों का कारणत्व तथा परत्व सिद्ध होता है। उन्हें ही ख्येय कहा गया है। वे ही विशिष्टाद्वैत वादियों के उपास्य हैं। श्री वेदव्यासजी के पिता महर्षि पराशर जी हैं। जिन्होंने विष्णु पुराण निर्माण किया था। विष्णु पुराण विशिष्टाद्वैत का पूर्ण समर्थक है तथा महारुनि पराशरजी को श्रीमद्भारत्यणाचार्य स्वामी ने सम्प्रदायाचार्य रूप से स्मरण किया है “सम्वर्ण्यत्तिर्मिमीन् पुराणरन्तं तस्मै नमो मुनिवराय पराशराय।” महर्षि वेदव्यासजी के गाधात् विष्णु महर्षि बोधायन ने व्यास मूर्त्रों पर विशालस्त्रय तृती की रचना की थी। कलि के प्रारम्भ में द्रमिङ्गाचार्य ने बोधायन तृती के अनुसार उपनिषदों पर प्राकृत

भाषा में द्रमिङ्ग भाष्य लिखा। ये वृत्ति भाष्य दोनों ही विशिष्टाद्वैत के परम मान्य हैं। आज हमारे दुर्भाग्य से इन दो में एक ग्रन्थ भी उपलब्ध नहीं है। पिर भी इससे बोधायन और द्रमिङ्गचार्य को कोई काल्पनिक व्याख्यान कहनेका दुःगाहा नहीं कर सकता है क्योंकि स्वयं अद्वैतवादी आचार्यों ने भी अपने ग्रन्थों में अनुकूल या प्रतिकूल रूप से इनके सिद्धान्तों की चर्चा की है। इनके अतिरिक्त गुहदेव भारती ब्रह्मानन्दी श्री परांकुशशुनि प्रभृति विशिष्टाद्वैत वेदान्त के आचार्यों का नाम वेदान्त के इतिहास में पाया जाता है। अतः यहाँने विद्वानों का सुनिश्चित मत है कि अद्वैतवाद के गठित होने के बहुत पहले ही विशिष्टाद्वैत वाद सुदृढ़ और सुसंगठित हो चुका था। समय समय पर इस पर विभिन्न मनवादियों के द्वारा जो जो आक्षेप होते रहे उनका प्रतिकार करते हुए विशिष्टाद्वैत के आचार्य गण वरावर इसकी रक्षा और समृद्धि करते रहे।

कालचक्र की कुटिल गति के कारण भारत में वौद्ध मत और वौद्ध राज्य की प्रतिष्ठा के कारण सनातन वैदिक धर्म में महान् विष्व उपस्थित हो गया था। यह समय सनातन वैदिक धर्म ब्राह्मण धर्म के लिए बड़ी संकट का काल था। ऐसे नुर्दिन समय में महामति कुमारिल भट्ट और शंकराचार्य तार भगवत्पाद शंकराचार्य का आविर्भाव हुआ जिन्होंने अपनी प्रतिभा से वौद्ध विष्व को भारत से भगा दिया। कुमारिलभट्ट ने शास्त्रार्थों और ग्रन्थों के द्वारा वेद के पूर्वभाग कर्ममीमांसा की पुनः प्रतिष्ठा की, और शंकराचार्य ने अपने अद्वैतवाद-मायावाद के प्रचार से वौद्धों के निरीक्षण शृण्वाद को मिटा दिया। वौद्ध मत तो विदा हो गया। ब्रह्म के अस्तित्य को भी लोग स्वीकार करने लगे। किन्तु ब्रह्मवाद स्थापित न होकर मायावाद ही प्रतिष्ठित हुआ। यह होना भी स्वाभाविक ही था। जैसे शिवजी ने अमुरों को मोह पैदा करने के लिए मोहन शास्त्र की उष्टि की थी वैसे

शिवायतार श्री शंकराचार्यजी ने बौद्धों को व्यामोह पेंदा करने के लिए निर्विशेष ब्रह्मवाद या मायावाद का प्रचार किया। इस वाद से भगवद् गक्त उपासक सम्प्रदाय में बहुत शीघ्र विशेष उत्पन्न हो गया। मायावाद की आलोचना होने लगी। सर्व प्रथम शंकराचार्य के प्रायः समकालिक भास्कराचार्य ने शांकर मत को प्रबङ्ग बौद्ध बतलाया। परम पुराण में शिवजी द्वारा मोह शास्त्र के प्रसंग भें कहा गया है” मायावादमस्त्वास्त्रं प्रष्टुनं बौद्धमेवच ।” कुछ लोग इसे प्रक्षिप्त बतलाते हैं। किन्तु इतिहास पुराणों में इस तरह आंख मूँद कर प्रक्षिप्त कहना विक्षिप्त चेष्टा के अतिरिक्त कुछ अधिक महत्व नहीं रखता है। शांकर मत को सर्वथा बौद्धमत नहीं कहा जा सकता। कारण यहां व्यावहारिक दशा में बैद्धों की प्रमाणिकता देव देवियों की उपासना, सर्वथा वैदिक धर्म के अनुकूल है। पाठमार्थिक दशा में एक अद्वितीय ब्रह्म की सत्ता मानी गई है यह भी सर्वथा वैदिक है। किन्तु परमार्थ दशा में सबको मिथ्या बतलाकर जो समस्त विशेषणों से रहित ब्रह्मको निर्विशेष चिन्मात्र माना गया है यह श्रुति समृति पुराणों के सर्वथा विपरीत बौद्ध भावापन सिद्धान्त सा जान पड़ता है। यहां एक विलक्षण ब्रात यह है कि निर्विशेष अद्वैतवाद की पहली पोशी भगवत्याद गौडपादाचार्य कृत माण्डूक्यकारिका है। यह माण्डूक्य कारिका ही शांकर भाष्य की आधार शिला है। ये कारिकायें औपनिषद् मिद्धान्त के प्रतिपादन के लिए लिखी गई हैं किन्तु आत्मा ब्रह्म के सम्बन्ध में जो सिद्धान्त इनमें स्थिर किया गया है। वह गौडपादाचार्य के पूर्ववर्ती बौद्धों के मात्यमिक सम्प्रदाय के आचार्य नागार्जुन के शत्र्यं तत्त्वं से शब्दतः अर्थतः भावतः मिलता जुलता है। नागार्जुन और गौडपादाचार्य दोनों ने ही परमार्थ तत्त्व को चतुष्कोटि विनिमुक्त कहा है। पाठक दोनों की तुलना लें करके देखें। गौडपादाचार्य आत्मा को अस्ति, नास्ति, अस्ति नास्ति, नास्ति नास्ति, इन नार कोटियों में

विलक्षणमानते हैं । अर्थात् आत्मा न सत् है, न असत्, न सदसदुभयात्मक है और न सदसद् विलक्षण ही है । यथा माण्डूक्य कारिका—

“अस्ति नास्त्यस्ति नास्तीति नास्ति नास्तीति वा पुनः । चलस्थिरोभयाभावैराद्योत्येष बालिशः ॥ कोष्ठ्यश्वतस्त्र एतास्तु ग्रहीर्यासां सदावृतः । भगवानभिरस्पृष्टो येन हृष्टः स सर्वदक् ॥”

अब यही तत्त्व नागार्जुन की माध्यमिक कारिका में देखिये—

“ नसन्नासन्न सदसन्न चाप्युभयात्मकम् ।

चतुष्फोटिविनिर्मुक्तं तत्त्वं माध्यमिका विदुः ॥ ”

केवल गौडपादाचार्य ने उसे आत्मा कहा है और नागार्जुन ने यहुत पहले उसे शब्द कहा था । यहां नागार्जुन के शब्द में और गौड पादाचार्य के भगवान में कोई अन्तर नहीं है । इसी तरह भी गौडपादाचार्य का अजातचाद नागार्जुन की छायामात्र है—

न स्वतो नापि परतो न द्राघ्यां नाप्यहेतुतः ।

उत्पन्ना जातु विद्यन्ते भावाः क्वचन केन्चन ॥

—नागार्जुन कृत माध्यमिक कारिका १-७

स्वतो वा परतो वापि न किञ्चिद्दस्तु जायते ।

संदसत् सदसदापि न किञ्चिद्दस्तु जायते ॥

—श्री गौड पादाचार्य कृत मा० कारिका

भी गौडपादाचार्य की कारिकाओं के आधार पर ही अपने शारीरकभाष्य में भगवत्याद शंकराचार्यजी ने पहले अव्याप्ति की कल्पना की है और माथ ही यह भी लिखा है कि सूतों का यही अर्थ जिससे हो व सी ही मैं सूतों की व्याख्या करूँगा । इसमें कोई सन्देह नहीं कि अपने ग्रन्तिशात अर्थ के समर्थनमें श्रीशंकराचार्यजी ने जो लोकोत्तर प्रतिभा का परिचय दिया है उसमें

उनका नामं दाश्चनिक जगत में चन्द्रमा की भाँति चमकता रहेगा । उनको शारीरक मीमांसा भाष्य विद्वत्समाज में सदा आलोचित होता रहेगा ।

किन्तु शेषावतार भगवत्याद श्रीरामानुजाचार्य ने श्रीभाष्य की रचना सर्वथा परम्परावादी की तरह सग्रदायाविच्छेदन प्राप्त विद्या के आधार पर की है । श्रीभाष्य में जिस 'प्रक्रिया से विशिष्टाद्वैत का समर्थन किया गया है वह चड़ा ही प्रौढ़ और प्राज्ञ द्वे ।' 'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म' इस श्रुतिवाक्य की व्याख्या 'न तत्समभाग्यविकल्प दृश्यते' इस स्मृति वाक्य से एक वाक्यता रखते हुए की गई है । अर्थात् ब्रह्म एक और अद्वितीय है क्योंकि न दूसरा उसके समान न उससे अधिक ही है । इससे यह अर्थ नहीं निकाला जा सकता है कि ब्रह्म के अतिरिक्त सूत्र गिर्या है । ब्रह्म निश्चापिक होने पर भी गच्छण ही रहता है । निर्विशेष यस्तु की सत्ता ही नहीं है । यह ब्रह्म शब्द पर विचार करने से ही स्वष्ट हो जाता है । वृद्धि वृद्धौ धातु से मनिन् प्रत्यय करने से ब्रह्म शब्द बनता है । इसमें सर्वदा नृहस्तयाण रहेगा ही । यह भाव 'वृहर्ति वृहयति इति तत्परं ब्रह्म' इस रहस्यान्माय वाक्यण और 'वृहत्याद् वृहणत्याच तद्ब्रह्मेत्यभिधीयते' इस द्विष्णुपुराणकी एक वाक्यता से सिद्ध है । ब्रह्म, चित्-अनन्तजीवात्मा, अचित्-जड़ स्वभाव अविल जगत इन दो विशेषणों से युक्त है । चिदचिदविदिष्ट ईश्वर ही ब्रह्म है जैसा कि कहा गया है—'ऐश्वरभिद्विच्छेति पदार्थ-त्रितयं हरिः ।' श्री भाष्य के ये ही मौलिकत्वव्यय हैं । अनन्त जीव और निविल जगत निविल हेय प्रत्यनीक समस्त कल्याण गुणाकर परब्रह्म श्रीमद्वारायण के द्वारीर हैं । यह श्रुति-स्मृतियोंमें सुस्पष्ट कण्ठतः कहा गया है । 'यस्य पृथिवी शरीरं, यस्य आत्मा शरीरं' 'जगत् सर्व शरीरंते' इत्यादि

यहां इतना अवश्य कहा जा सकता है । भगवत् पाद रामानुजाचार्य के श्री भाष्य गिर्दान्त में सृष्टि के हेतु ब्रह्म को अविद्या ग्रस्त नहीं होना पड़ता

है। न प्रत्यक्ष और शास्त्र में मल्लयुद्ध करने पर प्रत्यक्ष को शास्त्र के द्वारा चाहित करना पड़ता है, न क्रिष्ट कल्पना ही करनी पड़ती है, न निर्णय श्रुतियों को प्रमाण मानकर सगुण श्रुतियों को बाल्यनिक भेद कहनेवाली कहकर तुच्छता ही बतलानी पड़ती है, विशिष्टाद्वैतवाद में भेद श्रुति अभेद श्रुति घटक श्रुति सभी श्रुतियों का सुन्दर समजास्य है। इस सिद्धान्त में शांकर मत के समान अनिर्वचनीय माया अविद्या आदिकी कल्पना नहीं अपेक्षित होती है। जब शास्त्रकार स्वयं कहते हैं अूयतां चाप्यविद्यायाः स्वरूप कुलनन्दनं तथ अनिर्वचनीय की यह कल्पना कैसी ? स्वयं श्रुति ने 'मायां तु प्रकृतिं विद्यात्' इत्यादि प्रमाणों से विचित्र सृष्टि करने में समर्थ त्रिगुणात्मिका प्रकृति को माया कहा है। यही चात स्मृति भी कहती है 'तेन माया सहस्रं तंच् छुंबरस्याशूगमिनां' ( विष्णुपुराण )। श्रुतिस्मृति पुराणेतिहास पाञ्चरात्र ग्राचीनू व्याख्यान युक्ति अनुभव आदि से समन्वित भी भाष्यसिद्धान्त अज्ञानान्वकार को दूर करने में चालसूर्य के समान विराजमान है। जैसे सूर्य पर धूल उड़ा कर सूर्य को देंका नहीं जा सकता है वैसे ही श्री भाष्य के सिद्धान्तों का खण्डन या विवेचना के द्वारा दांका नहीं जा सकता है।

हम पहले कह चुके हैं कि विशिष्टाद्वैत सिद्धान्त परम ग्राचीन है और इस पर किये गये आशेषों का उत्तर भी आनायों ने समय-समय पर दे दिया है। श्री यामुनाचार्य के सिद्धित्रय में आत्मा ईश्वर और संचित के सम्बन्ध में विविध मतवादों की आलोचना की गई है तथा विशिष्टाद्वैत सिद्धान्त का समर्थन किया गया है। प्रायः करंक परमत्वण्डन तथा स्वमत स्थापन के लिए यहां किसी ग्राचीन ग्रन्थ की टीकायें लिखी जाती थीं। स्वतन्त्र रूप से खण्डन गण्डन के ग्रन्थ कम लिखे गये हैं। यही कारण है कि शांकर-भाष्य की दश टीकायें और श्रीभाष्य की चारहू टीकायें लिखी गईं। आनायों

के गंभीर आशयों को समझने के लिए इनका विधिवत अध्ययन अपेक्षित है। विवेचना और विमर्श के आधार पर समझना तो उपहास्यास्पद ही जान पड़ता है। इसके मध्यन्थ में मुगारि कवि की उक्ति भारणीय है। 'दैवीं वाचमुपासते हि वह्यः सारंतु सारस्वतं जानीते नितरामसौ गुम्कुल किष्टो मुरारिः कविः। अधिर्लङ्घित एव वानरभट्टः किन्त्यस्य गंभीरतामापातालं निमग्नीवरतनु-जनाति मन्थाचलः।'

इसके अतिरिक्त खण्डन मण्डन में बहुतेरे ग्रन्थ भी लिखे गये जिनका उत्तर पूर्वाचार्यों ने लिखा। ऐसा कोई नहीं कह सकता कि अद्वैतवादियों के खण्डनात्मक अमुक ग्रन्थ का उत्तर विशिष्टाद्वैत के आचार्यों ने नहीं दिया। इस विषय में श्री वरदाचार्य, श्रुत प्रकाशिकाचार्य श्री मुद्रदानन मूरि, श्री वादिहंसाम्बुद्धाचार्य, कवितार्किंकरै ये सरी वेकटनाथ वेदान्ताचार्य, श्री अनन्ताचार्य श्री दोह्य महाचार्य रामानुजदास (इन्होंने अपने परमार्थ विजय में सुप्रसिद्ध गर्वतन्त्र स्वतन्त्र श्री अध्ययदीक्षित के भ्याय राशमणि का उत्तर दिया था) श्री निवामाचार्य, श्री वेकटाचार्य प्रभृति के नाम विशेष उल्लेखनीय हैं।

इ० १७ वीं शताब्दी के लगभग अद्वैतवादी विद्वान् श्री आयन दीक्षित ने 'व्यास तात्पर्यनिर्णय' नामक ग्रन्थ लिख कर यह सिद्ध करने का प्रयास किया कि व्यास सूत्रों का तात्पर्य अद्वैतवाद ही है। जिनका उत्तर महामहोपाध्याय तात्त्वेदिकाचार्य ने 'व्यास गिदान्त मार्तण्ड' के द्वारा दिया, जिसमें यह दिव्यलालया गया है कि व्यास सूत्रों का स्वारस्य विशिष्टाद्वैत वाद ही में है। इस तरह खण्डन मण्डन तथा शास्त्राभौं का इतिहास भी कुछ कम नहीं है यहां अधिक लिखने का अवसर नहीं।

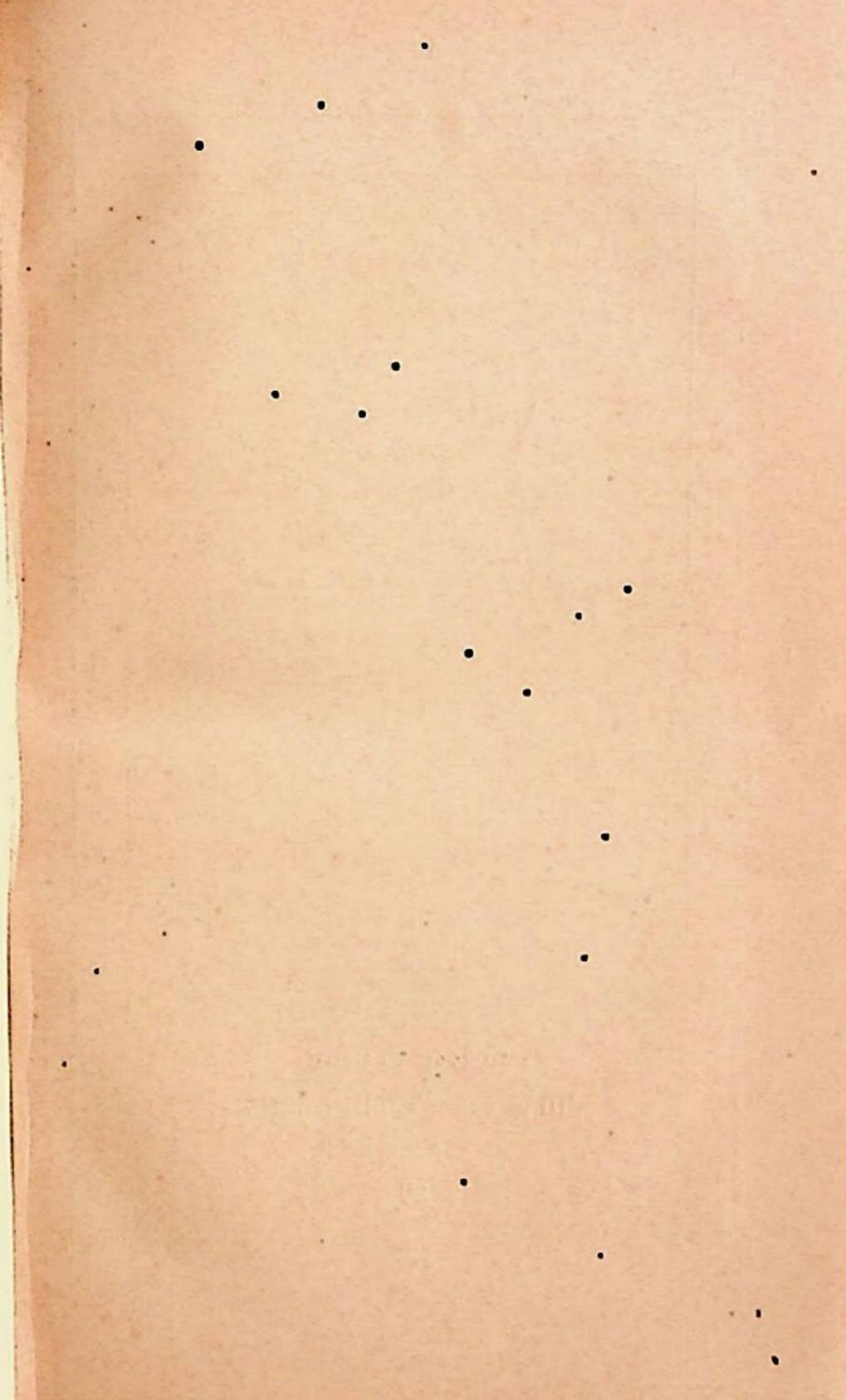
यह प्रस्तुत ग्रन्थ 'वेदान्तमार्तण्ड' ग० म० श्रीयुन अनन्तकृष्ण शास्त्री के

‘वेदान्तरक्षामणि श्रीभाष्यविवेचना’ नामक ग्रन्थ का उत्तर है। यथोपि श्रीमान् अन्विल वे० गोपालचार्य एम० ए० महोदय ने “वेदान्तरक्षामणि विमर्श” लिख कर श्री भाष्यविवेचना का उत्तर दिया है। यह पुस्तक भी विषय विवेचन की हास्ति से अच्छी ही हुंद है। किन्तु ‘वेदान्तमार्तण्ड’ की प्रगा कुछ और ही है। वेदान्तमार्तण्ड के लेखक हमारे सुहृद् विद्वद्वर भी मुरलीधरचार्य शास्त्री हैं। जैसी प्रीढ़ भाषा में बाद पद्धति की शैली से वेदान्तरक्षामणि लिखा गया है जैसी ही प्रीढ़ और प्राचुर भाषा में बाद पद्धति की परिपाटी से यह वेदान्तमार्तण्ड भी लिखा गया है। अतः जो न्याय-शाक्तरण-वेदान्त के प्रौढ़ विद्वान् नव्यन्याय की पद्धति से शास्त्रीय विषयों के विश्लेषण करने में अधिक सुखानुभव करते हैं उन्हें इस वेदान्त-मार्तण्ड से अधिक आनन्द होगा इसमें कोई संदेह नहीं। विषय प्रति-पादन, विपक्ष-पक्ष-प्रत्याख्यान तथा समाधान करने में पण्डित श्री मुरलीधर-चार्यजी की प्रतिभा और पाणिङ्गन दोनों ही प्रशंसनीय हैं।

६१ चौरंगी रोड  
कलकत्ता

}

—श्री गोपालदत्त शास्त्री  
काञ्च्यपुराण तीर्थ





श्री १००८ श्री महान्त  
गोविन्दाचार्य स्वामीजी महाराज  
उत्तर पार्श्वमठ  
पुरी

‘श्रियः कान्ताय नमः’

‘श्रीमतेरामानुजाय नमः’

श्री १००८ श्री जगद्गुरुभगवद्रामानुजाचार्यान्वयसम्भू-  
तानां सर्वतन्त्रस्वतन्त्राणां पण्डितसार्वभौमानामुभयवेदान्तनि-  
र्धारणधुरीणानां श्रीमद्भूतपुरिस्थानां श्री १००८ श्री जगद्गुरु,  
**अस्मूरि रामानुजाचार्यस्कमिष्टादान्तं**  
**सम्प्रतिपञ्चमिदंकृष्ण**”

यथाऽयथात्मभाविनो जर्यायान् यथात्मभावी यथात्मभाव-  
परिकर्मितात्माऽयथात्मभावदुष्टेभ्योऽयथात्मभाविभ्यः । यथाऽ-  
यथात्मभावयोश्च दूषकभूपक्योर्वादिद्वयसाधारण तथाभाव संप्र-  
तिपत्ति गोचरभावपराहतान् वादिद्वयैकतरोपपादनानुचरीं वाय-  
न्तर सम्प्रतिपत्ति गोचरतां मन्यामहे ।

परमयमत्रविवेकः प्रवन्धेषु यथाऽयथात्मभावितयोर्विषय  
प्रवन्धपेक्षताभेदेन प्रत्येकमेव यथाऽयथात्मभावितयोर्विधाद्वयी  
भवति । तत्र केचिद्विधाद्वयपरिकर्मिताः केचिद्विधाद्वयदुष्टाः  
अपरेचेतरेचैकपरिकर्मितदुष्टाश्चोपलभ्यन्ते । ततश्च विधाद्वय-  
दृष्ट्यभूष्ययोः, एकैक दृष्ट्यभूष्ययोश्च सम्भव इति यथाऽयथात्म  
भाविचातुर्विध्यं स्थितम् । विषयप्रवन्धपेक्षताभेदभिन्नेहि यथा-  
ऽयथात्मभाविते यथाऽयथा विषयप्रवन्धभाविते स्याताम् ।  
विषयीषु यथाविषयभावितायाः विषयानुरूप्यपर्यवसन्नायाः प्रामा-

एवापरपर्यायतया । श्रयातिशयाधायिकेयं यथाविषय भाविता-  
गुण इति भूषिका स्यात् ।

अयथाविषयभाविता च विषयीपु विषयानानुरूप्य पर्यवसि-  
ता । ग्रामाण्यापरपर्याया, आश्रयनिकर्पापादिका दोष इति दूषि-  
कास्यात् । यथा प्रवन्धभाविता च प्रवन्धस्पृश्य विषय पिस्पृक्षा-  
मूल ग्रहृत्तिविषयता लक्षणायोग्यार्थं पिस्पृक्षालक्षणं प्रवन्धगुणा-  
धीन गुणभावास्यात् तद्विषययश्च, अयथाप्रवन्धभाविता । स्पृश्य-  
विषय पिस्पृक्षामूलं ग्रहृत्तिविषयतालक्षणा, अर्यांग्यार्थं पिस्पृक्षा-  
लक्षणं प्रवन्धदोषाधीन दोषभावा आश्रयनिकर्पाय स्यात् ।

यद्यपि प्रवन्धः योग्यांग्यार्थं पिस्पृक्षयोः प्रवन्धगुणदोष-  
लक्षणयोः पिस्पृक्षामूलं ग्रहृत्तिविषय प्रवन्धग्रामाण्याप्रामाण्य  
प्रयोजकयोरेवसतोः पिस्पृक्षामूलं ग्रहृत्तिविषयतालक्षणं प्रवन्धपेक्ष  
यथा । यथात्मभाविता गुणदोषभावापादकत्वमिति यथा । यथा-  
प्रवन्धभावितयोः यथा । यथा विषयभावितान्तर्गम इति, उक्त  
यथा । यथात्मभावितयोर्विषयं प्रवन्धपेक्षतामेदमुखेन चातुर्विध-  
यादानवकाशं हृति स्यात् ।

प्रवन्धपिस्पृक्षयो यांग्यायोग्यार्थं विषययोः प्रवन्धगुणदो-  
षयोः प्रवन्धग्रामाण्याप्रामाण्यप्रयोजकयोः सतोरिव स्वातन्त्र्ये-  
णापि स्वातन्त्र्येणवक्तुगुणदोषाधीन वक्तव्यगुणिदुष्टता नयेन प्रव-  
न्धप्रकर्पनिकर्पाधायिका लक्षणं गुणदोषता प्रयोजकतया यथा ।  
यथा प्रवन्धभाविता दूषकभूषकता वैलक्षण्येन तु चातुर्विधयोप-  
पन्नता स्यात् ।

तदेवं यथाऽयथात्मभावि चातुविध्ये प्रकृते दृष्ट्यदृष्टभावेन  
प्रवृत्तयोः रक्षामणि, व्यामोहविद्रावणयाः, उक्तं विधाद्यापन्नाऽ  
यथात्मभाव्युदाहरणतां रक्षामणौ, उक्तं तथाभूत यथात्मभाव्यु-  
दाहरणताच्च व्यामोहविद्रावये ( वेदान्तमार्तण्डे ) निदोऽपवस्तु  
विषयनिष्कारणदोपारोपणलक्षण निजापराधकुपित दैवमूलां गुणं-  
कायतनवस्तुविषयवास्तव गुणव्यवस्थापन लक्षण निजानुकूल-  
वृत्ति मूलानुग्रह दैवमूलांच नैज तत्त्ववन्ध प्रमाणां प्रतिजानीम  
इति शम् ।

श्रीमद्भूतपुरिस्थः

अस्मिन्काम्भी अस्मूरि रामानुजाचार्यः ।

‘श्रियः कान्ताय नमः’  
 श्रीमते विष्वकूसेनाय नमः  
 श्रीमते रामानुजाय नमः

श्री शैलानन्तपूरुष पीठाधीश पुरिपैग्रामाभिजनानां तिरु-  
 पति, संस्कृतकलाशाला, अलंकार-न्याय वेदान्त शास्त्राध्यापक-  
 चराणां नानातन्त्रसार्वभौमानाममृतभारतीविश्वदाङ्कितानां  
 श्री १००८ श्री जगद्गुरु श्रीवृषभभृत्युर्ध्वम्  
 स्तुमिन्हं सम्प्रदिपद्मिदम् ।

अद्य, उपाध्यायोपाहून श्री मुरलीधराचार्यनामधंयेन,  
 यथाविधिगुरुभ्योगृहोत साम्प्रदायिकार्थेन श्रीमगवद्गानुज  
 सिद्धान्तानुयायिनः प्रवन्धान्, महामहोपाध्यायानन्तकृष्ण  
 शास्त्रिभिः क्वचितान् वेदान्तरक्षामणिप्रमुखान् प्रवन्धान् सम्प्र-  
 दाय दूषणाभासप्रवन्धानपि बहुवारं समालोच्य ‘वेदान्तमार्तण्ड’  
 इति कश्चनप्रवन्धः वेदान्तरक्षामणा उद्घावित दूषणाभास विद्रा-  
 वणायग्राकाशि ।

सचायं प्रवन्धः यथावकाशमस्माभिः प्रत्यवेक्षितः, अयं च  
 प्रवन्धः वेदान्तरक्षामणि प्रकाशितानां दूषणाभासानां निरासे  
 सम्यक् पराक्रमत इति वयं भुजमूद्यत्यवृमः, नचात्रप्रवन्धे  
 सम्प्रदाय विरोधोऽपि दरीदृश्यते ।

तदुद्भाविताः दूषणाभासासंस्कृतभाषावेषेण केवलं पामर-  
व्यामोहनमात्राः सम्प्रदायसन्दर्भं विरुद्धाश्च । श्रुतिस्मृति समी-  
चीनन्यायं परिपूर्णोऽयं वेदान्तमार्तण्डोऽपि संस्कृतभाषावेषं  
धृत्वा प्रकटोभूय प्रस्तुतं व्यामोहं ध्रुवं निवर्तयिष्यतीति शम् ।

श्रीवेङ्कटाद्रितिरूपतिस्थः

**श्रीस्वामी श्रीकृष्णमहाचार्यः**

'श्रियः कान्ताय नमः'  
 श्रीमते विष्वकूसेनाय नमः  
 श्रीमते रामानुजाय नमः

श्रीमञ्जगद्गुरु श्रीरामानुजाचार्य तोताद्रिस्वामि चरण-  
 कमल चञ्चरीक गया, मण्डलान्तर्गत, 'पो० स्टे० वारसलीगंज  
 ( बाली ) जमूआवाँ, ग्रामनिवासी वेदान्त शिरोमणि पण्डित  
 प्रवर श्री १०८ श्री स्वाचार्यानुरागजन्य शिद्यार्थीपदभूपित  
 रामप्रपन्न शमानुजदास स्वामिनः ।

## सम्प्रतिष्ठामेतदिति ।

सादर मेतन्निवेदनं परमानन्दमावहति यदद्य सर्वतंत्र स्वतन्त्रोभयवे-  
 दान्त निष्णात पं० श्रीमुरलीधराचार्य शास्त्री प्रणीत वेदान्तरक्षा  
 मणि व्यामोहविद्रावणम् शांकरभाष्यसमालोचनात्मकञ्च “वेदान्त-  
 मार्तण्ड इत्याख्यं शोभनं सुललितं वादिजनभयावहं प्रवन्धं सम्ब्य-  
 गवलांकितम्—एतद्ग्रन्थावलोकनेन विद्वद्ग्रन्थाणां श्रीमत्पण्डित  
 मुरलीधराचार्य शास्त्रिणां पड़दर्शनं सार्वभौमानां पाण्डित्य-  
 कुशलताया अस्मिन् विषये कृतपरिश्रमस्यच पूर्णपरिचयः प्राप्तः ।  
 लेखन प्रणाल्येषामतीव शोभना विद्यते । वेदान्तरक्षामणेः समु-  
 चितं समीचीनञ्च प्रत्याख्यानं कृत्वा ऽनन्तकृष्ण शास्त्रिणो भ्रम-  
 समूल उत्पादितसंसन्मुखं भजितञ्च भिरुक्तविद्वद्वरः ।

एपां कुतिमवलोक्यातीव हपोङ्क्षासंग्रामवानहम्, कामये च  
भगवता श्रीजगन्नाथेन तत्सफल मनोरथाय । श्रीभाष्यकार  
राधान्तरक्षणाय शास्त्रणः, श्रीमुरलीधराचार्याः मुहुर्मुहुः धन्य-  
वादाहास्सन्तीति शम् ।

भवदोयः —

वेदान्तशिरोमणिः, श्री रामप्रपन्न रामानुजदामः  
एन० एम० एल०

# भूमिका

श्रीमते रामानुजाय नमः

श्रीमद्रामानुजार्थं श्रुतिशिखरशिखाधाविमेधाविलासैः  
प्रोद्याद्व्याहाररगुर्मैविद्विलितकुमताडम्बरं तं भजामि ।  
यद्वाव्याम्भोधिगर्भप्रस्त्रमरसुमहायुक्तिवीचीविहारा  
वेलान्ते विक्षिपन्ति प्रतिकथकघटादूपणालीतृणानि ॥

इह खलुधर्मार्थकाममोक्षाख्येषु चतुर्धा परिणितेषु पुमर्थेषु  
मोक्ष एव परमपुरुषार्थः स एव नित्यः, इतराणि वर्गत्रयाणि सुख-  
लक्षणविरहितान्यनित्यानि च । सुखलक्षणं हि—

यन्नदुःखेन सम्भिन्नं न च ग्रस्तमनन्तरम् ।  
अभिलापोपनीतं च तत्सुखं स्वःपदाम्पदम् ॥

इत्युक्तमभिजनैः, इदं सुखं मोक्षसुखमेव, न च वर्गत्रयेष्वे-  
तादश सुखसम्भवः । इदं सर्वं प्रमाणगम्यमेव । प्रमाणश्चास्माकं  
मनाद्यविच्छिन्नं सम्प्रदायतयाऽसंभाव्यमानं निदोऽपापौरुषेयवेद  
एव, तदनुसारि स्मृतीतिहास पुराणादिनि च । वेदस्त्वत्यन्त-  
गहनः, अनन्तशाखात्मकश्च, स्वल्पायुपः, खलुमनुष्याः सहजबोधवि-  
धुराश्च । कथं वेदार्थं निर्णये समर्थाः भवेयुरिति परमकारुणिकः  
सौशिल्य वान्सल्य मार्दवार्जवदिगुणोपेतः परं ब्रह्म भगवान्नारा-  
णः लोकानुदृत्कामः व्यासोभूत्या, अत्यन्तगहनं मोक्षस्वरूप

प्रतिपादक वेदोच्चरभागस्यवेदान्तसूत्रप्रणयनेन, अष्टादशपुराणादि  
निर्माणेन च वेदार्थान् सम्यक् प्रकाशयामास ।

भगवान्नारायणएव वेदव्यासः स एव ब्रह्मसूत्रकार इति खलु  
सुप्रसिद्धमेव ।

तदीयशिष्येण च महर्षिणा जैमिनिना पूर्वभागस्य वेदस्य  
व्याख्यानभूतं पूर्वमीमांसाशास्त्रं प्रणीतम् । इत्थं गुरुशिष्याभ्यां  
परस्परसम्मत्या पूर्वोच्चरभागात्मकस्यवेदस्य प्रणीतं पूर्वोच्चर-  
मीमांशा शास्त्रं संगतिविशेषविशिष्टवेषेण शास्त्रैक्यमेवासादयति ।  
पूर्वोच्चरभागेन विभक्तस्यापिवेदस्य यथा शास्त्रैक्यं सम्प्रतिपन्नं  
तथैव तद्व्याख्यानभूतयोः पूर्वोच्चरमीमांशयोरपि ग्रन्थैक्यं  
युक्तमेव विदुपाम् । यथाचाह वृत्तिकारः—

संहितमेतच्छारीरकं जैमिनीयेन पोडशलक्षणेनेति । एवं  
सम्प्रतिपन्नेपि शास्त्रैक्ये, परमर्पिणा वादरायणेन निष्कण्टकी-  
कृतेऽपिवेदमार्गे तत्त्वमतश्रद्धालुभिः स्वोन्मेक्षितंसिद्धान्तवि-  
शेषस्थापनतत्परैश्च शास्त्रमेदस्थापनेन ब्रह्मसूत्राणामन्यथा व्या-  
ख्यानेन च पुनरपि कण्टकीकृते वेदमार्गे, सकललोकैक कल्या-  
णाय वेदान्तार्थप्रकाशायच शेषावतारभूतो भगवान् रामानुजा-  
चार्यः ब्रह्मसूत्रस्य वोधायनाद्यनुसारि श्रीभाष्यनामकं ब्रह्मसूत्र  
भाष्यंकृत्या निमग्नवेदार्थपुनरपि प्रकाशयामास । तत्र च भगवत्,  
शंकरमतस्य स्वरूपंहि—अशेषविशेषशृन्यं निर्गृणं ब्रह्मैवतत्त्वम् ।  
तदेवनित्यमुक्त वुद्धस्वप्रकाश चिन्मात्रैकरसं ब्रह्मवानाद्यविद्यो-

पहितं जीवभावं च भजते । निर्विशेषचिन्मात्रातिरेकि नाना-  
विध ज्ञातज्ञेय तत्कृत भेदादिकं सर्वं तस्मिन्नेव परिकल्पितं  
मिथ्याभूतमिति । अयं सिद्धान्तोहि सर्वथंयलोकविरुद्धोवेद  
विरुद्धश्च ।

तथाहि—अस्मिन् सिद्धान्तेग्रायेण वौद्धादि वेदवाद्यमत-  
साम्यमेव वर्तते । वेदवाद्या, अपि ज्ञानसन्तानातिरिक्तं किञ्चि-  
दपि वस्तु नात्मन्यन्ते । शंकरसिद्धान्तेऽपि ज्ञानातिरिक्तं सर्वं  
मिथ्यैव । विशेषस्त्वयमेव यत्, ज्ञानस्य सौगतादिभिर्क्षणिकत्वं  
मन्यते, भवता तु ज्ञानस्यनित्यत्वमिति ।

तत्र पृच्छामः—नित्यत्वं स्वरूपे विशेषणं दीयते—उत  
स्वरूपमेव, नित्यत्वस्य स्वरूपविशेषणत्वे विशिष्टाद्वैतसिद्धान्तप्रवेशः ।

स्वरूपत्वे च—स्वरूपस्य तैरप्यज्ञीकृतत्वात् पुनरपि स्वरूप-  
मात्रसाधनं किमर्थमित्युभयतः पाशारज्जुः ।

श्रुतिष्वपि किञ्चिदंशमात्रस्यैव ग्रामाण्यं तन्मते—तथाहि  
'पृथगात्मानं प्रेरितारं च मत्वा जुष्टस्ततस्तेनामृतत्वमेति'  
'ज्ञाज्ञौ द्वावजावीज्ञनीज्ञौ' क्षरं प्रधानममृताक्षरं हरः' 'नित्यो-  
नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको वहूनां यो विदधातिकामान्'  
इत्याद्याः परश्चताः श्रुतयो जीवेश्वरप्रकृतिनिरूपणं पराः । तत्र  
निर्विशेष त्रद्वातिरिक्तं कृत्वा मिथ्यात्वं स्वीकारे जीवस्वरूप  
तन्नित्यत्वं तद्भेदप्रतिपादकानां वाक्यानां प्रकृति स्वरूपतन्नि-  
त्यत्ववादिनीनां श्रुतीनाश्च वैयर्थ्यं दुर्बारमेव ।

न च पारमार्थिकापारमार्थिक मेद कल्पनया विरोध परि-  
हारो न्यायः, तादृशार्थस्य स्वकपोलकलिपतत्वात् । अन्ततोगत्वा  
वैयर्थ्यदापस्य जागरूकत्वाच्च । व्यवस्थापक प्रमाणाभावेन  
विपर्ययप्रसंगेन त्वदीय समीहितार्थलाभाभावाच्चेति । तस्मा-  
न्निर्गुणादिपदघटित कृतिपयान्येववाक्यानि प्रमाणमद्वत्  
सिद्धान्ते ।

यदि किञ्चिदंशमात्रप्रामाण्यस्वीकारेण्यं वैदिकत्वाभिमान-  
स्तहि—हिंसनियेध स्वीकारमात्रेण वौद्धादयोऽपि वैदिकाः कथं  
न भवेयुः । न हिंस्यात् सर्वाभूतानि’ इति हिंसनियेधवाक्यस्य  
महानादरां वौद्धादि सिद्धान्ते । वस्तुतः निर्गुणादि कतिपय  
वाक्यानामप्यप्रामाण्यं तन्मत इति त्वन्यन्न विवेच्चितम् ।

किञ्च ‘नित्यं विभुंसर्वगतं सुमूलम् तदव्ययं यद्भूतयोर्निं  
परिपश्यन्तिधीराः । इति श्रुतिवलेन भवता ब्रह्मणां नित्यत्व-  
मुच्यते—तदेव नित्यत्वं वौद्धसिद्धान्तादव्यावर्तकम् । तत्र  
किमिदं नित्यत्वं ब्रह्मासाधारणं भवतिसिद्धान्ते—किं सर्वकालसत्त्वा-  
रूपम्, अथवा प्रध्वंसरहितत्वम्, उत कालावच्छेदनिष्ठत्ति-  
रूपम्, आहोस्विदवाधितत्त्वम्, उत निर्विकारत्वम्, यद्वा उभ-  
यावधिराहित्यम् । नायः, अविद्याया अपि नित्यत्वप्रसंगात् ।  
सापि सर्वेणकालेन सम्बन्धत एव । मर्वस्यापिकालस्यतत्का-  
र्यत्वाभ्युपगमेन तदसम्बन्धानुपपत्तेः । नापि द्वितीयः, प्रध्वं-  
शस्य प्रध्वंशाभावेन नित्यत्वप्रसंगात् । प्रध्वंशस्यनित्यत्व-

स्वीकारे च, ब्रह्मव्यतिरिक्तानन्तप्रधंशनित्यत्वेन ब्रह्मैकमेव  
नित्यमितिसिद्धान्तब्याधातः । नापि तृतीयः, कालस्यापि  
तत्सद्गावेन ततो विवेकासिद्धेः । नहिकालः कालान्तरेणावच्छि-  
द्यते तथा सत्यनवस्थानात् । नापि स्वेन कर्मकर्तृविरोधात् ।  
नापि चतुर्थः, अवाभितस्वेनाभिमतेषु सम्यक् शुक्तिरजतादिषु  
नित्यशब्दप्रयांगदर्शनात् । नापि पञ्चमः विकारणां निर्विकार-  
त्वेन नित्यत्वप्रसङ्गात् । तेषामपि सविकारत्वेऽनवस्थानात् ।  
नापि पष्ठः, व्यावहारिकोभयांतवच्चस्य संविदात्मके ब्रह्मण्यपि  
समानत्वात् । पारमार्थिकस्य तस्य प्रपञ्चेष्यभावेन तस्यापि  
नित्यत्व प्रसंगात् ।

तस्मान्नित्या संविदिति स्वगोप्तिमात्रकथा निर्मूलैवेति ।

अन्येषां यादव भास्करादीनां मतान्त्वत्वं श्रुतिविरुद्धमिति  
तु सर्वेषि दार्शनिकाः निरस्यनितितन्मतं न पृथक् खण्डनार्हं  
तन्मतम् ।

श्रीभगवद्रामानुजाचार्य सिद्धांते सर्वाष्येव श्रुतिवाक्यानि  
सुरक्षितानिभवन्ति । तथाहि—‘निर्गृणं निष्क्रियं शांतं निरवद्यं  
निरञ्जनमि’ त्यादि निर्गुणवादिनीनां श्रुतीनाम्, ‘एषआत्माऽप-  
हतपाप्मा विजरोविमृत्युर्विशोकोऽपिपाशः, सत्यकामः सत्यसं-  
कल्पः इत्यादि दिव्यगुणवोधक श्रुत्यनुसारेण हेयगुणविषयतया  
प्रामाण्यम् । अमेदवोधक श्रुतीनाम्, ‘यस्यात्मा शरीरं यस्य  
पृथिवी शरीरमि’ त्यादिवटक श्रुतिभिः शरीरात्मभावोर्थः ।

शरीरस्य शरीर्यपेक्षयाभिन्नत्वेन भेदप्रतिपादक श्रुतयाऽपि सुरक्षिताः भवन्ति । इत्थं सर्वश्रुतीनामविरोधः, श्रीभाष्यकाराणां सिद्धान्ते । इदमेव खलु श्रीभाष्यकाराणां मतं पराशरादि ऋष्यभिमतं विशिष्टाद्वैतपदवाच्यम् ।

पराशर व्यासोधायनादि ऋषिभिरविच्छिन्नरूपेण प्राप्तस्यापि विशिष्टाद्वैत सम्प्रदांयस्य, वैदिकाभासैरन्यैव्याख्यातृभिः, वेदान्तसूत्रव्याख्यानेन, उपनिषद् व्याख्यानेन च स्वोत्प्रक्षितसिद्धान्ते ऋषीणामभिग्रायस्य हठान्नीयमाने, वैदिकसिद्धान्तस्य जगतिग्रकाशाय श्रुतिसूत्राणामन्तर्ज्वरशमनायच श्रीभाष्यावतरणं जातम् ।

यतिपुरन्दरेणभगवता श्रीभाष्यकृता रामानुजाचार्येण-  
सम्यगेव वैदिकः पन्थासुरक्षितः ।

यथोक्तमभियुक्तैः—

गाथा ताथा गतानां गलति गमनिका कापिली कापिलीना,  
क्षीणा काणादवाणी द्रुहिणहरगिरः सौरभं नारभन्ते,  
क्षामाकौमारिलोक्किर्जगति गुरुमतं गौरवादूरवान्तम्,  
काशङ्का शंकरादेभर्जति यतिपतो भद्रवेदिं त्रिवेदिम् ॥

श्रीभगवदाचार्यपादशिष्यप्रशिष्याः वहवोहि वेदपारंगताः, श्रुतिमार्गस्थापनधुरीणास्समभवन् । तं च वरदाचार्यश्रुतप्रकाशिकाचार्य वेदान्ताचार्य महाचार्य प्रभृतयः । एतमहानुभावैः सुरक्षितोऽयं श्रीभाष्यसिद्धान्तोऽयापि लोकैः पूज्यमानो विद्योतते । श्रीभाष्यकारशिष्यर्विरचिताऽसन्ति नानासिद्धान्तग्रन्थाः, श्रीभाष्यगम्भीरार्थप्रकाशाय वैदिकमार्ग दूषकविद्राघणाय च ।

श्रीदेशिकपादविरचित शतदूषणीग्रन्थस्याभिप्रायमजानता,

अद्वैतसिद्धान्तान् परिष्कुर्वता, अप्ययदीक्षितेन यत्किञ्चिदप्युक्तं  
तत्तु शतदूषणीग्रन्थस्य चण्डमास्तीं टीकां कुर्वता तत्कालीने रेख  
महाचार्यपादः निरस्तम् । सद्विद्याविजयादिभिर्महानिवन्धैरव-  
शिष्टानपि सर्वान् वादान् निरस्य श्रुतिमार्गं स्थापितश्च ।

श्रोवादावलीकाररपि बहुधाऽद्वैतमतं निरस्तं श्रीभाष्यमतं  
च प्रकाशितम् ।

एवं ऋषिपरम्परापरिशुद्धं वैदिकजन मूर्धाभिपित्तं श्रीभा-  
ष्यमतीर्थीकृत्कामेन केनचिदद्वैतसम्प्रदायाभिमानिना, अनन्तकृष्ण  
शास्त्रिणा ‘येन केन प्रकारेण प्रसिद्धः पुरुषोभवेदि’ति न्यायमनु-  
भृत्य श्रीभाष्यसमालोचनात्मक वेदान्तरक्षामणिग्रन्थः निर्मितः ।

तदीय वेदान्तरक्षामणिग्रन्थोत्तरप्रदाननिरतैः विशिष्टाद्वैत  
सिद्धान्तं निर्धारणधुरन्धरैः, अयोध्यास्थै पं० श्रीमुरलीधराचार्यैः  
वेदान्तरक्षामणिव्यामोहविद्रावणात्मक वेदान्तमार्तण्ड, इत्याख्यं  
स्वप्रबन्धनिर्माय वेदान्तरक्षामणा उद्घावितादोपाः शतधाः निरस्ता,  
श्रुतिस्मृतिन्याय प्रमाणादिभिः, अद्वैतवादाश्च खण्डिताः । श्रुति-  
स्मृतिप्रमाणपरिपूर्णोऽयं ‘वेदान्तमार्तण्डः’ वादिजनेभ्यः जिज्ञा-  
सुजनेभ्यश्च सन्तोषं प्रयच्छन् ।

निर्मत्सराणां विदुपां ग्रीतये सम्यग् भविष्यतीति विरमति ।

भावत्कः

**पं० श्रीरामदुल्घारे शास्त्री**

षष्ठकरणवेदान्तचित्पर्णः

## “क्विष्णानुक्रमणिका”

विषय

पृष्ठांकः

ग्रहसूत्रस्य तत्त्वतो भाष्यं श्रीभाष्यम्	१
वेदान्तमार्तण्डस्य निर्माण प्रसङ्गः	३
ग्रहजिज्ञासा सूत्रस्थार्थवर्णनप्रसंगेन संक्षेपत उभयसिद्धान्तं प्रदर्शनम्	४
अविद्यानिवृत्तिरंव मोक्षइत्यस्याद्वैतमत साधकत्वेन परसिद्धान्ता- नुवादः	५
अविद्यानिवृत्तिरंव मोक्षइत्यत्राद्वैतमत निराशः	७
प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वनिरसनपूर्वकं बहुप्रभावेन सत्यत्वस्थापनम्	८
प्रपञ्चस्य मिथ्यात्व साधकं परोक्तं चित्सुखानुमानशण्डनम्	९
द्रष्टव्य इत्यत्र भामतीकारमत खण्डनम्	१२
आत्मा वारे द्रष्टव्य इत्यस्याः श्रुतेः श्रीभाष्यकाराभिमत सिद्धान्त प्रदर्शनम्	१३
वाक्यार्थज्ञानस्य मुक्ति साधनत्वभङ्गः	१६
भक्तेर्मुक्त्युपायत्वे श्रुतिस्मृति प्रमाणोपन्यासः	१७
स्मृतिः प्रयक्षमिति परंः कृतस्य श्रीभाष्यानुवादस्य ध्रगत्वम्	१८
अपरोक्ष साक्षात्कारस्य वन्धनिवर्तकत्व खण्डनम्	२०
पराभिमत विविदीपासाधनत्व निरसनपूर्वकं कर्मणां ज्ञानसाध- नत्वम्	२१
वाक्यार्थज्ञानस्याचिद्यानिवर्तकत्वपक्षेशाल्पविरोधः प्रयक्षविरोधश्च	२३
शाब्दापरोक्षवादभङ्गः	२५
तत्त्वमसीलादि वाक्यार्थज्ञानोत्पत्तौ भेदवासनायाः प्रतिवन्धकत्व निरासः	२७

पूर्वोत्तरभीमांशयोः शास्त्रैक्य समर्थनम्	२६
शास्त्रैक्यवादेऽनुभान प्रदर्शनम्	३२
नित्यानित्य विवेकादेः पुर्ववृत्तत्वभङ्गः	३४
सामान्यतो नित्यमस्तीत्यादि परोक्त कल्पितप्रकार खण्डनम्	३७
शमदभादेः स्वरूपतो ब्रह्मविचारोपयोगित्वमिति नूतन कल्पित प्रकारस्यापि निरासः	३८
कर्मविचारस्यैव शास्त्रारम्भत्वमिति समर्थनम्	४१
शास्त्रैक्यवादे पूर्वपक्षानुवादः	४२
शास्त्रैक्यवादे पूर्वपक्षखण्डनम्	४३
शास्त्रैक्यवादेऽपशूद्राधिकरण वैयर्थ्यपरिहारेणाद्वैतगतेवैयर्थ्यसमर्थनम्	४५
अतपवच नित्यत्वमिति सूत्रेणापि शास्त्रैक्यम्	४६
परोक्त देवताधिकरण वैयर्थ्यपरिहारः	४७
विधुराधिकरण देवताधिकरणयोरद्वैतमते एव वैयर्थ्यम्	४८
शास्त्रैक्यवादे न शंकरभगवत्पादानुमतिरिति पूर्वपक्षानुवादः	४९
शास्त्रैक्यं भगवत्शंकरपादानुमतम्	५०
पुनर्दक्षिपराणां शंकरप्रन्थानां पराभिमत निवार्ह खण्डनम्	५५
भामती परिमलकाराणां शास्त्रैक्यां सम्मतम्	५७
संहितमेतच्छारीरकं जैमिनीयेन पोऽशलक्षणेनेति वृत्तिकारप्रन्था- क्षेप निरासः	६०
निर्विशेषपवस्तुनः प्रमाणसामान्यशून्यत्वम्	६३
निर्विशेषपवस्तुनः पराभिमत प्रामाणिकत्वखण्डनम्	६६
रूपीघट इत्यत्र परोक्त वादभङ्गः	६७
भेदोन प्रत्यक्षप्राणः संन्मात्र प्राणेव प्रत्यक्षमिति परोक्त सिद्धान्त खण्डनम्	७०

विषय

पृष्ठांकः

सन्मानप्राप्त्यत्वे प्रत्यक्षस्य शास्त्रस्यानुवादक्त्वे प्रसङ्गे अद्वैतसिद्धि-	
कारमत खण्डनम्	५३
प्रत्यक्षप्राप्त्यत्वे ग्रहणःजडत्वादिदोष प्रसंगे परोक्तयुक्ति विशेष	
खण्डनम्	५४
व्यावर्तमानत्वानुमानखण्डनम्	५५
व्यावर्तमानत्वे लक्षणनिराकरणम्	५६
पराभ्युपगतानुभूतेः स्वयंप्रकाशत्वे खण्डनम्	५७
अनुभूतौ वेदत्वसमर्थनम्	५८
वेदत्वेऽननुभूतित्वं परिहारः	५९
अहमर्थं एवात्मा	६०
अहमर्थात्मत्वे परोक्तं पूर्वपक्षानुवादः	६१
अहमर्थात्मत्वे परोक्तं पूर्वपक्षखण्डनम्	६२
अहमर्थानात्मत्वे परोक्तानुगान खण्डनम्	६३
सुखापरोक्ष्यमात्रं न पुरुषार्थः	६४
जीवन्मुक्ति खण्डनम्	६५
परोक्तान्त्वानुमान खण्डनम्	६६
स्वप्रकाशत्वं हेतुकाहमर्थानात्मत्वानुमानस्य स्वप्रकाशत्वलक्षणस्य	
च निराकरणम्	६७
अद्वैतसिद्धिकारोक्तं स्वप्रकाशत्वं लक्षणभंगः	६८
अणोरात्मनः कथंसावयवं धर्मभूतञ्च ज्ञानमित्याक्षेपनिरासः	६९
ग्रहणगिर्ध्या, अविद्यावत्सम्बन्धज्ञानविषयत्वादित्यादि मिर्ध्यात्वा-	
नुमानेपूर्वपक्षानुवादः	७०
ग्रहा मिर्ध्या अविद्यावत्सम्बन्धज्ञानविषयत्वादित्याद्यनुमाना-	
नान्त्वादि समर्थनेनसिद्धान्तत्वम्	७१

विषय

पृष्ठांकः

प्रजा न मिथ्या, अविद्यापरिणामत्वाभावादितिपरोक्त सत्प्रतिपक्ष खण्डनम्	१०४
आश्रयानुपत्तौ परोक्त पूर्वपक्षानुवादः	१०६
आश्रयानुपत्तौ परोक्त पूर्वपक्ष खण्डनम्	१०७
तिरोधानानुपत्तौ परोक्त पूर्वपक्षोपन्यासः	११०
भावरूपानिर्वचनीयाज्ञाने परोक्त सिद्धान्तोपन्यासः	११३
भावरूपानिर्वचनीयाज्ञानखण्डनम्	११५
मुग्ध मूढादि पदेरपि नानिर्वचनीयाज्ञानसिद्धिः	११८
एतावन्नं कृलं न किञ्चिदहमज्ञासिपमिति प्रयुद्धस्मरणान्यथानु- पपत्या भावरूपगज्ञानसिद्धिरिति पूर्वपक्षखण्डनम्	११६
भावरूपाज्ञानसाधकानुमान खण्डनम्	१२२
साक्षि सिद्धाज्ञानस्याभावाद्विवेचनमात्रं क्रियत इति परोक्तवाद निरासः	१२४
अङ्गविषयकज्ञाने भावप्रकाशिकोक्तव्यभिचारस्य तादवस्थ्यम्	१२७
अद्वैताभिमतप्रकाशकत्वलक्षण खण्डनम्	१२८
भावरूपाज्ञान साधकानुमाने समविधप्रति प्रयोग प्रदर्शनम्	१२९
समविध प्रतिप्रयोगे पूर्वपक्षोपन्यासः	१३०
समविध प्रति प्रयोगाणां निर्दीपत्व समर्थनम्	१३१
अनृतेन प्रत्युद्धा इति श्रुत्यर्थ विचारेणानिर्वचनीयाज्ञान खण्डनम्	१३७
अनिर्वचनीय वाद खण्डनम्	१३८
तम पदेनाव्यनिर्वचनीयाज्ञान सिद्धिरिति पराभिमान निरासः	१४०
मायापदे मिथ्यात्ववोधकमिति पूर्वपक्षस्योपन्यासपूर्वकन्त- त्खण्डनम्	१४१
तत्त्वमसी त्यत्रैक्योपदेशसामानाधिकरण्यार्थं इति पूर्वपक्ष संग्रहः	१४३

तत्त्वमसीत्यत्रैक्योपदेशसामानाधिकरण्यार्थं इति पूर्वपक्ष खण्डनम् ।	१४४
एक विज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञावाक्याय विचारः ।	१४५
मृत्तिकेत्येवसत्यमित्यस्याद्वैतमतेवैर्यर्थम्	१४८
परिणामवाद एव श्रुतिस्मृति सूत्र सम्मतः न तु विवर्तवादः ।	१४६
शरीर वाचकानांशब्दानां शरीरि पर्यन्तत्वे, इदं रजतमिति- वद् भ्रान्त्याप्रवृत्तिरित्यद्वैतमतखण्डनम्	१५०
शरीर वाचकानां शब्दानां शरीरि पर्यन्तत्वे परोक्त दोयोपन्था- सस्तत्खण्डनबचेति	१५३
अध्यस्तवाचकानामधिष्ठाने मुख्यशृत्यमित्यद्वैत सिद्धान्त खण्डनम्	१५६
शरीर वाचकानां शब्दानां शरीरि पर्यन्तत्वे शरीरं नश्वरमिति परोक्त दोय निरासः	१५७
गवादि शब्दानां जातावेव शक्तिरिति मीमांसकमत खण्डनम्	१५८
पृथगात्मानमिति श्रुतौ परोक्त पूर्वपक्षखण्डनम्	१५९
अखण्डाकारवृत्तेस्वतः, नाशइति सिद्धान्तस्यायुक्त्वम्	१६५
ब्रह्माज्ञानं नाश विकल्पेनाद्वैतमत निरसनम्	१६७
कोऽयमध्यासस्य ज्ञाता, इत्यत्र पूर्वपक्ष निराकरणम्	१६८
अद्वितीय श्रुतिरपि न मिथ्यात्वे प्रमाणम्	१७०
मृत्तिका दृष्टान्तेन प्रपञ्चमिथ्यात्वमेव साध्यत इति परोक्त सिद्धा- न्तस्य बहुदोपत्वम्	१७४
वाचारम्भणादि पदानामद्वैतमते वैर्यर्थम्	१७५
निराजनः परमं साम्यमिति श्रुतौ जीव ग्रहणोरेक्यभङ्गः	१७७
सत्यज्ञानमिति वाक्यमपि न निर्विशेषपरम	१७८

विषय

पृष्ठांकः

शौकल्यादि दृष्टान्तेन स्वरूपमेव व्याख्यतिरिति दृष्टान्तस्य वहु-	
वैपस्यम्	१८३
सगुण निगुण श्रुतिविषये, अद्वेतसिद्धान्तं प्रदर्शनम्	१८५
सगुण निगुण श्रुतिविषये, अद्वेत सिद्धान्तं खण्डनं स्वसिद्धान्तं प्रदर्शनम्	१८६
कोबानूतना धर्मः निगुणवाक्येन वोध्यत रति पूर्वपक्ष समाधानम्	१८०
छागपशुन्यायस्वरूप विवेचनमद्वेत सिद्धान्तं निरसनम्	१८१
श्रुतप्रकाशिकोक्त विरोधाधिकरणन्यायविचारः	१८३
आनन्दं प्रद्वाणो विद्वानितिश्रुतौ राहोः शिर इतिवदीपाधिक भेद खण्डनम्	१८४
विष्णुपुराणस्य निविशेष विषयत्वे पूर्वपक्षानुवादः	१८६
विष्णुपुराणस्य सविशेष विषयत्वस्थापनम्	१८७
प्रकृतिर्या मयाल्यातेति श्लोकार्थ विचारः पूर्वपक्ष निरासम्	२०१
भेषजं भगवत्प्राप्तिरिति श्लोके परोक्ताक्षेप निरासः	२०३
पूजायांभगवच्छब्दः क्रियतेहोपचारिकः, अनेनश्लोकेन पूर्वपक्षो-	
स्थानम्	२०५
पूजायां भगवच्छब्दस्य मुक्तविषयत्व स्थापनेन परोक्ताक्षेप निरासः	२०६
प्रत्यस्तमिति भेदमिति श्लोकार्थ विचारः	२०८
आश्रयश्चेतसो ब्रह्मिति श्लोकार्थ विचारेण परोक्त वाद खण्डनम्	२१६
अविकाराय शुद्धाय, इत्यनेन पूर्वपक्षोपन्यास पूर्वकं सिद्धान्तं स्थापनम्	२१७
नहि पराशरेण्यं योगमहिन्ना वेदार्थः साक्षात्कृत इत्याक्षेप निरासः	२१९
यन्मयम् जगदिति श्लोके पूर्वपक्ष खण्डनं पूर्वकं सिद्धान्तं समर्थनम्	२२५



श्री १००८ श्री उत्तर अहोविल झालरिया मठाधीश श्री वीर  
राघवाचार्य स्वामीजी महाराज  
श्रीरमा बेकुण्ठमन्दिर, पुष्कर



विषय

पृष्ठांकः

सर्वाणि वेदान्त सूत्राणि निर्विशेषाद्वैतवादस्यप्रतिकूलानि	२४८
नस्थानतोऽपीति सूत्रे स्वमते परोक्त दूषणोपन्यासः	२४०
नस्थानतोऽपीति सूत्रे परोक्ताक्षेप समाधानम्	२४१
नस्थानतोऽपीति सूत्रस्याद्वैत मते प्रतिकूलत्वं निरूपणम्	२४५
अरूपबद्धिति सूत्रस्याद्वैतमते प्रतिकूलत्वं निरूपणम्	२४९
मात्रालाघवं न वैयासिकानामिति पक्ष खण्डनम्	२५२
नाभाव इतिसूत्रेऽद्वैतमतस्य योगाचारतुल्यत्वम्	२५४
आनन्दमयाधिकरणं निष्कर्षः	२५५
आनन्दानन्दिनो न भेद इति परोक्त कारिका खण्डनम्	२५८
जीवस्य प्रतिविम्बभावेन विकारित्वंनिरसनम्	२६०
आनन्दमयपदे विकारार्थमयट् खण्डनम्	२६१
प्राचुर्यस्य पराभिमत विजातीयालपत्वनिराशः तत्रैवाप्ययदीक्षित सिद्धान्त खण्डनम्	२६२
स्थानप्रमाणकृतानन्दमय ग्रहात्वे परोक्ताक्षेपसमाधानम्	२६५
नित्यं कृद्धशरादिभ्य इति सूत्रस्य पराभिमतार्थोपन्यासः	२६६
नित्यं कृद्धशरादिभ्य इत्यत्र परोक्तार्थं यहुदोपनिरूपणम्	२६७
विकारार्थं पूर्वपक्षोक्तर प्रदानयोरभिप्रायवर्णनम्	२७१
आनन्दमयस्य जीवत्वानुमान खण्डनम्	२७२
तत्प्रकृत वचने मयडिति सूत्रस्यद्वेधा व्याख्यानपरं परिमल प्रन्थ- खण्डनं 'प्राचुर्याद्वेति' श्रीभाव्याशयवर्णनञ्च	२७४
सूतसंहिताया अप्रामाणिकत्वे परोक्त सिद्धान्तानुवाद स्तत्प्रवणनञ्च	२७६
तादात्म्य सम्बन्धेन घटे रूपगिति प्रतीतिखण्डनम्	२७८
आनन्दमयानन्दपदे लक्षणावादभङ्गः	२७९

विज्ञानमयेन जीवस्य प्रहणे सर्वमधिकरण वैयर्थ्य मिति परोक्ता-	
क्षेप समाधानम्	२८२
आनन्दमयोऽभ्यासादिति सूत्रेणाक्षेपनिराशः	२८४
परोक्त स्वरूपासिद्धि खण्डनम्	२८७
अद्वैतमतं पक्षपदे लक्षणा सातु नायांगया, इति वादस्य खण्डनम्	२८९
द्वितीय तृतीय सूत्रस्य वैयर्थ्य प्रसङ्गपरिहारः	२९१
तद्देतुव्यपदेशादिति सूत्रस्यास्मिन्निति सूत्रेण पुनरुक्ति प्रसंगपरिहारः	२९३
मान्त्रवर्णिक सूत्रोक्तापेक्ष परिहारः	२९६
नेतरेति सूत्रगतपूर्वपक्ष निरासः	२९७
कामाच्च नानुमानापेक्षेति सूत्रेऽश्रूप खण्डनम् श्रुतप्रकाशिका वाक्यस्य पुनरुक्तिनिरासपरत्वेनयोजनाया भ्रमत्व स्थापनभ्य	३०१
पुच्छं त्रिष्ठु न आनन्दमयाधिकरण वाक्यप्रतिपादाम्	३०५
पुच्छग्रन्थवादे परोक्तद्वेष खण्डनम्	३०६
आनन्दमयाधिकरणगतसूत्राणां शांकरब्याख्यान खण्डनम्	३०७
त्रिष्ठुसूत्राणां ब्याख्यानं श्रीभाष्यमेव श्रुतिस्मृति सूत्रानुकूलम्	३०९
श्रीभाष्यस्य भगवत्स्वरूप याधात्म्यप्रकाशकत्वमिति	३११

## “शुद्धाशुद्धिपत्रिका”

अशुद्धम्.	पृ०	५०	शुद्धम्
यथो पक्षिपं	३	१३	यथाप्रतिक्षिपं
शैलपूरुप	३	८	शैलानन्तपूरुप
निराशेन	३	११	निरासेन
समालोचनात्मकः	३	१५	समालोचनात्मक
प्रन्थः	३	१५	प्रन्थस्येण
निवद्धः	३	१५	निवद्धानि
विचारानन्तर्य	४	१०	विचारानन्तरं
भामतीकारापि	७	१३	भामतीकारा अपि
अर्थोत्पादकत्वे	६	१	अर्थोत्पत्तौ
विस्तारः	१०	४	विस्तारः
श्री मद्रामानुज	१८	१०	श्रीमद्रामानुज
परिचायतं कर्त्व	३१	१२	परिचायकत्व
गोष्ठ्यां	४४	१०	गोष्ठी
स्पष्टश्चेदं	४४	१६	स्पष्टीकृतश्चेदं
पुरुक्ति	५१	१७	पुनरुक्ति
पश्येत्	५२	३	पश्येत्
पुनरुक्ति	५३	३	पुनरुक्ति
पूर्वमितिति	५२	१६	पूर्वमिति
क्षोदक्षमः	५४	२२	विप्रतिपत्तिः
वदतः	५६	१६	वदन्
ब्रह्मणोभूतत्वाभ्यां	५७	७	ब्रह्मणोभव्यत्व भूतत्वाभ्यां
नतु	५७	२२	नतु

अशुद्धम्,	पू०	पं०	शुद्धम्
परत्व सुपक्षिप्तम्	५७	२१	परत्वप्रतिक्षिप्तम्
सति	६१	१३	सत्या
कथनं	६१	१५	कथं न
नास्मरति	६१	१६	न स्मरति
नयायिका:	६८	१६	नैयायिका:
वातेचा	७६	१२	वा तेचा
निरस्यताम्	८३	२०	निरस्यताम्
अहंप्रत्ययगोरत्वं तु	८८	४	अहंप्रत्ययगोचरत्वं तु
बन्धरादित्य	६०	८	बन्धरादित्यं
पुरुपार्थेत्वा	६०	११	पुरुपार्थित्वा
सुखसम्बन्धमात्रमेव	६०	१२	सुखसम्बन्धतयैव
शरीणि	६२	६	शरीरिणि
द्रष्टव्यः	६६	१६	द्रष्टव्यः
तदंगाकर्तृणां	६२	५	तदङ्गीकर्तृणां
शरीणि	६२	६	शरीरिणि
चिदन्तराचिद्	६५	१८	चिदन्तराचिद्
विहान	६५	३	विरहान
तादवस्थेन	६६	२३	तादवस्थेन
वस्तुतत्तु	६८	१३	वस्तुतस्तु
दुष्टमूलत्व	१००	१७	दोषमूलत्व
सामकालिकत्व	१०१	६	समकालिकत्व
सामकालिकत्वे	१०१	१०	समकालिकत्वस्य
अन्यतरीय	१०१	१४	अन्यतर
अन्यतरीय	१०१	१७	अन्यतर
दुष्टमूलत्व	१०४	१४	दोषमूलत्व

अशुद्धम्	पूर्व	पंक्ति	शुद्धम्
कल्पनापि	१०३	१८ कल्पनापि	
व्यतिरेकिद्यापि	१०४	१८ अन्वयव्यापि	
दुर्वारैव	१०४	१६ दुरुपपादैव	
ग्रहाज्ञानं	१०६	११ ग्रहाज्ञानं	
दिरूणमिति	१४१	१ निरूपणमिति	
अभिष्टाद्वैतिनां	१२१	१६ नाशोऽभिष्टोऽद्वैतिनां	
विविक्तानं	१२६	१४ विविक्ताज्ञानं	
पादनसुत	१२८	६ पादनसुत	
तात्पर्य	१२८	१० तात्पर्यमिति	
ज्ञानस्थानुत्पन्नत्वात्	१३२	१७ ज्ञानस्थासिद्धत्वात्	
प्रामाणिम्	१३३	१८ प्रामाणिकत्वम्	
प्रतीति	१४१	१५ प्रतीतिः	
सनिरुद्धः	१४३	१३ सनिरुद्धः	
विरोधा	१४३	५ विरोधो	
जाति	१४६	३ याति	
आत्मेति	१५५	१४ आत्मेति	
मुख्यवृत्तमिति	१५७	११ मुख्यवृत्तमिति	
मुख्या एव शब्दादि	१६०	५ मुख्यएव गवादि	
व्यक्तिपर्यन्तताया	१६०	१३ व्यक्तिपर्यन्तताया	
ग्रहापृथक्	१६३	४ ग्रहापृथक्	
त्वमसीतिबोध	१६३	४ त्वमसीतिबोधः	
जीवग्रहणः	१६३	१३ जीवग्रहणोः	
जीवग्रहणः	१६४	८ जीवग्रहणोः	
यच्छब्दाद्	१६४	२२ यच्छब्द आद्	

अशुद्धम्,	पू०	पं०	शुद्धम्
यथा च	१७१	३	यथा च न
खट्टायां	१७२	१३	खट्टायां
मृदूपं	१७४	१४	मृदूपं
अस्मिनपक्षे	१७६	३	अस्मिनपक्षे
सार्थक्य	१७६	८	सार्थक्य
तदपिपूर्वमेव	१७७	२	पूर्वमेव
त्यादिभिः	१७७	१८	त्यादिभिः
स्वरसिकापगतौ	१८०	१७	स्वरसिकावगतौ
निरूपिता	१८२	२	निरूपित
व्यावहारिकत्वं	१८६	७	व्यावहारिकं
पारमार्थिकत्वमिति	१८६	८	पारमार्थिकमिति
संकोचन	१८६	१०	संकोचेन
प्रत्यक्षा च	१८४	२१	प्रत्यक्षा
गन्धमपि	१८५	११	गन्धोऽपि
श्रुतिमप्यनुकूलं	१८७	१४	श्रुतिरप्यनुकूला
श्रुतिशरणानां	१८५	१	श्रुतिशरणैः
दोऽहम्	२००	१६	दोऽहम्
पदे न	२०६	४	पदेन
ब्रह्मबोधकत्वे न	२०७	१८	ब्रह्मबोधकत्वेन
प्रतिभट्टत्वान्	२०७	१६	प्रतिभट्टत्वस्य
कर्मस्त्वा विशाच	२१२	१२	कर्मस्त्वाविशाच
द्विधा	२१६	५	द्विधा
श्रोकाः	२२८	६	श्रोकाः
महनीयप्रज्ञैः	२२८	१०	महनीयप्रज्ञैः

अशुद्धम् ,	पू०	पं०	शुद्धम्
कूर्वन्ति	२२६	१५	कुवन्ति
वशेशिक	२३०	४	वैशेषिक
इतिवाच्यमिति	२३३	१७	वाच्यमिति
हेतुत्वेन	२३५	२०	हेतुत्वं
मुच्यते	२३८	११	मुच्यते
सम्पद्य	२३९	१	सम्पद्य
जीवेन	२५७	६	जीवे न
चेदमाचार्यः	२५८	४	चेदमाचार्यः
पारमार्थिकत्व अपारमथिक	२५९	१६	पारमार्थिकत्वापारमार्थिक
त्वाभ्यां			त्वाभ्यां
वदिनां	२६०	१०	वादिनां
वक्तव्य	२६१	३	वक्तव्यं
प्राचुर्यास्य	२६४	१६	प्राचुर्याशस्य
निराशकानां	२८३	२	निराशकानां

गुणैकपक्षपातिमिः सुधिभिः सखलिता अशुद्धय संशोध्य पठनीया ।

## ॥ शुद्धम् ॥

ग्रथमोऽनन्तरूपश्च द्वितीयो लक्ष्मणस्तथा  
तृतीयो वलरामश्च कलौरामानुजो मुनिः

सर्वदेशदिशा कालेष्वव्याहत परोक्तमा ।  
रामानुजार्थं दिव्याज्ञा वर्द्धतामभिवर्द्धताम् ॥  
तस्मै रामानुजार्थाय नमः परम योगिने ।  
यः श्रुतिस्मृति मूलाणामन्तर्ज्वरमशीशमत् ॥

अखिलभूवनजन्मस्थं मभङ्गादिलीले ।  
विनतविविधभूत ब्रातरक्षेकदीक्षे ।  
श्रुतिशिरसि विदीप्ते ब्रह्मण श्रीनिवासे ।  
भवतु मम परस्मिन् शेषपीभक्तिरूपा ॥

पाराकार्यं वचस्सुधाषुपनिषद्दुग्धाब्धिं मध्योद्धृताम् ।  
संसाराशि विदीपनव्यपगत प्रत्यात्मसंजीवनीम् ।  
पूर्वाचार्यं सुरक्षिताम्बहुमति व्याधातदूरस्थिता ।  
मानीतान्तु निजाक्षरं स्सुमनसो भौमाः पिवन्त्वन्वहम् ॥

अरन्धसदृश्च मणीमनन्त गुण गुम्फिताम् ।  
अपूर्वमालां मन्येऽहं पूर्वाचार्यपरम्पराम् ॥

जयति सकलविदा वाहिनी जन्मशैलो ।  
जनिषथपरिवृत्ति श्रान्ति विश्रान्ति शाखी ।  
निखिलकुमतिमायाशर्वरीयालम्बुद्यों ।  
निभग्नजलधिवेतापूर्णं नन्द्रोयतीन्द्रः ॥

---

यत्र मे लोक कर्त्याण कारिणी परमाकला  
द्विज रूपेण भविता या तु सङ्कर्षणाभिधा

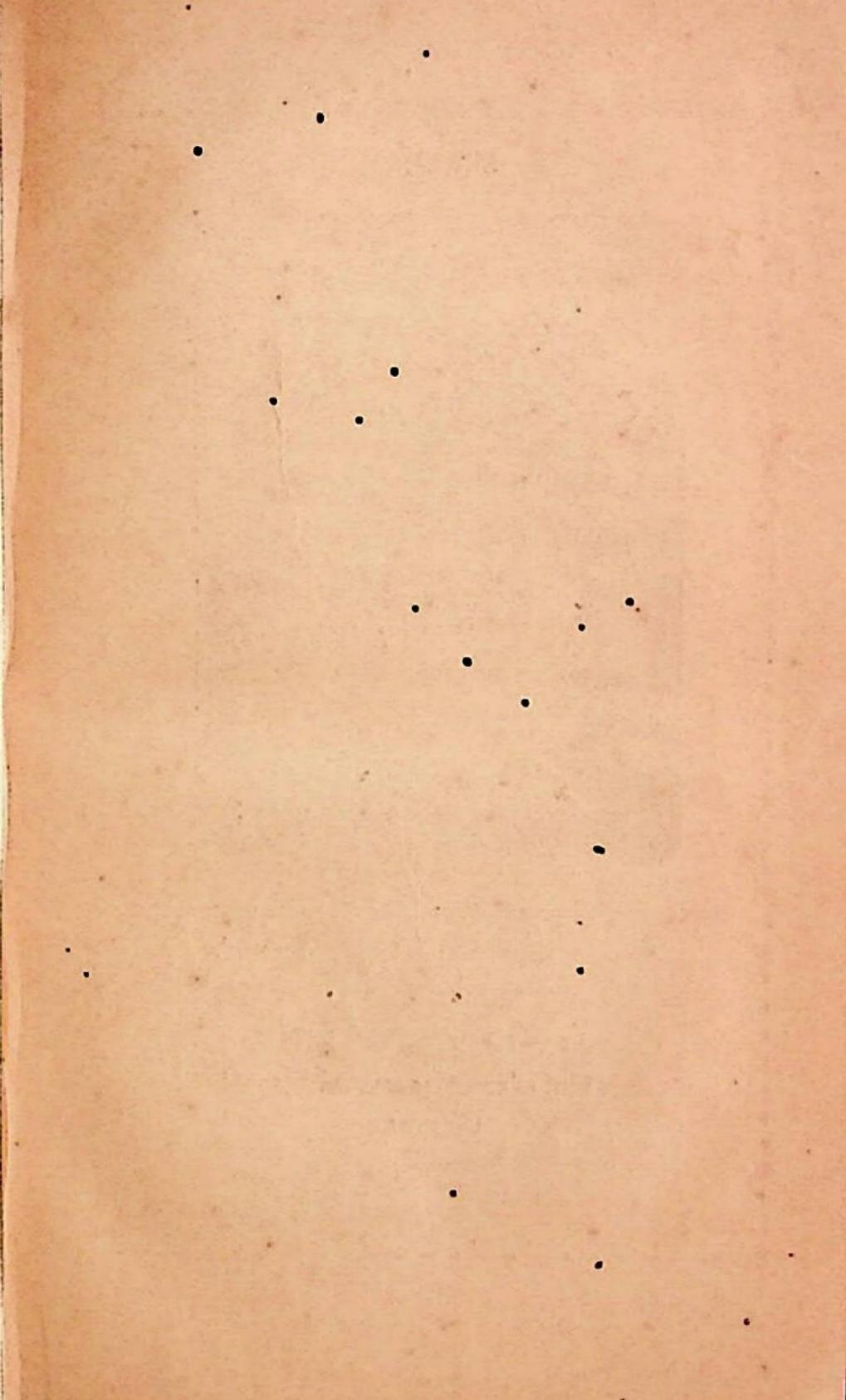




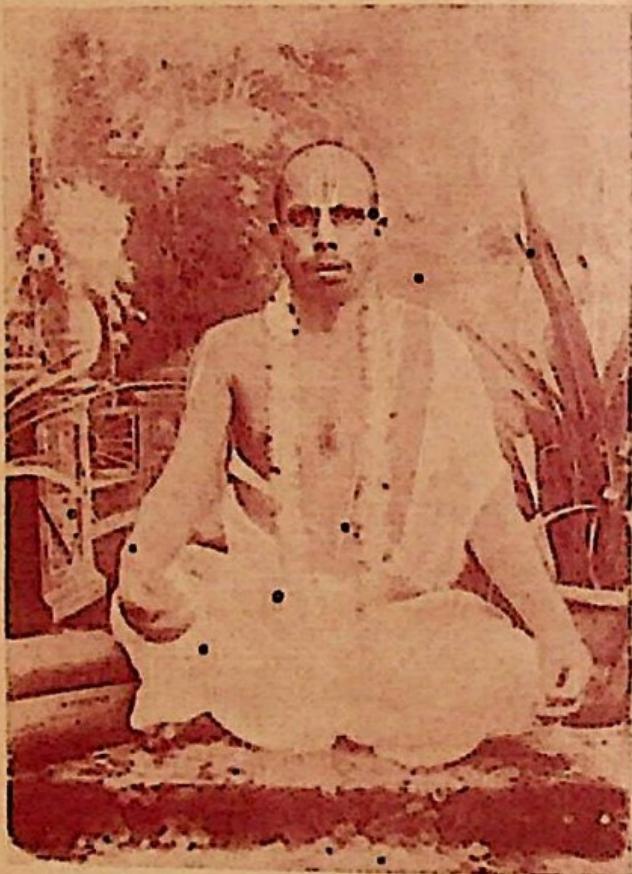
( वेदान्तरक्षामणिक्यामोहविद्रावणात्मकः )  
( शांकरभाष्यसमालोचनात्मकश्च )

# वेदान्तमार्त्तगडः

द्वापरान्ते कलेरादौ पाखण्ड प्रचुरेजने  
रामानुजेति भविता विष्णुधर्म प्रवर्तकः



## ग्रन्थ कर्ता



श्रीमद्भवद्गांगप्रतिष्ठापनाचार्योभयं वेदान्तप्रवर्तकाचार्यं सर्वतन्त्रं स्वतन्त्रं जगद्गुरुं

श्रीमद्भगवद्गामानुजं विशिष्टाद्वैतं सिद्धान्तनिर्धारणं सार्वभौमं

श्री १००८ श्री स्वामी

पं० श्री मुरलीधराचार्य शास्त्री

दर्शन केशारी तर्कवाचस्पति ध्याकरणाचार्यं वेदान्तं तीर्थे

श्रीकृष्णभवन

अयोध्या

॥ ६ श्रीः ६ ॥  
श्री निषासपरब्रह्मणे नमः  
॥ श्रीगते रामानुजाय नमः ॥

## वेदान्तमार्तण्डः

( वेदान्तरक्षामणि व्यामोहविद्रावणात्मकः )

( शांकरभाष्य समालोचनात्मकश्च )

अशेषचिदचिदस्तुशेषेणि, शेषशायिने ।  
निर्मलानन्तकल्याणनिधये विष्णवे नंमः ॥१॥

कुत्वानवदं निगमान्तभाष्यं निराकृतं येन भयं श्रुतीनाम् ।  
प्रतारितानामवहुश्रुतेस्तं रामानुजं योगिनमाश्रयूमः ॥२॥

भगवत्पराशराद्यभिप्रेतं विशिष्टाद्वैतं तदभिप्रतान्  
सिद्धान्तविशेषान् वेदान्तसूत्रद्वारा सम्यक् वर्णयन्ति वाद-  
रायणाचार्याः वृत्तिस्थेषण प्रकाशयन्ति च वोधायनमहर्षयः—  
परन्तु कालक्रमादर्वाचीनैः व्याख्यातभिराकुलीभूतस्यास्य  
सदर्थप्रकाशनेन रक्षणायैव शेषापरावतारभूतानाम् श्री भगव-  
द्रामानुजाचार्यपादानामाविर्भावः ।

**अङ्गच्छार्थ्यपादः** हि ब्रह्मसूत्रस्य व्याख्यानभूतं श्रो-  
भाष्यग्रन्थं विधाय जगति यथोपकारं सम्पादितवन्तः न  
तथान्ये दर्शनप्रणेतारः,

अन्येषां हि आग्रह गृहीत व्याख्यातुत्वे—युष्मदस्मदोर्धिपय  
विषयिणोः तमः प्रकाशवद्विरुद्धस्वभावयोः—

सूत्राणिस्त्वेवं योजयितव्यानि—वेद सूत्रयोर्विरोधं सूत्राणि  
अन्यथा नेतव्याहेत्यादिस्वोक्तानि वाक्यजातान्येव प्रमाणानि

श्रीभाष्यग्रन्थे न कुत्रापि व्याहतं भाषिता ऋषिसम्प्रदाय-  
विरुद्धता चोपलभ्यते यतः सूत्राक्षराणि व्याख्यास्यन्ते इति  
ग्रन्थारम्भे एव प्रतिज्ञोपलभ्यते ।

'शुहृ भगवद्विद्रामानुजाचार्यपादैर्हि ब्रह्मसूत्र व्याख्या-  
नात्मकं श्रीभाष्यग्रन्थं विधाय वेदान्तं विरुद्धमतं प्रमाणैः,  
युक्त्यादिभिश्च यथोपक्षिस्म म न तथान्यैः ।

श्रीभाष्य—विषये ( श्लाघनीयोसिमेरिपुः ) इति महर्षिं  
बालमीकि वाक्यमेवोदाहरणम्—

श्रीरामवीर्यं दृष्ट्वा यथा तद्विपरीतगामिनः रिष्वोपि प्रशं-  
सन्ति तथैव श्रीभाष्ययुक्तिविशेषदर्शनेन प्रमाणादि समन्वय-  
चातुर्वर्य दर्शनेन विस्मिताः भवन्ति विषक्षिणोपि ।

किं पुनः प्रमाणतंत्राणां साधूनां वक्तव्यमिति यथा च  
प्रमाणतंत्राणां श्रीरामः साक्षात् परत्रक्ष नारायण स्वरूपस्तथैव  
श्रीभाष्यग्रन्थोपि वेदस्वरूप एव ॥

यद्यप्यवाचीनं वेदान्तविरुद्धवादिभिः स्वमते प्रतितिष्ठाप-  
यिषया हेत्वाभासात्मकैर्युक्तिविशेषैः,

श्रीभाष्यमुपलक्ष्य विविधाः आक्षेपाः कृताः परन्तु देव-  
कल्पैः श्रीभाष्यानुयायिभिः श्रुतप्रकाशिकाचार्यवेदान्ताचार्य-  
महाचार्यप्रभृतिभिः, वज्रांधातसदृशैः-श्रुतप्रकाशिका शत-  
दूषणीचण्डमास्तपाराशर्यविजयादिनिवन्धैः शतदशः तूल-  
वच्चिरस्ताः—अनन्तरं श्री वादावलीकाराः पण्डितमण्डली  
सार्वभौमाः श्री शैलपूरुष श्री आनन्दाख्यार श्री अनन्ताश्च-  
स्वामिपादाः

श्रीभाष्यपरिष्कारेण अद्वैतसिद्धिप्रभृतिग्रन्थादिनिरा-  
शेन चिरस्मरणीयाः श्री सम्प्रदायानुयायिनाम्—

महामहोपाध्यायोपनामकैः अनन्तकृष्णशास्त्रिमहोदयैः  
पूर्वाद्वैतिभिः संगृहीतान्येव दूषणानि प्रकारान्तरेण संगृह श्री-  
भाष्यदुदूषयिषया अद्वैतमतप्रतितिष्ठापयिषया च श्रीभाष्य  
समालोचनात्मकः वेदान्तरक्षामणिग्रन्थैः निवद्धः—ग्रन्थदर्श-  
नेन ( प्रांशुलभ्ये फले लोभादुद्वाहूरिव वामनः ) इति महाकवि  
कालिदासस्यांक्तिविषय एव भवति अनन्तकृष्णशास्त्रिमहो-  
दयः—वेदान्तरक्षामणिग्रन्थे वहवोहि अद्वैतसिद्धान्तविरुद्धता  
श्रीभाष्यान्तरभिज्ञता परस्परव्याहृतभाषितादिदोषा-  
स्समुपलभ्यन्ते ।

अङ्गस्मृष्टिभिः सर्वस्य प्रदर्शनेन ग्रन्थं वाहुल्यं मत्वा  
वालैरपि समाधेयतया च केवलं चिरस्थायित्वेनाभिमतान्वेत  
अद्वैत्युद्भावितानि श्रीभाष्य दूषणानि विदुपामामोदाय तदीया  
ज्ञानं प्रकाशाय च विचार्यं निरस्यन्ते ।

तद्विप्रथमं अथातो ब्रह्मज्ञासेत्याद्यं वादरायणं सूत्रं  
मादाय विचारे प्रवृत्ताः भाष्यकाराः तत्र श्रोभाष्यकाराणां किंह-  
शाशयः, अद्वैतिनां च कथं विचार इति विवेकः प्रथमः श्री-  
भाष्यकाराहि आनन्तर्यं प्रसिद्धस्याथ शब्दस्य स्वरसप्राप्त कर्म  
विचारानन्तर्यार्थिकतया, अत इति हेतु वाक्यस्योपोद्गलक-  
तया-कर्म विचारानन्तर्यं तत एव हेतोर्ब्रह्म विचारः कर्तव्यः-  
कर्मफले क्षयित्वमल्पत्वाद्दकं दृष्ट्वा ब्रह्मज्ञाने अमृतत्वं वहु-  
त्वादिकं दृष्ट्वा ब्रह्मविचारःकर्तव्य इति सूत्राशयः । मोक्षं  
साधनं ब्रह्मज्ञानं च वाक्यार्थं ज्ञानादन्यदुपासनात्मकं तच दर्शनं  
समानाकारं (आत्मा वाऽरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदि-  
ध्यासितव्य इत्यनेनाभिधीयते—चिदचिदीश्वरतत्वस्य पारमा-  
र्थिकत्वात् सर्वेषि पदार्थाः सत्यभूता अविद्यानिवृत्तिरेवमोक्षः  
इति स्वीकुर्वन्ति,,

अद्वैतिनस्तु-स्वरसप्राप्त कर्म विचारस्यत्यागेन साधनं चतुष्टयं  
सम्पत्या नन्तर्यं मेवाथ शब्दार्थः—पूर्वोत्तर मिमांशयोर्भेदः  
निर्विशेषं ज्ञानं सात्र ब्रह्मातिरिक्तं कृत्स्नं मिथ्या वाक्यं जन्यं  
ज्ञानमेवाविद्यानिवर्तकमित्यादिकं वदन्ति ।

यद्यथा इच्छाद्वैतमतमसंगतमशास्त्रीयम् तथा पूर्णतया विविच्यते अविद्या निवृत्तिरेव मोक्षः साच ब्रह्मज्ञानादेवेति श्रीभाष्यकारा, अपि मन्यन्ते, इदमेवतु विवादास्पदं यदविद्यं नापारमार्थिकीति श्रीभाष्यकाराः, अपारमार्थिकीत्वद्वैतिनः, तेषामाशयस्तुनिवृत्यस्य सत्यत्वे प्रमाणतंत्रं साक्षात्कारं रूपं ज्ञानं निवृत्यत्वं न वयमेषि मन्यामहे किन्तु तत्सत्यत्वग्राहकं प्रमाणाभावात्-मिथ्याभूतत्वात् भेदानाम् निर्विशेषं ब्रह्मं साक्षात्कारोपि पुरुषं तन्त्रो इष्टं विधयैव वन्धनिवर्तकः, नादेष्टदारा, मिथ्या सर्पदेष्ट विपस्य ज्ञानमात्रं निवृत्यत्वस्य सर्वसम्मतत्वात् ब्रह्मं साक्षात्कारं रूपं ब्रह्मज्ञानेन साक्षात्कर्मणामुपयोगः किन्तु विविदिषायामेवोपयोगः-अत्रेदं सर्वविदितम् ।

यदि वाक्यं जन्यं ज्ञानमपुरुषं तन्त्रं ब्रह्मं साक्षात्कारं रूपं मोक्षं साधनं तर्हि अद्वैतमतं वेदान्तार्थाः । यद्युपासनात्मकमेवत् तर्हि श्री विशिष्टाद्वैतमतं वेदान्तार्थाः, ।

तत्र श्रीभाष्यमते विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत, अनुविद्यविजानाति, ओमित्येवात्मानमनुध्यायीत, आत्मानमेवलोक्युपासीत, आत्मा वाऽरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य इत्यादि विधि वाक्यानि प्रमाणानि ।

अद्वैत मतेत्वेतेषां ज्ञानविधित्वाभाव इति भामती मतम् । विधित्वेषि द्रष्टव्य इत्यस्मिन्नंशे न विधित्वम् किन्तु श्रवणा-

दावेव, श्रवणादि जन्यं वाक्यार्थज्ञानं तु केवलं न फलम्—  
किन्तु साक्षात्कार रूपमेव । तत्र भास्ती मते—भावना प्रकर्प  
सहकृतान्तःकरण रूपेन्द्रिय जन्यत्वात् आत्मज्ञानस्य साक्षा-  
त्कारत्वम्, द्वितीयमतेतु शब्दापरोक्षवाद् स्वीकारात् शब्द  
जन्यत्वे नेव । अयमपरोविशेषः—यत् श्रीभाष्यमते ध्यानस्यैव  
विधिः, श्रोतव्यो मन्तव्य इति नित्यानुवादः । ध्यानं चंदं  
श्रुत्वानुस्मृतिरूपत्वात् दर्शन समानाकारतां प्राप्तं सद्द्रष्टव्य  
इति विधायते । अद्वैत मतेतु श्रुत्वानुस्मृतिरूपाया दर्शनत्वा  
संभवेन, दर्शनसमानाकारत्वे द्रष्टव्यपदगौणत्वापत्त्या च  
दर्शनमेव मन्त्रादिना वाक्यजन्यं भोक्षसाधनमविद्यानिवृत्ति  
द्वारेति मन्यन्ते ।

भिद्यते हृदयग्रन्थिश्लिघ्नन्ते सर्वसंशयाः ।  
क्षीयन्ते चास्यकर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे ॥

इत्यादि वाक्येनैकाभ्यांति । नहि भावना प्रकर्पजत्वेन  
स्मृतेः साक्षात्कार रूपता दृष्टचरी, अन्यथा भावना प्रकर्पजत्वेन  
योगिग्रत्यक्षं श्रीभाष्यकाराणामपि स्वीकर्तव्यं स्यात्,  
इत्युच्चरत्र शास्त्रयोनित्वाधिकरणे तन्निराकरणमसङ्गतम्  
स्यात्—तथा च स्मृतिः ग्रत्यक्षमिति च व्याहत भाषण  
मित्यादिना पण्डितमन्येनानन्तकृष्ण महोदयेन वेदान्त  
रक्षामणिग्रन्थे श्रीभाष्यापरि समालोचकता प्रदर्शितेति ॥

**अद्वैते** च्यते, तत्र यदुक्तमविद्यानिवृत्तिरेव मोक्षः, साच ब्रह्मत्रिज्ञानादेवेति, इदमेव तु विवादास्पदम् यदविद्येयं नापारमधिकीति श्रीभाष्यकाराः मन्यन्ते अपारमाधिकीत्वद्वैतिन इति

तन्न, नद्वैताभिमतं मुक्तिस्वरूपे श्रीभाष्यकाराणां-तात्पर्यं किन्तु, अविद्यानिवृत्ति विशिष्टानन्दवानेव मुक्तशब्दार्थः ।

अविद्या, स्वरूपेऽपि, अविद्याकर्मसंज्ञान्या तृतीयाशक्ति रिष्यते, यथा क्षेत्रज्ञ शक्तीसा वेष्टिता नृप सर्वगा, इति विष्णु-पुराण प्रतिपाद्या कर्मरूपाविद्या श्रीभाष्यकाराणाम् ,

सकलप्रमाणादिरहिता केवलकृपोलकाल्पनिकी अनिर्वचनीयपदेन व्यवहयमाणा मूलादि संज्ञिता अविद्यामृपावादिनामत एव, अनिर्वाच्याविद्या द्वितयसचिवस्य प्रभवतो विवर्तायस्यैत इत्यादिना भामतीकारापि पठन्ति ।.

किमत्र वक्तव्यमविद्या निवृत्तिरेव मोक्ष इति भाष्यमादाय-स्वमतेहि अविद्या निवृत्तिर्नाम स्वाभाविक धीप्रसर प्रतिवन्धकस्य कर्मणोऽत्यन्तोच्छेदः, सच भावान्तररूपः, अविद्यातन्निवृत्ति ब्रह्मतद्विज्ञानेषु तत्त्वकार विशेषतो विमतिरस्त्येव, इत्यादिना तत्व टीकायां व्याख्यातं वेदान्ताचार्यैः, साच कर्मरूपाविद्या सत्येवेति, यावता प्रमाणेन यस्य मिथ्यात्वं न साध्यते तावदुपलब्धं सत्यमेवेति सर्वदर्शनं राधान्तः—नहि सत्यत्वे

प्रमाणमन्वेषणीयम्—अपितु मिथ्यात्वे प्रमाणमन्वेषणीयम् ।

एतेन निवर्त्यस्य सत्यत्वे प्रमाण तन्त्र साक्षात्कार रूपज्ञानं निवर्त्यत्वं न वयमपि मन्यामहे किन्तु तत्सत्यत्वग्राहक प्रमाणाभावादित्युच्चिरपि निरस्ता यतः अवाधितानां प्रमाणानां तत्सत्यत्वं ग्राहकत्वं स्वभाव सिद्धम् । अतएव दोपजन्यत्वेन शुक्लं जायमानस्येदं रजतमिति प्रत्यक्षस्योक्तरं कालेनेदं रजतमिति वाधादेवाप्रमात्वं निश्चयः । न तथा प्रत्यक्षेण गृह्यमाणस्य प्रपञ्चस्य प्रत्यक्षेण श्रुतिस्मृत्यादिभिर्वाचाधः कुत्राप्युपलभ्यते प्रत्युत्सर्वस्य सत्यत्वं ग्राहकाण्यनेकान्येव प्रमाणानि ॥

अचेतना परार्थाच नित्या सतत विक्रिया,  
नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानाम्  
वाचा रम्भणो नामधेयं मृच्चिकेत्येव सत्यम् ।

### पराशरोपि—

तदेतदक्षयं नित्यं जगन्मुनि वराखिलम् ।  
आविर्माव तिरोभाव जन्मनाशचिकल्पवत् ॥  
इत्यादिभिः ॥ सत्यत्वमाद—

किञ्च स्वर्गं प्रति पुण्य रूपस्य कर्मणः नरकं प्रति पाप रूपस्य कर्मणो हेतुत्वं सर्वरभ्युपगम्यते

श्रुतिस्मृति मीमांसादिपु च स्पष्टोयमर्थः, मिथ्यात्वे पुण्य पापादीनां स्वर्गं नरकाद्युत्पादने कथं चिदपि न हेतुत्वं सम्भवः

नहि॑ मिथ्याभूतस तु चिदर्थोत्पादकत्वे हेतुत्वदृष्टम् न,  
भवति खलु मिथ्यासर्पः विपोत्पादने कारणम् किन्तु सत्यएव  
सर्पः विपोत्पादने हेतुः । अतो न कथञ्चिदपि सत्यत्वे विवादः

किञ्चामत्यत्ववादिनं,

असत्यमप्रतिष्ठन्ते जगदाहुरनीश्वरम्,

अपरस्परसम्भूतं किमन्यतकामहेतुकम् ॥

इति चदन्तः श्री गीताचार्याः स्पष्टमेव तिरस्कुर्वन्ति ।

यदि च मिथ्यात्वमेव सिद्धम्—तर्हि कथमद्वैतानुयायिनः  
मिथ्यात्वसाधने निरन्तरं रताः भवन्ति—कथं च नाद्वैतसिद्धि-  
प्रभृतिग्रन्थं प्रणेतारोऽज्ञानिनः ।

अपरमपि महदाश्रम्यं सर्वस्यमिथ्यात्वं जानन्त एव भव-  
न्तोपि मिथ्यात्वसाधने जीर्णानुमानं प्रदर्शयन्ति । अयं पटः  
एतचन्तुनिष्ठात्यन्ताभाव प्रतियोगी, अंशित्वात्, इतरांशिवत् ।  
भवतु, इदमनुमानं मिथ्यात्व साधकम्—

परन्तु भवद्रीत्यामिथ्यात्वस्यस्वतः सिद्धत्वेन सिद्धसाध-  
नारब्यं दूषणं विस्मृत्यैवोक्तम्—स्वरीत्यापि दोषस्य निवा-  
र्यत्वात् ।

“अनुमानमिदं चित्सुखाचार्यं प्रोक्तम्”—

तदप्यसंगतम्

विशिष्टाभावमुभयाभावं सम्बन्धान्तरावच्छिन्नं प्रतियोगि-  
ताकाभावंचादाय सिद्धसाधनात् । वैशिष्ठ्यव्यासज्यवृत्तिं धर्मानव-  
च्छिन्नत्वेमति तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य प्रतियोगितायां  
निवेशेषपि न विस्तारः ।

व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नेदि तदवच्छिन्नत्वस्य द्वित्या-  
दिनाऽभावसत्वात्,, व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नं यत्तद्-  
व्यक्तित्वावच्छिन्नं भेदकूटवत्वस्य, असर्वज्ञ दुर्ज्ञेयत्वात् । व्यास-  
ज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नत्वावच्छिन्नं प्रतियोगिताक भेदनिवेशेऽपि.  
एतत्पट तत्पटोभयत्वावच्छिन्नप्रतियोगितायाः स्वभिन्नत्व  
व्यासज्यवृत्तिं धर्मावच्छिन्नत्वोभयत्वावच्छिन्नं भेदवत्वात्स्वभि-  
न्नत्व विशिष्ट व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नत्वावच्छिन्नभेदवत्वाच  
तदव्यावृत्तेः ।

न च स्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन व्यासज्य-  
वृत्तिधर्मावच्छिन्नत्वविशिष्टभेदस्य प्रतियोगिताविशेषणत्वान्ना-  
जुपपत्तिः, निरुक्तोभयाद्यवच्छिन्नं प्रतियोगिताच तादृशोभय-  
त्वाद्यवच्छिन्नस्येव संसर्गो नतु प्रत्येकं व्यासज्यवृत्तिधर्माव-  
च्छिन्नत्व विशिष्टस्य, तद्वर्मपर्याप्तावच्छेदकताक प्रतियोगिता-  
तद्वर्मावच्छिन्नसंसर्ग, इतिस्वीकारादुक्तभेदव्यावृत्तिरिति-  
वाच्यम्—

एवमपि प्रतियोगितायाः प्रतियोगिस्वरूपत्वपक्षे वाधः,  
एतत्पटत्वावच्छिन्नैतत्पटात्मक प्रतियोगिताया एव वैशिष्ठ्या-

द्वच्छिन्नन्त्वात् सम्बन्धान्तरवच्छिन्नं प्रतियोगिताया अपि  
तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नन्त्वात् । प्रतियोगिताया अतिरिक्त-  
त्वेषि यादृशं प्रातिभासिकं विशेषस्य वैशिष्ट्यव्यासज्यवृत्ति-  
धर्माभ्यामेवभानं तादृशं प्रातिभासिके व्यभिचारश्चेत्यादिना  
वादावलीकारस्यामिपादैनिरस्तम् विस्तरस्तु—न्यायभास्करे  
द्रष्टव्यः ।

किञ्च—अयं पट एतचन्नतुनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगी न  
एतचन्त्वारध्यत्वात्, व्यतिरेकेण पटान्तरवदित्यनेनसत्प्रति-  
पक्षापि—तस्मात् चित्सुखानुमानंजोर्णमेव ।

एवश्चोपासनात्मकज्ञानमेवभंगवत्प्रसाद द्वारा भंगवत्प्राप्ति  
प्रति हेतुः न वाक्यं जन्यं ज्ञानं तंस्य वाक्यादेव मिद्दत्वात्  
उपासनायांतु—ओमित्येवात्मानमनुध्यायोत्, आत्मानमेवलोक-  
मुपासीत्, आत्मा वा अरेः द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदि-  
ध्यासितव्यः, विज्ञायप्रज्ञां कुर्वीत, इत्यादि विधिवाक्यान्येव  
ग्रमाणानि ।

यद्यप्युक्तम्—अद्वैतमतेत्वेतेपां ज्ञानविधित्वाभाव इति  
भामती मतम्, विधित्वेषि द्रष्टव्य इत्यस्मिन्नश्च न विधित्वम्  
किन्तु श्रवणादाववेति, तदपिसंशयाक्रान्तं हृदयत्वमावेदयति  
मवन्तम् एकत्र विधित्व स्वीकारः, अन्यत्र विधि निषेध इति  
कथनं नूनं भवतो भामतीकारस्य वा, अपाणित्यस्पष्ट्यति ।

मयापि वाक्यार्थः विचार्यते—आत्मावाअरे द्रष्टव्यः

श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य इत्यत्र तव्यं प्रत्ययस्य  
सर्वत्र दर्शनेन श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य इत्यत्र त्रिपु  
विधित्वस्वीकारः अथच द्रष्टव्यस्थले विधिभङ्गश्चादैतिनां  
किञ्चित्वन्धनः ।

किं ज्ञानस्याभाव्यरूपत्वेन—अथाभावार्थत्वेन साक्षात्पुरुष  
व्यापारत्वाभावेनवेति पृच्छामः—

न ह तद्वचत्वरथमःकल्पः, नैयायिकानां नये, आत्मविधि-  
शेषगुणस्यज्ञानस्य-अद्वैतमतेयृचिरूपस्यज्ञानस्य, अस्मन्मते ज्ञानस्य  
नित्यत्वेषि, तत्तदवस्थाविशेषविशिष्टस्योत्पत्तिस्वीकारेण भाव्य-  
त्वात् ।

न ह एषि द्वितीयः सर्वत्र भावार्थत्वस्यैव दर्शनात् निर्दि-  
शति च पाणिनिः, ज्ञा, अवबोधने ।

न ह तृतीयः तथाहि तत्र पुरुषपदेन आत्मनोग्रहणं शरी-  
रस्यवेति प्रथमे सर्वानुमतायाः प्रक्षेपादेर्विधेयतायाः भंगप्रसंगः ।  
द्वितीयेतत्यागादेर्विधेयता न स्यात्

तस्मात् द्रष्टव्य इत्यत्र विधित्वस्वीकारः, आवश्यकः ।

किञ्च्च यदि ज्ञानस्याविधेयत्वमंगीकृत्य, विधेताडनम्  
तर्हि श्रवण मनन निदिध्यासनादीनामपि अविधेयत्वं किन्ने-  
ष्यते, एतेषामपि ज्ञानस्थरूपत्वं सर्वाभ्युपगतम् ।

किञ्च्च यदि ध्यानफलतया दर्शनमनुद्यते तर्हि श्रवणफल-

तथा मननस्य, मननफलतया ध्यानस्यचानुवादः कुतोनाङ्गी  
क्रियते—अर्धजरतीयस्थानौचित्यात्

निदिध्यासितव्य इत्यत्र ध्यानं विधीयते तत्र ध्यानफलं  
किमित्याकांक्षायांतर्दर्थं दर्शनमनुद्यते इत्यपि वक्तुं न शक्यते  
(उपस्थितेऽतस्तदवृचनादिति) स्वत्रेणं व स्वरूपाविभाव पूर्वका-  
नवधिकातिशय ब्रह्मानुभवस्य सिद्धत्वेन तेनैवाकांक्षायाः शास्य-  
त्वेन विधिविधातः जडमतिभ्य एव स्वदते ,

अतो द्रष्टव्य इत्यत्र विधिनिराशकर्ता भामतोकारः—  
नात्र शोभते—केवलं कथैकक्षीलत्वात् भामतीकारस्य । इत्ये-  
वांगीकर्तव्यम् ।

**श्री** भृष्टध्यकारास्तु—स्वाध्यायस्यार्थं परत्वेन अधीत  
वेदः पुरुषः प्रयोजनवदर्थावबोधित्वदर्शनात्तन्निर्णयाय स्वयमेव  
श्रवणे प्रवर्तते—अर्थात् सांगसशिरस्क वेदाध्ययनेनपातप्रतीच्या-  
जायमानस्यार्थनिर्णयाय, अधीतवेदः पुरुषः स्वयमेवश्रवणे  
प्रवर्तते, इति श्रवणस्यरागत एव प्राप्तत्वेन न तत्र विश्येक्षा—  
श्रुतस्यार्थस्य रक्षणं मननंविना न संभवतीति श्रवणं प्रतिष्ठार्थ-  
त्वात् मननस्यापि रागत एव प्राप्तत्वेनानुवाद एव यतः,,  
अप्राप्त एव शास्त्रमर्थवद् भवतीति न्यायविदः । तस्माद्वा-  
गतः प्राप्तयोः श्रवणं मननयोरिहानुवाद एव, आप्रयाणमहरह-  
रनुवर्तनीयस्यासाधेयातिशयस्य तैलधारावदविच्छिन्नस्मृति-

सन्ततिरूपस्यध्यानस्याप्राप्त्वाद्विधेयमेव, तस्मादेवं रूपस्यध्यानस्य  
अप्राप्त्वात् निदिध्यासितव्य इति विधिः ।

एताधतानिदिध्यासितव्यो द्रष्टव्य इत्युभयोर्विधित्वस्य  
स्वारसिक प्राप्तौ किं पृथग् विधित्व स्वोकारः—

आहोश्चित् विशिष्टविधिः—इति विचारः, तत्र कवचिद्  
ध्रुवास्मृतिः स्मृतिलम्भे सर्वग्रन्थीनां विप्रमोक्षः, इति ध्रुवा-  
स्मृतिरेव मोक्षसाधनम्, स्मृतिलम्भे, इति सप्तम्याः श्रूयते

### कवचित्—

भिद्यते हृदयग्रन्थश्छिद्यन्ते सर्व संशयाः ,  
क्षीर्यन्ते चास्य कुर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे ॥

सप्तम्या एव तस्मिन् दृष्टे परावरे, इत्यनेन दर्शनस्य  
मोक्षं प्रति पृथक्कारणत्वं श्रूयते—

एवत्च सिद्धसाध्यसमभिव्याहारस्थले यस्य यदपेक्षया  
प्राकृकालीनत्वं रूपसिद्धत्वं प्रतोयते—असतिवाधके तस्य तद्वे-तुत्व  
नियमेन—उद्देश्यतावच्छेदक विधेययोः कार्यकारणभावस्यच  
( पाथसिरीते, वृष्णाशाम्यति, धनवान् सुखीत्यादौकर्लप्तत्वेन,  
तेनवन्यायेन ध्रुवानुस्मृतेर्दर्शनस्य च मांकं प्रतिकारणत्वस्य च  
प्राप्तत्वेन न तावदेक फलं प्रतिवैकल्पिकानुष्ठानम् गुरुलघु-  
विकल्पायोगात्—नापिसाध्य साधनभावः—सप्तम्याः प्रयोज्य-  
प्रयोजक भावस्यस्यष्टोक्तत्वात्—नापिसमुच्चयः, यौगपद्यस्या-  
संभवात्—

अतः न्सामान्यशब्दानां विशेषे पर्यवसानस्य सर्वराधान्तं सिद्धत्वेन तेनैवन्यायेन ध्रुवानुस्मृतेर्दर्शनरूपत्वाश्रयणेन विशिष्ट-विधिविधायकतया यथा न विकल्पादि दोषावसरः ।

तथैवात्रापि निदिध्यासितव्य इत्यनेन ध्रुवास्मृतिरूप्यते- एवंस्थिते सति निदिध्यासितव्य द्रष्टव्यार्कस्य मुख्यत्वं गौणत्वंकस्येति धिचारे—दूर्घनशब्दस्य श्रावणज्ञानादिव्यग्रयुज्यमानस्य चाक्षुपज्ञानमेव मुख्यम्—( तत्तु-न चक्षुपागृह्यते नापि वाचा मनसा तु विशुद्धेन ) इत्यादिना निरस्तम् । अतो ज्ञान-विशेषे दर्शनशब्दस्य लक्षणावाच्या—तथा च मोक्ष साधनतया श्रूयमाणस्य ध्रुवास्मृतिरूपस्यध्यानस्य वैश्यद्योतकतयानिदिध्यासितव्य इत्यत्र दर्शनं विधीयते । ०

दर्शनं प्रतितुध्रुवानुस्मृतिरूपस्यध्यानस्योपचारेनातिशय-सिद्धिः-अतो दर्शनस्यैवध्यानं प्रतिवैश्यद्योतकतयोपचारः । तस्माद् मुख्यतया विधीयमानं ध्यानं प्रत्येव द्रष्टव्य इति विधीयते—

अतो मोक्षसाधनतया विधीयमानंध्यानंप्रीतिरूपतापन्नं दर्शनं समानाकारध्रुवानुस्मृतिरूपमितिफलितम् । प्रीतिरूपत्वंचात्रानुकूलत्वप्रकारत्वम्—अनुकूलत्वम्, यद्भर्मावच्छिन्नविषयता, इतरेच्छानधीनेच्छाजनकतावच्छेदिका तादृश धर्मरूपवैजात्यम्—दर्शनं समानाकारत्वंच प्रत्यक्षत्वव्यञ्जकविषयितावत्वमेव—स्मृतेर्दर्शनं समानाकारत्वंहि ( वृक्षे वृक्षे च पश्यामि चोरकृष्णाजिनाम्बरमित्यादौमुव्यक्तम् ॥

एवं रूपध्यानमेव भक्तयुपासनादिपदैः व्यवहृयते—  
 यथोक्तं शतदूषण्यां-( वेदनंध्यानविश्रान्तं ध्यानंश्रान्तं  
 त्रुचास्मृतौ । साच दृष्टित्वमभ्येति, दृष्टिभूक्तित्वमृच्छति ॥  
 एवं रूपायाः भक्तेमोक्षं प्रत्युपायत्वं वेदान्ते दृष्टचरम्—संच भक्ती  
 गीताप्रतिपादामुक्तिसाधनी भूता ।

भक्तयास्त्वनन्ययाशक्य अहमेवं विधोर्जुन ।  
 ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्वेन प्रवेष्टुं च परन्तप ॥  
 तेषां सतत युक्तानां भजतां प्रीति पूर्वकम् ।  
 ददामि बुद्धियोगं तं, येन मामुपयान्ति ते ॥  
 नाहं वेदैर्नैतपसा न दानेन न चेज्यया ।  
 शक्य एवं विधोद्रष्टुं दृष्ट्वानसि मां यथा ॥

वेदे गीतायां च भक्तेमृत्युपायत्वं कथनेन-उपदृश्य हणोप-  
 वृहणीययोरविराधोपि विशिष्टाद्वैतिनाम् । यतः वेदव्याख्यान-  
 भूत गीतायामपि भक्तेः मृत्युपायत्वं कथनेन भक्तेमृक्ति साधनत्वं  
 प्रतिपादक व्याख्येय वेदेन सहाविरोधोऽस्माकम् ।

अद्वैतिनांतु वाक्यार्थज्ञानमेव मुक्ति साधनम् वेदे,  
 तद्विपरीता भक्तिरेवमोक्षसाधनीभूतेति गीतायां, तथा च  
 व्याख्यान व्याख्येययोः परस्परं विरोधो दुर्वच एव ।

एतेन भक्त्या साक्षात्कारः ततोलभ्यस्तथा च भक्त्या-  
 स्त्वनन्ययाशक्य अहमेवं विधोर्जुन, इति गीतावाक्येन न  
 विरोधः—

भक्त्यामामभिजानाति याथान् यथास्मितच्चतः ।  
ततो मां तच्चतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम् ॥

इति गीतायाक्यमप्यनुकूलमित्युक्तिरपि परास्ता —  
भक्त्यास्त्वनन्ययाश्क्य अहमेवं विधोर्जुन ,  
ज्ञातुंद्रष्टुं च तच्चेन प्रवेष्टुं च परन्तप ।

इत्यत्र भक्त्याः प्रवेष्टुं शक्यते इत्यन्वयेन ग्राप्तेरपि भक्ति-  
साध्यत्वस्यस्यष्टोक्तत्वात्—पुरुषः स परः पार्थभक्त्यालभ्यस्त्व-  
नन्यया इति गीता विरोधाच्च ।

भक्त्यामामभि जानाति याथान् यथास्मि तच्चतः ।  
ततो मां तच्चतोज्ञात्वा क्रियते तदनन्तरम् ॥

अत्रापि ततो मां विशत -इति तच्छब्दं परामृष्टाया, भक्ते  
रेव ग्राप्त्युयायत्वमवगम्यते तत इति भक्तिपरामर्शाभावे तद-  
नन्तरमित्यनेन पौनरुत्तय ग्रसंगात्—अतश्च भक्तिरेवाव्यवहितो-  
पायः, इत्यादिभिः, श्रुतप्रकाशिकाचार्यरेवाद्वैतमतं निरस्तम् ।

पौनरुत्तय परिहारेऽसमर्थाएवाद्वैतिनः भवतापिनोन्नरं  
किमपिदत्तं कथा मात्रेणैवसन्तुव्यते । तस्मात्सिंद्रं श्री भग-  
वद्रामानुजाचार्याभिमताभक्तिरेव मोक्षसाधनी भूता—सैव वेद-  
गीतादिसम्मतेति ॥

भक्तिर्मुक्तेरुपायः श्रुतिशतविहितः साच धीः ग्रीतिरुपा-  
तन्निष्पत्यै फलेच्छाद्युपधिविहितं कर्मवर्णश्रमादेः । ज्ञान-

ध्यानादिवाचां समफलविषया सैव युक्ता प्रतिष्ठा सामान्योक्तिः  
समानं प्रकरणपठिता पर्यवस्थेद्विशेषे ॥१॥

ध्यानाद्युक्तस्याभ्रुवाजुस्मृतिरिहविद्विता ग्रन्थिमोक्षाय सैव—  
स्पष्टादृष्टिस्तथैव श्रुतफल विषया सेवनत्वादुपास्तिः ।

क्वाप्यैकं विद्युपास्त्योः व्यक्तिकरितगिराभक्तिमेवाहरीता—  
सर्वतद्विच्छिमात्रे फलवति विफलं तेन सैवं विशिष्टा ॥२॥

इत्यादिभिः श्रीवेदान्ताचार्यैः तत्त्वमुक्ताकलापे सकल-  
शास्त्रसमन्वयपूर्वकं भक्तेषुक्तयुपायत्वं सम्यग्वर्णितम्—निर-  
स्तश्च शांकरादिमतमिति, तस्माद् वेदस्मृतिपुराणादि सम्मतोयं  
श्रीमद्रामातुजसिद्धान्तं एव निःश्रेयस्करः । न खलु वेदाद्य-  
सम्मतोऽद्वैतं सिद्धान्तः लोकोऽजीवनाय समर्थः ।

नहि भावना प्रकर्पञ्चत्वेनस्मृतेः साक्षात्काररूपता दृष्टचरी,  
अन्यथा भावना प्रकरेजत्वेन योगिग्रत्यक्षं श्रीभाष्यकाराणामपि-  
स्वीकर्तव्यं ह्यात्—

इत्युचरत्र शास्त्रयोनित्याधिकरणे तन्निराकरणमसंगतंस्यात्  
तथा च स्मृतिः प्रत्यक्षमिति च व्याहतमिदम्, इति भव-  
त्संपादितः श्रीभाष्यानुवादोऽत्यन्तायथार्थं एव श्रीभाष्यश्रृत-  
प्रकाशिकाद्यनवलोकनं निवन्धनोयं दोषः—अथवा सर्वतः  
कृष्णस्वभावस्य भवत एव वैपरीत्यज्ञानम् ।

नहि श्रीभाष्यकारैः श्रीभगवद्रामानुजाचार्यपादैःस्मृतेः  
प्रत्यक्षत्वं कुवाप्युक्तम्-किन्तु सेयंस्मृतिर्दर्शनरूपा प्रतिपादिता :

दर्शनरूपता० च प्रत्यक्षतापत्तिः । एवं प्रत्यक्षतापन्नामपर्वग-  
साधनभूतां स्मृति विशिनष्टि—नायमात्मा प्रवचनेनलभ्यो न  
मेधया न वहुनाश्रुतेन, इत्येवाचार्यग्रन्थः, प्रत्यक्षतापत्ति-  
रित्यस्य—प्रत्यक्षसमानाकारतापत्तिः । प्रत्यक्षतापन्नामित्यस्य-  
सामान्यविशेषन्यायेन प्रत्यक्षत्वपन्नामित्यर्थः, इति श्रीश्रुत-  
प्रकाशिकाचार्याः । भावनाप्रकर्पवलजप्रत्यक्षमपि परोक्तमेव  
निपिद्धम् शास्त्रयोन्यधिकरणे-स्पष्टंचेदंशतदूपण्यादिपु—

रहस्यं च प्रकाशं च यद्वृत्तं तस्य धीमतः ।  
तत्सर्वं धर्मवीर्येण । यथावत्संप्रपश्यति ॥१॥  
दीव्यं ददामि ते चक्षुः पश्यते योगमैश्वरम् ।  
मया प्रसन्नेन तवार्जुनेदं रूपं परं दर्शितमात्मयोगात् ।

इत्यादिभिः प्रमाणैर्सिद्धस्य प्रत्यक्षस्य न नियेधः श्री-  
भाष्यसिद्धान्ते ॥ तथा च स्मृतेः प्रत्यक्षसमानाकृत्वमेव श्री-  
भाष्यकारैः सिद्धान्तितम्-तत्स्वरूपादिकंतु पूर्वमेव विवेचितम्—  
अस्मिन् प्रसंगे--श्रीभाष्यकारा उपासनात्मकमेव ब्रह्मज्ञानं भग-  
वत्प्रसादद्वारा पारमार्थिकमेव दर्शनस्य विरोधि, नंतुवाक्यजन्य-  
मात्रं ब्रह्मसाक्षात्काररूपं वस्तुतन्त्रं भेददर्शनस्य विरोधि ॥

इति भवल्लेखोऽत्यन्तायोग्य एव--नहि श्रीभगवद्रामानु-  
जाचार्यपादाः, पारमार्थिकभेदनिवृत्तिं वदन्ति—भोगमात्रसाम्य  
लिङ्गाच, जगद्व्यापारवर्जयंप्रकरणादसन्निहितत्वाच्च-इत्या-

दिभिः, वादरायण सूत्रस्रष्टीकृतः, जीवत्रक्षणोमुर्क्तानां च परस्परं मेदः । यथा च विशिष्टाद्वैतसिद्धान्ते न पारमार्थिक-  
भेदनिवृत्तिः, तथा नापरोक्षंविपश्चिताम्—वृथैव श्रीभाष्यसमा-  
लोचने प्रवृत्तिर्भवतः, सुप्रसिद्धविपयेषि स्वयमेव विमुक्ष  
लोकान्वच्चयति—एवंविधाऽयोग्यार्थाः वहवोहिवादाःसन्ति  
वेदान्तरक्षामणौ तेसर्वेषि अनन्तकृष्णस्यस्वरूपप्रख्यापनाय  
पर्याप्ताः ।

भक्त्यास्त्वनन्ययालभ्य अहमेवं विधोर्जुन इति गीता  
वाक्यतः भक्तेमुर्क्तयुपायत्वंस्पष्टमवगम्यते तद्विरुद्ध साक्षात्कारा-  
न्वेषणमद्वैतनां न केवलं शास्त्र विरुद्धं किन्तु विचार-  
शून्यमपि—

तथाहि किमविद्यमानमिथ्याभूतार्थप्रतिवन्धप्रध्वंसनमभि-  
प्रेत्य, अपरोक्षान्वेषणम्—आहोस्त्वितविद्यमान प्रतिवन्धप्रध्वं-  
सनमंगीकृत्यापरोक्षान्वेषणम्—

उत—मिथ्याभूतप्रतिवन्धज्ञानप्रध्वंसनमभिप्रेत्य अपरोक्षा-  
न्वेषणम्—

न तावद्राद्यः—नहविद्यमानस्यप्रध्वंसनं भवति श्रूयते वा  
क्चित्—यथोक्तमभियुक्तैः

प्रध्वंसोहिस्वरूपस्य प्रच्युतिः प्रतिपाद्यते ।

स्वरूप सत्यताभावेकस्य प्रच्युतिरुच्यते ॥१॥

नापि द्वितीयः—नहिमिथ्याभूतार्थस्य अपरोक्षेणैव ग्रध्वंसनं

भवति—अन्यथावाधकज्ञानात्पूर्वसुपुष्टे द्रष्टरिपुरुषे शुक्लरजताद्य-  
वस्थितिप्रसंगः ॥

न तृतीयः—अपरोक्षवाधकज्ञानामावेपिस्वरसवाहिविनाश-  
हेतुवलादेवाशुतरविनाशित्वात्, अन्यथानुदित वाधकज्ञानस्य-  
आंतस्य सुपुस्त्याद्यभावप्रसंगादित्यादिना पूर्वाचार्यरेत्र निर-  
स्तम् । महदिदमश्वर्यं युद्धैतिनोमिथ्याभूताया अविद्यायाः  
निराशाय, अपरोक्षान्वेषणं कुर्वन्ति—

परन्तु त एव मिथ्याभूतज्वरकाचकामलादिनिज्ञन्यर्थ  
भेषजं जोपमासते नपुनः, तत्राप्यपरोक्षग्रीतिजुपः भवन्ति—  
परिहसन्ति च दार्शनिका ।

मायावादिमतस्यात्र महारागेण पीडिताः ।

मञ्चेशयानाः दृश्यन्ते किञ्च भेषजकांश्चिणः ॥

एवमृपासनाया मोक्षसाधनत्वेप्रमाणिके तदुत्पत्यर्थं याव-  
ज्जीवंसर्वाण्याश्रमकर्मण्यनुष्ठेयानि—तत्र कर्मणां वेदनाङ्गत्व-  
मुत, विविदिपाङ्गत्वमितिविचारद्यावश्यकः ( तमेतं वेदानु-  
.वचनेन ब्राह्मणाविविदिपन्ति-यज्ञेन दानेन तपसाऽनामकेन )  
इति श्रुतौ विविदिपन्तीति श्रवणेन कर्मणां साक्षात् विविदिपा-  
ङ्गत्वमितिशंकरभगवत्पादाः—

श्रुति भृगवद्रामानुजाचार्यपादास्तु—कियावानेपव्रह्म-  
विदांवरिष्ट इतिसन् रहित श्रुतिश्चक्यात् कर्मणांज्ञानाङ्गत्वस्य

साक्षात् दर्शनेन न विविदिपा साधनत्वं कर्मणामपितु वेदन-  
साधनत्वमेवेति—

( अग्निहोत्रादितु तत्कार्य्यायैव तदर्थनात् )

( सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरथवत् )

( विहितच्चाच्चाश्रम कर्माणि )

कपाये कर्मभिः पक्वे ततोऽज्ञानं ग्रवर्तते ।

कपायपक्षिः कर्माणिज्ञानं तु परमागतिः ॥

कर्मणैवहि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः ।

इत्यादि वादरायण सूत्राणिस्मृतिवाक्यानि च समन्वितानि  
भवन्ति—तमेतं वेदानुवचने ब्राह्मणाविविदिपन्तीति श्रुति-  
वाक्येषि यज्ञेन दानेनेत्यादि तृतीयायाः प्रकृत्यर्थेऽज्ञानेऽन्वयस्य  
योग्यत्वेन वेदनाङ्गत्वमेव कर्मणाम् । लोकेषि—असिनाजिधांसति,  
अश्वेन जिगमिषतीत्यादिस्थले तृतीयायाः प्रकृत्यर्थेऽन्वयस्य  
दर्शनेन विविदिपन्तीत्यत्रापिधात्वर्थेऽन्वयस्यार्जवतयाकर्मणां  
वेदनांगत्वमेव युक्तमिति ।

एतेन वेदनपदवाच्योपासना साधनत्वं कर्मणां किं वृष्ट-  
विधयोतादृष्टविधया—आद्ये यदि शमादिद्वारेति विवक्ष्यते  
तदिं विविदिपार्थत्वमेव नतु साक्षात् वेदनार्थत्वमित्यनन्त-  
च्छान्तोक्तिरप्यपास्ता—कर्मणां वेदनांगत्वस्यश्रुतिस्मृतिस्फूर्तेः—  
स्पष्टोक्तत्वात् । अदृष्टद्वारा कर्मणामुपकारकत्वस्वीकारे भवत्  
कुचोद्यानामनवताराच्येति ।

वाक्यार्थज्ञानस्याविद्यानिराशकत्वमस्ति न वेति विचारे  
श्रीभगवद्रामानुजार्थ्यपादैः श्रीभाष्ये-विषुलैः प्रमाणस्तन्मतं  
विविच्यवाक्यार्थज्ञानस्याविद्यानिवर्तकत्वंनास्तीत्येवनिर्धारितम् ।

अहंधुनिकाद्वैतिनस्तु श्रीभाष्यमार्गात् पलायनंकृत्वा  
अत्यन्तदूषितमार्गवलम्बनेनवस्यात्मानं संतोषयन्ति ।

अहं ब्रह्मास्मीति साक्षात्काररूपं ज्ञानं श्रवणादिनाऽसंभा-  
वनाविपरीतवासनानिवृत्तौतत्त्वमस्यादिवाक्येनाविद्यानिवर्तक-  
मुत्पद्यते ।

श्रवणमात्रेण तु नोक्तरूपं ब्रह्मसाक्षात्काररूपं ज्ञानं सर्वस्य  
समुदेति । मननादिनाभेदवासनायत् निरस्तायाभेव ब्रह्म-  
साक्षात्कारः, नतु ततः पूर्वम्, विपरीतवासनायाः ज्ञानोत्पत्तिः-  
प्रतिवन्धकत्वात् । अपरोक्षभेदवासनाद्यपरोक्षसाक्षात्कारेणैव  
निवर्तते नतुपरोक्षविवेकेनेत्यद्वैताशयः । श्रीभाष्यकृदूषण  
प्रकारस्त्वन्यविध एवेत्युक्तिरपि श्रीभाष्याद्यनवलोकन निव-  
न्धनैव शांकरभाष्यानुयार्थिनामिति ।

वाक्यार्थज्ञानस्याविद्यानिवर्तकत्वपक्षे शास्त्रविरोधः प्रत्यक्ष-  
विरोधश्चेतिदूषणद्वयमुक्तं श्रीभाष्यकृता । बुद्धेः क्षेमग्रापणंतत्त-  
च्छास्त्रविप्रतिपिद्म् । बुद्धेश्चेदिहैव न दुःखमुपलभेत । एतेन  
परं व्याख्यातम् । इत्यादिभिः सूत्रैर्भगवता आपस्तम्भेन  
वाक्यार्थज्ञानस्याविद्यानिवर्तकत्वं प्रतिपिद्मितिशास्त्र विरोधः ।

त्वच्चमसीत्यादिवाक्यानि रटन्तोप्यद्वैतिनः वांशीलाः,  
अविद्योपहिताश्चेति दर्शनेन प्रत्यक्षविरोधोपि स्पष्टएव ।

उत्कश्च—

तच्चमस्यादिवाक्यानां शतशः श्रवणोपिहि ।  
जायतेत्वमहंपूर्वो विवादो ब्रह्मवादिनाम् ॥

तथा च तादृश विरोधपरिहाराय तच्चमस्यादि वाक्येन  
जायमानंज्ञानं द्विविधं, परोक्षरूपमपरोक्षरूपञ्च । व्युत्पत्तिः-  
मन्तं पुरुषंप्रतिपरोक्षरूपमेवज्ञानं जायते । अपरोक्षरूपञ्ज्ञानमपि  
यद्यपिसामग्र्येवोत्पद्यते तत्र सामग्रीकुक्षौप्रतिवन्धकाभावोप्य-  
ऐक्षितः । भेदवासनायाः एव साक्षात्काररूपज्ञानोत्पत्तिंप्रति-  
प्रतिवन्धकत्वस्योकारः तथा च न विरोध इत्यद्वैतिनांमतम् ।

यद्यपीदमपिनिरस्तप्रायमेव तथापितदीयाहंकारापनोदनाय  
पुनरप्युच्यते । भेदवासनायाअपरोक्षज्ञानं, प्रत्येवप्रतिवन्धकत्वं न  
परोक्षज्ञानंप्रतिं, किमियंराजाज्ञा—तत्र यदि मिथ्याभूतायाः,  
अपरोक्षभेदवासनायाः, वाक्यजन्यापरोक्षसाक्षात्कारेण निवृत्ति  
रिष्यते । नतहिं भेदवासनायाः प्रतिवन्धकत्वं संभवः । येन  
यस्य निवृत्तिर्भवति नहि निवर्तकात्पत्तिंप्रतिस्त्रियात् निवर्त्यः ।  
नहि दीपेन विनाश्यन्तमः दीपोत्पत्तौ प्रतिवन्धकम् । नापि  
नेदंरजतमितिज्ञानेन विनाश्यमिदंरजतमितिज्ञानमुच्चरज्ञानो-  
त्पत्तौप्रतिवन्धकम् । तस्मान्नभेदवासनायाः, अपरोक्षज्ञानो-  
त्पत्तौप्रतिवन्धकत्वसम्भवः ।

यदि च वाक्यजन्यज्ञानं पूर्वं परोक्षरूपं तेनभेदवासनायाः  
निराशः, ततो साक्षात्कारात्मकंज्ञानं तेनाविद्यानिरोध इति  
मन्यसे, तर्हि तेनैव परोक्षज्ञानेन, अविद्यायाः, अपि निवृत्तिः  
कुतो नेष्यते वै परीत्ये प्रमाणाभावात्। नच किञ्चिद्दिनिगमक-  
मुपलभ्यते। केवलं स्वात्मसन्तोषमात्रमेवाद्वैतिनाम्। अङ्गीकारे  
च शास्त्रप्रत्यक्ष विरोधस्थ। जागरूकतया पुनरपिधृकुद्वी-  
प्रभाताप्यितम्।

कुत्रचित्, अपरोक्षभेदवासना, अपरोक्ष साक्षात्कारेणैव  
निवर्तते। कुत्रचित्, भेदवासनायाः श्रवणमनन् निदिध्यासन्  
सहकृतेन तच्चमस्यादि वाक्यजन्य इत्यनेन, इतिपरस्पर विरुद्ध  
भवल्लेख एव भवन्तं मर्द्यति कुत्रचित् परोक्षज्ञानेन भेद-  
वासनायाः, अन्यत्र अपरोक्षेणेतिव्याहत भाषणं भवत एव  
शोभते तच्चमसि वाक्येन जायमानंज्ञानमपरोक्षरूपमिदं वचनं  
विद्वासन्निधावुपहास्यास्पदम्।

नहि शब्देन जायमानंज्ञानं ग्रत्यक्षरूपमिदं दृष्टं श्रुतं वा,  
ग्रत्यक्षस्येन्द्रियैकान्तत्वात्—अद्वैतिनोऽपि नहि शपथपूर्वकं वक्तुं  
शब्दनुवन्ति।

ग्रत्यक्षात्मकंशाब्दज्ञानं किञ्चिदस्तीति ॥

किञ्च,

परोक्षत्वं तत्त्वमस्यादि वाक्यजन्यज्ञानवृत्तिः ,  
परोक्षनिष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वात् , ज्ञानत्ववत् ।  
तत्त्वमस्यादिवाक्यं , नापरोक्षजनकं ,

वाक्यत्वात् , ज्योतिष्टोमादि वाक्यवत् । विगीताधीः न स्वविषये प्रत्यक्षा,

वाक्यजन्यत्वेसति वाक्येतरविषयत्वात्  
स्वर्गयागादि सम्बन्धवृद्धिवत् । इत्यादि प्रमाणैः शब्दा-  
परोक्षवादः सम्यग्खण्डितः सकलशास्त्रनिर्धारण धूरीणैः  
श्रीमद्वेदान्ताचार्यैः ॥

किञ्च भेदवासनायाः निवर्तकं श्रवणमनननिदिध्यासन  
सहकृतं तत्त्वमसीत्यादिवाक्यजन्यं परोक्षरूपंज्ञानम् । यच्चा-  
विद्यानिवर्तकमपरोक्षरूपंज्ञानम् । एतदुभयं किं भिन्नविषय-  
मेकविषयंवेति, आयं—अन्यसिद्धान्तज्ञानवत् कथं तेन भेद-  
वासना निरसनद्वारेणोपकारकत्वम् ॥

द्वितीये, किमन्युनानतिरिक्तविषयं प्रकारादिवैशिष्ठ्यं वा,  
न प्रथमः, यथाभेदवासनायाः विनाशः परोक्षज्ञानेन तथा, अविद्यायाऽपि तेनैव विनाशः कुतोनेष्यते, यदिनानेन ज्ञानेना-  
विद्यायाः, विनाशस्तर्हि तदुत्तराऽपरोक्षेणापि कथं विनाशः,  
अविशेषात् ॥

ग्रकारादिविशिष्टचिपयत्वेतु—ब्रह्मणः सविशेषत्प्रसंगेनाद्वैत-  
सिद्धान्तभङ्गः, अपसिद्धान्तप्रसङ्गश्च, भेदवासनायाः, अपरोक्ष-  
ज्ञानं प्रत्येवप्रतिबन्धकम् न परोक्षज्ञानं प्रतीत्यस्याद्वैतिनोपिचर्ण-  
यितुं नार्हन्ति । अतो भेदवासनायाः प्रतिबन्धकत्वे स्थिते परोक्ष-  
ज्ञानसंपादनमेवाद्वैतिनां दुर्धटमिति ।

एतेन—भेदवासनानां वद्वैतेषि तद्विरोधि भावनया स्वल्प-  
यापि निवृत्तिरपिव्याख्याता । तन्मूलभूतविद्यामात्रनिवर्तकत्वेन  
सर्वनिवर्तकत्वोपपत्तेरिति वेदान्तरक्षामणि ग्रलापोपि निरस्तः ॥  
अविद्यानिवर्तकत्वासंभवस्यासकृदावेदितत्वात् । शास्त्रप्रत्यक्ष-  
विरोधस्यानिवार्यत्वाच्च । किंच यद्दि मूलविद्याकार्यभूतायाः,  
भेदवासनायाः कारणनिवृत्येवनिवृत्तिरिष्यते तद्विकारणनाशादि  
नाश्यत्वेन सत्यत्वप्रसङ्गः । कारणनाशनाश्यानां सत्यत्वमेवाङ्गीकृतं  
नैयायिकैः । स्वतः नाशस्वीकारे, अकारणकार्योत्पत्तिप्रसङ्गेन  
चार्याकृमतप्रवेशः ॥

अन्यज्ञानेन निवृत्तिस्वीकारे तेनैवाविद्याया अपि निवृत्ति-  
सम्भवे, अपरोक्षान्वेषणमुन्मत्तप्रलाप एव न शांबदापरोक्षवादः,  
सकलदर्शनविरुद्धः किन्तु न शांबदापरोक्षवादे भगवतः शंकरा-  
चार्यस्य तादानाग्रह इति मण्डनमित्र वचनेन भगवत्पाद शंक-  
राचार्यानभिमतोपिशांबदापरोक्षवादः,—युक्तमेव यद्योग्येऽर्थे  
न ग्रामाणिकानां ग्रवृत्तिः—

याच मूलाविद्यानिवृत्तिरुच्यते—सा किं सती—अथवा,  
असती, सदसदात्मिका, तद्विलक्षणावेति । न तावदाधः,  
द्वित्वप्रसङ्गात् । नाप्यसती, अस्तीकारात् न सदसदात्मिका-  
व्याधात् प्रसंगात् । नापितद्विलक्षणा—तस्यादृष्ट्वात् ।

तस्मात्, न वाक्यजन्यज्ञानमविद्यानिवर्तकम्—किन्तुपास-  
नात्मकज्ञानमेवेत्यर्थमभिदधतां श्रीभाष्यकाराणां श्रीभगवद्रामा-  
नुजाचार्यपादानामुक्तिरेव समीचोना ।

न खलु विचारकक्षाविरहिता, आग्रहेकनिवन्धना शंकरा-  
नुयायिनामुक्तिः, आदरणीया—शंकराचार्यस्यापि नैवंविधेऽप्रा-  
माणिकेऽयेतात्पर्यं किन्तुपूर्वपक्षवैभव प्रतिपादने, तात्पर्यमिति  
निश्चिनुमः । यतो सर्वत्रभजगोविन्दं भजगांविन्दमिति—उपासन  
पर्यायं भक्तिरूपज्ञानमेव पुरस्कुर्वन्ति । येतु-वाक्यार्थज्ञानमे-  
वाऽविद्यानिवर्तकमित्युक्त्वा—अयमेवसिद्धान्तः, शंकराचार्याणा-  
मिति, नूनं ते भगवन्तं शंकरपादमधिक्षिपन्ति ॥

## ॥ अथ शस्त्रैकषष्टदः ॥

अथातो ब्रह्मजिज्ञासेति यूवार्थविचाराय शास्त्रैक्यमादौ  
परीक्षणीयम्—यतः, जैमिनिवादरायणप्रणीतयोः, वेदव्याख्या-  
नभूतपूर्वोच्चरमीमांसयोरैकदास्त्र्यमिति श्रीभाष्यकाराः । तादृश-

व्याख्यानभूतयोः पूर्वोचरमीमांसयोः, भिन्नशास्त्रत्वमित्य-  
द्वैतिनः ।

युक्तायुक्तत्वपरीक्षायां ग्रमाणान्तरावषट्मनमिव, अथातो-  
त्रहजिज्ञासेति सूत्रघटकाथशब्दार्थनिर्णयोप्यावश्यकः, श्रीभाष्य-  
काराणांनये कर्मचिचारान्तर्गतमथ शब्दार्थः ।

नित्यानित्यवस्तुविवेकः, शमदमादिसाधनसंपत्, इहामूल-  
फलभोगविरागः, मुमुक्षत्वव्यतिसाधन चतुष्यानन्तर्गतमथ  
शब्दार्थइत्यद्वैतिनः । यद्याज्वेनशास्त्रैक्यं तर्हि श्रीभाष्यव्याख्या-  
नमेव सर्वतोवरम्, भिन्नशास्त्रत्वे वहुदोपयुक्तमप्यद्वैतमतं  
कथंचित्सोढव्यमेव ।

तत्र पूर्वोचरभागद्वयात्मकैक्येदस्य व्याख्यानभूत-  
पूर्वोचरभागात्मक मीमांसा शास्त्रम्, किं भिन्नोद्देशेन ग्रवृत्त-  
त्वात्परस्परं भिन्न माहोस्त्रित्, अधिकारिभेदात्, प्रयोजन  
भेदात्, अर्थभेदाद्वैतिपरीक्षणीयम् । यतः, एत एव शास्त्र-  
भेदक हेतवः, तेपामत्रसम्भवो नवेतिसप्रमाणं विवेचनीयम् ॥

स्वाध्यायोऽध्येतव्यःअष्टवर्षाङ्गणमुपनगीतंमध्यापयेत्,  
इत्याभ्यां श्रुतिवाक्याभ्यामष्टवर्षानन्तरमखण्ड वेदाध्ययनं  
पुरुषार्थ इति निश्चीयते । नचोपनिषन्मात्राध्ययनं पुरुषार्थः,  
नवामंत्रभागमात्राध्ययनम्, स्वाध्यायोऽध्येतव्य इत्ययं विधिः,  
संकोचमन्तरेणप्रवर्तते नच संकोचकंकिञ्चित्प्रमाणमुपलभामहे,

तस्माद्खण्डवेदाध्ययनविधिवोधकवाक्यमिदमित्यकामैनाद्वैतिनापि स्वीकर्तव्यम् ।

तथा च, अङ्गेन सह वेदाध्यायिनआपातप्रतीतिभतः सापवीतस्य पुरुपस्य सामान्येन वेदार्थनिर्णयः कर्तव्य इत्येव बुद्धिजीवते नतु वेदेकदेशस्य तदर्थस्य ततोऽर्थकस्यवेति बुद्धिः प्रामाणिकी यतःकृत्स्न-वेदाध्यायिनः कृत्सनापातप्रतीतिभतः कृत्स्न वेदार्थनिर्णयः कर्तव्य इत्येव बुद्धिस्वारसिकी, एवं च विचार कर्तव्यता बुद्धिमपुरुपानुजिघृक्षया प्रवृत्तस्य मीमांसाशास्त्रस्यापि सामान्येन वेदार्थविचारोद्देशेनैवप्रवृत्तेवाच्यतया प्रयोजनार्थोद्दश्यादिनामेवरूपत्वेन सिद्धंशास्त्रंक्यमिति ॥

गुरु सञ्चिधौ येन शिष्येण वेदोऽधीतः, अर्थस्तु न ज्ञातः तस्य कथं मया वेदार्थज्ञानकर्तव्यमित्याकांक्षा जायते—तदीया कांक्षा शान्त्यर्थं गुरोरपि तथैवाचरणस्य लोकसिद्धत्वेन गुरु-शिष्ययोर्जैमिनिवादरायणयोरपि तथैव वक्तव्यत्वेन परस्पर सम्मत्या गुरुशिष्यौ पूर्वोच्चरभागोप्रणीतवन्तौ—

नव्यं कैकदेश व्याचिरल्पयाप्रवृत्तावाचाच्यर्यो, किन्तु, इष्ट-तावच्छेदकावच्छिन्नोद्देशेनैव—अतएव सर्व दर्शन समुच्चये

चतुर्दशसु विद्यासु मीमांसैकागरीयसी ।  
विशत्यध्याय संयुक्ता प्रतिपाद्यार्थतो द्विधा ॥

इत्यादिना विशत्यध्याय संयुक्ताया मीमांसाया, मीमां-  
सैकेतिपदेनैकविद्यास्थानत्वं परिगणयन्तः भिन्नशास्त्रत्ववा-  
दिनामद्वैतिनां मतमुत्क्षिपन्तः शंकराचार्याण् एव शास्त्रैक्यमनु-  
मोदन्त इति ।

अत्रहि मीमांसैका, इत्येकशब्देन उभय मीमांसाया, एक  
प्रवन्धत्वंस्पष्टतयोन्यते—तर्हि पूर्वमीमांसोचरमीमांसेति भिन्न  
व्यवहारः किन्निवन्धन इत्यत्र आह, प्रतिपाद्यार्थतोद्दिधेति ।

अयम्भावः, प्रयोजनोद्देश्यादीनांमेक रूपत्वेनैक शास्त्रत्वं  
यद्यपि स्वरससिद्धम्, तथापि कर्मत्वरूपावान्तर भेदं ब्रह्मविचा-  
रत्व रूपावान्तर भेदं चादायैव भेद व्यवहारः सञ्चाप्रधानएव  
भेदः, नच तस्य शास्त्रभेदापादकत्वं, किन्तु पूर्वोचरत्वादि-  
परिचायतं कत्वमात्रमेव ।

यद्यवान्तरविषयस्यैकवाक्यतापर्यवसन्नमेकग्रन्थत्वरूपं यदे-  
कशास्त्रत्वं तस्य यदि भेदापादकत्वमिष्यते तर्हि कर्ममीमांसा-  
यामपि, एकत्वव्यपदेशो न स्यात् । तत्रापि अध्यायभेदादयो  
बहवोसमुपलभ्यन्त एव, अध्यायभेदस्य, चार्थभेद निवन्धनत्वात्,  
अतोवान्तरभेदस्य न प्रधानैकत्वविरोधिता, किं वहुना पूर्वो-  
चरव्यवहारोप्यत्रैकशास्त्रत्वमेवावगमयति—

पूर्वोचर भागात्मिकायाः सिद्धान्तकौमुद्याः, एकत्वव्यव-  
हारो यथा सर्व सम्मतः, तर्थैव पूर्वोचरभागेन विभक्तस्यापि  
मीमांसा शास्त्रस्यैकत्वव्यवहारोयुक्त एव—यथा सिद्धान्त

कौमुद्या, एकत्वव्यवहारो नोपाधिनिवन्धनः, किन्तु भूरुल्य एव ।  
 तदोयव्याख्यानभूतयोः दूरों चरघृत्योरप्येकत्व व्यवहारः,  
 यथामुख्यः, तथैव वेदार्थचिशदीकरणोद्देशेन प्रणीतयो जैमिनि  
वादरायण ग्रन्थयोः शास्त्रैक्यवादः युक्तएव—यथा, अध्याय  
 भेदस्य न प्रधानैकत्व विरोधिता तथा कर्मत्वादि भेदस्यापि  
 नशास्त्रैकये किञ्चिद्वाधकम् ।

किञ्च तमेत वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिपन्ति, यज्ञेन  
 दानेन तपसा अनाशकेनेति श्रुतिरेव शास्त्रैक्येप्रमाणम् । यतः  
 श्रुतिरियज्ञानकर्मणोरङ्गाङ्गभावं निर्वक्ति, अङ्गेनमहाङ्गिनः,  
 एक्यस्य सर्वरिद्वत्वेन कर्मरूपाङ्गप्रतिपादकेन जैमिनीय मीमां-  
 साशास्त्रेणज्ञानरूपाङ्गि प्रतिपादकेन वादरायणीयमीमांसा  
 शास्त्रेण च सहैकप्रयन्धत्वे न किञ्चिद्वाधकम् । भवतिचात्रानु-  
मान प्रयोगः—

कर्मकाण्डः, ब्रह्मकाण्डनिरूपित शास्त्रैक्यवान् तत्प्रतिपाद्य-  
 प्रधानार्थाङ्गप्रतिपादकत्वात्, यो यत्प्रतिपाद्यप्रधानार्थाङ्गप्रति-  
 पादकः स तच्चिरूपितशास्त्रैक्यवान्, यथा प्रयाजादि रूपाङ्ग  
 प्रतिपादकंशास्त्रं, तदङ्गप्रतिपादकेन, एकशास्त्रतापन्नम् । न च  
 ज्ञानकर्मणोऽङ्गाङ्गीभावोऽसिद्धः, तमेतवेदानुवचनेन ब्राह्मणा-  
 विविदिपन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन, क्रियावानेष ब्रह्म-  
 विदांयरिष्ठ इत्यादिभिः, श्रुतिभिः, अङ्गाङ्गीभावस्योक्तत्वात् ।

किञ्च-उत्तरभागः पूर्वभागनिरूपितशास्त्रैक्यवान्, पूर्व-

भागप्रतिपाद्यार्थसंगतार्थप्रतिपादकत्वात् , यत्यत्प्रतिपाद्यार्थ-  
संगतार्थप्रतिपादकम् तत्त्वेनैकवाक्यतारूपं, यदेकशास्त्रत्वं तदत् ,  
जिज्ञासाधिकरणप्रतिपाद्यार्थसंगतार्थप्रतिपादकं यथाजन्माधिधि-  
करणम्, इत्यपरमप्यनुमानं शास्त्रैकवेग्रमाणम् ॥

किञ्च, संहितमेतच्छारीरकंजैमिनीयेन पोडशलक्षणेनेति-  
वोधायनेन महापैणास्पष्टमेवशास्त्र्यैक्यमभिर्हतम् , नास्माद-  
परंग्रमाणमन्वेषणीयम् यतोऽप्यिवाक्यस्य, आस्तिकाग्रेसराणांपर-  
मादरणीयत्वात् ॥

किमत्रवहुवक्तव्यं पूर्वोच्चरशास्त्रत्वव्यवहारोप्येकु शास्त्रत्वं  
इदयति, नहिव्याकरणशास्त्रापेक्षयान्यायशास्त्रस्योच्चरशास्त्रत्व-  
व्यवहारः, नवा,न्यायादपेक्षया व्याकरणादीनां पूर्वशास्त्रत्वव्यव-  
हारः, शिष्ट सम्मतः, पूर्व मीमांसायाः नियतपूर्वशास्त्रत्व-  
व्यवहारः उच्चरमीमांसाया— नियमेनोच्चरशास्त्रत्वभावः, अतः-  
ग्रामाणिकानां शास्त्र्यैक्यवादे न कथंचिद् विवादः ॥

नात्रशास्त्रैक्ये वहुप्रमाणोपन्यासः क्रियते तत्तद्ग्रन्थेषु,  
आचार्य्येरेव कुमतिमतमईन पुरस्सरः समर्थितोऽयंशास्त्रैक्य-  
वादः ॥

यदिकश्चिद्वदेत्तुशास्त्रैक्यं स्वतः सिद्धम् , भिन्नशास्त्रत्वे  
किं ग्रमाणंभवद्द्विरूपस्थाप्यते, तदामूकीभावातिरिक्तं नकिञ्चि-  
दुत्तरमद्वैतिनां, कर्मब्रह्मेदात् भेदः, वारंवारमिदमेवरटन्त्यद्वै-  
तिनः—ते ग्रष्टव्यास्तर्हिकर्ममीमांसायामपि ग्रयाजानुयाजयो

नाम भेदात् कुतोन भेदः, यदि प्रवन्धैर्भयादैक्यमुच्यते, तर्हि  
प्रतिपादैकत्वनिवन्धनं शास्त्रैक्यमत्राप्यस्तीति । शास्त्रैक्यवादे  
दूषणोद्धारस्तु, अनन्तरम् ,

मध्येऽथशब्दार्थविचारोऽद्वैतिनांग्रमणपदमर्हति नवेति वि-  
विच्यते—नित्यानित्यवस्तुविवेकः, शमदमादिसाधनसंपत् ,  
इहामूलफलभोग विरागः, मुमुक्षुत्वञ्चेत्येतत्साधनचतुष्टयंविना  
त्रव्यजिज्ञासा, न संभवति, अतोऽथ शब्दार्थतया, अस्येव साधन  
चतुष्टयस्य आनन्तर्य मूलं कृदभिग्रन्तमिति शंकराचार्याः ।

तन्न—तत्र कथंभूतोनित्यानित्यवस्तुविवेकः, इदंवस्तु-  
नित्यमिदमनित्यमित्येवमात्मा—अथवा नित्यानित्ययोर्वस्तीति  
नित्यानित्यवस्तूद्वर्माः हेयत्वोपादेयत्वं इत्यर्थः ।

न तावत्प्रथमः कल्पः, इदं वस्तुनित्यमिदमनित्यमित्येवं  
ज्ञानं वेदान्त श्रवणं विना न सम्भवति वेदान्ते, एव आत्मा-  
दीनां नित्यत्वं तदितरस्यानित्यत्वं प्रतिपादितम् ।

तथाच वेदान्त श्रवणेन नित्यानित्यवस्तु विवेकः नित्या-  
नित्यवस्तु विवेकेन वेदान्तश्रवणमित्यन्योन्याश्रयः दुर्वार एव,  
अन्योन्याश्रयघटितसाधनचतुष्टयस्य पूर्ववृत्तत्ववादोनितराम-  
सम्भवः ।

यदि च शास्त्रान्तरेण नित्यानित्यवस्तुविवेकः, ततो  
वेदान्तश्रवणं तथा च नान्योन्याश्रयावकाश इत्यभिग्रायस्तर्हि

तेनैवशास्त्रीन्तरेण विपरीतज्ञानं कुतोन यद्योऽप्यर्थास्तत्र वेदान्त  
विरुद्धतयासन्ति प्रतिपादिताः,

यथा परमाणुकारणत्व, आकाशनित्यत्व, अब्रहात्मक-  
प्रधानकारणत्व, केवलनिमित्तेश्वरकारणत्वाद्यस्तथा च, कथं  
वेदान्तश्रवणोपर्याकृतिनित्यानित्यं विवेक सम्भवः कथमेत  
अर्थाः, विरुद्धाः, अन्येचाविरुद्धा इत्यादिज्ञानं वेदान्त श्रवणा-  
त्पूर्वसिद्ध्यति ।

किञ्च, अष्टवर्षद्वाक्षणमुपनयीत तमध्यापयेत्, स्वाध्या-  
योऽध्येतव्य इत्यादि विधिपरवृत्तया—अष्टवर्षानन्तरंस्वाध्याया-  
ध्ययने प्रवर्तते—अनन्तरम्—

स्थाणुरर्थं भारवाहः किलाभूत्,  
अधीत्यवेदं न विजानाति योऽर्थमिति ॥

वेदार्थज्ञानशुन्यस्य निन्दावचन दर्शनेन, • वेदार्थविचारे  
ग्रवर्तते—नहिमध्ये शास्त्रान्तराध्ययनेऽवकाशः—उपनयनात्माक् न  
शास्त्रान्तर श्रवणोऽस्तियोग्यता, अतोनित्यानित्यवस्तुविवेकस्य  
वेदान्तश्रवणाधीनत्वेषुनरप्यन्योन्याश्रयस्तदवस्थः,

उक्तश्चाभियुक्तौः,

वेदान्त श्रवणेऽसिद्धे नित्यानित्य विवेकधीः,  
नित्यानित्य विवेकेन वेदान्त श्रवणन्त्यति ॥

एतेन द्वितीयोपिकलग्ने निरस्तः, न हि प्रमाणेन मित्यानित्य पदार्थज्ञानं विना तद्गत हेयोपादं यत्त्वज्ञानसंभवः, प्रमाणान्वेष्ये तु जागरूकतया पूर्वोक्तदोपस्तदवस्थएव ॥

तस्माद्वेदान्त विचार प्रवर्तक नित्यानित्यवस्तु विवेकः, शास्त्रान्तरेणासम्भवएव ।

वेदान्त विचारेण नित्यानित्य विवेकस्य सिद्धत्वेषि विचार शास्त्रं प्रति तस्य पूर्वतन्त्वायायोगः, तिष्ठत्येवेति, शमदमादोनामपि, तस्मादेवं विच्छान्तोदान्तउपरतः तितिक्षुः समाहितो भूत्वा ऽत्मन्ये वात्मानं पश्येदिति श्रुति प्रामाण्यादुपासनाङ्गत्वमेव सिद्धम्,

तेषां स्वरूपस्तु शमदमाद्युपेतस्यादित्यादिभिः, तृतीयाध्याये निरुपितः, तृतीयाध्याय सिद्धस्यार्थस्य कथं विचार शास्त्रं प्रति पूर्यत्वसंभवः, यावत् तृतीयाध्यायाध्ययनं न सिद्धम् तावत् शमदमादीनां स्वरूप ज्ञानस्यासिद्धत्वेन तस्य ब्रह्मजिज्ञासां प्रति, अथ शब्दार्थ प्रतियोगितया ग्रहणं केवलमाशामोदक मात्रमेव, वेदान्त विचारेण शमदमादि स्वरूप सिद्धिः

शमदमादिना वेदान्त अवणमित्यन्योन्याश्रयोपि उपासनां गत्वेन विहितस्य विचारपूर्वत्वोक्तिः प्रमाण विरुद्धाचेति ।

तस्मात्साधन चतुष्टयस्य पूर्व वृत्तत्वं वदन्तः, शंकराचार्याः परास्ताएव,

यदपि नित्यानित्य वस्तु विवेकादः पूर्व वृत्तत्वाद् वहृदूपणं दृष्ट्या, सोऽद्वैत्यभिमतस्य तत्पदार्थस्य सामान्यतो नित्य-

मस्तीतिज्ञानं सहकृतस्य विशेषतोऽनित्यमिदमिति निश्चयाभ्यासस्य  
रूपस्य विज्ञाने नान्योन्याश्रयादिदोषः । शमदमादोनांच स्वरूपत एव ब्रह्मविचारोपियोगित्यस्यस्वीकारात्, धर्मार्थं  
कामानां प्रत्यक्षानुमानाभ्यामेव, अनित्यत्वावगमात्, न श्रो-  
भाष्योक्तं दोषावकाशं इति २८ पृ०—वेदान्तरक्षामणि समाधानमपि विवेचकं सन्निधावृपहासास्पदम् ।

नहि सामान्यतो नित्यानित्य विवेकः, ब्रह्मभाग विचारं प्रत्यसाधारणं कारणं भवितुमर्हति पूर्वभाग विचारं प्रत्यपितस्य कारणत्वात्, श्रूयतेहि तत्रापि नित्यफलम् अक्षम्यं ह, वै चातु-मास्य याजिनः सुकृतंभवति, अपामसोम्यममृता अभूम्, इत्यादिभिस्तथा च न पूर्वं भागातिलंघनं कारणं पश्यामः, अत-उभयभागसाधारणस्य नोच्चरभागं प्रत्यसाधारण कारणत्वम्, यदि साधारणस्यापि कारणत्वमङ्गीक्रियते, तर्हि कर्ममीमांसायां-कृतः कोपोऽद्वैतिनां कर्मविचारस्यापि पूर्ववृत्तत्वं प्रप्नमेव ।

किञ्च सामान्यतो नित्यानित्यविवेकः, किं शास्त्रान्तरेण, प्रत्यक्षानुमानादिना, गुरुपदिष्टेन वेति,—

नायः, विपरीतार्थस्यापि सङ्घावात्, तदुल्लंघने कारण-भावात् ।

नद्वितीयः, नहिनित्यानित्यनिश्चयः प्रत्यक्षेण कर्तुं शक्यते, यस्यकचित् नित्यविवेकस्तत्रैवान्यस्यानित्यत्वनिश्चयः अनित्यप्वेव नित्यविवेकस्य च दर्शनेन न ब्रह्मज्ञानोपयुक्त विवेक सम्भवः ।

नाप्यनुमानेनानित्यत्वं ज्ञानसम्भवः, तथा हि "यत्किञ्चिद्-  
घटपटाद्यनित्यत्वं मात्रेण न वेदान्तविचारे प्रवृत्तिसंभवः, किन्तु  
प्रत्यक्षागोचरस्वर्गादीनामनित्यत्वोधनद्वारैव, अन्यथा, इहामूलं  
फलभोग विरागस्यैवासिद्धत्वेन भवतां ब्रह्मविचारस्यैव दुर्लभत्वं  
मापद्येत्, तथा च स्वर्गादिसुखमनित्यं सुखत्वात्, इत्याद्यनु-  
मानैः स्वर्गसुखादीनामनित्यत्वंज्ञायदेत्तु—अपामसोम्यममृताम-  
भूम, अक्षयं हवै चातुर्मास्ययाजिन इत्यादि श्रुतिवाधितम् ॥

अन्यथेष्टस्यापि मोक्षसुखस्य मुक्तसुखमनित्यम्, सुख-  
त्वादित्याद्यनुमानस्त्याज्यत्वं प्रसंगः । यद्यप्यमृतत्वादि श्रुती-  
नामन्यपरत्वं तथापि विचारशांत्रं विनादुरवगाद्यत्वात् ॥

न तृतीयः—ततः निर्विशेषब्रह्मज्ञानमपि साध्यताम्, वृथैव  
मीमांसाविचारे प्रवृत्तिर्भवताम्, न च मीमांसाश्रवणे विधिः—  
श्रवणस्यवैधत्वेपिनैकभागस्य, अपितूभयभागस्यैव । प्रत्यक्षानु-  
मानाभ्यां धर्मार्थकामानामनित्यत्वोक्तिर्भवतामसामर्यं सूचयति-  
नानुमानादिग्रदर्शनं कृतम् ॥ केवलप्रतिज्ञामात्रमेव भवताम्—  
नहि केवल वचनमात्रेण श्रीभाष्यसमालोचकता युक्ता—यद्यनुमान  
प्रदर्शनं करिष्यते तर्हि सहस्रधानिरसिष्यते,

यदपि शमद्मार्दीनां स्वरूपतएव ब्रह्मविचारोपयोगित्य-  
मुक्तं, भवता तदपि पूर्वमेव निरस्तम् ॥

पुनरपि भवत्संतोपार्थमुच्यते—शमद्मादीनां स्वरूपत एव  
ब्रह्मविचारोपयोगित्यमित्यस्यकोऽभिप्रायः, किं श्रवणोपयिक

तादान्विकावधानरूपा, शमदमादि साधनसंपत्, अहोस्ति  
चाहान्तः करणादिनिरोधरूपावेति पृच्छामः—

न तावत्प्रथमः, सर्वशास्त्रसाधारण्यात्, तादान्विकावधानं  
विना न कस्यापि शास्त्रस्य श्रवणसिद्धिः, एकाग्रचित्तेरेवशिष्यः,  
गुरुपदिष्टाः व्याकुरणन्यायसांख्याद्यर्थाः, गृह्णन्त, अतो सर्व-  
शास्त्र साधारणस्य विशेषंशास्त्रे विशेषतो वक्तुमशक्यत्वात्।  
यदि साधारणस्यापि विवक्षा तर्हि स्वोक्रियताम्, नहि तत्र  
दोपापादनं क्रियते, कर्मवृत्तत्ववादिभिरस्माभिरपि श्रवणंप्रति  
तादान्विकावधानंस्वीक्रियते—परन्तु तस्य गौणत्वमेव कर्मविचार-  
स्यैवमुख्यत्वम् ॥

यदिसाधारणस्यापि पूर्ववृत्तत्वमङ्गीक्रियते तर्हि क्षुन्निवृत्ति,  
अरुण, मक्षिकामाव, रुचि, प्रीति, इत्यादीनामपि पूर्ववृत्तत्वं  
कुतोनेष्यते । एतेषामपि श्रवणं प्रत्युपकारकत्वात् ।

भवान् खलु नूतनाद्वैती, स्वगुरुनप्युललंघ्य नूतनं मिद्रान्तं  
पोपयति । शंकराचार्यास्तु साधनचतुष्टयस्यैव पूर्ववृत्तत्वं मन्यन्ते,  
भवान्, तु साधनचतुष्टयमुललंघ्य अन्यमपि कल्पयति परन्तु  
तदपि न चिरजीवितम् । नूतनमपि भवन्तं निरस्तं मया ।  
शांकरमतंतु पूर्वमेव निरस्तं । श्रीभाष्यकारःः प्रदर्शितानां  
दोपाणामुत्तरदानेऽसमर्था पूर्वाद्वैतिनस्तर्हिकागतिः, भवादशा-  
णामतएव, भवतापि तृष्णीम्भावेन । नूतनमतमेव कल्पितम् ,

परन्तु विस्मृतं भवता यतोहि शमद्माद्बन्तरमिहामूत्र फलभोग  
विराग इति तृतीय कक्षायाः प्रवेशः, नहि तादाच्चिकावधान  
रूपशमद्मादेरनन्तरमैहैलौकिक सुखे स्वर्गादिसुखे च कदाचित्  
विरक्तिसम्भवः—

भवद्वाक्यंभवत्सद्वान्तमेव कृष्णत्ति—नद्यद्वैतिन इहामूत्र  
फलभोग विरागात्पूर्वं विद्यमानस्य शमद्मादिसाधनस्य स्वरूपतः,  
हेतुत्वमभिमन्यन्ते,

वाह्यान्तःकरणादि निरोधरूपद्वितीयः पक्षोपि न युक्तः,  
वाह्यान्तःकरणादि निरोधरूपशमद्मादि विवेकस्थोन्नर मीमां-  
सागत तृतीयाध्यायैकावसेयत्वात्, शमद्माद्युपेतःस्यादिति-  
मूलेण तथाविधविवेकस्तत्रैव साध्यते—तथा च तृतीयाध्याय-  
निष्पाद्यस्य कथं विचारशास्त्रं प्रति पूर्ववृत्तत्वसंभवः ।

शमद्मादिना ब्रह्मविचारः, ब्रह्मविचारेण शमद्मादिसाध-  
नत्वविवेक, इत्यन्योन्याश्रयोपि, शान्तोदान्त उपरतस्तितिक्षुः  
समाहितोभूत्याऽत्मानंपश्येदित्युक्तदिशोपासनांगत्वेन विधीय-  
मानशमद्मादेः, विचारपूर्वत्वकथनं वेद विरुद्धमपि ॥ अतो  
साधनचतुष्टयस्य पूर्ववृत्तवादोऽनेकदोपयुक्ततयाविद्विर्हेयः ॥

तस्मात्साध्युक्तं श्रीभाष्यकारैः, भगवद्रामानुजाचार्यपादैः,  
अपि च नित्यानित्यवस्तुविवेकादयश्च, मीमांसाश्रवणमन्तरेण  
न संपत्स्यन्ते, फलकरणेतिकर्तव्यताधिकारिविशेषनिश्चयादते,  
कर्मस्वरूपे तत्फल तत्स्थिरत्वास्थिरत्वात्मनित्यत्वादीनां दुरव-

योधत्वात् । एषां साधनत्वं च विनियोगाय सेयम् । विनियोगश्च श्रुतिलिङ्गादिभ्यः स च तार्तीय इत्यादिना, तस्मादथ शब्दार्थतया कर्मविचारस्यैवानन्तर्याम्यद्युत्रकृदभिग्रेतं प्रामाणिकञ्चेति ॥

तथा च नार्यनित्यानित्वं विवेकादेः पूर्ववृत्तत्ववादोवहु-  
प्रमाणविरोधादुपेक्षणीय, अपितु मीमांसासन्दर्भं विरुद्धत्यादपि,

तथाहि प्रभाकरेः, नहिन्द्रविचारस्य सामान्यतः कर्तव्य-  
त्वाभावः साधितः किन्तु ब्रह्मविचारः, कर्मविचार समाप्त्यनन्तर-  
कालीन कर्तव्यत्वाभाववान्, कार्यान्वितार्थकत्वात्, यागादि-  
विचारवत्-इत्याद्यनुमानैः कर्मविचारुसमाप्त्यनन्तरकालीन कर्त-  
व्यत्वाभाव एव ब्रह्मविचारस्य साधितः ॥० तदीयपक्षनिराशाय,  
सिद्धेव्युत्पत्तिः, समर्थन मुखेन (ब्रह्मविचारः कर्मविचार समा-  
प्त्यनन्तर कालीन कर्तव्यतावान्, कर्मविचार हेतुकत्वात्,

यो यद्वेतुकः स, तदनन्तर कर्तव्यताक इत्यादिमरण्या  
कर्म विचारानन्तरं ब्रह्मविचारस्य कर्तव्यत्वव्यवस्थापकं श्रीभग-  
वद्रामानुजाचार्यकृत्, वादरायणसूत्र व्याख्यानमेवयुक्तम् ,

कर्म विचारानन्तर कर्तव्यत्वाभावस्य पूर्वपक्षे, साधन-  
चतुष्यानन्तर्य विशिष्ट कर्तव्यत्वस्योच्चरन्तवद्वितिनाम् , आग्रान्  
षटः कोविदारानाचष्टे, इतिन्यायानुसरणमेवेति नापरोक्षं विप-  
श्रिताम् ॥

एवंसाधनचतुष्टयस्य पूर्ववृत्तत्वं निरस्तमिति । अथ शास्त्रैक्य  
वादेऽद्वैत्युद्भावितानांदोपाणांसम्बोनवेतिविचार्यते ॥

( तत्र वेदान्तरक्षामणिः पृ० २०, २१ )

अब्राह्मैतिनः, अधिकार मेदात्, प्रयोजनमेदाद्, विषयमेदाच्च  
भिन्नशास्त्रत्वमेव, नहि जैमिनिमत्तिरसन पूर्वकं प्रवृत्तस्य ब्रह्ममीमां-  
सा शास्त्रस्य जैमिनीयेनैकत्वम्, भिन्नकर्तृकयोविं रुद्रसिद्धान्तं पर-  
योश्च शास्त्रयोरेकत्वेहि न किमप्युदाहरणं प्रदशेयितुं शक्यते । सर्वथा  
जैमिनीय हृष्णा न पूर्वोत्तरमीमांसयोरेकम्भास्त्रत्वम्, अन्यथा एकं वा  
संयोगरूपचोदनाख्याविशेपात्, इति पूर्वं तत्रसूत्रेणवगतार्थत्वात्,  
सर्वं वेदान्तप्रत्ययं चोदनाध्यविशेपादिति सूत्रम्, पूर्वतंत्रगतेन वेदा-  
पौरुपेयत्वाधिकरणेनैवप्तसिद्धशा अत एव च नित्यत्वमितिसूत्रम्, पूर्वं  
तंत्रगतापशूद्राधिकरणेनैव कृतार्थत्वादपशूद्राधिकरणान्तरम्, वला-  
वलाधिकरणेनैवाभीष्टलाभात्<sup>३</sup> श्रुत्यादिवलीयस्त्वाच्च न वाध इति  
सूत्रम्, शास्त्रयोनित्वाधिकरणं च वहुवितयं स्यात्, अतोभिन्नशास्त्र-  
त्वमेवयुक्तमिति वदन्ति ॥

( अत्र श्रीभाष्यानुयायिनः )

प्रथमंयत्तावत्, अधिकारिग्रयोजन विषयमेदाच्छास्त्र भेद  
इति यदुक्तं तदसङ्गतम्, उभयमीमांसायां वेदार्थस्य, आराधन-  
विशिष्ट ब्रह्मणोर्वाविषयत्वात् । अधीत वेदस्य पुरुपस्य वेदार्थ  
निर्णयः कर्तव्यं इतीच्छोदयात्, वेदार्थनिर्णयत्वस्यैवेष्टताव-  
च्छेदकत्वात्, तदनुग्रहार्थशास्त्रस्यापि, तदिष्टतावच्छेदकाव-  
च्छेदोदयेन प्रवृत्तेर्युक्तत्वात्,

अत एकेष्टतावच्छेदकावच्छिन्नोपकारजननाहृत्वेन प्रवृ-  
त्तायाः मीमांसायाः, शास्त्रैक्ये न किञ्चिद्ग्राधकम् ॥

अतएव—चतुर्दशसुविद्यासुमीमांसैकाग्रीयसी, पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राङ्गमित्रिताः, वेदाख्यानानिविद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश, इत्यादिभिः मीमांसाया एकत्वं परिगणितम् ॥ अतो वेदार्थ निर्णयार्थं प्रदृच्छस्याधिकारिणो वेदार्थनिर्णय रूप प्रयोजनस्य वेदार्थस्य च विषयत्वेनैकरूपत्वात्—न शास्त्रभेदः ॥

एतेन यदिवेदब्याख्यानत्वेनैकशास्त्र्यमुच्यते तर्हि कल्पसूत्र गृह्यसूत्रादीनामप्यैकशास्त्रत्वापत्तिरितिमन्दाशंकापि परास्ता । नहि वयं वेदब्याख्यानत्वमात्रेण शास्त्रैक्यं व्रूपं अपि तु वेदब्याख्यानत्वविशिष्टैकोपकार जननार्हत्वेन, न कुत्रापि कल्पसूत्रादीनामेकत्वंपरिगणितम् । महर्पिंभिः, नापि सङ्गतिविशेषउपलभ्यते नापि तत्रैकत्वे किञ्चित्प्रमाणम् शास्त्रैक्यवादे तु वहुग्रमाणोपपत्त्यादिकं वर्णितमेव ।

यदपि, भिन्न कर्तुक्योर्ध्वसिद्धान्तं परयोश्च शास्त्रयोरेकत्वेन किमप्युदाहरणमित्युक्तं तदप्यसारम् । केवल भिन्नकर्तुकत्वस्य न शास्त्रैक्यमेदापादकत्वम् । कादम्ब्यर्यादिपु भिन्नकर्तुकत्वेपि शास्त्रैक्यदर्शनेन व्यभिचारात् ,

विरुद्धसिद्धान्तकथनन्तु जैमिनिवादरायणं सिद्धान्ताङ्गाननिवन्धनम् । यतःसाक्षादप्यविरोधंजैमिनिः, संपत्तेरितिजैमिनिस्तथाहिदर्शयति, इत्यादि सूत्रैः, भगवताच्यासेनस्वाभिमतार्थं सिद्धये जैमिनिस्त्वनाम्नेवोपात्तः ॥

औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन सम्बन्धस्तस्यज्ञान मुपदेशो-

व्यतिरेकश्चार्थेऽनुपलब्धे तत्प्रमाणं वादरायणस्यानपेक्षितत्वात् ,  
इत्यनेन जैमिनीस्वाभीष्टार्थं सिद्धये स्वगुरुं वादरायणमेव  
पुरस्करोति ॥

किञ्च, सुमन्तुंजैमिनिवैल्वं वैशम्पायनमेवचेति महाभारत  
प्रमाणेन भगवतः व्यासस्य साक्षार्च्छिष्य एव महर्षिं जैमिनिः ।  
स, चात्यन्तगुरुपरवशः, अस्तिकाग्रेसरः । अतएव सर्वत्र जैमिनि-  
स्वगुरुं वादरायणं, वादरायणस्वशिष्यं, जैमिनि स्वाभि-  
मतार्थसिद्धये पुरस्करोति । जैमिनेव्यासं विश्वदाचरणं कथनं  
रूपान्तरेण ऋषिभूनीनां निन्दाकथनमेव एवंविधानां वाक्या-  
नामस्थानं एवंविद्वद्गोप्त्यामृ ॥

यत्रक्षापि—शेषत्वात्पुरुपार्थवादोयथाऽन्येष्वित्यादिना विम-  
तभिवोपलभ्यते तदपि पूर्वोपदर्शितानेकं प्रमाणसिद्धशास्त्रे-  
क्यस्य न वाधकम् , अत्यल्पतराप्रधानार्थं विवादस्य शास्त्रमेद-  
कत्वाभावात् , यथा पूर्वकृतं प्रासादखण्डं विषमांशापनयनेन  
शेषनिर्माणे पूर्वकृतं प्रासादेनसह तदैक्यं तददेव पूर्वोत्तर  
मीमांसायामपिशास्त्रैक्यमेव, स्पष्टुञ्चेदंशास्त्रैक्यवादे श्रीमद्वेदा-  
न्ताचार्यं: । अधिकन्तु ततपृथिवगन्तव्यमिति ।

वस्तुतस्वर्वाविरोध एव—मंज्ञातश्चेत्तदुक्तमस्तितु. अश्वर-  
घियान्त्यवरोधः सामान्यतद्वावाभ्यामौपमदवत्तदुक्तम् , प्रदानव-  
देवतदुक्तमित्यादिसूत्रैः जैमिनि परिग्रहातिशयदर्शनेन जैमिने-

व्यासशिष्यस्वावगमेन वैभवोक्तेषु तत्त्वभ्रमोमन्दधियांमाभृदित्ये-  
तदर्थं जैमिनेरन्वास्त्वयादस्यानुवाद् प्रतिक्षेपाविति तत्त्वविदः ॥

एकं वा संयोगरूपचोदनाख्याविशेषात् , श्रुत्यादिवली  
यस्त्वाच्च, न वाध इति सूत्राणां वैपरीत्यतयानिदर्शनमपि भव-  
न्तमेव निर्दहति । यत, एतेरेवसूत्रैः शास्त्रैक्यं सिद्धथति—  
भिन्नशास्त्रत्वे, सर्ववेदान्तं प्रत्ययंचोदनाख्याविशेषात् . श्रुत्यादि-  
वलीयस्त्वाच्च न वाध इत्यादिष्वादिपदग्राह्यं किमद्वैतिनाम् ॥

आदि पदेन पूर्वतन्त्रोक्तस्यैवग्रहणं सर्वं सम्मतम् , भिन्न-  
शास्त्रत्वेतु—आदि पदेन जैमिनीयन्यायग्रहणं दुर्लभमेवभवेत्—  
नहि शास्त्रान्तरीयसूत्रस्यादिपदस्कौकांक्षापूरणं शास्त्रान्तरीय  
सूत्रेण दृष्टं श्रुतं वा, जैमिनीयेन सहैकत्वादेवंपूरणं सूत्रं विधाया-  
त्तरितं व्यासार्थ्येः—भिन्न शास्त्रवादिनामयंविग्रोधोदुर्बार एव ॥  
एतेनापशूद्राधिकरणवैयर्थ्योक्तिरपि दूरीकृता, तादृशाधिकरणस्य  
पूर्वपक्षोच्चरप्रदानरूपत्वेन चारितार्थ्यात् . यदि कथनं पूर्वपक्षी  
प्रवृयात् पूर्वं मीमांसातोत्रक्षमीमांसायाः भिन्नत्वेन पूर्वमीमां-  
सोक्तापशूद्राधिकरणेनागतार्थत्वेन उक्षमीमांसायां शूद्राणामधि-  
कारः कुतोनेति तन्मुखपिधानायैवापशूद्राधिकरणम् ॥

वस्तुतः, संवर्गविद्यायामाजहारेमाशूद्रः नानेन मुखेनाला-  
पयिष्यथा, इत्यत्र शूद्र शब्द दर्शनेन रथकाराधिकरणन्यायेन-  
शूद्रस्य संवर्ग विद्यायां प्राप्ताधिकार निराशार्थमपशूद्राधिकरणम् ॥

यथा चापशूद्राधिकरणस्याद्वैतमते वैयर्थ्यं तर्थोद्भाव्यते,  
 तथापि निर्विशेष त्रक्षातिरिक्त कृत्स्न मिथ्यावादिनामद्वैतिनां-  
 मनेऽपशूद्राधिकरणं वैयर्थ्यमेव, नच शूद्रादेः त्रक्षानेऽनधिकार-  
 सम्पादनार्थं सार्थक्यमनूपनीतस्यानधीत वेदस्याश्रुत वेदान्त  
 वाक्यस्यापि शूद्रस्य निर्विशेषचिन्मात्रं त्रक्षैव सत्यमन्यत्सर्वं  
 तस्मिन्कल्पितं मिथ्याभूतमित्याप्तवाक्यादेव वस्तुयाथात्म्य  
 ज्ञानोत्पत्तेस्यम्भवात्, नच तत्त्वमस्यादिवाक्येनैव ज्ञानोत्पत्ति-  
 कार्येण्टि नियमार्थमपशूद्राधिकरणम्, ज्ञानस्यापुरुषतन्त्रत्वात्।  
 सत्यांसामग्र्यामनिच्छतोपिज्ञानोत्पत्तेः ॥

एवं च यथा चापशूद्राधिकरणमद्वैतमतेवैयर्थ्यं तथा पूर्ण-  
 तया विवेचितं श्रीभाष्यकारैरपि ॥

“अतएव च नित्यत्वमिति सूत्रवैयर्थ्योद्भावनन्तु श्रीभाष्य-  
 शांकरभाष्याद्यनवलोकन निवन्धनमेव अनन्तकृष्ण महो-  
 दयस्य । यतः—तत्तदद्भूमाष्यकारैरेवपौनरुक्त्यमाशंक्य पूर्व  
 मीमांसोक्तार्थीयिरोधेनैव व्याख्यातं सूत्रम् ।

अस्यसूत्रम्यवैयर्थ्योद्भावनं नूनमपाणित्यमावेदयति—  
 भवद्भाष्यकारेण पुनरुक्तिरुद्भाव्यते, किंमिन्न शास्त्रेषि पुन-  
 रुक्तिदोपग्रसरः । यथाचेदमपि सूत्रंशास्त्रैक्यसाधकन्तथाग्रे  
 विवेचयिष्यते ॥ पूर्वतंत्रेसाध्यधर्मस्यैवलक्षणत्वेन न शास्त्र-  
 योनित्वाधिकरणवैयर्थ्यमपि ॥

( रक्षामणि:-२५—४०— ) नहि श्रीभाष्यसिद्धान्ते देवतानामपि जैमिनीय कर्मविचारानन्तरमेव ब्रह्मविचार इति कल्पना सम्भवति, यथा च देवतानां न स्वाध्ययाध्ययनाधिकारिता ब्राह्मण्याद्यभावात् तथाऽन्यत्र व्यक्तमिति ॥

अत्र समाधीयते—

तदुपर्यपिवादूरायणस्सम्बंधादित्यादिभिसूत्रैः भगवता वेदाचार्येण देवादीनां ब्रह्मोपासनायामधिकार एव समर्थितः न तु मीमांसाशास्त्राध्ययनेऽधिकारस्समर्थितः । ये खलु शारीरकसूत्राध्ययनेन ब्रह्मविचारं कुर्वन्ति तेषां कर्मविचारापेक्षाऽस्त्येव-यतः-शारीरक सूत्राध्ययनेन ब्रह्मविचार कारणं प्रस्तुतम् । येहि ब्रह्ममीमांसायामधिकारिणः तेषाम्बुभय मीमांसा श्रवणे न कापि विग्रहितिपत्तिः । देवा, अपि शारीरक सूत्रेणैव ब्रह्मविचारं कुर्वन्तो-तिनोपलब्धं कुत्रापि—

वादरायण सूत्रेणैवार्थ निश्चयस्यावश्यकत्वे—एतत्सूत्रार्थ-परिज्ञानायावश्यापेक्षित पूर्वमीमांसाध्ययनं पूर्वं कर्तव्यमेव । वेदार्थनिर्णयखलुमीमांसाशास्त्रम् । अन्युत्कटतपःशीलानां सम्प्राप्तशक्तिविशेषाणां स्वयं प्रभात वेदवेदार्थानां देवानां न वेदार्थ विचाराय ब्रह्मसूत्रापेक्षा ।

आवश्यकत्वे पूर्वमीमांसातः प्रवृत्तिः केनवार्यते नहि वाद-रायणेन विचारशास्त्रेऽधिकार उक्तः—येन कर्म विचारेऽनधिकारिणोदेवा इति, किन्तु पासनायामेवाधिकारस्साधितः । भव-

न्मतेऽनूपनीतानां देवानां वेदान्ताध्ययगाभावेन वेदान्तं चिचा-  
रोऽयुक्त एव साधनचतुष्टयमध्येशमद्मादिपूपरति शब्देनसन्या-  
सस्येव ग्रहणेनदेवादिपूपनयनाभावनिवन्धनं मन्त्यासाभावा-  
त्साधनचतुष्टयस्यैवासिद्धया शांकराचार्यमिद्वान्ते देवताधि-  
करणवैयर्थ्यमपरिहरणीयमेवेति—

एतेन—( वेदान्तरक्षामणि—६—पृष्ठे )

( त्रदजिज्ञासापद सूचित निर्विशेषं त्रहज्ञाने विधुरसन्न्यासि  
 देवता गृहस्थादि साधारण्यस्य साधनं चतुष्टयं संपत्कावेवसम्भवादिति  
 अनन्तकृपाप्रलापोपि निरस्तः ।

अत्र श्रीभाष्यानुयायिनः

साधनचतुष्टयमध्ये उपरतिशब्दस्य ( उपरतिः सन्न्यासः )  
 इति शांकरब्याख्यादर्शनेन उपरतिः—नित्यनैमित्तिककाम्य-  
 निपिद्धक्रियात्यागः सन्न्यास इति यावद्—इतिवार्तिकं व्याख्या-  
 दर्शनेन उपरतिः सन्न्यास इति प्रदीप दर्शनेन च विधुर गृहस्थ-  
 देवादीनां सन्न्यासाभावनिवन्धनं साधनचतुष्टयसम्पन्न्यभावेन  
 त्रहमीमांसायामनधिकारात् , विधुराधिकरणं देवताधिकर-  
 णानां च वैयर्थ्यमेवाद्वैतसिद्धान्ते उपरतिशब्दस्यस्पष्टमेव स-  
 न्न्यास परत्वं व्याख्यातमद्वैतानुयायिभिः, तथाचाद्वैतग्रन्थे-  
 रेवाद्वैतमतंनिर्मूलमिति ॥

श्रीभाष्यानुयायिनान्तु न विधुराधिकरणस्य न वा देव-  
 ताधिकरणस्यवैयर्थ्यम् ।

देवादीनामुपस्तनायामेवाधिकारस्य वाद्रायणाचार्य्यः प्रतिपाद-  
नात् निरपेक्ष्य विचारशास्त्रं स्वयमेव विचारे समर्थाः देवादयः,  
मनुष्याधिकारत्वाच्छास्त्रग्रहेति समर्थितं पूर्वमीमांसायाम् ।

अथ शब्दार्थपूर्ववृत्तं न विद्यापूर्ववृत्तं किन्तु ब्रह्मविचारशास्त्र  
प्रवृत्ति पूर्ववृत्तम् । विधुराणामाश्रमकर्मभावान्त विद्याधिकारः ।  
अनाश्रमिणामपि विद्यादर्शनेन, अस्त्यधिकारः, न चाश्रमधर्मरेव-  
विद्यानुग्रहः किन्तु जपोपवासादिभिः वर्णधर्मरपि विद्यानुग्रहः,  
तथा च यज्ञादिरूपकर्मभावेषि वर्णधर्मरपि विधुराणां विद्योत्पत्ति  
सम्भवेन न विधुराधिकरणं वैयर्थ्यम् । नवा शास्त्रप्रवृत्तौ वाधकं  
किञ्चित्पश्याम इति ॥

( वेदान्त रक्षामणि : )

( यदपि—१३—१४—१५—पृष्ठे रक्षामणौ )

अथातो ब्रह्मजिज्ञा, इत्यारभ्य, अनावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः शब्दान् ,  
इत्यन्तं चतुर्लक्षणं ब्रह्ममीमांसाशास्त्रम् । अथातो धर्मजिज्ञासा, इत्या-  
रभ्य प्रवृत्तायाः कर्मदेवता मीमांसायाः पृथग्भूतम् , न तयोरैक्यमिति  
शंकरभगवत्पादानां राधान्तः । तदुक्तं भाष्ये— एवं च सति अथातो  
धर्मजिज्ञासा, इत्येवारव्यत्वाद् न पृथग् शास्त्रमारभ्येत् , आरभ्यमाणं  
चैवं मारभ्येत, अथातः परिशिष्टधर्मजिज्ञासा, अथातः क्रत्वर्थं पुरुषार्थ-  
योर्जिज्ञासेति ॥ सत्यप्येवं स्वाध्यायानन्तर्यंतु समानम् । इति भाष्यान्तर्णांत  
पूर्वपक्ष भाष्यभामत्यादि प्रन्थेन शंकरभगवत्पादानामपि पूर्वोत्तर-  
मीमांसयोरैकशास्त्र्यमितियदेकशास्त्र्यमीमांसायाम् ।

प्रतिवादिभयंकरोपनामक श्रीमद्बनन्ताचार्यस्वामिनोऽभिमन्यन्ते,  
तदिदं न केवलं सत्संप्रदाय संदर्भादि विरुद्धम् , किन्तव्यसम्भवदुक्ति-

कमपीत्यनन्तकृष्ण इति, तदप्यसंगतम् शास्त्रैववादस्य बहुधा समर्थितत्वात् ॥

( अथ श्रीभाष्यानुर्यायिनः )

शंकरभगवत्पादानां शास्त्रैक्यं सम्मतं न वेति विचारणीयम् ॥

वयन्तुवदामः, शास्त्रैक्यमेव सम्मतं शंकरभगवत्पादानामपि, तथाहि—अतएव च नित्यत्वमिति सूत्रं विवृष्टता भगवताशंकराचार्येण—पूर्वमीमांसोक्तापौरुषेयत्वाधिकरणेनैव गतार्थत्वात्पुनरुक्तमिदं सूत्रमितित्याशंक्य स्वतन्त्रस्य कर्त्तुरस्मरणादितिस्थिते वेदस्य नित्यत्वे देवादिव्यक्ति प्रभवाभ्युपगमेन तस्य विरोधमाशंक्यनित्यत्वं साधयति, इत्यादिना प्रकारान्तरेण सूत्रसार्थक्यमापादितम् ॥

इयमत्र भामती—ननु प्राच्यामेव मीमांसायां वेदस्य नित्यत्वं सिद्धं तत्किञ्चुनः साध्यत इत्यत आह—स्वतन्त्रस्येति, रत्नप्रभाकारोपि, पूर्वतंत्रवृत्तानुवादपूर्वकं सूत्रं व्याचष्टेस्वतन्त्रस्यकर्तृतियादिना ।

न्यायनिर्णयकर्ता आनन्दगिरिरपि—पूर्वमीमांसायामेव वेदनित्यत्वस्यसिद्धत्वादिहतन्नित्यत्वं साधनस्याकिञ्चित्करत्वादित्याशंक्य सूत्रतात्पर्यमाह—कर्तुरिति पूर्वतंत्र मिद्धमेववेदनित्यत्वं देवादिजगदुत्पत्तौ वाचक शब्दस्यापि तद्भावादयुक्तमिति शंकिते शब्दादेवनित्याकृतिमतस्तजन्मेतिसमाहितमिति ॥

अयमेवैत्रप्रष्टव्यांशः—यदिशंकराचार्यस्य शास्त्रैक्यं नानु-  
मतंचेचर्हि-पूर्वमीमांसायाः ब्रह्ममीमांसापेक्षया सर्वथा भिन्नत्वेन  
पूर्वतंत्रोक्तापौरुषेयत्वाधिकरणेन सह अतएव च नित्यत्वमिति  
ब्रह्मसूत्रस्यागतार्थत्वात्, भिन्नेऽस्मिन् शास्त्रे स्वतंत्र वेदग्रामाण्य  
प्रतिपादनस्ययुक्तत्वात्, पुनरुक्तिशंकायाऽवसर एवनातीतिवक्त-  
व्यत्वे पुनरुक्तिशंकाङ्क्षावनेन प्रकारान्तरेण सार्थकतावादेन च  
शंकराचार्यस्यशास्त्रैक्यमिष्टमेव, वाचस्पतिप्रभृति टांका-  
काराणामपि—

अनुक्तमप्रतिपिद्मितिन्यायात् शास्त्रैक्यं सम्मतुमेव नहि-  
भिन्न शास्त्रत्वे पुनरुक्तिशंकाया अवसरः—नच पाणिनीयादि  
तन्त्रं शास्त्रान्तरापेक्षया पुनरुक्ति शंकायाः प्रादुर्भाव उपलभ्यते,  
तस्मादत एव च नित्यत्वमिति सूत्रस्य शङ्करभाष्य दर्शनेन  
भगवतः शङ्कराचार्यस्य शास्त्रैक्यं सम्प्रतिपन्नमेव ॥

एवं भेदान्तेतिचेन्नैकस्यामपि ईति सूत्रे—इहापि किञ्चि-  
द्विशेषमाशंक्य परिहरतीति शङ्करभाष्यम् । अनेन भाष्येण स्पष्ट-  
मेव शास्त्रैक्यं वक्ति शङ्कराचार्यः । तदीय व्याख्यात्रिभिरपि—  
शास्त्रान्तरन्यायेनैव कर्मैक्यवद्विदैकसिद्धेः पुरुक्तिरित्यत आह-  
इहापीति-पञ्चामीन् वेद इत्याद्युपासनोत्पत्तिविधिस्य पञ्चान्यादि  
रूपभेदादुपासनाभेदः स्यात् । अमीक्षावाजिनरूप भेदात् कर्म  
भेदवदित्यधिकाशंका निराशार्थत्वात् न पौनरुक्त्यमस्याधि-  
करणस्येति । अनेन मूलटीकादि पर्यवेक्षणेन शङ्कराचार्यस्य

शास्त्रैक्यवादोऽभिष्ट एव, भिन्नशास्त्रैत्वे पुनरुक्तिलेशस्याप्य-  
भावेन पुनरुक्ति दोपस्य प्रकारान्तरेण सार्थकतावादस्य चोन्मत्त-  
प्रलयितत्वमेवापद्येत् ,

किञ्च ( एक आत्मनः शरीरेभावात् , ) इति सूत्रभाष्येऽपि-  
शास्त्रैक्यमुक्तम् शंकराचार्येण —

तत्रेत्थं शंकरभाष्यम्—ननुशास्त्रप्रमुख एव प्रथमेषादं  
शास्त्रफलोपभोगयोग्यस्य देहव्यतिरिक्तस्यात्मनोऽस्तित्वं मुक्तम्,  
पुनरिह विवेकोऽनवसरएवेति चेन्न तत्र भगवताभाष्यकृता  
शब्दरस्वामिना उक्तम् नतु जौमिनिना येन पुनरुक्तस्यादिदोपाव-  
काशःस्यात् , इहतु स्वयमेव सूत्रकृता आक्षेपपुरस्सरं प्रतिष्ठापि-  
तम् । इत एव चाक्षुष्याचार्येण शब्दरस्वामिना ग्रमाणलक्षण-  
वर्णितम् , अतएव च भगवतोपचर्येण प्रथमे तन्त्रे, आत्मास्ति-  
त्वाभिधानप्रसक्तौ शारीरकेवक्ष्याम इत्युद्धारः कृतः ॥

अत्रस्पृष्टमेव शंकराचार्याः शास्त्रैक्यमनुमन्यन्ते—भगवता  
शब्दरस्वामिनोक्तम् , नतु जौमिनिना, अनेन शास्त्रैक्ये, एव  
पुनरुक्तिदापांननुशास्त्रमेदे, इत्यपिस्पष्टमेव सूच्यते ।

एतेन नहि अथातोधर्मजिज्ञासेत्यादि द्वादश लक्षण्यादि-  
प्रणयनानन्तरमेव वादरायणेन ब्रह्ममीमांसाप्रणीता, नतु ततः  
पूर्वमितिति श्रीभाष्यानुसारिणो वर्णयितु मर्हन्ति येन अथातो  
धर्मजिज्ञासा इति प्रथम प्रतिज्ञास्यादिति, २४—पृ० चतुर्विंशति  
पृष्ठे अनन्तकृष्णकुचोदयमपि दूरीकृतम् ॥

यदि पूर्वमीमांसी पूर्व न प्रणीतास्यात्तदाकथं पुनरुक्तिः  
दोपप्रसरः—अद्वैतभाष्यकारास्तदव्याख्यातारश्चोन्मूलयन्ति भव-  
न्तम् । यतो वहुभिस्सूत्रैः पुनरुक्तिमुद्भावयन्ति शंकराचार्याः  
समर्थयन्ति च तद्व्याख्यातारः ॥

किञ्च—सर्वं वेदान्तं प्रत्ययं चोदनाधविशेषात् श्रुत्यादि-  
वलीयस्त्वाच न वाध, इत्यादि व्याससूत्रप्रमाणानि, अत्रादिपदैः  
एकं वासंयागरूपचादनाख्या विशेषात्, श्रुतिलिङ्गं वाक्य  
प्रकारणस्थानं समाख्यानांपारदोर्वल्यमर्थं विप्रकर्णादित्यादि  
जैमिनि सूत्राणामेव ग्रहणं सवसम्भवतम्—

मिन्न शास्त्रत्वे जैमिनि सूत्रस्यापूर्वत्वे च कथं व्यास-  
सूत्राणां समन्वयः कथं न शांकरभाष्यस्य पराजयः वस्तुत उप-  
जीव्योपजीवक भावनिवन्धन एव पूर्वान्तं परत्वे वेदप्रामाण्यस्य  
पूर्वतंत्रं, एवकृतत्वात् ।

उत्तरमीमांसायाः पूर्वप्रणीतत्वे वेदप्रामाण्याप्रतिपादनं निव-  
न्धनोदांपो भगवतः व्यासस्यानिवार्यं एव अनन्तकृष्णोक्तदिशा  
अतो स्वात्मानं रक्षतु भवान् गुरुद्वोहात् ।

अत्रामी संगतिविशेषाः, अभिग्रंताः पाठकमञ्चतनानां  
त्रिवर्गं प्रथमप्रावण्य सम्भव रूपोऽर्थस्वभावः, औपनिषदेष्वद्वाङ्गी  
भावप्रतिपादकवाक्येण यज्ञादिकर्मणः पदार्थत्वेन, सम्बन्धः,

व्याख्यानभूत मीमांसायांच, उत्तरभावस्य पूर्वभागोक्तन्याय  
सापेक्षत्वश्च—

कर्मविज्ञानयोहेन्तु हेतुमद्भाव सम्मतेः,  
प्राग्भावः कर्मणः सिद्धयेत् पश्चाद्भावः परस्य च,

इत्यादिना श्रीश्रुतप्रकाशिकान्यायसुदर्शनादिपु स्पष्टएव  
कर्मणः पूर्वभावः, उत्तरस्योत्तरभावोवर्णितः ॥

( यदपि शास्त्रैक्यवादे रक्षामणिः—२१—पृ० )

यानि पुनः एक आत्मनः शरीरेभावात् इति पौनरुक्त्य शंका  
पराणिवाक्यानि, ततो ज्ञायते यथोत्तरमीमांसायाः कुत्रचन पूर्वमीमां-  
सापेक्षाः एवं पूर्वमीमांसाया, अपि समस्ति, देहातिरिक्तात्मस्वरूप  
निर्णयार्थं मुत्तरमीमांसापेक्षेति, तत्र कानिच न पूर्वोत्तर तन्त्र शेपाणि-  
यथा वेदनित्यत्वादीनि, कानिचन तत्तदसाधारणानि तत्तदसाधारणानां  
तन्त्रान्तर निर्णीतानां, सम्भवति ततोप्यनुसन्धानम्, अनुक्तमविरुद्ध-  
मन्यतो प्राप्यमिति न्यायात्। ततश्चस्त्राविरुद्धानां तन्त्रान्तर निर्दिं-  
ष्टानां व्यर्थं स्वरिमन्नपिसंकलनमित्यभिप्रेत्येव, एक आत्मनः शरीरं  
भावात्। इत्यादौ पौनरुक्त्यमाशंक्यते, नतु तदेक प्रवन्धत्वमभिप्रेत्य,  
इति वदन्ति शांकरमतानुयायिनः, अनन्तकृष्णादयः। इति

( अत्र श्री भाष्यानुयायिनः )

तथाहि शास्त्रैक्ये वहुग्रमाणानि प्रदर्शितानि-तानि सर्वा-  
ण्यनन्यथासिद्धानि, नोत्तरदाने समर्थां अद्वैतिनः, तथा च  
शांकरभाष्यादि ग्रन्थपर्यदेशेण सर्वेषामद्वैतिनांशास्त्रैक्यवादे न  
क्षोदक्षमः,

पुनरुक्तिदोपस्थैकत्रस्मिन्नेवतंत्रे सर्वराधान्तसिद्धत्वेन, भवन्तं विहाय कोशानुन्मत्तः यथोत्तरमीमांसायाः पूर्वमीमांसापेक्षा, एवं पूर्वमीमांसाया अपि इति पुनरुक्ति पदस्यार्थकरणे समर्थः प्रभवेदपि यदि भवदृव्याख्यानमेवाद्वैतिनां च मत्कारजनकन्तर्हि नमस्तेभ्यः विदुपांनोचरं वाच्यमिति

अनुक्तमविरुद्धमन्यतोग्राहमित्यसार्थमेव न जानन्ति भवन्तः

केवलं महामहोपाध्यायपदमेवालंकुर्वन्ति यतोहि स्वाविरुद्धानां तंत्रान्तर निर्दिष्टानां व्यर्थं स्वस्मिन् संकलनमितिन्यायार्थं वदन्ति भवन्तः एवं विधार्थं करणे द्विरुद्धं सुवद्धं भवति, इत्ति न्यायस्य, व्राह्मणविशिष्टन्यायस्य च लोकेऽनिस्तार एव भवद्रीत्या ।

ग्रायेण तादृशार्थकरणकाले न्यायस्वरूपमयुद्धैवोक्तं भवता गुणस्वरूपस्यन्यायस्य दोपतैव प्रतिपादिता,

न्यायार्थस्तु—सतिप्रयोजने स्वानभिहितमप्यर्थजातमविरुद्धं तन्त्रान्तरोक्तं चेनतोग्राहमिति तस्य च गुणत्वमेव, नहि दोप प्रदानार्थमुक्तेष्यर्थं तन्त्रान्तरेणाविरुद्धं ग्रहणे न्यायाभ्यनुज्ञा, अन्यथा, अनुक्तं पदवैयर्थ्यमेवस्यात् ,

नहि न्यायव्याकरणसांख्यादिपुस्वोक्तार्थं पु, अनेनन्यायेन तंत्रान्तरेण दोपं सम्पाद्य तस्योद्धाराय प्रयतमाणास्मगुपलभ्यन्ते, अनेन न्यायेनावर्तमानमपि दोपं सम्पाद्य, उत्तरप्रदानंहि-प्रक्षालनाद्विपक्षस्यदूरादस्पर्शनं वरमितिन्यायग्रस्तमेव—

अनुक्तमिति न्यायस्य, व्यर्थस्वंस्मिन्नपि संकलनं मित्यर्थः

केन पदेन लभ्यते केवलं विरुद्धकपोलं कृत्पनामात्रमेव—भवतः ।  
तत्रशब्दरस्वामिना उक्तन्नतु जैमिनिना, इदंभाव्यं किंभवन्तं न  
ताड्यति, जैमिनि प्रोक्तत्वे, एवपुनरुक्तिः न शब्दर स्वामि-  
प्रोक्तत्वे, इत्यनेन स्पष्टमेव जैमिनीयेन सहैकत्वं वादरायण  
सूत्रस्य—

एतेन ग्रन्थेनोपवर्यस्यशब्दरस्वामिनश्च शास्त्रैक्यं द्योत्यते,  
अतएव भगवतोपवर्णेण प्रथमेतत्रेऽन्तमास्तित्वाभिधानं ग्रसक्तौ  
शारीरकेवक्ष्याम इत्युद्धारः कृत इतिशंकरोक्तिरेव तत्र प्रमाणम् ।  
उपवर्यश्च वोधायन इति सर्वप्रसिद्धः ॥

तंत्रान्तरं निर्दिष्टानां व्यर्थं स्वस्मिन् संकलनमितिभव-  
त्कल्पिते ऽर्थं यद्यभिप्रायस्तर्हि किं शंकराचार्यं वृष्ण्या अन्ये  
दार्शनिकाः आत्मतत्त्वज्ञाः ब्रह्मविचारं परायणाः ऋषयः किं न  
सन्ति, व्याससूत्रयोग्याः गौतमादि तन्त्रेऽर्थाः किं न सन्ति-  
यतः सर्वत्र जैमिनीयेनैवपुनरुक्तिमुद्भावयन्ति नान्येभ्यऋषि-  
ग्रन्थेभ्यः—

अतोऽन्यत्र व्याससूत्रयोग्यार्थाः सन्तुनाम, परन्तु जैमि-  
नीयेन सहास्यशास्त्रैक्याजैमिनीय तन्त्रे विद्यमानानामर्थानां  
ब्रह्ममीमांसायां निरूपणेऽसति पुनरुक्तिं दोषः जागरूकएव तत्र  
शब्दरस्वामिना कृतम् न जैमिनिना, इति वदतः शंकराचार्यः  
पूर्वोक्तार्थस्पष्टयति—अन्यथा शब्दरस्वामिना किमपरगद्ग्र  
शंकराचार्य, अतोपृक्तं शास्त्रैक्यं शंकराचार्यस्येति

तथा च तथ्यमुक्तं प्रतिवादिभयं करोपनामक श्रीमदनन्ता-  
चार्यस्वामिमहोदयैः शास्त्रैक्य मीमांसायां यत्प्रगवत् शंकर-  
पादानामपि शास्त्रैक्यं सम्मतमेव—

अद्वैतमतविवेचन पुरस्सरस्थापितोयमध्येः पूर्वत्रास्माभिः ।  
 तत्रशंकरभाष्यभामत्यादिभिरेकं शास्त्रैक्यवादः स्पष्टीकृतः ॥

एतेन यदुक्तं ऐक्षामणौ - १६ पृ० -

कर्म ग्रहणोभूतत्वाभ्यां वैलक्षण्यमस्तु वा-मा-वा । धर्मशब्दोग्रहणापि-  
 वोधयितुं शकोत्येव तत्पदं शक्यतावच्छेदकस्यालोकिक श्रेयः साध-  
 नत्वस्योभयसाधारण्यादित्यायनन्ताचार्योक्तमपि परास्तम्—अस्या-  
 द्वैतसिद्धान्तं विरुद्धत्वात्—

अद्वैतमतेहि निर्गुणमेवग्रहण—अथातो ग्रहणजिज्ञासेति मुख्यजिज्ञास-  
 तया विवक्षितम्—ननु सगुणं ग्रहणेति अथातो ग्रहणजिज्ञासेत्यत्र धर्म  
 शब्देन ग्रहणो न ग्रहणं भगवत्पादसिद्धान्तं दृष्ट्येति—अतोनाद्वैति-  
 सम्मतमिदं यत् पूर्वोक्तरमीमांसयोरैकशास्त्रं नामेति—

तद्वद्विषयसंगतम्—स्वाध्यायायानन्तर्य तु समानमिति शंकर-  
 भाष्यमादाय धर्म शब्दस्य वेदार्थमात्रोपलक्षणतया धर्मवद्  
 ग्रहणोपि वेदार्थत्वाऽविशेषेण वेदाध्ययनानन्तर्यापदेशसाम्या-  
 दिति वदता भामतीकारेणस्पष्टमेव धर्म शब्देन ग्रहणोर्ग्रहण  
 मुक्तम्—

नचेदं पूर्वपक्षभाष्यं किन्तु सिद्धान्तभाष्यम्—अनेन अथ  
 शब्दस्य वैयर्थ्यभियास्याध्यायायानन्तर्यां परत्वमुपक्षिसम् ।

भामतीवाक्यं व्याकुर्वद्धिः कल्पतरकारेत्वं धर्मजिज्ञासामूर्खं  
ब्रह्मानुपादानान्तरेन गतार्थता तत्राह, धर्म शब्दस्येत्यादिना-  
स्पष्टमेव धर्म पदेन ब्रह्मणोग्रहणमुच्यते । अतो धर्मपदेन ब्रह्मणा-  
न ग्रहणमद्वैत सिद्धान्ते, इदं वचनं साहसमाव्रमेवानन्तकृष्णस्य-  
भामतीकारास्तद्व्याव्यातारश्चस्पष्टमेव धर्म पदेन ब्रह्मणोग्रहणं-  
स्त्रीकुर्वन्ति धर्मशब्देन यथा च ब्रह्मणोग्रहणं तथा सन्ति  
प्रमाणानि ।

येच वेदविदोविप्राः येचाध्यात्मविदोजनाः ते वदन्ति  
महात्मानं कृष्णं धर्मं सनातनम् । रामो विग्रहवान् धर्म-  
इत्यादिः ॥

निर्गुण ब्रह्मणः जिज्ञास्यत्ववचनमुपहास्यमेव—सविशेषस्यैव  
जिज्ञासा सर्वप्रमाणं सिद्धानिर्विशेषेका जिज्ञासा ॥

यथा च सर्वाद्वैत सम्मतं शास्त्रैक्यं तथा पूर्वमेव विवे-  
चितम्, प्रमाण समन्वय चतुराणां वेदज्ञपुरुषाणामनन्ताचार्य-  
स्वामिपादानां ॥

भावोतिगम्भीरएव न भवद्विधाः पुरुषाःज्ञातुं समर्थाः ।

पूर्व तंत्रे नोभयभागासाधारणी जैमिनिना ग्रतिज्ञाकृते-  
त्येव शंकर हृदयम्—अतो न परिशिष्ट जिज्ञासेति कुचाद्या-  
नामवकाशः शास्त्रैक्यमेव सर्वत्राङ्गीकरोति भगवत् शंकरः ।

अतएव न चेवं कर्मब्रह्म विचारयोरैकशास्त्र्याभ्युपगमे ब्रह्म-  
जिज्ञासा सूत्रगतस्याथशब्दस्य कर्म विचारानन्तर्यमर्थः स्यादिति

वाच्यम्, 'भाष्योक्तरीत्या व्रष्टविचारे कर्मानुष्टानानियमस्या-  
भावेन तदप्रसक्तः, इति परिमलोक्तिरपि संगच्छते—

अनेन परिमल ग्रन्थेनस्पष्टमेव शास्त्रैक्यं गम्यते शंकरा-  
चार्यस्य शास्त्रैक्ये नियमेन न कर्मणोऽपेक्षा, इत्येवाशय  
इत्यपि परिमलग्रन्थेनयोत्यते— भामत्यां-स्पष्टोयमर्थः—

एवंचाननुष्टिं कर्मापि ग्रामभवीयकर्मवशात् यो विशुद्ध-  
सत्त्वः संसारासारतादर्शनेन निष्पन्नवैराग्यः कृतं तस्य कर्मा-  
नुष्टानेन वैराग्योत्पादोपयोगिना, ग्रामभवीयकर्मानुष्टानादेव  
तत्सिद्धेः—इति भामती—

अतः कदाचित्कर्मणोऽनपेक्षेत्येव तात्पर्यं शंकराचार्यस्य  
तथा च पूर्वापरभाष्यभामत्यादि ग्रन्थदर्शनेनाद्वैतिनामपि  
शास्त्रैक्यं सम्मतमेवेति सर्वमवदातम् ॥

( यदपि—२१—२२—पृ० वेदान्तरक्षामणि )

अथेदानिमवशिष्यते सगालोचयितुं—यत् श्रीभाष्यमत्तानुसारेण  
पूर्वोक्तरमीमांसयोरैकशास्त्र्यं साम्यत मुतासाम्प्रतमिति । अत्र च—

उपदेशादधोक्तादिस्वारस्याद्धर्मयोगतः ।  
पूर्णोपदेशतश्चैक्यं पूर्वभागोपजीवनात् ॥

इति प्राचां संप्रदाकारिकैकैक समालोचनमहंति ।

संहितमेतच्छारीरकं जैमिनीयेन पोडश लक्षणेन इति सत्यमस्ति  
योधायनाचार्याणाम् पदेशः, परन्तु अनुपपन्न उपदेशो न वस्तुसाध-  
नायालम्, अत्र प्रथमं जैमिनीयेन पोडश लक्षणेन इति जैमिनीयत्वं

पोडशंलक्षणस्य यदुलिखितम् , तदिदं कर्म देवता व्रहगोचरासोदूवभौ  
त्रिधा सूत्रकारतः । जैमिनेमूने: काशकृत्स्नतो वादरायणादित्यतः क्रमात्  
इति तत्त्वटीकोदधृत तत्त्वरत्नाकर वचन विरुद्धम् ॥ तथा च कोवाऽयं  
बोधायन इति न जानीम-इत्यनन्तकृष्णशाखिणः प्रभः-सोपि श्री-  
भाष्याद्यथांनवलोकनेन निर्मूलः ॥

( अत्र श्रीभाष्यानुर्यायिनः )

सर्वस्यापि पोडश लक्षणात्मक मीमांसाशास्त्रस्य वक्ता  
जैमिनिरेव-अतएव संहितमेतच्छारीरकं जैमिनीयेन पोडश  
लक्षणेनेति वचनं संगच्छते—

श्रीभाष्यकारैरपि-प्रभुत्वादात्मित्यमित्यन्ते न सूत्रकला-  
पेन संकर्येणकृतः; इत्यनेन सर्वस्यापि पोडशभागस्य वक्ता  
जैमिनिः, काशकृत्स्नस्तु देवता काण्डस्योपकारक इति स्पष्ट  
उक्तः ॥

### वेदान्ताचार्यरपि-अधिकरण सारावल्याम्—

वृत्तिग्रन्थे तु जैमिन्युपरचिततयापोडशाध्याय्युपात्ता ।

संकर्पः काशकृत्स्नप्रभव इतिकथं तत्त्वरत्नाकरोक्तिः ॥

अत्र व्रूमः सदुक्तौ न वयमिह मुधावाधितुंकञ्चिदर्हा ।

निर्वाहस्तूपचाराचतद्विवरणते क्षेत्रं कतात्पर्ययोगः ॥

इत्यादिना देवताकाण्डस्य काशकृत्स्नप्रभवत्वमाशंक्योत-  
रितम् । १

सर्व वेदान्त सिद्धान्त संग्रहे-

चतुर्दशसु विद्यासुमीमांसैका गरीयसी ।  
विशत्यध्याययुक्ता, सा ग्रतिपाद्यार्थतोद्दिधा ॥

इति विशत्यध्याय युक्ताया मीमांसाया एकत्वं वदन्  
शंकराचार्योपि कर्मकाण्ड देवताकाण्डयोरैक्येतात्पर्यमव-  
धारयति ॥ देवता काण्डस्य द्वादश लक्षणीतः भिन्नत्वे-  
ग्रतिपाद्यार्थतोत्रिधेति वक्तव्यस्यात् ॥

अतोपोडशलक्षणात्मक पूर्वमीमांसाशास्त्रस्यवर्त्ताभगवान्  
महर्पि जैमिनिरेव काशकृत्स्नमहर्पिस्तुदेवताभागस्य लेखक  
इत्येवाशयः तत्त्वरत्नाकरस्य—

किञ्च संहितमेतच्छारीरकं जैमिनीयेन पोडशलक्षणेनेति  
महर्पि वोधायन वाक्ये—जैमिनीयेनेत्यस्य--ऐक्यतात्पर्ययोगेन  
ग्रोक्तत्वेन भूयस्त्वव्यपदेशेनेत्यादि वहुधाऽर्थावगतौसति-महर्पि  
रभिग्रायमजानन्--अनन्तकृष्णमहोदयः कोऽयं वोधायनः-  
अनुपपन्नोपदेशकर्त्तव्येति वदन् कथनं स्वात्मानं निन्दति—  
भूयसांस्याद्वलीयस्त्वमितिन्यायमपि नास्मरति-पण्डितग्राम इति  
पतञ्जलिवाक्यमपि नावगच्छति—न दोषः सूर्यस्य यदेन-  
मन्धोनपश्यति, तथाच युक्तमुक्तं श्रीभगवद्यामुनाचार्यस्वामि-  
पादैः,

अभिनिवेशवशीकृतं चेत्साम् ,  
मतिमतामपि सम्भवतिभ्रमः ॥

इति अतो जौमिनीयत्वं पोदशलक्षणस्य यदुक्तंततुसमी-  
चीनमेव ॥

भवतोन्यते कोऽयंवोधायन इति--अत्याश्चर्यमिदं वचनम् ।  
उपर्वप्य एववोधायनः-यः शंकराचार्येण अतएव भगवतोपवर्पे-  
णेत्यादिनोपवर्प पदेनस्मर्यते ॥ तत्वटीकायां श्रीमद् वेदान्ता-  
चार्यस्वामिपादाः--वोधायनस्यैवोपवर्प इति नामान्तरमिति  
वदन्ति ॥

अथातो ब्रह्मजिज्ञासेत्यत्राथशब्दस्य-स्वपूर्ववाक्यस्थधातु  
तात्पर्य विषयतावच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मविच्छिन्न क्रियानन्तर्यं  
शक्तिःसर्वं प्रतिपन्नेति, अनुगतमपीदंलक्षणम्--स्वीकृतं चेदं  
लक्षणं गदाधरप्रभृतिभिरपि ।

तथा च न साधनं चतुष्टयस्य पूर्ववृत्तत्वयम्भवः किन्तु  
कर्मज्ञानस्यैव ॥

अतो जौमिनीय दृष्ट्या वादरायणरीत्या श्रीभाष्यदिशा  
शंकरदृष्ट्या च शास्त्रैक्ये न किञ्चिद्राधकम्, प्रवन्धैक्ये सिद्धेः  
स्वरसप्राप्तकर्म विचारस्यैवानन्तर्यमङ्गीकरणीयम् ।

तस्मात् श्रीभाष्योक्तगेवयुक्तं न शंकराद्यभिहितमिति ॥

## ॥ अथ महासिद्धान्त विचारणम् ॥

तत्र प्रथमं महासिद्धान्तोपक्रमे भगवदाचार्यपादैः श्री-  
भाष्यकारैः, अद्वैताभिमत निर्विशेषपवस्तुनः शशभूजमिवाप्रामा-  
णिकत्वं व्यवस्थापितम् ,

तथाहि निर्विशेषपवस्तुवादभिर्निर्विशेषे वस्तुनीदं प्रमाण  
मिति न शक्यते वच्छुम्, सविशेषपवस्तुविषयत्वात्सर्वप्रमाणानाम् ,  
यस्तुस्वानुभव सिद्धम् , इति स्वगोष्टीनिष्ठः समयः सोप्यात्म-  
साक्षिकसविशेषपानुभवादेव निरस्तः,, इदमहमदर्शमिति केन-  
चिद्विशेषेण विशिष्ट विषयत्वात्सर्वप्रमाणानुभवानाम् । सविशेषो-  
प्यनुभूयमानोनुभवः केनचित्युक्त्याभासेन निर्विशेष इति  
निष्कृद्यमाणः सत्तातिरेकिभिः स्वासाधारणैः स्वभावविशेष-  
ं निर्ष्कृद्यविषय इतिनिष्कृद्यहेतुभूतैः सत्तातिरेकिभिः  
स्वासाधारणैः स्वभावंविशेषैः सविशेषं एवावतिष्ठते । अतः  
कैश्चिद्विशेषेविशिष्टस्यैववस्तुनोन्ये विशेषा निरस्यन्त इति न  
क्वचिन्निर्विशेषपवस्तु सिद्धिः । शब्दस्यतु विशेषेण सविशेषं एव  
वस्तुन्यभिधान सामर्थ्यम् , पदवाक्यरूपेण ग्रवृत्तेः । ग्रकृति-  
प्रत्यययोगे नहि पदत्वम् । ग्रकृतिप्रत्यययोर्थभेदेन पदस्यैव  
विशिष्टार्थप्रतिपादनमवर्जनीयम् । पदभेदशार्थभेद नियन्धनः ।  
पदसंघातरूपस्य वाक्यस्यानेकपदार्थं संसर्गविशेषाभिधायित्वेन

निर्विशेषवस्तुप्रतिपादनासामर्थ्यान् निर्विशेषवस्तुनि शब्दः  
ग्रमाणम् । प्रत्यक्षस्य निर्विकल्पकसविकल्पकमेदभिन्नस्य न  
निर्विशेषवस्तुनिग्रमाणभावः । सविकल्पकं जात्याद्यनेकपदार्थ  
विशिष्ट विषयत्वादेव सविशेषविषयम् । निर्विकल्पकमपि  
सविशेषविषयमेव, सविकल्पकेस्वस्मिन्ननुभूतपदार्थ विशिष्ट-  
प्रतिसन्धान हेतुत्वात् । निर्विकल्पकं नाम केनचिद्विशेषेण वि-  
युक्तस्य ग्रहणं, न सर्वविशेषरहितस्य, तथा भूतस्य कदाचिदपि  
ग्रहणादर्शनात् ,

अनुपपत्तेश्च, - केनचिद्विशेषेदमित्थमितिहि सर्वाप्रतीति-  
रूपजायते, त्रिकोणसाक्षादिसंस्थान विशेषेण विना कस्यचिदपि  
पदार्थस्यग्रहणायोगात्, अतो निर्विकल्पकमेकजातीय द्रव्येषु  
प्रथमपिण्डग्रहणम्, द्वितीयादिपिण्डग्रहणं सविकल्पकमित्युच्यते,

तत्र प्रथमपिण्डग्रहणे गोत्वादेरनुवृत्ताकारता न प्रतीयते  
द्वितीयादिपिण्डग्रहणेवानुवृत्तिप्रतीतिः, प्रथमप्रतीत्यनुसं-  
हितवस्तुसंस्थानरूपगोत्वादेरनुवृत्तिर्धर्मविशिष्टत्वं द्वितीयादि-  
पिण्डग्रहणावसेयम्—इति द्वितीयादिग्रहणस्य सविकल्पकत्वम् ।  
साक्षादिवस्तुसंस्थान रूपगोत्वादेरनुवृत्तिर्न प्रथमपिण्डग्रहणे  
गृह्णते, इति, प्रथमपिण्डग्रहणस्य निर्विकल्पकत्वम् . न पुनः  
संस्थानरूपजात्यादेरग्रहणात्, संस्थानरूपजात्यादेरप्यन्दियकत्वा-  
विशेषात् , संस्थानेनविना संस्थानिनः प्रतीत्यनुपपत्तेश्चेति  
श्रीभाष्यकाराः ।

एतावंता ग्रवन्धेम निर्विशेषेवस्तुनि न शब्दः ग्रमाणम् ,  
नापि निर्विकल्पकसविकल्पकमेदभिन्नंद्विविधमपि ग्रत्यक्षम्  
तत्रग्रमाणमतो ग्रमाण शून्यं निर्विशेषंवस्तु इति श्रीभाष्य-  
काराशयः ॥

( वेदान्तरक्षामणिः पृ० ३०, ३१ )

अत्र पूर्वपक्षः—इदमत्राद्वैतिनोमन्यन्ते—यत्र संस्थान-संस्थानिनो-  
रेकग्रमाणविषयत्वम् तत्र तत्त्वमायाः सविशेषविषयकत्वमास्ताम् , यत्र  
तु संस्थानसंस्थानिनोर्भिन्नप्रग्रमाणविषयत्वं, तत्र संस्थानविषयफेनप्रग्रमा-  
णेन संस्थानज्ञानमपि जन्यत इति नेदं सम्भवति । तथा च शावदापरोक्ष-  
वादिनामस्माकं तात्पर्यवृत्त्या स्वरूपमात्र पराणां वाक्यानां विशिष्य  
चास्थूलादिवाक्यानां विशेषप्रामाण्यद्विपैधपराणां कथं न निर्विशेष  
प्रत्यक्षजनकत्वम् । तथा च प्रत्यक्षस्य शावदस्य निर्विशेषेवस्तुनि  
प्रामाण्यं न शक्यापहवम् , ऐन्द्रियकत्वमेव प्रत्यक्षस्येति मतेषि संस्थानि  
सन्निकर्पदशायां संस्थानसन्निकर्पेषि न नियत इति स्वीकरुं शक्यते,  
अन्यथारूपी घट इति रूपप्रत्यक्षतादशायां तत्परिमूणादेरपि प्रत्य-  
क्षत्वमापद्यते ।

तथाचैकनिद्रियप्राह्लादविषेषेषि यथा रूपप्रत्यक्षता दशायां न  
परिग्रमाणप्रत्यक्षनियमः, एवं संस्थानि प्रत्यक्षता दशायां न संस्थान-  
प्रत्यक्षनियमः, इति न प्रत्यक्षस्य सविशेषप्रस्तु विषयत्वनियमः, तथा च  
तत्त्वमस्यादि वाक्यानि यदि तात्पर्यानुपपत्त्या स्वरूपचैतन्यमात्रं  
लक्षणया वोधयन्ति तदिं कथं नाम तेषां न निर्विशेष वस्तुविषय-  
कत्वम् , वस्तुतस्तु प्रकारताविशेष्यताशनवगाहित्येनैव ज्ञानानां निर्विं-  
कल्पकत्वम् , इतिहिसर्वदर्शन सिद्धान्तः नतुधर्मानुषृत्यभावमात्रेण  
प्रथम पिण्डप्रहणेन । अयंहि श्रीभाष्यकाराणां स्वसिद्धान्ताहुगुण्यार्थ

कल्पना विशेषः, सच सर्व दर्शन विरुद्धः, निर्गुणवाक्यानां यथा च विशिष्टाद्वैतसिद्धान्ते वैयर्थ्यं तथा स्वावसरे विशदमुपपादयिष्यामः, अतो निविशेष वस्तुनः प्रामाणिकत्वे न क्षोदक्षमः इति ॥

( अत्र श्रीभाष्यानुयायिनः— )

प्रतियोगितासम्बन्धावच्छिर्नन्विशेषत्वावच्छिर्नविषयता-  
निरूपिताऽभावविषयतानिरूपिताधिकरणविषयतैवया-निर्विशेषवि-  
षयताऽद्वैतिसम्मता सा प्रमाणशून्यैव, तावशी निर्विशेषवि-  
षयता, न शब्दगोचरा, नवा प्रत्यक्षगोचरा, नाप्यनुमानादि-  
गम्या, ग्रन्थतिप्रत्यययोगेन वोधकत्वस्यपदस्यविशिष्टार्थाभि-  
धायित्वेन न निर्विशेष वोधकत्वम् ,

पदसंघातरूपस्य वाक्यस्यतुवद्वर्थ वोधकत्वेन सुतरां न  
निर्विशेषे प्रामाण्यसम्भवः, सविकल्पकनिर्विकल्पक मेदेन  
द्विविधप्रत्यक्षयोर्मध्ये सविकल्पकस्य विशिष्टार्थाभिधायित्वं सर्व  
प्रसिद्धम् , प्रथमाक्षसन्निपातजस्य निर्विकल्पकस्यापि न सर्व  
विशेषशून्यत्वम् , किन्तुकतिपय विशेषशून्यत्वेनैव निर्विकल्प-  
कवादः,

यतः समानेन्द्रियग्राहायाः जातेरपि ग्रहणं निर्विकल्पके  
भवत्येव, संस्थानसंस्थानिनोरुभयोरप्येकसामग्रीवेद्यत्वात् । अतः  
सविकल्पकप्रत्यक्षं विशिष्ट विषयम् , निर्विकल्पकमेकविषयमित्य-  
द्वैतिनां वादोऽयुक्त एव प्रमाणविरोधादनुभवादि विरोधा-  
च्चेति— ।

ग्रथमाधिक्षसन्निपातजंज्ञानम्, सविशेषविषयम्, ज्ञानत्वात्, सम्प्रतिपन्नज्ञानवदित्यनुमानविरोधाच्च अतोनिर्विकल्पकमपि न निर्विशेषे ग्रमाणम्,

ग्रत्यक्षवस्तु विषयत्वादनुमानस्य विशिष्टवस्तुविषयत्वेतु विवाद एव नास्ति, अतोनकर्थचिदपिनिर्विशेषवस्तुनः प्रामाणिकत्वम्।

यत्र संस्थान संस्थानिनोर्भिन्नग्रमाणविषयत्वं तत्र संस्थानिविषयकेन ग्रमाणेन संस्थानज्ञानमपि जन्यत् इतिनेदं सम्भवतीत्यद्वैतकल्पनं तदा योग्यं यदि संस्थानिनिषयकं संस्थानाविषयकं किञ्चिदपि ग्रमाणादिकमुपलभेत्, केवलं प्रतिज्ञामात्रमेवाद्वैतिनाम, नाद्यावधिकिञ्चिदपि<sup>१</sup> संस्थानिविषयकं ग्रमाणमुपस्थापितमद्वैतिभिः, शब्दापरोक्षवादस्तु परोक्ष एव, अद्वैतिनां कल्पनामात्रमेव, निरस्तोऽयंवादः पूर्वमेवास्माभिः, नायं शब्दापरोक्षवादः, सर्वग्रमाणविश्वद्वः किन्तु, सर्वदर्शनविश्वद्वोपि—

संस्थानिसन्निकर्पदशायां संस्थानसन्निकर्पोपि न नियतः, अन्यथारूपीघट इत्यत्र रूपग्रत्यक्षतादशायां तत्परिमाणादेरपि-ग्रत्यक्षत्वमापयेत्, इति यदुक्तं तदप्यसंगतम्, संस्थानि सन्निकर्पदशायां संस्थानसन्निकर्पों न नियत इत्यत्र किं कारणम्? नहि संस्थान्यपेक्षया संस्थानस्य पृथक् सिद्धत्वसम्भवः, एकसामग्रीवेद्यानां सहैवग्रहणस्य सर्व सिद्धान्त सिद्धत्वात्,

रूपी घट इत्यस्य दृष्टान्ततयोपादानमप्यज्ञानं कृत्यम् ,  
एकसामग्रीयोग्यत्वाविशेषात् घटघटत्वं परिमाणादीनामेकदैव-  
ग्रहणं जायत एव स्वीकृतश्च सर्वेरपि दार्शनिकैः,

नहिंशुक्तिरूप्यादिस्थलेऽधिष्ठानान्याविपयकज्ञानस्यैव वाध-  
कत्वमितिसम्भवति, इयंशुक्तिरित्यसमूहालभ्वनस्यापि चाक्षुपस्य  
शुक्तित्वं तत्समानाधिकरणं संख्या परिमाणादि विपयकत्वेना-  
वाधप्रसंगादिति । अतोरुपीघट इत्यस्योपादानमसिद्धस्यासिद्धे-  
न साधनमेवाद्वैतिनाम् ।

रूपप्रत्यक्षतादशायां कथं न परिमाणस्य ग्रत्यक्षत्वमिति-  
प्रश्ने न किञ्चित्तत्रकारणमित्येवोत्तरमद्वैतिनामिति ।

तच्चमस्यादिवाक्यानियदि तात्पर्यानुपपत्त्यास्वरूप चैतन्य-  
मात्रंलक्षणयावोधयन्ति तर्हि कथंनामतेषां न निर्विशेषवस्तुवोध-  
कत्वमित्यप्यसत् ,

स्वरूपचैतन्येतात्पर्यस्यैवासिद्धत्वात् , मुख्येवोधकत्वसम्भवे  
चैतन्यमात्रपरत्वेलक्षणैवदोपः । तात्पर्यानुपपत्तौलक्षणा—लक्षणा-  
शब्दसम्बन्धस्तात्पर्यानुपपत्तिः, इति नयायिकाः, तथा च  
यथा गंगायां घोप इत्यत्र भगीरथरथातावच्छिन्नप्रवाहे शक्तिः,  
गंगापदस्य, तीरत्वावच्छिन्नतीरे तीरपदस्यशक्तिः, तत्र तीरस्य  
सम्प्रतिपन्नत्वेन तात्पर्यानुपपत्त्या गंगापदस्यतीरलक्षणा, वेवल  
चैतन्यस्य प्रमाणाद्यविपयतया तत्र तात्पर्यकल्पनमेवा-  
सिद्धम् ,

वाल्मीकादि विज्ञानान्यपि विशिष्टविषयाण्येव यथोक्तमभि-  
युक्तैः, प्रवृत्तिभिर्विशिष्टार्थवाल्मीकादिधिरपि,

एतेन प्रामाणिकविशेषविशिष्टेव, वस्तुतिनेदं वस्तुलक्षणम्, विशेषाणां विशेषान्तरकल्पनेनानवस्थापातात् किन्तु प्रामाणिकत्वमवाधितस्वरूपत्वं वेति वस्तुलक्षणमित्युक्तिरपिदूरोत्सारिता ।

निगमनभाष्यमेतत्—नहि वस्तुलक्षणं श्रीभाष्य कुतोक्तम् । प्रामाणिक विशेषैर्विशिष्टमेववस्तु भवतीति श्रीभाष्याश्रयः, तथैव घटपटादिपु दर्शनात्, विशेषाणां स्वतप्त्वे व्याख्यातं कर्त्तव्यस्य सर्वदर्शनसिद्धत्वेनानवस्थाकथनमप्यांसंगुतम्,

प्रामाणिकत्वस्यावाधितस्वरूपमात्रस्य वा न वस्तुलक्षणं पर्याप्तम्, घटादीनां प्रामाणिकत्वेषि पटादिव्यावर्तकतया विशेषरूपधर्मस्वीकारस्यावस्थकर्त्वेन श्रीभाष्यमेवशरणं भवतामपि निर्गुण-  
श्रुतिविचारस्तु स्वावसरेषुर्णतया विवेचयिष्यते,

अतः, सिद्धं न कथंचिदपि निर्विशेषवस्तुनः प्रामाणिकत्वमिति ॥

अथ प्रत्यक्षस्य सन्मात्र विषयत्वं निराशः ।

तत्र ( वेदान्तरक्षामणिः पृ०—३३—३४— )

यदप्युक्त शान्तप्रत्यक्षयोर्विरोधाभावाय सन्मात्रप्राप्तेव प्रत्यक्षम्, न मेद विषयं प्रत्यक्षविषयं वा भेदाहिदुनिरूपत्वात्, अनिर्वचनीयत्वेन मिथ्यात्वादा, अधिष्ठानसम्बन्धितयैव प्रतीयते, तथाहि किं स्वरूप

भेदयोः सद्गुणयोः द्वयोरपिप्राहकं प्रत्यक्षमन्यतरप्राहिवा—उभयप्राहिपक्षे  
किं युगपदप्राहकं मुतक्रमेण वा, नाथः, भेदप्रहणस्याश्रयप्रतियोग्यादि-  
ज्ञानकृतविलम्बेनोपस्थितत्वात्, प्रतियोग्यादिनिरपेक्षस्वरूपप्रहणस्य  
महित्युत्पत्तेः प्रत्यक्षेण तस्यैव प्रहणं न भेदस्येति न योगपद्यसम्भवः;

अन्यतरप्राहिपक्षेपि प्रत्यक्षज्ञानस्यैकक्षणवर्तित्वेन निरपेक्षस्वरूप-  
मयलम्ब्य विलीनस्य भेदप्रहणायक्षणान्तरस्थित्ययोगात्,

तस्माद्विदरजतमितिवद्वाधितस्येदमंशस्य यथा प्रत्यक्षत्वम्, रज-  
ताशंशस्यारोपितत्वेन भ्रान्त्यज्ञानमित्यात्वच्च तद्वदेव भेदस्येति,  
पतेन सन्मात्र विषयकत्वे प्रत्यक्षस्य घटोऽस्ति पठोऽस्ति, इति विशिष्ट-  
विषया प्रतीतिर्विरुद्धते, अश्वार्थिनः महिपदर्शने निवृत्तिश्चेति श्री-  
भाष्यमपिद्वचोत्तरं भ्रान्तिगृहीताश्व महिपादिभेदस्याद्वैतिभिः स्वी-  
कारेण सर्वदोषपरिहारादिति शांकरानुयायिभिःस्तदप्युन्मत्तप्रलाप-  
मात्रमेवेति ॥

### अद्वैतप्रतिवदामः

तथाहि पूर्वं यदुक्तं न प्रत्यक्षेण भेदप्रहणं क्रमयौगपद्याद्य-  
सम्भवादिति तत्रैकक्षणवृत्तित्वेपि प्रत्यक्षज्ञानस्य तस्मिन्नेवक्षणे  
वस्तुभेदरूपतत्संस्थान घटत्वादेवपि सहोपलम्भादेव यौगपद्येन  
प्रहणमिति,

एकसामग्रीवेद्यानां तत्तद्योग्यानामर्थानां सहैवोपलम्ब्यमान  
तया ग्रहणे न वाधकं किञ्चित्पश्यामः। नच तत्त्वसंस्थानरूप  
घटत्वाद्यतिरिक्तं भेदमञ्जीकुर्मः। तत्र भेदत्वेनरूपेण प्रतियोग्या-  
द्यपेक्षत्वेपि न घटत्वेन रूपेण प्रतियोग्याद्यपेक्षा तथैवलोक्यतीते  
दाराः कलत्रमित्यादि शब्दस्वभावायत्तत्वात्।

अतः प्रतियोगिनिरपेक्ष घटत्वादिस्तुपभेदस्यापिस्वरूप-  
ग्रहणकालेग्रहणमिति प्रत्यक्षज्ञानस्यैकक्षणवृत्तित्वेषि भेदग्रहणे न  
क्षोदक्षमः ।

किञ्चुर्स्फुटप्रतीतिंकार्यं न कारणनिरूपणायापद्ववर्महतीति-  
नैयायिकादिसर्वदर्शन सिद्धस्यभेदस्य युष्मदस्मदोर्धिपयचिप-  
यिणोरित्यादि शांकरभाष्यदर्शनेनाद्वैतरीत्यापि भेदस्यचापलभ्य-  
नावश्यमेव कारणंकल्पनोयम्, तथा च प्रतियोग्यादिकृत विल-  
म्बेपिद्विक्षणवृत्तित्वमेवज्ञानस्यकल्पनीयम् नक्षणवृत्तित्वमेव  
ज्ञानस्येति नियमः, वस्तुतः क्षणैकवृत्तित्वेषि न दोप इति पूर्व-  
मेवोक्तः ।

तथा च सन्मात्रग्राह्यं च प्रत्यक्षमित्यद्विनां प्रतिज्ञापि न  
स्वार्थसाधिका आन्तिगृहीतमहिपास्वादिभेदस्यस्वीकारेण प्रतीति  
वैलक्षण्योपपादनमपिधूलीग्रक्षेपणमात्रमेव,

अद्वैतद्वयाहिसन्मात्रव्यातिरिक्तस्यकस्यचिदपि वस्तुनः  
पारमार्थिकस्याभावेन व्यवहारावस्थायामेव विचारांदेः सत्वेन  
व्यवहारावस्थायां यदि सर्वत्र सन्मात्रमेवानुवर्तते तर्हि कथं न  
घटोऽस्ति पटोऽस्तीत्यादिभिन्नविपय प्रतीतिविरोधः कथमस्वा-  
र्थिनोनमहिपदर्शने निवृत्तिः ।

व्यवहारावस्थायामेव सर्वत्रसन्मात्रमुपलभ्यते परमार्थावस्था-  
यांतु न केषि पदार्थाः न विचारशीलाः पुरुषाः किन्तुसन्मात्रमेव  
व्रक्षणल्पद्विनांमतमिति एवंस्थिते व्यवहारावस्थायामेव यदि  
भेद उपलभ्यते तर्हि कथं न भेदग्रहणम्—

किञ्च ब्रान्त्यापि कथंभेद ग्रहणं ययैव युक्त्याभेदनिराशः  
क्रियतेभवद्धिस्तयैव प्रडाल्या ब्रान्त्यापिभेदग्रहणं दुर्वारभेव ।

व्यवहारावस्थायामुपलभ्यमानस्य भेदस्यभ्रमत्वे सन्मात्र-  
स्यैवपारमाध्येंच घटोस्ति पटोस्तोत्यादिप्रतिपत्तिविरोधः  
अश्वार्थिनः महिपदशेनेन निष्टुत्तिरितिव्यवहारविरोधश्चेत्यादि  
श्रीभाष्यदूषणमद्वैतिनां तिष्ठुत्येवेति ।

किञ्चग्रत्यक्षमपिसन्मात्रचिपयमितिवदन् वादी ग्रष्टव्यः  
स्सच्छब्दार्थः स्वरूपम्, घटादिशब्दार्थस्तुभेद इति कथमवगतम् ,  
घटःसन् षटःसन् , इति घटपटादिष्वनुष्टुतेः सति घटादेश-  
मिथोन्व्यावृत्तिमात्रेणेतिचेत्तर्हि—

घटादःसदनुष्टुतेः सच्चस्यचासतोघटादव्यावृत्तेर्विपरीतं कि-  
न्नस्यात् ‘नहिसन्घटादिरित्यादिनाघटादीनामसत्यमेवाङ्गीकृत-  
मद्वैतिभिः,

यदिचत्तुष्टुतिमात्रेण सच्छब्दार्थःस्वरूपमितीष्यते तर्हि  
घटोनास्ति पटोनास्ति कुण्ड्यनास्तीत्यादिष्वसदित्यनुष्टुत्या,  
असत्यस्यापिस्वरूपाङ्गीकारः कुतो न, सति तदव्यावृत्तिमात्रे-  
णेतिचेन् , असतिसतोपि व्यावृत्तेःसम्भवेन समान एव ।

तथाच सच्छब्दार्थएव भेदः घटादि शब्दार्थएव स्वरूप-  
मिति प्रतिवचने विलीनप्रायोऽद्वैतसिद्धान्तः । अतः घटो महान  
पटोमहान् घटश्वलति पटश्वलति, इत्यादिस्थलेक्रियागुणादिवत् ,  
सच्चादिकमपितत्तद्वस्तुधर्म एव न तस्य व्रजस्वरूपत्वमिति,

त्रिष्टु निखिलजगदुद्धवस्थि तिलयैक कारणभूतं सर्वज्ञसर्वशक्ति-  
त्वाद्यपरिमितोदारगुणसागरं सर्वाधारं सर्वान्तर्यामिस्वरूपमिति,

सच श्रीमन्नारायण एव 'अन्तर्वाहिश्चतत्सर्वव्याप्यनारायण-  
स्थितः, एकोहवैनारायण आसीत्, नारायणः परंब्रह्म, इत्यादि  
श्रुतिशतप्रमाणैकसमधिगम्यः ।'

किञ्च सन्मात्रप्रत्यक्षवादो न केवलं सर्वदर्शन विरुद्धः  
किन्तु नचक्षुपापश्यतिरूपमस्य, मनसातुविशुद्धेन यच्चद्वे व्य-  
मग्राहमगोत्रमवर्णमित्यादि श्रुतिशत विरुद्धोपि, तस्मात्सन्मात्र  
प्रत्यक्षव्रक्षवादोऽद्वैतिनामज्ञान कल्पनमात्रमेवेति ।

सन्मात्रव्रक्षणः प्रत्यक्षग्रासी तद्विप्रयागमस्यानुवादकत्वरूपं-  
दूषणमुक्तं श्रीभाष्यकारैः,

सर्वप्रत्ययवेदेऽस्मिन्	त्रिष्टुरूपेच्यवस्थिते ,
प्रपञ्चस्यप्रविलयः	शब्देनप्रतिपाद्यते ।
प्रविलीन प्रपञ्चेन तद्रूपेण न गोचरः ,	
मानान्तरस्येति	मतमाम्नायैकनिवन्धनम् ॥

### इतिवदन्द्रैतसिद्धिकारोप्यपास्तः ।

समस्तविशेषशून्यंत्रक्ष यदिप्रत्यक्षवेदं तर्हि कथं नानुवादकत्वं  
तद्विप्रयागमस्य, नच प्रत्यक्षसिद्धाकाराच्छास्त्रसिद्धेव्रद्विषि-  
विशेषोऽभ्युपगम्यते, अभ्युपगमेत्वद्वैत सिद्धान्त एवभ्यः ।  
वेदान्त शास्त्रस्यमिथ्यापरत्वर्थणनन्तु, आत्मसन्तोषमात्रमेव,

ग्रहविचार एव वेदान्तशास्त्रे सर्वप्रसिद्धः नतुच्यामोहनार्थप्रवृत्तं  
वेदान्तशास्त्रम् ।

सन्मात्रब्रह्मणः प्रत्यक्षवादे—

असन्निकृष्ट वाचाच द्वयमत्र जिहासितम् ,  
ताद्रूप्येण च परिच्छित्तिसंतद्विपर्ययतोपिवा ॥

इति सर्वाभ्युपगत शास्त्रविरोधः मीमांसक दर्शनविरोध-  
श्चेति ।

एतेन—रक्षामण्युक्तमपि—३५—पृ०—सन्मात्रं च ग्रहावृत्तिव्याप्त्य-  
मेव मन्यतेऽद्वैतिभिः, नतु फलव्याप्त्यम् , इति न घटादिवत् ग्रहणः  
प्रमेयत्वं जडत्वादिकं ; वा श्रीभाव्यापादितमत्रावसरतीति, निरस्तम् ,  
वृत्तिव्याप्त्यत्वेषिघटादिवत् जडत्वमिध्यात्वादिप्रसंगस्यानिवार्यत्वात् ।

कथमप्यभ्युपगच्छामः, यदद्वैतिनः—

फलव्याप्त्यमेवास्य शास्त्रकृद्धिर्निराकृतम् ।

ग्रहाण्यज्ञान नाशार्थ वृत्तिव्याप्त्यत्वमिष्यते ॥

इत्यादिनावृत्तिव्याप्त्यत्वमेवाभिमन्यन्ते परन्तु तादृशका-  
रिका प्रदर्शनेनापि न श्रीभाष्योक्तजडत्वं प्रमेयत्वादिरूप दूप-  
णोद्धारः ।

अद्वैतसिद्धिकारप्रभृतिभिः वृत्तिव्याप्त्यस्यापिमिध्यात्वा-  
भ्युपगमात् विमतंमिध्या दृश्यत्वात् शुक्तिरूप्यवत् , तत्र दृश्यत्वं

वृत्तिव्याप्यत्थमेवविवरणकारमते शुद्धस्यवृत्तिव्याप्यत्वेनव्यभिचार  
माशंकय शब्दाजन्यवृत्तिविपयत्वमेव वृत्तिव्याप्यत्वम् , इत्यादि-  
भिरद्वैतसिद्ध्यादौव्यक्तम् ,

परन्तु तदप्यसंगतम् तथाहि-विमतं मिथ्या दृश्यत्वात् ,  
दृश्यत्वञ्च-शब्दाजन्यवृत्तिविपयत्वरूपं वृत्तिव्याप्यमेव तथाच  
ब्रह्मणिव्यभिचारवारेणोपि · ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वसत्यसंकल्पत्वादि  
गुणस्यश्रुत्यंकसमधिगम्यतयातत्रोक्तहेतोर्भागासिद्धेः ।

नच सर्वज्ञत्वादिकं ब्रह्मधर्मः, तथाश्रुतिवोध्यत्वादित्यनु-  
मानेनापिवेद्यत्वान्नभागासिद्धिरितिवाच्यम् । तथासति अनुभूतिः  
स्वप्रकाशा, अनुभूतित्वादित्यादिस्वप्रकाशत्वादिसाधकः, जीवः  
परमात्मनो न भिद्यते चेतनत्वादित्यांदि जीवब्रह्माभेदसाधक-  
श्रानुमानेवेद्यत्वात् ब्रह्मणिव्यभिचारस्तद्वस्थएव, सन् घटोऽह-  
मज्ज इत्यादि प्रत्यक्षेणापिवेद्यत्वाच्च, नचोपहितमेव प्रत्यक्ष  
वेद्यम् , उपहितस्यभानेस्वरूपस्यापि भानावश्यकत्वात् ,

अन्यथाविशिष्टेनिश्चितेपिस्वरूपे संशयापत्तेः, नच विशिष्ट-  
ज्ञानमेव शुद्धेसंशयनिवर्तकमितिवाच्यम् , अन्य ज्ञानस्यान्य-  
संशय निवर्तकत्वायोगात् , अन्यथा उपहितज्ञानादेव शुद्धेप्य-  
ज्ञाननिवृत्तिसम्भवेन शुद्धस्यवृत्तिविपयत्वाङ्गीकारवैफल्यात् ,

एवं तुच्छंवृत्तिविपयोव्यवहीयमाणत्वात् , तुच्छं न क्षणिक  
मकारणत्वात् , इत्याद्यनुमानवेद्यत्वेन तुच्छेष्विव्यभिचारो-  
दुर्वारः,

एवं फलव्याप्यत्वस्य मिथ्यात्ववर्णनमप्यसत्—स्वावच्छिन्न-  
विषयकाङ्गानभंगविशिष्टचिद्विषयत्वरूपस्य      फलव्याप्यत्वस्य  
नित्यातीन्द्रियशुरुत्वादौभागासिद्धेः साक्षिभास्येसुखादौ भागा-  
सिद्धेश्च शुक्तिरूप्यादौ साधन वैकल्याच्चेति ॥

( यदप्युक्तमद्वैतिभिः—वेदान्तरक्षामणो ३५-३६-पू०- )

घटादयोऽपरमार्थाः व्यावर्तमानत्वात्, रज्जुसर्पादौ सर्पादिवत्,  
सन् परमार्थः, अनुवर्तमानत्वात्, रज्वादिवत्—

तथा च परिदृश्यमानप्रपञ्चमिथ्यात्वे, अद्वैतं वृद्धैवतत्त्वमिति  
तदपि विचार्यं निरस्यते ।

किमत्रव्यावर्तमानत्वं—किमभावप्रतियोगित्वम्—उतप्रतिप-  
न्नोपाधौत्रैकालिकनिषेध प्रतियोगित्वं—न तावदाद्यः, तस्य  
सत्यत्वाविरोधित्वेनाप्रयोजकत्वात् । नापि द्वितीयः, अनु-  
मानात्, पूर्वघटयत्तादेशेघटाभावप्रतियोगित्वस्यघटे, अगृहीत-  
त्वात् हेत्वसिद्धेः । अन्योन्याश्रयश्चेति—किञ्च साध्यधर्मःपार-  
मार्थ्यः, अपारमार्थ्यो वा न तावदाद्यः घटादौ साध्यस्यापार-  
मार्थ्यस्यसत्यत्वाङ्गीकारे सद्वितीयत्वं ग्रसंगेन त्वदीयाद्वैतसिद्धा-  
न्तभंगापत्तेः—

नापि द्वितीयः अपारमार्थ्यस्यापारमार्थ्यस्वीकारे ग्रपञ्चस्य  
सत्यत्वापत्तं उक्तं च मिथ्यात्वस्यतु मिथ्यात्वे मिथ्यात्वंवाधितं  
भवेत् । सत्यत्वस्यतु सत्यत्वे सत्यत्वं साधितं भवेत्, अतएवहि  
द्वौनन्नोप्रकृतमर्थं सूचयतः—इत्यस्य ग्रसिद्धिः ।

न च नित्यसमाजातिरितिवाच्यम्

अप्रामाणिकधर्मपरम्परापादनेन दृष्टिं हि नित्यसमाजातिः ।  
मिथ्यात्वमिथ्यात्वं हि प्रामाणिकम्—

एवं व्यावर्तमानत्वहेतोः सत्यत्वमिथ्यात्वं विकल्पेन संक्षोभः  
कर्तव्यः, तथा हि हेतोः सत्यत्वाङ्गीकारे, अद्वैतभंग एव—

मिथ्यात्वेच धूमबुद्धयागृहीतवाच्प्रस्ययथावद्वं रसाधकत्वं  
तद्वदस्यापि मिथ्यात्वासाधकत्वमेव ॥

( यत्कूम-रक्षामणी—३६—पृ० )

इदमत्राद्वैतिनोमन्यन्ते-यद्व्यावर्तमानत्वं हि-सदनुविद्धसर्वं प्रतीत्य  
विपर्यत्वमेव—इदमेव हि व्यावर्तमानत्वं—

नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते वचित् ।  
उभयोरपि द्वयोऽन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः ॥

इति गीताभाष्ये प्रदर्शितम्-तथा च रज्वनुविद्ध सर्वप्रतीत्यविषयः  
सप्तोऽन्त्युत इव सदनुविद्धसर्वप्रतीत्य विषयः सर्वोपि प्रतीत्यः सङ्क्लितः  
इति व्यावर्तमानत्वत्य अनुमानतः पूर्वमपि गीता वाक्येन द्वायमान-  
त्वात् न श्रीभाष्योक्तदिशा हेत्यसिद्ध्यावबकाश इति—

तदप्यसंगतं दत्तो तत्त्वात् ।

नहि—नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः ,  
उभयोरपि द्वयोऽन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः ॥

इति गीता वाक्येन सदनुविद्धसर्वप्रतीत्य विषयत्युरुपं व्या-

वर्तमानत्वं सिद्धयति किन्तु शंकराचार्येण भवतावाताद्वा-  
व्यावर्तमानत्वंस्वगन्धेन कल्प्यते,

तथा च घटवत्तादेशे स्वरूपेणैव घटभेदवत्तासाधने मिथ्या-  
त्वसिद्धिर्नान्यथा, पटवत्तादेशे स्वरूपेण घटभेदस्य तदवत्तादेशे-  
व्यधिकरणसम्बन्धेन तद्भेदस्य व साध्यत्वेषि न काचित्क्षतिः  
ताद्वस्य सत्यत्वाविरोधित्वात्—सिद्धसाधनश्च, अनुमानात्पूर्व  
तदवत्तादेशे स्वरूपेण तद्भेदस्यासिद्धत्वेन हेत्वसिद्धिरनिवार्य-  
एव सद्गुचिद्धसर्वं प्रतीत्य विपर्यत्वेसति, अनुमानेन मिथ्यात्व  
सिद्धिः, अनुमानेन मिथ्यात्वसिद्धौ, सद्गुचिद्धसर्वप्रतीत्य विप-  
रयत्वरूप व्यावर्तमानत्वसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयश्चेति,

किञ्च सद्गुचिद्ध सर्वप्रतीत्यविपयः सर्वोपि प्रपञ्चः मञ्चि-  
न्न इतियदुक्तं भवता तत्र सद्भेदः प्रपञ्चे पारमार्थ्यः, अपार-  
मार्थो वा, नायः, अपारमार्थिकभेदस्य ब्रह्माप्यपि विद्यमानत्वे  
नानैकान्त्यात्, न द्वितीयः शुक्तिरजतादौ प्रपञ्चेषि, अनभ्युप-  
गमेन साधन विकलत्वासिद्धशादि दोषात् ।

तथा च स्ववासनया कल्पितेषि न निस्तारः ॥ यद्गुर्वर्त-  
मानं तत्सदित्यप्यसंगतमेव,

सुशिष्ट वहुतन्तुष्वारोपितायामेकस्यांरज्वौ व्यभिचारात् ,  
तस्मात् व्यावर्तमानत्वेन मिथ्यात्वमाधनमाकाशपुष्पावलोकन-  
मात्रमेव, गीताशास्त्रं तु. सर्वथैवाद्वैतमतं विडेषि तेन मिथ्यात्व  
घर्णनन्तुलोकरंजनमात्रमेवेति ।

( अथानुभूतेः वेद्यत्वादि विचारः )

अनुभूतिस्वरूपविचारेऽद्वैतिनामित्यंप्रयोगाः—

अनुभूतिःस्वयं प्रकाशा अनुभूतित्वात् यन्नैवं तन्नैवं यथा-  
घटः, अनुभूतिरननुभाव्या अनुभूतित्वात् , अनुभाव्यत्वे घटादि  
वदननुभूतित्वप्रसंगैश्चेति—

( तत्र श्रीभाष्यकाराः )

अनुभूतेः स्वयंप्रकाशत्वादोहि न :सार्वदिकः किन्तु वि-  
पयप्रकाशनकालिक एव परानुभवस्य हानोपादानमिदि लिंगकानु-  
मानज्ञानविपयत्वात्—स्वानुभवस्याप्तीतस्य अज्ञासिपमिति-  
ज्ञानविपयत्वदर्शनाच—

अनुभाव्यत्वेनानुभूतेरनुभूतित्वं प्रसंगोप्ययोग्यएव स्वगता-  
तीतानुभवानांपरगतानुभवानां चानुभाव्यत्वेनाननुभूतित्वप्रसक्तः ।

अनुभूतित्वंनाम—वर्तमानदशायां स्वसत्त्वयैव स्वाश्रयंप्रति  
प्रकाशमानत्वं—स्वसत्त्वयैवस्वविपयसाधनत्वं वातेचानुभवान्तरानु-  
भाव्यत्वेपिस्वानुभवसिद्धेनापगच्छत इति, घटादेस्त्वननभूतित्व-  
मेतत्स्वभावविरहात् नानुभाव्यत्वात् विज्ञानानुभाव्यत्वेपिगगन-  
कुसुमवदननुभूतित्वस्यदुर्बारत्वात्—यदि गगनकुसुमस्यासत्वप्रयु-  
क्तमननुभूतित्वमिति चेत्तर्हि घटादेरप्यज्ञानाविरोधित्वमेवाननु-  
भूतित्वप्रयोजकम्—अनुभूतेरनुभाव्यत्वे अज्ञानाविरोधित्वमपि

तस्याः घटादेरिवप्रसज्यत इतिचेत् , अननुभाव्यत्वेणि गगन-  
कुसुमादेरिवाज्ञानाविरोधित्वमपि प्रसज्यत एवेति ॥

( अत्राहंतिनः प्रत्यवतिष्ठन्ते तत्र रक्षामणिः—३७—३८—पृ० )

सत्तानुभूतिपदेन शुद्ध चैतन्य स्वरूपं विवक्ष्यते नतुवृत्तिः—चैतन्य-  
स्वप्रकाशतावादि नामस्माकं वृत्यवच्छिन्न चैतन्यरूपानुभूतेरकुमानादि  
ज्ञानविपयत्वानुपपादनेनास्वप्रकाशत्वोपप्लादनेनाविरोधात् नहि वृत्तिः  
वृत्यवच्छिन्नं चैतन्यं वा सर्वेषां सर्वदा प्रकाशत इत्यद्वैतिनो मन्यन्ते  
किन्तु शुद्धं चैतन्यंतत्तु सर्वदा सर्वेषाम् प्रत्यक्षमेव । यत्साक्षादपरोक्षा-  
द्वयम्—इति श्रुतेः इति शुद्धचैतन्य रूपज्ञानस्यस्वप्रकाशत्ववादः परानु-  
भवस्य परकीय वृत्यवच्छिन्नं चैतन्यस्यानुमेयत्वादि युक्त्या कथं  
निरस्तो भवति तथाचानुभूतिस्वप्रकाशनिराशोप्यनुक्तोपालम्भनमेव

यतोनाहंतिनः शुद्धचैतन्यरूपामनुभूतिमनुभाव्यां मन्यन्ते, अन-  
नुभूतित्वापत्तेः, एवं ज्ञानिमताया अनुभूतेः शुद्धचैतन्यस्वरूपाया,  
अज्ञानाविरोधित्वस्य वक्ष्यमाणप्रकारेण मन्याना अज्ञानाविरोधित्वं  
यद्यनुभूतित्वं प्रयोजकम् , तर्हि अनुभूतेरप्यननुभूतित्वप्रसंगो घटादिव-  
दापयेत् , इति नाज्ञानाविरोधित्वं मनुभूतित्वं प्रयोजकम् । किन्त्वनु-  
भाव्यत्वासत्वान्यतरवत्वमेव । इदंचानुभाव्यघटस्येवाननुभाव्यगगन  
कुसुमादेरप्यननुभूतित्वं प्रयोजकम् । अतोऽनुभूतावनुभाव्यत्वांगीका-  
रेऽनुभूतेरप्यननुभूतित्वप्रसंगो दुर्बारः, अनुभूतित्वं नाम, स्वेतरचिदन  
पेक्षप्रकाशत्वमिति ॥

( अत्र विशिष्टाहंतिनः )

सत्तानुभूतिसंविच्छृद्धाः पर्यायवाचकाः, तेषां च घटमहं  
जानामि पटमहंसंवेदि, इत्यादिग्रतीत्यासविपयत्वमेव निय-  
तम् , नच निर्विपयंज्ञानंकचिदुपलभ्यते, अहमर्थरूपस्यात्मन-

स्तथात्वेषि प्रत्यक्त्वानुदूलत्वादिभिः सविशेषत्वमेवेति, एवञ्चो-  
पलभ्यमानानां ज्ञानानां न सर्वदिक् स्वप्रकाशत्वनियमोऽपितु  
विषयकालिकएवेति सर्वसम्मतम्, एवञ्च, तादृशज्ञानस्य वेद-  
त्वादिकमपिसर्वानुमतम्, विस्तृतञ्च श्रीभाष्यकारैरेव, स्वीकृत-  
ञ्चाद्वैतिभिरपि इयान् विशेषः, यदद्वैतिनः वृत्तिवृत्त्यवच्छिन्न-  
चैतन्यादिकं निष्प्रमाणिकंकल्पयन्ति, न तत्र श्रुतिसूत्रादिता-  
तात्पर्यकिन्तुस्वेच्छाचारित्वमेवतेषाम्.

शुद्धचैतन्यस्यज्ञानविरोधित्ववचनमप्यद्वैतिनामुपहास्यमेव,  
यतो मायाविनिर्मुक्तस्य निरस्ताज्ञानध्यानतस्य ब्रह्मणः, अज्ञाना-  
विरोधित्वेकाशक्तिर्माया पोडितस्यपंक्तुवलिस्याद्वैताभिमतस्य-  
ब्रह्मणोऽज्ञानविरोधित्वे, शुद्धस्यब्रह्मणोऽवेद्यत्वकथनमपि प्रका-  
रान्तरेणश्रुतिसूत्राणां निरसनमेव, अथातोब्रह्मजिज्ञासा, जन्मा-  
द्यस्य यतः, शास्त्रयोनित्वात्, इत्यादिसूत्राणां, ब्रह्मवेद ब्रह्मव  
भवति, योवेदनिहितंगृहायाभित्यादि श्रूतीनांच वैज्ञानिकं वैज्ञानिकं वेद्य-  
त्ववादे, सर्वस्यशास्त्रस्योपहितविषयत्वे तत्त्वावेदकत्वहानिः ॥

न केवलमवेद्यत्वेशास्त्रविरोधः किन्तु, अद्वैतमतेनिर्गृणमेव  
ब्रह्ममुख्यमथातोब्रह्मजिज्ञासेत्यत्रजिज्ञासतयाविवक्षितमिति, ए-  
कोन विशति १६, पृष्ठस्थ रक्षामणिवचनेनापिविरोधः, तथा-  
चानुभूतेरवेद्यत्वादिवचनमकिञ्चित्करम्, यदि चानुभूतिपदेन  
ब्रह्मणोग्रहणंकृत्वा तस्यस्वप्रकाशत्वादिकंशास्त्रवलादभ्युपग-  
म्यते न तर्हि तत्रब्याकोपः श्रीभाष्यकाराणां परन्तु तादृश-

शास्त्रवलादेव ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तित्वादिकमप्यभ्युपगम्य-  
ताम् यः सर्वज्ञः सर्ववित् परास्यशक्तिर्विविधैवश्रूयतेस्वाभाविकी-  
ज्ञानवलक्रियाच, इत्यादिभिः, श्रुतित्वाक्यैःस्पष्टस्ताद्योऽर्थः,  
इति

यदपि—अनुभूतिःस्वयम्प्रकाशा अनुभूतित्वादित्युक्तम्—  
तत्रस्वयम्प्रकाशत्वेनवेद्यत्वमेवभवदिष्टम्, तदपि न संभवति—  
तथाहि अनुभूतिशब्दः ब्रह्मवोधकोनवा—ब्रह्मवोधकत्वे अनुभूति-  
जन्यज्ञानविषयत्वेन ब्रह्मणः, अवेद्यत्वं विपरीतवेद्यत्वं मेवप्राप्तम्—  
तथाचावेद्यत्वप्रतिज्ञानिरर्थकैव, ब्रह्मान्यवोधकत्वेतु न कथंचिदपि  
ब्रह्मणोऽवेद्यत्वसिद्धिः । भवतिचावेद्यत्वप्रतिज्ञायाः व्याघात-  
स्तव । अनुभानमेवनिष्फलम्, एवं हेतुसाध्यप्रतिपादकशब्दा-  
वपि संविदन्वितहेतुसाध्यप्रतिपादकावित्यभ्युपगन्तव्यं—अन्यथा-  
त्वप्रतिपादकत्वेऽनन्वितप्रतिपादकत्वेवा निर्धकापार्थक निग्रह-  
स्थानापातात्—अतस्तदन्वितहेतुसाध्य ग्रतिपादने तयोरप्यनु-  
भूति विशेषकत्वात्ताम्यामपि वेद्यत्वं फलति ।

एवश्चानुभूतौवेद्यत्वे सिद्धेसति, अद्वैतदृष्ट्या, अनुभूति-  
त्वप्रसंगः, दुर्बार एव ॥

किञ्चानुभूतिः, अनुभाव्या, अनुभूतित्वात्, अननुभाव्यत्वे  
गगनकुमुमवदननुभूतित्वप्रसंगोपि भवदीय व्याप्त्या आपाद-  
यितुं शक्यते—नच गगनकुमुमस्यासत्यप्रयुक्तमेवाननुभूतित्वं  
नतु, अननुभाव्यत्वं निवन्धनमिति तुच्छत्वमुपाधिरिति वाच्यम्—

व्यापकव्यापकंत्वेसति व्याप्याव्याप्त्वस्यैवोपाधि पदार्थत्वेन  
न तुच्छत्वस्योपाधित्वसंभवः, व्यापकव्यापकत्वाभावात् न हि,  
अननुभूतित्वेनाभिमतघटादीनामपि तुच्छत्वमसत्यादिकमभ्युगच्छ-  
न्त्यद्वैतिनोपि येन न साध्यव्यापत्वहानिः ।

यदि च गगन कुसुमाननुभूतिप्रत्येवासत्वतुच्छत्वादेः प्रयो-  
जकम्, न सर्वाननुभूतिं प्रतीत्येवाभिप्रायः तथा च न साध्य-  
व्यापकत्वं हानिरित्युच्यते—तर्हि

अनुभूतिः अननुभाव्या अनुभूतित्वात्—अनुभूतेरनुभाव्य-  
त्वेघटादिवदननुभूतित्वप्रसंग इति, भवदीयानुमानेषि, घटादि-  
गताननुभूतित्वमपि घटत्वादिग्रयुक्तमिति नानुभाव्यत्वनिवन्धन-  
मिति सोपाधिकस्तर्क इति, अनुभूतेः, अनुभाव्यत्वेषि नानु-  
भूतित्वप्रसंगलेशोपि ।

किञ्चानुभूतेः, अननुभाव्यत्वेगगनकुसुमवदसत्वं प्रसंगोपि,  
यदि च अस्वयम्प्रकाशत्वेसति, अननुभाव्यत्वमेव गगनकुसुमा-  
सत्वमित्युच्यते, तर्हि अनुभूतेरननुभाव्यत्वे गगनकुसुमवद-  
स्वयम्प्रकाशत्वं प्रसंग इत्येवाशयः, तथा च, अस्वय-  
म्प्रकाशत्वे सति, अननुभाव्यत्वनिवन्धनमसत्वमपि दुर्वारमेव  
यदि च तर्कवलात्तथाऽपाद्यमानेषि स्वयम्प्रकाशत्वादिग्राहक-  
श्रुतिवलादपोद्यते तर्हि, अनुभाव्यत्वेषि शास्त्रवलादेवाननुभू-  
तित्वमपि निरस्यातामर्धजरतीयस्यान्याश्यत्वात् ,

तस्मादननुभूतेः, अनुभाव्यत्वेननाननुभूतित्वं प्रसंगलेशोपि,

अतोयुक्तमुक्तं श्रीभाष्यकृता, अनुभूतेरनुभाव्यत्वे घटादि वदननु-  
भूतित्ववचनमुपहास्यमिति, तस्मादनुभूतिरनुभाव्यैवेतिसिद्धम् ॥

स्वतस्सिद्धाया अनुभूतेः प्रागभावादभावादुत्पचिनिरस्यते,  
तदन्धस्य जात्यन्धेन यदिः प्रदीयते, प्रागभावस्यग्राहकभावा-  
दभावो न शक्यते वक्तुम् ,

अनुभूत्यैवग्रहणात् , कथमनुभूतिस्सतीतदानीमेवस्वाभावं-  
विरुद्धमवगमयतीतिचेत् , न ह नुभूतिस्स्वसमकालवर्तिनमेव-  
विपयी करोतीत्यस्तिनियमः, अतीतानागतयोरविपयत्वप्रस-  
गात् ,

इत्यादिभिः, श्रीभाष्यकृताऽत्यन्तगम्भीर विचारेण अद्वै-  
तामिमतप्रागभावाभावप्रयुक्तानुपपत्तिनिरस्ता तत्र च न किञ्चिद्वुत्तरमद्वैतिनाम् ,

अतीतानागतयोस्तु वृत्त्यवच्छिन्नचैतन्येनैव प्रमाण जन्येन  
ग्रहणं संभवति, न तु केवल चैतन्येन, तस्यवर्तमानमात्रग्राहक-  
त्वात् ।

( ३६—४० )

इदमेवोत्तरं रक्षामणिकारस्यापि, नहि वादेगृहप्रमाणकीर्तनयुक्तं  
किन्तुप्रमाणप्रमेयोपस्थापनमेव यदिस्वसिद्धान्तेनैवपदार्थ निर्णयस्तर्हि  
कथं न माध्यमिकः, विजयी, वृत्ति वृत्त्यवच्छिन्नचैतन्य केवलचैतन्या-  
दीनाम् प्रामाणिकत्वे तस्यच तथात्यग्राहकत्वे, एवोत्तरं युक्तम्—न तु  
विचारकाले, श्रीभाष्यकृताद्विसर्वाभ्युपगत प्रमाणेनैवाहृतमतं निरस्तम् ,  
तत्र च न किञ्चिद्वुत्तरमद्वैतिनामिति ॥

( अहमर्थात्मत्वविचारः )

अहमर्थएवात्मा श्रीभाष्यकाराणाम् , अद्वैतिनान्तुसंविदेवात्मा, तत्रज्ञानं मे, जातम् , ज्ञानं मे नप्टमित्यादिग्रतीत्यज्ञानस्योत्तर्चिविनाशादि व्यपदेशस्यप्रत्यक्षसिद्धत्वेन न ज्ञानात्मतावादः प्रामाणिकः । किन्तु, 'अहमर्थात्मतावाद' एव प्रामाणिकः, श्रुतिस्मृतिस्मृतयुक्त्यादिसम्मतश्च, श्रीभाष्यकृता विस्तृतश्चायमर्थः,

अहमर्थो न चेदात्मा प्रत्यक्त्वं नात्मनो भवेत् ।

अहंयुद्ध्या परागर्थात्मत्यगर्थोऽहि भिद्यते ॥

निरस्ताखिलदुःखोहमनन्तानन्दभाक् स्वराट् । भवेयमिति मोक्षार्थीश्वरणादौप्रवर्तते ॥ अहमर्थविनाशश्चेन्मोक्ष इत्यध्यवस्थति । अपसर्पेदसौमोक्षकथाप्रस्तावगन्धतः ॥ मयि नप्टेषि मत्तोन्याकाचिज्ञसिरवस्थिता । इति तत्प्राप्तये यतः कस्यापि न भविष्यति ॥ स्वसम्बन्धितयाहस्याः सत्त्वाविज्ञसितादि च । स्वसम्बन्धवियोगेतु ज्ञसिरेव न सिद्ध्यति ॥ छेत्तुश्छेद्यस्यचाभावेष्ठेदनादेरसिद्धिभृत् । अतोऽहमर्थोऽज्ञातैवप्रत्यगात्मेति निश्चितम् ॥ विज्ञातारमरेकेन जानात्यवेति च श्रुतिः । एतद्योवेच्चितं प्राहुःक्षेत्रज्ञ इति च स्मृतिः ॥ नात्माश्रुतेरित्यारभ्य सूत्रकारोपि वक्ष्यति । ज्ञोतएवेत्यतोनात्माज्ञसिमात्रमितिस्थितम् ॥ इत्यादिभिः तस्मान्नसंविदात्मतावादः प्रामाणिकः किन्त्यहमर्थात्मतावाद एव प्रामाणिकः ॥

( अत्र, रक्षामणिः—४६—४७—४० )

अहमर्थानात्मतावाद् एव प्रमाणिकः । आत्मनः प्रत्यक्षत्वं हि स्वप्रकाशत्वेनैव नाहं प्रत्ययविपयत्वेन, अन्यथा शरीरादेरपि प्रत्यक्षत्वमापद्येत् । तथा चाहमर्थः, आत्मा, अहं प्रत्ययविपयत्वादित्यनुभानविवक्षायां शरीरव्यभिचारः । न केवलं व्यभिचारः किन्तु—अहमर्थः, अनात्मा, अहं प्रत्ययविपयत्वात्, शरीरवदिति विरोधोपि, मुक्तिदशायां शुद्धचेतन्यमात्रप्रकाशोऽहं प्रत्ययभावादपि नात्मनोऽहं प्रत्ययविपयत्वम् । फलेच्छावस्थायां प्रतीयमानाः सर्वेष्याकाराः फलानुभवावस्थायामपि प्रतीयन्ति इति नायं नियमः, ब्राह्मणोऽहं स्वर्गोस्यामिति, स्वर्गेच्छाया अवसरं प्रतीयमानं हि ब्राह्मणं न स्वर्गानुभावसरेऽप्यनुवर्तते, इति मुक्त्यवस्थायामहं काराननुवृत्तावपि न अहं मुक्तः स्यामितीच्छया मोक्षार्थिनां प्रवृत्तिरनुपन्ना । अहं कार ममकारादय एव वन्धोनाम, तथा चाहमर्थविनोशश्चेत्, मोक्ष इत्यध्यवस्थ्यति । अपसर्पदसौमोक्ष, कथा प्रस्तावगन्धतः, इति यामुनमुनि सूक्तिरपि व्याख्याता, अहमर्थविनाशो मोक्ष इत्यध्यवसायस्यैव मोक्षप्रवृत्तौ मुल्यनिदानत्वात्, यत्रत्वस्य सर्वमात्मैवाभूत तत् केन कं पश्येदिति श्रुतिविरोधात् स्वसम्बन्ध वियोगेतुज्ञमिरेव न सिद्धयति । उत्तरश्छेष्यस्य चाभावे उद्देश्यादेरसिद्धिवित्यप्यसंगतम्, श्रुतिरियं कल्पितवन्धराहीस्यमेव मोक्षस्पष्टतयाभिदधाति न सुखादि सम्बन्धमात्रमिति ॥

( अत्र श्रीभाष्यानुयायिनः )

अहं जानामीति प्रत्यक्षप्रतीतिरेवाहमर्थात्मत्वेग्रमाणम्, अनया प्रतीत्या अहमर्थस्य ज्ञानाश्रयत्वमात्मत्वञ्च स्पष्टमेव प्रतीयते न च संविदात्मत्वे किञ्चित्प्रमाणम् ।

ज्ञानस्याहमर्थात्मर्थमत्या प्रतीयमानत्वादेव न धर्मिभूता-

त्मत्वसंभवः, स्थिरस्वभावोद्यात्मा नच ज्ञानस्य तथात्वसंभवः,  
अहमर्थएवस्थिरस्वभावः, सतुलोकशास्त्रादिसिद्धः ।

अद्वैतभाष्यव्याख्यात्यातरो भामतीकाराअपि, अहमर्थस्येवा-  
त्मत्वस्थिरस्वभावत्वंस्पष्टमेव वदन्ति,

तथाहि वृहत्वात् वृंहणत्वाद्ब्रह्ममैव ब्रह्मोत्तिगीयते । स  
चायमाकीटपतंगेभ्यं आचदेवर्पिभ्यः ग्राणभृन्मात्रस्येदंकारास्पदे-  
भ्योदेहंनिद्रियमनोद्विद्यविषयेभ्यो विवेकेन ‘अहम्’ इत्यसंदिग्धा  
विषय्यस्तापरोक्षानुभवसिद्धः, नहि जातु कश्चिदत्र संदिग्धे—  
अहं वा नाहं वेति । नच—अहं कुशः स्थूलः, गच्छामी-  
त्यादि देहर्थमसामानाधिकरण्यदर्शनाद् देहालम्बनोऽय-  
महंकार, इति साम्प्रतम्, तदालम्बनत्वेहि योऽहं वाल्ये-  
पितरावन्वभवम्, स एव स्थाविरे प्रनप्तु ननुभवामीतिप्रति-  
संधानं न भवेत्, नहिवाल्यस्थाविरयोः शरीरयोर्मनागपि  
प्रत्यभिज्ञानगन्धः, येनैकत्वमध्यवसीयेत, तस्मात्येषुव्यावर्त-  
मानेषु यदनुवर्तते तत्तेभ्योः भिन्नम्, यथा कुमुमेभ्यः सूत्रम् ।  
तथा च देहातिरिक्तः, अहमर्थ सएवात्मेति । अनेन भामतीकार  
वाचस्पतिमिश्र वचनेन अनन्तकृष्णस्य सर्वेषिकुचोद्यानिरस्ताः;

---

भवन्ति, अद्वैतग्रन्थैनैवाद्वैतवादाः खण्डताः, अहमर्थात्मत्व-  
वादाश्वस्थापिताः भवन्ति । यतःस्पष्टमेव भामतीकाराः अहमर्थ-  
स्यदेहातिरिक्तत्वं तस्यात्मत्वश्च स्थापयन्ति । यदपि, अहमर्थ-  
स्यात्मत्वे, अहमर्थः, आत्मा, अहंग्रत्ययविषयत्वात्, इत्यनु-

माने शरीरेव्यभिचार उक्तस्तदप्यनुमानस्वरूपाङ्गान्त्वादसंग-  
तम्, तथाहि-अहमर्थः, आत्मा, अवाधिताहं प्रत्ययगोचर-  
त्वात्, इत्यनुमानशरीरं विशिष्टाद्वैताभिमतम्, तथा च न शरीरे  
व्यभिचारः शरीरे, अहंप्रत्ययगोरत्वंतु वाधितविषयमेवेति सर्व  
सिद्धम्, अतोऽहमर्थः, आर्नात्मा, अहंप्रत्ययविषयत्वात्,  
शरीरवदिति विरोधस्यापि नायसरः, अहंप्रत्ययविषयत्वमात्रस्य  
हेतुत्वाभावात्, अवाधितन्त्वविशिष्टाहंप्रतीतेहेतुत्वस्वीकारेण सर्व  
दोषपरिहारात् ।

फलेच्छावस्थायांप्रतीयमानाः सर्वप्याकाराः न फलानुभवा-  
वस्थायामपि प्रतीयन्त इति यदुक्तं तदप्यसंगतम्, फलेच्छाव-  
स्थायांप्रतीयमानानां सर्वेषामाकाराणांनिषेधे, आत्मानुभवस्थापि-  
निषेधं प्रसङ्गात्, तस्माद्विरुद्धाकाराणामेव फलानुभवावस्थायां-  
निषेधो ननु ग्रामाणिकाकाराणाम्, अहमर्थस्यग्रामाणिकात्मत्वे  
तद्विनाशेकथं न मोक्षशास्त्रस्यवैयर्थ्यं कथं च स्वविदाताययुद्धि-  
मान् प्रयतेत्, नहि ब्राह्मणोऽहंस्वर्गीस्यामितिच्छाजायते कस्य-  
चिदपि, अपित्यहं स्वर्गीस्यामित्येवेच्छाग्रामाणिकी शरीराति-  
रिक्तविवेकशालिनामेव कर्मणि ग्रहृत्तेः, पूर्वमीमांसायामपि शरी-  
रातिरिक्तात्मास्थापितः, मीमांसकः, तथाच कथं ब्रह्मणोऽहं-  
स्वर्गीस्यामिति कल्पनमपिस्युक्तिकम् । केवलं कल्पनामात्र  
मेवाद्वैतिनाम् ।

किञ्चि, गुरुकावपि प्रत्यगात्मा, अहमित्येव प्रकाशते, स्वस्मै  
प्रकाशमानत्वात्, योयः स्वस्मैप्रकाशते समर्थोऽहमित्येव प्रका-  
शते, यथा तथावभासमानत्वेनोभयसंसार्थात्मा, यः पुनरहमिति  
न चकास्ति नासौस्वस्मैप्रकाशते, यथा घटादिः, स्वस्मैप्रकाशते  
चायंमुक्तात्मातभादहमित्येव प्रकाशते, अनेनमुक्तावहमर्थप्रका-  
शोऽवाधित एव ।

किञ्चि, सकलेतरज्ञानविरोधिनः सच्छब्दग्रत्ययमात्रभाजः  
परस्य ब्रह्मणः, व्यवहारोप्यहंशब्देनैवात्मनः, तद्यथा—हन्ताह-  
मिमातिस्त्रोदेवता एकोऽहंहृस्यामिति, गीतायामपि—यस्मा-  
त्क्षरमतोतोऽहमक्षरादपिचोत्तमः, अहमात्मागूढाकेशः सर्वभूता-  
शयस्थितः, नत्वेवाहं जातुनायनंत्वेनेमेजनाधिपाः, अहंत्वामोक्ष-  
यिष्यामीति ।

ब्रह्मात्मभावापरोक्ष्यनिर्धूतनिरवशेषाविद्यानाम्, वाम-  
देवादीनामपि, तद्वैतत्पश्यन् ऋषिर्वामदेवः प्रतिपेदेऽहंमनुरभवं-  
सूर्योद्ध, अहमेकः प्रथममासं वर्तामित्व भविष्यामिन्चेति । सर्वत्र  
स्वरूपोपदेशेषु, अहमित्येवात्मोपदेशः, तमादहमित्येवात्मनः,  
स्वरूपं तत्र यद्यहमर्थ विनाश एवमोक्षस्तर्हि, अधिकार्यभावान्  
मोक्षशास्त्रस्याननुष्ठानलक्षणाग्रामाण्यं दुर्वारमेव ।

नहि ब्राह्मणोऽहंस्वर्गीस्यामितीच्छायामेव, अहमर्थ विनाशः  
स्वर्ग इतिज्ञातेसति कस्यापि प्रवृत्तिःस्वर्गफले । अतः फलेच्छा-  
वस्थायां नित्याकाराः फलानुभवावस्थायां ग्रतीयन्त एव—तथा

च युक्तमुक्तं श्रीभगवद्यामुनमुनिभिः—अहमर्थं विनाश्चेत् मोक्षं  
इत्यध्यवस्थति अपसर्पेदसौमोक्षकथाप्रस्तावगन्धतः । अतोऽह-  
मर्थं एवात्मा तस्य च विनाशं, अधिकार्यभावात् वैयर्थ्यमेव  
मोक्षशास्त्रमद्वैतिनामिति ।

यत्रत्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् तंत्रेनकं पश्येदिति श्रुत्याकल्पित-  
वन्धराहित्यस्वीकृत्य—स्वसम्बन्ध वियोगेतु ज्ञप्तिरेव न सिद्ध्य-  
तीत्यस्य निरसनमपि श्रुत्यर्थाज्ञाननिवन्धनम्—नहि कल्पित  
वन्धरादित्यं प्रतिपादयतीयं श्रुतिः, किन्तु, अवक्षात्मक नाना-  
त्वं निषेधमेव,

अन्यथा एकोऽहंवद्वृस्यामिति श्रुतिविरोधापत्तेः । नहि  
सुखापरोक्ष्यमात्रं पुरुषार्थः, परस्य मुखापरोक्ष्यमात्रं एव पुरुषार्थत्वा-  
दर्शनात् । अपितु सुखसम्बन्धमात्रमेव पुरुषार्थः । तथा च स्वस-  
म्बन्ध वियोगेतु ज्ञप्तिरेव न सिद्ध्यतीति सर्वीचीन एवन्यायः ।

( यदपि रक्षामणिः—६६—५० )

वामदेवादीनामहं भावानुवृत्तिस्तु, जीवनन्मुक्तत्वात् तेषामिन्द्रा-  
दीनामिव प्रारब्धशेषतयाऽनुवर्तमान एवाहं भावेऽहं कारोपद्वित चैतन्य-  
स्य सर्वतादात्म्यमादायोपत्तेः श्रीभाव्यकाराणां मतेहि शरीरवाच-  
कानां पदानां शरीरिपर्यन्तत्वमिति सिद्धान्तानुसारेणाहं पदार्थ-  
वामदेव विशिष्टपरत्रज्ञाणं पदार्थं पदार्थत्वे “मनुरभवम्” इत्युत्तमपुरुष-  
प्रयोगोनोपपत्ते, क्रियाया, अहमर्थांसमानाधिकरण्यात्, किञ्चाहमर्थ-  
स्यात्मत्वे—मुक्तः, अज्ञत्वसंसारित्वादिविशिष्टः, अहंप्रतीतिविपर्यत्वात्,  
जागरिकृदि जीवत्, इत्यनुमानेनाज्ञत्वं प्रसंगोपीति ॥

अत्रोच्यते—जीवन्मुक्तिवादेनस्यपक्षस्थापनंहि, अन्धस्यजात्यन्धेनयष्टिग्रदानमिव, यतः वेदानिमलोकममुच्च परित्यज्यात्मानमन्विच्छेत्, बुद्धेःक्षेमप्रापणम्, तच्छास्त्रैर्विप्रतिपिद्मम्, बुद्धेचेत्क्षेम प्रापणमिहैव न हुःखमुपलभेत् । एतेन परंव्याख्यातम्, इत्यादिभिः सद्वैभगवता, आपस्तम्बेनैवजीवन्मुक्तिः निरस्ता, किञ्च—तस्यतावदेवचिरंयावन्न विमोक्ष्येऽथसंपत्स्ये नहैवसशरीरस्यसतःप्रियाप्रिययोरपहतिरस्ति,

शरीरवावसन्तं न प्रियाप्रियेस्पृशतः, इत्यादिश्रुतिविरुद्धोपि जीवन्मुक्तिवादः । जीवनस्य शरीरादि सम्बन्धात्मकत्वेन मुक्तस्य च शरीरादिसम्बन्धरहितंत्वेन, जीवनस्यमुक्तस्यचंकन सङ्घावोहि तेजस्तिमिरवद्विरुद्धेव ॥ यतःशरीरसम्बन्ध एव ग्रन्थः, अशरीरत्वमेवमोक्षः ।

काचेयं जीवन्मुक्तिः, सशरीरस्यैवमोक्ष इतिचेत्, मातामेवन्धेतिवदसंगतार्थ्यचः, अथ सशरीरत्व प्रतिभासेवर्तमाने यस्यायंप्रतिभासो मिथ्येतिप्रत्ययस्तस्य सशरीरत्वंनिवृत्तिरिति, न, मिथ्येति प्रत्ययेन सशरीरत्वं निवृत्तचंत्कथं सशरीरस्यमुक्तिः, अजीवतांपिमुक्तिः, सशरीरत्वमिथ्याप्रतिभागनिवृत्तिरेवेत्यादिना निरस्ता च जीवन्मुक्तिः श्रीभाष्यकृता

तत्रादैतिनांमौनमेवस्वीकारलक्षणम्—

ग्रातदूपण्यादिपु विस्तरेण खण्डितश्चायंवादः श्रीवेदान्तदेशिकैः । अहंपदस्याहंकारोपहितं चैतन्यं परत्वेन ग्रमाणानां

समन्वयप्रतिपादनमप्यसत् , न ह हं पदस्य अहंकारोपहितचैतन्यं परत्वे किञ्चित्प्रमाणमुपलभ्यते केवलाश्रौतमेव कल्पनमद्वैतिनाम् ,

शरीरवाचकानां शब्दानां शरीरिपर्यवसानस्य सप्रामाणिकत्वेन तदंगाकर्तुषां श्रीभाष्यकात्तराणां मतानुयायित्वमेवाद्वैतिनां प्रकारान्तरेण ।

श्रीभाष्यमतेतु, वामदेवपदस्य वामदेव शरीरक परमात्म परत्वे शक्तयैव निर्वाह—यथा च शरीरवाचकानां शब्दानां शरीरिणिमुख्यव्युत्पत्तिस्तथास्वावसरेविवेचयिष्यते । अहंपदस्याहंकारोपहितचैतन्यपरत्वे अहंगच्छामीत्पुक्ते, अहंकारोपहितचैतन्यं गच्छामोति प्रयोगापत्तेऽच्च ।

अस्मच्छब्दाग्रयोज्यत्वपदग्रयोज्यत्वोभयाभाववती, अस्मदर्थतावच्छेदकावच्छिन्न मुख्यविशेष्यताविशिष्टायाग्रकारतात्तत्वयोजकधातूत्तरमुच्चम पुरुषः—

वै०, स्वनिरुपितत्व, स्वनिरुपितविपयतानिरुपितत्वान्यतरसम्बन्धेन, अस्मद्वृत्तम इत्यस्यार्थेन न मध्यमपुरुषानुपपत्तिरसम्भवेत, अद्वैतिनां नु मध्यमपुरुषानुपपत्तिस्तदवस्थैवेति ।

मुक्तः, अज्ञत्वसंसारित्वादिविशिष्टः, अहंग्रतोतिविपयत्वात् जागरिकादिजीववत् , इत्यनुमानोङ्गायनमप्यनुमानस्वरूपाङ्गाननिवन्धनम् , वाधाभावोप्यपेक्षितानुमानस्वरूपे, न पश्योमृत्युं पश्यति न रोगनोत दुःखताम् । सर्वह पश्यः पश्यति, सम्ब-

राङ्गभवति, इत्यादिभिरङ्गत्वसंसारित्वाद्यभावप्रतिपादक्षेः मोक्ष-  
शास्त्रैः, अज्ञत्वानुमानं वाधितमेव यथा वद्विरनुष्णः, द्रव्य-  
त्वादित्यनुमाने वह्वौ द्रव्यत्वस्यसन्वेषि, अनुष्णत्वविपरीतोण्ण-  
त्वग्राहकप्रत्यक्षवलाद्वाधस्तथैवात्राप्यहंप्रतीति विषयत्वेन मुक्त-  
अज्ञत्वादिग्राप्तत्वेषि परमाप्ततमुद्घास्त्रवलादपोद्यते, किञ्च न ज्ञ-  
ज्ञत्वसंसारित्वादिवांप्रत्यहंप्रतीतिहेतुत्वं किन्तु कर्मणएव, तथाच  
सोपाधिकमप्यनुमानम्,

अपि च, पार्थिवत्वलोहलेख्यत्वयोः भूयोसहचारदर्शनेषि  
वज्रमणौव्यभिचार दर्शनेन न साहचर्यमात्रव्याप्ति प्रयोज-  
कम्। तथाचाहं प्रतीतिविषयत्वंस्य, अज्ञत्वस्यसंसारित्वादि-  
भिसह साहचर्य दर्शनेषि तन्मात्रस्यव्याप्ति प्रयोजकत्वाभावे  
कथं मुक्तः, अज्ञत्वसंसारित्वादि विशिष्ट इत्यनुमानसंभवः।

वेदाहं समतीतानि, अहंकृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलय-  
स्तथा इत्यादिभिर्नित्यमुक्तेष्वीश्वरेषु, अहंपदाथौल्लेखेनैवव्यव-  
हारदर्शनेन तादृशानुमानेव्यभिचारापि।

किञ्च, मुक्तः, अज्ञत्वसंसारित्वादिविरहितः कर्मनिवृत्ति-  
पूर्वकस्वरूपाविभावत्यात्, यन्त्वयं तन्नंवम्

एवंशतदोपर्जरितानुमानोऽन्नावनेन कथमद्वैतिनां समी-  
हितार्थसिद्धिः कथं च परमद्वैदिक श्रीभाष्यसिद्धान्तनिराधः,  
तस्मादहमर्थएवात्माज्ञाता च, श्रुतिस्मृतिसूत्र प्रमाणादिसम्मतः,  
ज्ञोऽतएव, इत्यादिभिः सूत्रैः वादरायणानाम्येःस्पष्टीकृतश्च।

अनुभूतेरात्मत्ववादस्तु न केवलं श्रुतिस्मृतिसूत्रादिविरुद्धः  
किन्तु—

अनुभूतिः पराची, अहमर्थव्यतिरिक्तत्वात्, घटवत्,  
अनुभूतिः अनात्मा अहमर्थव्यतिरिक्तत्वात् घटवत्,  
इत्याद्यनुमानविरुद्धः, अहंजानामीत्यादि प्रत्यक्षप्रतीति विरुद्धश्च,  
अहमर्थस्य च, अहमर्थः, स्वर्धमभूतप्रकाश निरपेक्षसिद्धिः,  
प्रकाशधर्मकत्वात्, दीपवत्। तथा च अहमर्थ एवात्मा स्वयं  
प्रकाशत्वादिति वदन्ति ॥

( अत्र वेदान्तरक्षामणिः—५७—पृ० )

अहमर्थोऽनात्मास्वप्रकाशत्वान्, धर्मभूतज्ञानवत्, सुखवच  
संविदात्मा, स्वप्रकाशत्वात्, यन्नैवं तन्नैवम्। तच स्वप्रकाशत्वमहैत्य-  
भिमतम्, स्वेतरचिदनपेक्षप्रकाशत्वमेव नतुस्वसत्ताप्रयुक्तप्रकाशत्वरूपं  
श्रीभाष्यकलिपतं येनदीपादिप्वनैकान्त्यादिक्षांस्यात् श्रीभाष्यकारैस्त्व-  
नुकोपालम्भनं कुतमिति ॥

( अत्र श्रीभाष्यानुयायिनः )

स्वप्रकाशत्वहेतुकमहमर्थानात्मत्वसाधकानुमानं यदुक्तं तत्र  
हेतुभूतस्वप्रकाशत्वं किंरूपमितिविवेचनोयम्, किंस्वस्मैस्वयं-  
प्रकाशत्वम्, परस्मैभासमानत्वं वा, अद्वैतभिमतं स्वेतरचिदन-  
पेक्षप्रकाशत्वरूपं वेतिषुच्छामः, न तावदाद्यः, तस्यपक्षेसत्वेषि  
द्यान्तेतदभावात्,

नहिस्वस्मैभासतेसुखादिकमपितु परस्मै भासत इति सर्व-

साक्षिकम्, नापि द्वितीयः, तस्य दृष्टान्तसाधारणत्वेषि पक्षे ऽसत्वात्, नापि त्रीयः, तस्य पक्षेकथं चित्तसम्भवेऽपि सपक्षे ऽभावात्, अतः पक्षसपक्षानुगतस्य प्रकाशत्वविहरात्, कथं विद्यधिविद्युधगोप्या-मेतादशानुमानोऽन्नावनम्। अहं जानामोत्यादि ग्रत्यक्षप्रतीत्या वाधोऽपितादशानुमाने 'आत्मन्येष न दोषाय शब्दोऽहर्मिति यो द्विजः, इति शास्त्रवाधोपिदुर्वार एव।

स्वप्रकाशत्वहेतुकं संविदात्मत्वानुमानं व्यतिरेकि दृष्टान्ते न यदुक्तं तत्तु व्यतिरेकिप्रमाणमनभ्युपगच्छतामस्माकं समक्षे न तिष्ठतीति, व्यतिरेकिभंगः, वहृधास्मदाचार्यः कृतः, तच्च-मुक्ताकलाप, वेदान्तवादावली, प्रभृतिपुस्पन्दोऽयमर्थः। अन्व-यितु, अद्वैतिनानास्त्येव, एकदेशिमते नैव स्वार्थसिद्धिस्तेपाम्।

दीपसुखादिषु व्यभिचारवारकतया स्वेतरचिदनपेक्ष प्रका-शत्वरूपं स्वप्रकाशत्वं, यदुक्तं तदपिनोपपद्यते, अद्वैतसिद्धान्ते-अनुभृत्यतिरिक्तचितोऽस्तीकारात्, तथाहि यदि स्वपदेनानु-भूते ग्रहणं तर्हितदितर चितोऽप्रसिद्ध्यातदनपेक्ष प्रकाशत्वं मुतरा-मसिद्धम्,

अद्वैतसिद्धिकारप्रभृतिभिरपि दृश्यत्वलक्षणं विचारे चिद-न्तरचिदग्रसिद्धिमाशंक्यलक्षणान्तरमेव कृतम्, तदपि निरस्तं वादावलीकारै आनन्दाल्वारैः, तथाहि—अस्वप्रकाशत्वमेव दृश्यत्वम्, स्वप्रकाशत्वश्च स्वान्यचिदनपेक्षापरोक्षकत्वम्, चिद-शनिष्टसापरोक्षत्वस्य स्वान्याविद्यापेक्षत्वाचिदिति विशेष्यां पादा-

नम् , आनन्दांशस्यच स्वान्यचिदंशाधीनापरोक्षतांकृत्यान्नस्य-  
प्रकाशकत्वम् न च चिदंशेष्युपलक्षणस्यासम्भवः , स्वान्यचिदग्रसि-  
द्धेरितिवाच्यम् , स्वान्यत्वाभावविशिष्टास्वनिष्ठापरोक्षत्वापेक्ष-  
णीयाचिद्यस्य तत्त्वं—स्वप्रकाशत्वमित्यद्वैतिनः ,

तदप्यसंगतम् , शुद्धगतानन्दांशस्यास्यप्रकाशत्वे तत्रव्यभि-  
चारस्यदुर्बारत्वात् । तस्यमिथ्यात्वे च मोक्षे आनन्दावासिवोधक  
श्रुतेरनुपत्तेः । मोक्षे आनन्दावाप्तिवोधक श्रुतीनामनावृता-  
नन्दव्यमथोनत्वानन्दसम्बन्धः , अभेदे सम्बन्धानुपपत्तेरितिभव-  
त्वौकृत्वात् ।

नचेत्यादिकमपि न युक्तम् , चिदंशस्यस्वपदेनोपादाने  
स्वान्यस्याजीवचित्तः प्रसिद्धत्वेन अप्रसिद्धविरहात् ,

किञ्च अपरोक्षतायाः प्रत्यक्षात्मकान्तःकरणवृत्तिविपयत्व-  
रूपत्वेविषयतासम्बन्धेन अर्थसम्बद्धवृत्तिरूपत्वेवास्वान्यचिदग्रयो-  
ज्यापरोक्षत्वाप्रसिद्धः , स्वपदेन शुद्धस्योपादाने तद्विषयकशब्द-  
जन्यापरोक्षवृत्तेरपिस्वान्यजीवचित्तयोजयत्वेन तदग्रयोजयत्वा-  
भावात् , विस्तरस्तुन्यायमास्करे दृष्टव्यः तथा च चिदन्तर-  
चिदग्रसिद्ध्या अनन्तकृष्णोक्तस्वप्रकाशत्वं लक्षणमद्वैतरोत्या-  
प्यसंगतम् , केवलधूर्णीप्रक्षेपणमात्रमेवानन्तकृष्णस्य यतः ,  
अद्वैतसिद्धान्तविपरीतमपिवदन्तिते ,

तथा च तादृशलक्षणस्याभावे दीपमुखादिपु व्यभिचारस्य  
तादृशस्थेन तादृशानुमानस्यपुनरपि घटकुर्णीप्रभातायितमिति ।

अनुभूतिः, अनात्मा, अहमर्थव्यतिरिक्तत्वात् घटवदित्य-  
नेन सत्प्रतिपक्षोपि, व्यतिरेक्यपेक्षया अन्ययिनः प्रवलत्वात् ।  
ज्ञानंमेजातम्, ज्ञानंमेनष्टमितिग्रतीत्यास्वेतरचिदनपेक्ष ग्रकाशत्वं  
संविद्यसिद्धमेव ।

अतोहमर्थः ज्ञाता, अणुस्वरूपः, स्वधर्मभूतज्ञानेन सर्वान्  
अर्थान् ग्रकाशयति स्वयं च ग्रकाशान्तर निरपेक्षः । दीपादिवत्,  
यथा दीपः स्वप्रभया सर्वान् अर्थान् ग्रकाशयन्नपि स्वयं ग्रका-  
शान्तर निरपेक्षः ग्रकाशस्वरूपः तद्वदेवेति ।

एतेन—६१—पृ०—इदमत्रालोचनीयम् यद्, अणोरात्मनः साव-  
यवं धर्मभूतं च ज्ञानं द्रव्यरूपं कथं धर्मः नहि निरवयवस्यस्याभाविको  
धर्मस्तदकार्यैः सावयवः कुत्रापि हश्यते धर्मभूतज्ञानस्यापि निरवयवत्वे  
तु संकोचविकाशायोगः । इति रक्षामणिचोद्यमार्पि निरस्तम्,

निरवयवस्यात्मनः निरवयवधर्मभूतज्ञानमेव धर्मः, श्रीभा-  
व्यकाराणम्, नच निरवयवस्य संकोच विकाशयोग इति-  
वाच्यम्, निरवयस्य संकोचविकाशनिपेधक प्रमाणाभावात् ।  
संकोच विकाशस्योपलभ्यमानत्वादेव न संकोच विकाशे प्रमा-  
णापेक्षेति ॥

( अथ ब्रह्ममिथ्यात्मानुमान विचारः )

( वेदान्तरक्षामणिः—७६—७७—पृ० )

ब्रह्म, मिथ्या, अविद्यावत्सम्बन्धज्ञानविपर्यत्वात्, प्रपञ्चवत् ।  
ब्रह्ममिथ्याज्ञानविपर्यत्वात्, प्रपञ्चवत् । ब्रह्म, मिथ्या, असत्यहेतुजन्य-

ज्ञानविषयत्वात् , प्रपञ्चवदेवेति, इति श्रीभाष्यकृता यदद्वैतमतं दूषितम्  
तदद्वैतसिद्धान्तविरुद्धमेवेति-- नहि शुद्धं ग्रहाविद्यायदुत्पन्नज्ञानविषयः;  
 अखण्डाकारवृत्तिक्षण एवाविद्याया नष्टवेनाविद्यावदुत्पन्नज्ञानविषय-  
 यत्वस्योपद्वितेऽप्यसंभवेकाकथा शुद्धग्रहणोऽविद्यावदुत्पन्नज्ञानविषयत्वे  
 क्षयाच प्रथमानुमाने हेत्वसिद्धिः, एवमभिद्याभूतशशशृङ्गादीनाम-  
 विद्यावदुत्पन्नज्ञानविषयत्वेन तत्र व्यभिचारः; यदि ज्ञानाज्ञानयोः समा-  
 नविषयकत्वं नियमात् स्वविषयाविद्यावदुत्पन्नज्ञानविषयत्वमेव हेतुतया  
 विवक्ष्यते, शशशृङ्गादिविषयत्वज्ञानमप्रसिद्धमिति न तत्र व्यभिचार  
 प्रसक्तिरिति मन्यते तहिं—आश्रयत्वविषयत्वभागिनीनिर्विभाग-  
 चितिरंव केवलेति वचनानुसारेण प्रपञ्चस्याप्यज्ञानविषयत्वाभावेन  
 स्वविषयाज्ञानवदुत्पन्नज्ञानविषयत्वं न हृष्टान्तं साधारणम् , इति  
 हृष्टान्ते हेत्वसिद्धिः ॥

वस्तुतत्त्वं प्रपञ्चमिद्यात्मे वाध्यत्वमेव तन्त्रम् न त्वविद्यावदुत्पन्न-  
 ज्ञानविषयत्वमित्यप्रयोजकत्वशंकापि दुरपहृवेद । किञ्च ज्ञान-  
 विषयत्वपदेन किं केवलवृत्तिविषयत्वं मन्यते— उत्थृत्यवच्छिन्नचैतन्य-  
 विषयत्वम् , अथवा चैतन्यमात्रविषयत्वम् , तत्राये तुच्छेव्यभिचारः;  
 द्वितीय तृतीययोः पक्षेऽसिद्धिः, चैतन्यस्यवृत्तिमात्रविषयत्वान् . चैत-  
 न्यस्यचैतन्यविषयत्वाभावाच । एतेन-द्वितीयोपि हेतुव्याख्यात , ग्रहणो  
 ज्ञानरूपत्वेन ज्ञानविषयत्वानज्ञीकारेण प्रपञ्चस्याज्ञानाविषयस्य वृत्ति-  
 विषयत्वानज्ञीकारेण च पक्षहृष्टान्तयोर्हेत्वसिद्धेः, अप्रयोजकत्वात् ,  
 शशशृङ्गादी व्यभिचारात् , वाध्यत्वेन सोपाधिकत्वात् , ग्रह , न  
 मिद्या, अविद्यापरिणामत्वाभावात् , इति सत्प्रतिपक्षात् “सत्यंज्ञान-  
 मिति” श्रुतिवाधितत्वात् सर्वं पु हेतुपु विषयत्वेनैव मिद्यात्वनिर्वाहे  
 व्यर्थविशेषणतापि मिद्यात्वं च—स्व द्यमानाधिकरणात्यन्ताभाव  
 प्रतियागित्वम् , ज्ञाननिवर्त्यत्यम् , प्रतिपन्नोपाधौत्रैकालिक निषेध-  
 प्रतियोगित्वम् , सदूसद्रिवलक्षणत्वादिरूपमित्यद्वैतिनः ॥

( अत्र श्रीभाष्यानुयायिनः )

सर्वस्य सत्यत्वेनाङ्गोकर्तुणां विशिष्टाद्वैतिनां समक्षे हेतु-  
दृष्टान्तानामनुज्ञीयनेन न कथंचिदपि प्रपञ्च मिथ्यात्वानुमान  
संभवः, श्रीभाष्यकारैः प्रदर्शितानि ब्रह्ममिथ्यात्वानुमानान्यद्वैत-  
सिद्धान्तदिशैवेति,,

‘ब्रह्मणोऽनलुभूतिस्त्वं तदुत्तयैव प्रसज्यते’ इत्यनेन ग्रन्थेन,  
तत्राद्वैतिपुसन्ति केचन विवरणकाराः केचनभामतीकाराः, अन्ये-  
तदनुयायिनश्चेति । तत्र भामतीकाराः शुद्धस्य ब्रह्मणः जिज्ञा-  
स्यत्वं ज्ञानविषयत्वं च नाभिमन्यन्ते, किन्तु पहितस्यैवब्रह्मणः  
ज्ञानविषयत्वं जिज्ञास्यत्वं चेति वदन्ति ।

तत्र विवरणकारा एव भामतीकारसिद्धान्ताद्विरस्य, शुद्ध-  
स्यैवब्रह्मणो ज्ञानविषयत्वं जिज्ञास्यत्वं च स्थापयन्ति, तथाहि  
यदि शुद्धं ब्रह्म न ज्ञानगोचरं तर्हि आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः  
श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः,

‘ब्रह्मवेद ब्रह्मैव भवति सयोहैवै तत्परमं ब्रह्मवेद’ अथातो  
ब्रह्मजिज्ञासा, जन्माद्यस्य यतः, तत्त्वसमन्वयात्, इत्यादि श्रुति-  
सूत्राणां कागतिः । ब्रह्मणोज्ञानविषयत्वेन प्रतिपादकानां श्रुति-  
सूत्राणां वैयर्थ्यमपरिहार्यमेव, वेदान्तज्ञास्यस्याशुद्धब्रह्मविषयकत्वे  
भगवतः वादरायणाचार्यस्य सर्वोपिविचारः पंकानुलेपनप्राय  
एव,

‘सयोहवै तत्परमं ब्रह्मवेदे’ इयं श्रुतिः स्पष्टमेव शुद्धस्य  
 ब्रह्मणो वेद्यत्वं वदति, यतोऽद्वैतिनां परत्वं हि शुद्धतामात्ररूपत्वमेव,  
नहि विशिष्टाद्वैतवादिन इव ज्ञानशक्तयादिभिः सर्वोत्कृष्टत्वं  
ब्रह्मणः परत्वमिति मृपावादिनोऽभ्युपगच्छन्ति, तस्याप्यशुद्ध-  
कोटि निविष्टतया निर्वर्तनीयान्तर्गतस्य निर्वर्तकज्ञानविषयत्वा-  
सम्भवात्। आत्मा वा अरे द्रष्टव्य इत्यादौ, उपहितस्यैव-  
दर्शन विषयत्वे तादृशज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वानुपपत्तिरपि, उप-  
हित विषयकस्यापि मोक्षप्रयोजकत्वे, अहमज्ञ इत्यादि ज्ञान-  
स्यापि तथात्वापत्तिः, शुद्धस्यावेद्यत्वे, भिद्यते हृदयग्रन्थिश्लिघ्नन्ते  
सर्वसंशयाः। क्षीयन्तेचास्यकर्मणि तस्मिन् दृष्टे परावरे। इति  
श्रुतिं विरोधापत्तेऽनेति तस्मादुपहितस्य जिज्ञास्यत्वं वदन्तो-  
भामतीकाराः श्रुतिविरोधादेवपरास्ताः,

शुद्धमेव ब्रह्मज्ञास्यं ज्ञानविषयश्चेति विवरणकाराः स-  
 म्यग्रदन्ति। ब्रह्ममिथ्यात्वानुमानानि विवरणमताभि प्राय-  
 कानि। यत्स्तन्मते ब्रह्मणो ज्ञानविषयत्वमस्त्येव,

ब्रह्म, मिथ्या, अविद्यावत्सम्बन्धज्ञानविषयत्वात्, इत्यनु-  
 माने, ज्ञानविषयत्वमेव हेतुः, विशेषणन्तु दुष्टमूलत्वज्ञापनार्थम्  
 यथा वाच्यत्वं मिथ्यात्य प्रयोजकम्, तथैव दुष्टमूलत्वमपीत्ये-  
 तदर्थकृतया सार्थकम्, यथा सकलेतरकाचादिरहित पुरुणान्त-  
 रागो च उरगिरिगुहासुवस्तस्तमिरिकजनस्याज्ञातस्वतिमिरस्य सर्व-

स्थितिमिरदांपाविशेषेण द्विचन्द्रज्ञानमविशिष्टं जायते तत्र याधक  
ग्रत्ययाभावेपि दोषमूलत्वादेव द्विचन्द्रज्ञानं मिश्येव तद्देवेति,

तथा च—नहि शुद्धं ब्रह्मविद्यावदुत्पन्नज्ञानं विषयः, अखण्डाकारवृत्तिक्षणं एवाविद्याया नप्त्वेनाविद्यावदुत्पन्नज्ञानं-  
विषयत्वस्योपहितेऽप्यसंभवेकाकथा शुद्धब्रह्मणोऽविद्यावदुत्पन्न  
ज्ञानविषयत्वे, अतः प्रथमानुमाने हेत्वसिद्धिरिति यदुक्तं तन्नि-  
रस्तम्, ज्ञानविषयत्वमात्रस्यैवहेतुत्वं वर्णनेन प्रथमानुमानेहेत्व-  
सिद्धेरभावात् । किञ्चास्तुनामपूर्णग्रंथापि न हेत्वसिद्धिः.

तत्र हेतौसामकालिकत्वस्याविवक्षणात् । वयन्तु पश्यामः, विव-  
क्षणेपि सामक्षालिकत्वे ग्रागभावस्यु प्रतियोगिनायाकामित्र  
अविद्याया अपि, अखण्डाकारवृत्त्यासह । प्रथमक्षणोऽद्वैताभिमत  
स्थिति सङ्घावेन न किञ्चिद्दूषणमिति ।

तत्र च ज्ञानविषयत्वहेतुघटकं ज्ञानपदेन—विकल्पं व्याख्यत-  
धीत्वरूपं अमग्रमान्यतरीयज्ञानत्वं वा गृह्णते तथा च न शश-  
श्रूज्ञादौ व्यभिचारः ‘शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्पः’  
इति पातङ्गलसूत्रेण विकल्पात्मकज्ञानमेव शशश्रूज्ञादिज्ञानं नतु  
धीत्वरूपं, नतु अमग्रमान्यतरीयत्वं कथिदभ्युपैति । एतेन यदि  
ज्ञानाज्ञानयोः समानं विषयकत्वनियमात् स्वविषयाविद्यावदु-  
त्पन्नज्ञानं विषयत्वमेव हेतुतया विवक्ष्यते, शशश्रूज्ञादि-  
विषयत्वज्ञानमप्रसिद्धमिति न तत्र व्यभिचारप्रसक्ति-  
रिति मन्यते तर्हि, आश्रयत्वं विषयत्वं भागिनीति वृचनानु-

सारेण प्रपञ्चस्याप्यज्ञानविपयत्वा भावेन इष्टान्ते हेत्वसिद्धिरिति,  
निरर्थककल्पनाप्यद्वैतिनामृत्मूलिता ।

ज्ञानपदेन विकल्पव्यावृत्तधीत्वरूपज्ञानमेवाभिप्रेतं मिथ्या-  
त्वानुमाने तथा च नामिथ्याभूतालीकादौ व्यभिचार प्रसक्तिः ।  
अमप्रमान्यतरीयज्ञानविपययोः, धीत्वरूपज्ञानविपययोर्वा समसत्ता-  
कत्वनियम स्वीकारेण, ‘नायं नियमः ज्ञानतद्विपययोः समसत्ता-  
कत्वमिति’,

अलीकादौव्यभिचारात्, यदि विपयो द्विविधः फल-  
व्याप्योद्युक्तिव्याप्यश्चेत्यादिना-७५-पुष्टेऽनन्तकृष्णोक्तमपि नि-  
रस्तम् । यतो नहि केवलयोर्ज्ञान तद्विपययोःसमसत्ताकत्व  
नियम, द्वैतिनोविशिष्टाद्वैतिनश्च वदन्ति किन्तु अमप्रमान्य-  
तरीयज्ञानतद्विपययोः धीत्वरूपज्ञानतद्विपययोर्वा समपत्ताकत्व-  
नियमम् ।

मिथ्यगत्वंप्रति यथावाध्यत्वं प्रयोजकम् तथैव दुष्टमूलत्व-  
मपि, दोपोशयथार्थज्ञानहेतुः, तिरश्चां यावज्जीवं वाधोदया-  
भावेषि संसर्गरूपदोपमूलत्वादेवदेहात्मधीमिथ्याविपया, सकले-  
तरकाचादिरहितपुरुषान्तरा गोचरगिरिगुहासु चसतस्तैमिरिक  
जनस्याज्ञातस्यतिमिरस्य सर्वस्य तिमिर दोपाविशेषेण द्विचन्द्र-  
ज्ञानमविशिष्टं जायते न तत्र वाधक प्रत्ययोर्मतीति तत्र दोप-  
मूलत्वादेव वाधक प्रत्ययः, अतांमिथ्यात्वंप्रति तुणारणिमणि-  
न्यायेन प्रत्येकमेव कारणम् । तथा च प्रपञ्चमिथ्यात्वे वाध्यत्व-

मेवतन्त्रं न त्वं विद्यावदुत्पन्नज्ञानविपयत्वमित्यप्रयोजकत्वं शङ्कापि  
दुरपहचैवेत्युक्तिरपि परास्ता । नहि घटे पटाभावमात्रेण पटस्य-  
मिथ्यात्वमभ्युपगच्छन्त्यद्वैतिनोपि, किन्तु तत्र ग्रतीयमानत्वे-  
सति त्रैकालिक निपेध प्रतियोगित्वस्यैव ग्रतीतिश्च दोषवशादेवेति,

वाध्यत्वस्यैव मिथ्यात्ववर्णने-विमतं, मिथ्या, दृश्यत्वात्, जडत्वात्, परिच्छिन्नत्वात्, इत्यादिहेतुभिः प्रपञ्चस्यमिथ्यात्वं  
वर्णनमद्वैतसिद्धिकारणांवैयर्थ्यमेवस्यात् यतः दृश्यत्वस्य मिथ्यात्वं  
वदन्ति, दृश्यत्वश्च ज्ञानविपयत्वमेव, तथा च प्रपञ्चो, मिथ्या,  
ज्ञानविपयत्वात् शुक्तिरूप्यवदित्यद्वैतसिद्धिकारानुमानेज्ञानविप-  
यत्वमस्तु मिथ्यात्वं मास्तु, इत्यप्रयोजकत्वं शंकायां किमुचरमद्वै-  
तिनामिति विभावय—अद्वैतानुमानानि गहन्धानिरस्यन्ति  
विशिष्टाद्वैतिनः अद्वैतानुमानान्यद्वैतदिशैव विचार्यतेऽधुना  
तथा च नाप्रयोजकत्वं शंकावकाशः ।

विकल्पव्यावृत्तधीत्वरूपज्ञान विशेषं तात्पर्यं वर्णनेन-  
ज्ञानविपयत्वपदेन किं केवलवृत्तिं विपयत्वं मन्यते, उत-वृत्त्यव-  
च्छिन्नचैतन्यं विपयत्वम्, अथवा चैतन्यमात्रविपयत्वम्, तत्राद्ये, तुच्छे व्यभिचारः, द्वितीय तृतीययोः पक्षेऽसिद्धि-  
रित्यादि पाण्डित्यप्रख्यायनायानन्तकृष्णोदीरितकपोलकलिपनापि  
निरस्ता भवति—तादशलक्षणे न च कुत्रापि व्यभिचारप्रसक्तिः—  
एतेन द्वितीयतृतीयानुमानमपि व्याख्यातप्रायम्, यतः सर्वत्र  
ज्ञानविपयत्वघटकज्ञानपदेन विकल्पव्यावृत्तधीत्वरूपज्ञानविशेष-

पस्य अमग्रमान्यतरीयज्ञानस्यत्रा ग्रहणेन सर्वदोप परिहारात् ,  
 विवरणमताभिप्रायकानुमानस्य सङ्घाव वर्णनेन—ब्रह्मणोज्ञानरूप-  
 त्वेन ज्ञानविपयत्वाभावेन पक्षासिद्धिशंकापि निरस्ताभवति,  
 विवरणमतेज्ञानस्वरूपस्यब्रह्मणोज्ञानविपयत्वाङ्गीकारात् , भावती  
मतं तु पूर्वमेव निरस्तम् , न तन्मतेन शंकोत्थानमपियुक्तम् । तथा  
 च—ब्रह्म, मिथ्या, अविद्यावत्सम्बन्धज्ञानविपयत्वात्, प्रपञ्चवत्  
 ब्रह्म, मिथ्या, ज्ञानविपयत्वात् प्रपञ्चवत्, ब्रह्म मिथ्या,  
 असत्यहेतुजन्यज्ञानविपयत्वात् इति त्रिष्वप्यनुमानेषु न किञ्चि-  
 दप्यद्वैतिनांसन्देहास्पदमवशिष्टमस्तोति । असत्यात्सत्योत्पच्चिस्तु  
 कथामात्रमेवाद्वैतिनामितितु श्रीभाष्यावलोकनेनैव सर्व विदितं  
 भविष्यतीत्यग्रासंगिक विचारेण विरम्यते ।

यदपि ब्रह्म न, मिथ्या, अविद्यापरिणामत्वाभावात् , सत्यं  
 ज्ञानमितिश्रुतिवाधितत्वाच्चेत्युक्तं तदपि निर्मलम्—केवलहेतु  
 साध्यप्रयोगमात्रंणानुमानस्वरूपसिद्ध्यमावात् ।

तथाहि यत्र अविद्या परिणामत्वाभावस्तत्र मिथ्या-  
 त्वाभाव इतिव्याप्तौ न हप्टान्त सम्भवोऽद्वैतसिद्धान्ते  
 तन्मते ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य कृत्स्नस्य मिथ्यात्वात् अन्ययव्याप्ति-  
 स्तुत्रिकालवाधितात्र, ब्रह्मणः मन्दिग्यत्वेनव्यतिरेकिष्यासिरपि  
 दुर्वारेव, पक्षस्यहप्टान्तकोटावन्तर्भावस्य तार्किकसिद्धान्तविरु-  
द्धत्वात् , अविद्यापरिणामत्वस्यमिथ्यात्वप्रयोजकत्वे श्रुतिसूत्रादि  
 प्रामाण्यभावाच्च,

अविद्यापरिणामत्वाभावोऽस्तु मिथ्यात्वाभावोमास्तु, इत्य-  
प्रयोजकत्वशंकापिदुरपहृवैवेति । सत्यंज्ञानमिति श्रुतिप्रदर्शन  
मप्यनुमानासामर्थ्यसूचकम्, ब्रह्मणोमिथ्यात्वसाधने माध्यमिक  
एव प्रवृत्त इत्यवगम्यताम् । नहि तत्र श्रुति प्रामाण्योपस्थापनेन  
स्वार्थसिद्धिः, प्रातीतिकादि सत्यत्व स्वीकारेपि श्रुतिप्रामाण्यो-  
पपत्तेः । भवद्विरपि—१०८-४०—सगुणत्वं ब्रह्मणो वौधयन्ति  
सगुणात्मयानि ननु तेपां परमार्थिकत्वमपीत्युच्यते । यदि वेदे  
अद्वावतां भवतामीदृशं प्रच्छबत्वं तर्हि किमुतमाध्यमिकानाम्—  
नहिपरमार्थ सत्यत्वं वदन्ति श्रुतयः किन्तु संत्यत्वमात्रमेव  
तथा च प्रातीतिकसत्यत्वेनाप्युपपत्तौकथं वाधप्रदर्शनमिति—

तथाचाद्वैतसिद्धान्तेन ब्रह्मणोमिथ्यात्वश्रुतिपादनपरः श्री-  
भाष्यानुमानप्रयोगः, समीचीन एवेति सर्वं चतुरस्त्रिमिति ॥

उक्थकृद्विषयकुद्धिः, सप्तविधानुपपत्तिभिः—आश्रया-  
नुपपत्तिः—तिरोधानानुपपत्तिः—स्वरूपानुपपत्तिः—अनिर्वचनीयत्वा-  
नुपपत्तिः—निवर्तकानुपपत्तिः—निवृत्यनुपपत्तिरित्यादिभिरद्वैतम-  
तंदूषितम् । तत्राश्रयानुपपत्तिविचारे,

साहि किमाश्रित्यभ्रमंजनयतीतिवक्तव्यं, न तावज्जीवमा-  
श्रित्य, अविद्यापरिकल्पितत्वाज्जीवभावस्य । नापि ब्रह्माश्रित्य,  
तस्य स्वयंप्रकाशज्ञानरूपत्वेनाविद्याविरोधित्वात्, साहिज्ञान-  
वाध्याभिमता ।

ज्ञान रूपं परंब्रह्म तन्निवर्त्य मृष्पात्मकम् ।  
 अज्ञानंचेत्तिरस्तुर्यात्कः प्रभुत्तन्निवर्तने ॥  
 ज्ञानं ब्रह्मेति चेज्ञानमज्ञानस्य निवर्तकम् ।  
 ब्रह्मवत्तप्रकाशत्वान्दपिद्यनिवर्तकम् ॥  
 ज्ञानं ब्रह्मेति विज्ञानमस्ति चेत्स्यात्प्रमेयता ।  
 ब्रह्मणोऽननुभूतित्वदुत्तर्यैव प्रसज्यते ॥

इत्यादिभिः, ब्रह्माश्रयत्वपक्षं जीवाश्रयत्वपक्षं च निरस्य  
 ब्रह्माश्रयत्वनिराशपरं श्रीभगवन्नाथमुनिसम्मर्ति ग्रमाणयन्ति  
 श्रीभाष्यकारस्वामिपादाः । तंत्राद्वैतिनां किं समाधानमिति प्रथमं  
 विविच्य समाधोयते ॥ स्मार्तभिरिति ।

( तत्र वेदान्तरक्षामणिः—१८७—१८८ पृ० )

आवरणशक्तिविशिष्टं भावरूपमनिवर्चनीयं किञ्चिदेवाज्ञानं नाम ।  
 अस्य चाहमज्ञा इतिप्रतीत्यनुसारेण जीवाश्रयत्वमेव जोव ईशो विशुद्धा  
 चित् तथा जीवेशयोर्भिर्दा । अविद्या तच्चितोर्योगः पडस्मोकमनाद्यः  
 इत्यविद्यायाइव तदुपहितजीवस्याप्यनादित्वात् , नान्योन्याश्रय इति  
 ब्रह्मसिद्ध्यादौप्यकम् ।

‘ब्रह्माश्रयत्वेषिस्वरूपभूतज्ञानस्यानिवर्तकत्वेन वृत्त्यवच्छिन्नचैत-  
 न्यस्य वृत्तेवां अविद्यानिवर्तकत्वस्याद्वैताभिमतत्वेन, तद्विरोधित्वेन  
 स्वप्रकाशचैतन्यस्वरूपस्य ब्रह्मणोज्ञानविरोधित्वस्याद्वैतिभिरनङ्गीकारण  
 “स्वप्रकाशचैतन्यस्वरूपत्वेनाविद्याविरोधित्वादि” ल्यस्यानुकोपालमभ-  
 नत्वात् । एतेन-ज्ञानरूपं परं ब्रह्म तन्निवर्त्यमृष्पात्मकम् । इति समाहि-  
 तम्, वृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यस्यवृत्तिमात्रस्य वाऽज्ञाननिवर्तनप्रभुत्वात् ।

तथा चाहं ब्रह्मास्मीत्यखण्डाकारवृत्तिरेवाज्ञाननिवर्तिका नतु ब्रह्मरूप-  
मेवज्ञानं तन्निवर्तेकम् एतेनज्ञानब्रह्मेति चेदज्ञानमज्ञानस्य निवर्तक  
मित्यपि परास्तम्, वृत्तिरूपस्यज्ञानस्याज्ञाननिवर्तनमात्रोपक्षीणस्य  
ब्रह्मप्रकाशत्वाभावेन ब्रह्मतुल्यत्वाभावाच्चेत्यनन्तकृणस्याद्वैतिनां वा  
समाधानमिति ॥

(अत्र श्रीभाष्यानुयायिनः )

तत्र प्रथमं जीवज्ञानपक्षमेव विचार्यं निरस्यते, जीव-  
ज्ञानवादे 'आश्रयत्वं विषयत्वमागिनी निर्विभागचितिरेव  
केवला । पूर्वं सिद्धतमसोहि पश्चिमोनाश्रयो भवति नापि  
गोचरः' इति जीवज्ञाननिषेधकाद्वैताचार्यवचनं विरोधः प्राथ-  
मिकः । जीवस्यानादित्वेषि, अद्विद्याकल्पितत्वस्याद्वैतिभिः,  
स्वीकारेण कल्पितापेक्षयाकल्पकस्य पूर्वभावित्वावश्यम्भावेन-  
अविद्याया आश्रयः क इति जिज्ञासायां जीवस्य वक्तव्यत्वे सति,  
जीवसिद्धावविद्यासिद्धिः, अविद्यासिद्धौ जीवसिद्धिरित्यन्योन्या-  
श्रयेण पुनरपि घट्टकुट्टीप्रभातायितमेवाद्वैतिनाम् ।

किञ्च जीवस्य स्वरूपानादित्वमुतप्रवाहानादित्वमभिग्रेत्य,  
अन्योन्याश्रयः वार्यते, न तावत्स्वरूपानादित्वं संभवः, अवि-  
द्यायाः नैरपेक्ष्यप्रसंगात् जीवस्य सत्यत्वप्रसंगेनाद्वैतनिविशेष-  
सत्यत्ववादभंगप्रसंगाच्चेति,

अद्वैतिभिरनभ्युपगमाच—नापिप्रवाहानादित्वंयुक्तम् यथा  
प्रवाहस्योत्तरं प्रवाहेन विनाशः तथा जीवस्यापिभंगुरत्वं प्रसंगात्—

आमोक्षाजीवस्यस्थायित्वं प्रतिपादकश्रुतिस्मृतिं विरोधेन क्षण-  
भंगीत्वं स्वीकारस्याप्यशक्यत्वात्—किञ्च यथा जले चन्द्रप्रति-  
विम्बः तद्देव अविद्यायाम् शुद्धं चैतन्यं प्रतिविम्बं एव जीव-  
इत्येवहि सिद्धान्तः सोपि असंगतं एव यथा प्रतिविम्बाधार  
निवृत्तौ तत्रोत्पन्नस्य प्रतिविम्बस्य नाशः तथैवाविद्यानिवृत्तौ  
प्रतिविम्बस्य जीवस्य नाशेन ।

सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणाविपश्चिता । निर-  
ञ्जनः परमं साम्यमुपैति—इदं ज्ञानमपाश्रित्यममसाधम्र्यमागताः  
इत्यादि साधम्र्यं प्रतिपादक मुक्तिकालीनश्रुतिस्मृतिं विरोधोपि  
दुर्बार एव नहि प्रतिविम्बस्य विम्बेन सहैक्यापत्तिः कुत्रापि  
दृष्टचरी—तस्मादयुक्तोयंजीवाज्ञानवादः ॥

ब्रह्माश्रयत्वपक्षे यदुक्तं अद्वैतिभिःज्ञानस्त्रूपस्यब्रह्मणः  
नित्यस्वप्रकाशत्वेपिनाज्ञानाविरोधित्वंतस्य किन्तु अखण्डाकार-  
वृत्त्यात्मकज्ञानमेवेति, तदपि न संभवति तथाहि अखण्डाकार  
वृत्त्यात्मकज्ञानं कस्य विपयता शुद्धस्याथवा मिथ्याभृतस्योप-  
हितस्य न तावदाद्यः स्वरूपस्येवानिवर्तकत्वात्—वृत्तिस्वरूपयोः  
यथावस्थितब्रह्मस्वरूपं प्रकाशत्वाविशेषात्, अतो यदि वृत्तेः  
निवर्तकत्वं तर्हि स्वरूपस्यापि अन्यथा न कस्यापीत्यर्थः ॥

ननु यथा इदं रजतमित्यत्र, इदमर्थं प्रकाशः, अधिष्ठानतया,  
अध्यांसं सह—विषयप्रकाशस्तु अध्यासं निवर्तकः यथेदमर्थप्रकाश-  
स्य श्रुक्तिरितिप्रकाशः तथैवाविष्टानं प्रकाशो न निवर्तकः  
किन्तु वृत्तिप्रकाश एव निवर्तकं इतिचेन्न—

दृष्टान्तासंभवात् , नहींदर्थं प्रकाशस्य शुक्तिरिति प्रका-  
शस्यात्यन्त समानविषयता-इदर्थंप्रकाशस्य शुक्तिरजतसा-  
धारणाकारविशिष्टगोचरत्वात्-शुक्तिरिति प्रकाशस्य च रजत-  
व्यावर्तक शुक्तित्व विशिष्ट गोचरत्वात् । अन्यथा शुक्तेरपि-  
अभानिवर्तकत्वप्रसंगात्--नच । त्वयाद्युचिज्ञानेनकथन विशेष  
अङ्गीक्रियते-तथात्वे तस्यसंत्यत्वे अद्वैतभंगेन सगुणसिद्धान्ते-  
पातः-मिथ्यात्वे इदानीन्तनवत् तस्य मिथ्यात्वेनानुपकारकत्वमेव  
एतेन द्वितीयोपि कल्पो निरस्तः नहि मिथ्याभृतेन तात्त्विकार्थ  
सिद्धिः । किञ्च यथासाक्षिप्रत्यक्षस्य मिथ्यात्वेन भृत्यमानत्वेपि  
न यथा भ्रमनिवर्तकत्वं तद्देवोपहितस्यापि-

विस्तरस्त्वाकरादौ द्रष्टव्यः तस्मान्न ब्रह्माज्ञानसंभवतीति  
यदप्युक्तं अभावरूपा धर्मानाद्वैतं निघ्नन्तीति अभावरूप धर्मा-  
भ्युपगमेपिनाद्वैतभंगः भावरूपाधर्माएवाद्वैत विरोधिनस्तदप्य  
संगतम्-अभावस्य सत्यत्वे तत्राभावत्वतसम्बन्धतदधिकरण-  
त्वानां ब्रह्मणि चाभाव सम्बन्धतदनुयोगित्वयोरवश्यं वाच्यतया  
भावाद्वैतस्यापि दुर्लभत्वात् एतत्सर्वमभिग्रेत्यवेऽक्तं श्रीभाष्य-  
कारैः भगवद्रामानुजाचार्यैः नापि जीवाश्रित्य नापि ब्रह्माश्रित्य  
भ्रमोत्पादकत्वसंभवत्यविद्यायाः ॥

तथा च ज्ञान रूपं परब्रह्म तन्निवर्त्य मृपात्मकम् । अज्ञानं  
 चेत्तिरस्त्वकुर्यात् कः प्रभुस्तन्निवर्तने । ज्ञानंब्रह्मति चेनज्ञानमज्ञा-  
 नस्यनिवर्तकम्-ब्रह्मवत्तत्प्रकाशत्वान् । तदप्यनिवर्तकम् । ज्ञानं

ब्रह्मतिविज्ञानमस्ति चेत्स्यात् प्रमेयता-ब्रह्मणोऽननुभूतित्वंत्वदु-  
त्तयैव प्रसज्यते ॥ इत्यनेन भगवदाचार्यपादैः श्रीनाथमुनिभिर्दत्तं  
दूषणं अद्वैतिनांशिरसिवज्ञलेपायितमेव ।

यदपि ब्रह्मवत्तत्प्रकाशत्वादित्यस्य-नहि वृत्तेस्वप्रकाशत्वं  
किन्तुजडभूतायाः वृत्तेज्ञानावच्छेदकत्वात् ज्ञानत्ववाद् इत्यनेन  
खण्डनं कृतम् तदपितत्पञ्चयर्थाज्ञानं निवन्धनं नहि विशिष्टा-  
द्वैतिनो मन्यन्ते-यत् वृत्तेस्वप्रकाशत्वमंगीकुर्वन्त्यद्वैतिनः किन्तु  
सविषयवृत्तिज्ञाने विषयस्य शुद्धस्य ब्रह्मणः अधिष्ठानप्रकाशा-  
नतिरिक्तत्वादित्येवार्थः—

यथा च वृत्तिव्याप्त्यत्वस्यापि मिथ्यात्वं तथा पूर्वमेव विवे-  
चितम् न पुनरुत्तयाप्रयोजनं मिति ॥

( अथ तिरोधानभंगः )

एवं स्वप्रकाशैकस्वरूपस्य ब्रह्मणः अविद्यातिरोधानस्वीकारे  
प्रकारान्तरेण नाश एव ग्रसंगः प्रकाशतिरोधानं नाम प्रकाशो-  
त्पत्तिग्रतिवन्धः विद्यमानस्य नाशो वा न च प्रकाशस्य उत्पा-  
द्यत्वमस्युपगम्यते येनोक्तदोपादिमुक्तिरिति ॥

( अत्र रक्षामणिः—१६०--पृ० )

अत्राद्वैतिनः, किञ्चिद्रूपावच्छेदेन प्रकाशभाव एवावरणं नाम अख-  
ण्डाकारसाक्षात्कारपर्यन्तं हि, किञ्चिद्रूपावच्छेदेन ब्रह्मणः प्रकाशभावो-  
वर्तत एव, सत्त्वचित्वानन्दत्वादिकंतु धर्मोऽनाशविद्याकल्पितोपि याव-  
द्वत्रष्ठासाक्षात्कारमेव धर्मतया वर्तत, तथाचासत्त्वापादकत्वमभानापाद-  
कत्वमनानन्दनापादकत्वमेवतिरोधानपदार्थ इति ॥

तद्दपि विद्विभरुपादेयमेव तथाहि निरंशेनिर्धर्मकेचि-  
न्मात्रे ब्रह्मणि यावन्नाविद्ययातिरोधानं तावत् किञ्चिद्रूपादीना-  
मप्रसिद्धत्वेन किञ्चिद्रूपावच्छेदेन प्रकाशाभावरूपावरण कल्पनं  
न शोभते प्राज्ञगोप्यां यः सांशः सावयवः तत्रैवावच्छेदकादि  
कल्पनं न निरंशेनिर्धर्मकेव्रक्षणिं, अविद्ययायावत्तिरोधानं नोप-  
पाद्यते तावत् प्रतिज्ञैव केवलम्, इदानिंतिरोधानस्यैवासंभवात्—  
एतेन यदप्युक्तं असत्त्वापादकत्वंमनानन्दनापादकत्वादिकं तदपि  
निरस्तमेव,

एतेषांधर्माणां ब्रह्मस्वरूपत्वांगीकारे पुनरपि स्वरूपतिरोधा-  
नेनस्वरूपनाश एव पृथक्त्वस्थीकारे तस्यसत्यत्वे सद्वितीयत्व-  
प्रसंगः मिथ्यात्वेतस्याविद्याधीनत्वेन यावन्नतिरोधानं तावदस-  
त्वापादकत्वादिकं कथनमेव —

किञ्च ब्रह्मभिन्नानन्दस्यावरणे ब्रह्मावरणसिद्धान्तभंगश-  
किञ्चानन्देकरसं चेतन्यमित्येव भवतां व्यवहारः, तथाचानन्द-  
स्यब्रह्मस्वरूपत्वे पुनः पूर्वोक्त दोषस्तदवस्थ एव—अतः, इदमपि  
निरस्तम्, वस्तुतस्तु सत्त्वचित्त्वाद्यसाधारणधर्मज्ञानमेवब्रह्मणो-  
प्यावरणमितिस्थीकाराननकोपि दोषः सत्त्वचित्त्वाद्यग्रहणाद-  
ध्यासः, अध्यासात् सत्त्वचित्त्वाद्यग्रहणमित्यन्योन्याश्रयस्तु न—  
अनादित्वेन परिहारात् ।

अनादित्वेपि न सत्त्वचित्त्वादीनां सत्यत्वं किन्तु अविद्यया  
कल्पितत्वमेव तथाचान्योन्याश्रयस्तदवस्थ एव,

किञ्च जीव ईशो विशुद्धाचित् तथा जीवेशयांभिदा अ-  
विद्यातच्चितोयांग पडस्माक मनादयः । इति भवदीयग्रन्थपर्य-  
वेक्षणेन पड्पदार्थस्यैवानादित्वं नततोऽन्यस्य तथा च सच्च-  
चित्त्वादीनामप्यनादित्वेऽद्वैतसिद्ध्युक्त पड्पदार्थस्यैवानादित्व-  
परक वचन विरोधोदुर्घट एव ।

क्षुद्गत्तुतः प्रकाश तिरोधानस्य नेदं लक्षणमसत्त्वापाद-  
कत्वादिकम् , इदन्तूल्लोकलक्षणमनन्तकृष्णस्य, अद्वैतसिद्धान्त  
विरुद्धमपि, अद्वैतसिद्ध्यादौ—त्रिविधमज्ञानमुक्तम् , तच्च,  
असत्त्वापादकत्वमभानापादकत्वमनानन्दना पादकत्वमिति,

नहीदं प्रकाशतिरोधानलक्षणमिति,

प्रकाशतिरोधाननन्दनम्, प्रकाशोत्पत्तिप्रतिवन्धः, विद्यमानस्य  
प्रकाशस्य विनाशो वा दीपादिपु तथैव दर्शनात् , तथा च  
नास्यतिरोधानलक्षणस्यत्रक्षणिसम्भव, अखण्डनित्यस्वरूपस्य  
त्रक्षणः प्रकाशोत्पत्तिप्रतिवन्धादिरूपतिरोधान कल्पनैव निष्फला,  
तिरोधानं तु यहुदूरमिति ।

एतेनाविद्यप्रतिविम्बत्वमेवतिरोधानमिति वदन्तोऽपिपरा-  
स्ता, नीरूपे निरवयवेत्रक्षणि प्रतिविम्बत्वासंभवात् नहिनिरूपस्य  
प्रतिविम्बत्वं संभवः, नहिगगने कालस्यप्रतिविम्बत्वं हृष्टं  
श्रुतं वा,

एतेन—६२—पृष्ठे—जल आकाश प्रतिविम्बदर्शनात्  
वणेषु हस्तत्वदीर्यत्वादित्वनिधंर्मप्रतिविम्बदर्शनात् , तथा सिद्धा-

न्तलेशसंग्रहेऽव्यक्तमिति रक्षामणिरपि निरस्तः, निरूपस्यप्रति-  
विम्बदर्शनात् अन्यथा कालादिद्रव्याणामपिप्रतिविम्बत्वापत्तेः  
नच जपाक्षुमरूपस्यनिरूपस्य निरवयवस्यापिस्फटिकादौ प्रति-  
विम्बदर्शनात्, सावयवस्यसरूपस्यैव प्रतिविम्ब इति न नियम  
इति वाच्यम्,

एवमपि चाक्षुपस्यैव चाक्षुपे प्रतिविम्ब इति नियमस्या-  
 व्याहृतत्वेन व्रज्ञणः प्रतिविम्बासम्भवात्, जल आकाश प्रति-  
 विम्ब निर्दर्शनमपिसिद्धान्तलेशसंग्रहकाराणामसंग्रहमेव, आका-  
 शस्य पञ्चीकरणप्रक्रिययारूपवत्वेन चाक्षुपत्वात्, समर्थितं च  
 वेदान्ताचार्यैः, तत्त्वमुक्ताकलापे, वर्णपुहस्वत्व दीर्घत्वधनीनां  
 प्रतिविम्बपदेन व्यवहाराभावात्, ध्वनिशब्देनैव निर्वाहे प्रति-  
 विम्बादि कल्पनस्य निष्फलत्वाच्यते तस्मान्नव्रज्ञणस्तिरोधान-  
 संभव इति ॥

( रक्षामणिः—१६६—पृ०— )

यद्युक्तम्, अनिर्वचनीयेभावरूपे, अज्ञाने अहमज्ञ इति प्रत्यक्षम्  
 विवादाध्यासितं प्रमाणज्ञानस्वप्रागभावव्यतिरिक्तस्यविषयावरणस्वनि-  
 वर्त्यस्वदेशगतवस्त्वन्तर पूर्वकम्, अप्रकाशितार्थप्रकाशकत्वात्,  
 अन्धकारे प्रथमोत्पन्नप्रदीप प्रभावत्, इत्यनुमानदू-मिथ्याभूतस्यमि-  
थ्यैवोपादानं भवितुमर्हतीत्यर्थापत्तिः ‘तमसैवेदमायृतमासीत्’ इत्यादि  
 श्रुतिवाक्यानि च प्रमाणम् अहमज्ञः मामन्यं च न जानामीति प्रत्यक्षं हि  
 न ज्ञानप्रागभागविषयकम्, अभीष्टस्यानुपलब्धिप्रमाणविषयत्वेन

प्रत्यक्षाविषयत्वात्, अभावस्यप्रतियोगिनिरूपणाधीननिरूपणत्वेन  
ज्ञानाभावप्रतीतिः ज्ञानप्रहण मन्त्ररेण नोपपूद्यते तथा च नाभाव  
प्रहणम्—

भावरूपत्वेत्वज्ञानस्यतस्यधर्मिप्रतियोगिज्ञानानपेक्षत्वात्प्रत्यक्षत्वो-  
पपत्तिः, भावरूपंज्ञानं ‘सर्वंस्तुज्ञाततयाऽज्ञाततया वा साक्षिभाष्य-  
मिति’ सिद्धान्ताद्, नाज्ञानविरोधिकिन्त्वखण्डाकारवृत्तिरेव विरोधीति,  
तथा च भावरूपाज्ञानवादेषि विरोधस्तुल्यः, विषयत्वेनाश्रयत्वेना-  
ज्ञानस्य व्यावर्तकतयाप्रत्यगर्थः प्रतिपन्नो नवा प्रतिपन्नश्चेत् तस्यरूप-  
ज्ञाननिवर्त्यमज्ञाननंतस्मिन प्रतिपन्ने कथमिव तिष्ठति-अप्रतिपन्नश्चेत्  
व्यावर्तकाश्रयविषयशून्यमज्ञानंकथमनुभूयेत्, इति श्रीभाष्योक्तिरपि  
परास्ता—अखण्डाकारवृत्तरेयाज्ञानविरोधित्वेन शुद्धचैतन्यविषया-  
ज्ञानावस्थानादिति, तदप्यनादरणीयम्—त्रहद्रोहेण केवलाज्ञानैकवि-  
लसितत्वादिति ।

( अत्र श्रीभाष्यानुयायिनः )

तथाहि, भावरूपाज्ञानसाधकतया, अहमज्ञः, इति प्रत्यक्ष-  
प्रतीतिमुपन्यस्य प्रत्यक्षंहि न ज्ञानप्रागभावविषयकमभावसानु-  
पलब्धिप्रमाणविषयत्वेन प्रत्यक्षाविषयत्वात्, इति यदुक्तं तदनु-  
पलब्धिप्रमाणमनभ्युपगच्छतांपुरतोनतिष्ठतीति, प्रत्यक्षस्यैव वि-  
शेषणलक्षणादिसञ्चिकर्पवशादभाव ग्राहकत्वात्, अभ्युपगम्यते च  
नैयायिकैरपि प्रत्यक्षग्राहकत्वमभावस्य, तथा च न ज्ञानप्रागभाव  
विषयकं प्रत्यक्षमिदंवचनंसाहस्रात्रमेव ।

यदपि अभावस्य प्रतियोगिनिरूपणाधीननिरूपणत्वेन  
प्रतियोगितयाज्ञानप्रहणंविना न ज्ञानाभावप्रतीतिर्जायते, ज्ञानंहि

प्रतियोगिनिरूपणाधीननिरूपणमिति विपयेणसहैव ज्ञानमुपलभ्यते, यद्विषयस्यज्ञानस्याभावः, चिकिर्षितस्तद्विषयक ज्ञानसत्त्वे कथं ज्ञानाभाव इत्युक्तं तदपि स्वपक्षानवलोकन निवन्धनत्वाच्चिरस्तम् ।

तथाहि, अद्वैत्यभिमतंभावं रूपमज्ञानं किञ्ज्ञानविरोधित्वेन सिद्ध्यति, उताविरोधित्वेनघटादिवदिति प्रथमो विचारः आवश्यकः, न तावदाद्यः, ज्ञानविरोधित्वेनाज्ञान सिद्ध्यज्ञीकारे कथं न ज्ञान प्रतियोगिकाभावपक्षोक्तदोषः, नहि प्रतियोगिप्रकाशमन्तरेणविरोधित्यापिहभासमानं प्रकाशते, ज्ञानप्रतियोगिकविरोध्यज्ञानस्य प्रतियोगितया ,कुक्षिप्रविष्टज्ञाननिरूपणस्य विपयाधीन निरूपणत्वेन तद्विषय प्रकाशे सति न कथंचिदपि तद्विरुद्धज्ञानग्रहणंभविष्यतीति, विषयप्रकाशनिवन्धनो विरोधः । एवमाश्रय ज्ञानेनापि विरोधः, नहि यत्किञ्चिदाश्रयप्रतीतिः मन्तरेणविरुद्धज्ञानप्रतीतिः, यथोक्तमभियुक्तैः! लब्धरूपेकचित् किञ्चिद्बूताहगेवं निपिध्यत इति, विषयत्वाश्रयत्वादिग्रयुक्तदोषस्य अद्वैत्युक्तज्ञानाभाव पक्षोक्तस्य भावरूपाज्ञानवादेषि तुल्यतया कथं भावरूपाज्ञानप्रतीतिः, न ज्ञानाभावस्येति—

एतेन, विनापिग्रमाणाधीन विषयकारवृत्तिं साक्षिचैतन्येना ज्ञानं भातुंशक्यत एव, अखण्डकारवृत्तेरेवाज्ञानविरोधित्वं न शुद्धस्येत्यादिनिर्थक निष्प्रमाण प्रलग्पोपि निरस्तः—नहींदं वेद-

वाक्यं किन्तु शांकरादिभिः स्वसिद्धान्तप्रतिपूर्थस्वकपीलकल्पितम्  
मेतत् ,

नहत्र शास्त्रीयं किञ्चिदपि गमकमस्तियत् , न शुद्धं चैतन्य-  
 मज्जानविरोधीति किन्तु स्वसम्प्रदाय सिद्धार्थमेव प्रमाणी क्रियते—  
 तत्रु निरस्यते, अस्मिन वसरे संवर्त्तुभव सिद्धं प्रमाणस्यैवादरः,  
 यदाखज्ञानसिद्धिस्तदेव हि ब्रह्मणः साक्षित्वापादनादिकम्,  
 अज्ञान स्वरूप विचारावसरे ब्रह्मणः साक्षित्वापादनादिकं तस्य-  
 विनापिप्रमाणाधीन वृत्त्यास्वतः विषयत्वापादनादिकं चाद्वैतिनां  
 सन्तोषमात्रमेव । अस्तु तर्हि ज्ञानाभावप्रतीतावपि तथैव दूषणा-  
 पादनं न बुद्धिकुरुत्यमिति । अयम्भावः—

यथाद्वैतमते स्वयं प्रकाशमेव ब्रह्म, अज्ञानेन विषयी क्रि-  
 यते—तत्र विषय प्रकाशसत्त्वेषि तस्य अज्ञानावच्छेदकतयानाज्ञान  
 विरोधित्वमेवं शुद्धस्यापिनाज्ञाननिराशकत्वं, तथैव ज्ञानाभाव-  
 प्रतीतावपि, अभाव प्रतियोगि भूतज्ञानावच्छेदकतया तत्र द्विषय-  
 प्रकाशोपि न विरुद्ध इत्येवाद्वैतिभिः किं नेष्यते,

नहि अद्वैतिनांतथा राजाज्ञा यत् साक्षि विषय प्रकाशो न  
निवर्तकः किन्तु, अन्य विषय प्रकाश एवेति केवलं कपोल-  
 कल्पनामात्रमेव, प्रमाणेनाद्वैतसिद्धान्तनिरसनकाले ऽद्वैतसिद्धान्त  
 प्रदर्शनेन कथं स्वपक्षस्यापनमद्वैतिनां बुद्धिकुरुत्यमितिपरं वि-  
 स्मयः प्रमाणतंत्राणाम् ।

तद्विपर्य प्रकाश एव तद्विपर्याभावं प्रतिविरोधीत्येव सिद्धान्तः  
नतु वृत्तित्वेनेत्यादि निष्ठ्रमाणिकस्येति,

तथा च ज्ञानाभावे न किञ्चिद्ग्राधकमिति, एतदेवाभि-  
प्रेत्योक्तम्, 'श्रीभाष्यकारैः' भावरूपज्ञानवादेपि विषयत्वाश्र-  
यत्वादिप्रयुक्तविरोधः सुस्थिर एवेति तथा च न क्षोदक्षमं तद-  
भाष्यम्, किञ्च प्रमाणज्ञानेन विरोधस्वोक्तारेपि न कथंचिदपि,  
अद्वैतिनां स्वार्थसिद्धिः, यतः ब्रह्मणः विषयतया, अज्ञानावच्छेद-  
कत्वेषि, अज्ञानस्य ब्रह्मावरणमेव स्वीकुर्वन्त्यद्वैतिनः, आवरणत्वं च,

तद्विपर्यकज्ञानप्रतिवन्धकत्वं रूपमेव, अतः ब्रह्मविषयक  
प्रमाणज्ञानस्याप्यवश्यं भावेन कथं न भावरूपज्ञानेपि विरोध-  
स्तुल्यः, किञ्च वृत्तेर्विरोधित्वमुत्वृत्येव चिछन्नज्ञानस्य नाद्यः,  
तस्या जडत्वेनानिवर्तकत्वात्

द्वितीयेषि किं प्रतियोगिविषयप्रकाशत्वेन निवर्तकता  
आहोस्त्वत्, वृत्यवच्छिन्न ज्ञानत्वेन न प्रथमः, प्रतियोगिविषय-  
प्रकाशमात्रेण तद्विरोधित्वेत्वज्ञानसाक्षिप्रकाशस्यापि प्रतियोगि-  
प्रकाशत्वावश्यमभावेनविरोधाविशेषात्—

न द्वितीयः, अज्ञानावच्छेदकप्रतियोग्यादिप्रकाशरूपसा-  
क्षिणोपिवृत्यवच्छेदावश्यकत्वेन विरोधस्य निर्वाधत्वात् । तथा  
च न केनापि प्रकारेण भावरूपज्ञान सिद्धिरिति ॥

अज्ञानस्य घटादिवत् स्वरूपेण सिद्धयभावात् द्वितीयोपि  
पक्षः निरस्त एव ।

( रक्षामणिः— १६४ — पृ० ० )

एतेन मुग्ध मूढादिवत् मायातम् आदि पदवोध्याज्ञानस्यस्वरूपेण  
सिद्धिरिति प्रलापोपि निरस्तः ।

( अत्र विशिष्टाद्वैतिनः )

नहि मुग्धमूढादिपदानांस्वरूपतः घटादिवत् , सिद्धिः ,  
किन्तुज्ञानविरोधमन्तर्भाव्यैवव्युत्पत्तिः—यथा ग्रलयप्रध्वंसावसा-  
नादि पदानां नवर्थं गर्भमन्तर्भाव्यैवव्युत्पन्नानांव्युत्पत्तयः ,  
तद्वत् मुग्धमूढादिपदानामपि । तथाच न केनापि प्रकारेण भाव-  
रूपाज्ञानसिद्धिरिति, मायातमादि शब्दानामपि व्युत्पत्तिं नैर-  
पेक्ष्येणवोधकत्वासंभवात् , अज्ञानादिपदपर्यायत्वेन च व्युत्पन्न-  
त्वात् , न स्वरूपेणसिद्धिरिति तस्मात् , भावरूपाज्ञानपक्षेषि  
विपर्याश्रयापेक्ष्या न कदाचिदपि भावरूपाज्ञानोदयः ॥

यद्यपितमः स्वरूपप्रतिपत्तौ न प्रकाशपेक्षा परन्तु प्रकाश-  
विरोधीत्यनेनाकारेणस्वरूप प्रतिपत्तौ प्रकाशपेक्षा सर्वानुभव-  
सिद्धा तद्वदत्रापीति, अज्ञानपदस्य ज्ञानविरोधीत्यनेनाकारेण  
व्युत्पत्तिः, सकललोकसिद्धा, नैयायिकादिभिरपि तथैवाभ्युप-  
गम्यते सकललोक प्रमाण विरुद्धकल्पना एवात्राद्वैतिनामिति,  
तथा च युक्तमुक्तं श्रीभाष्यकारं : न कथंचिदपि भावरूपाज्ञान  
सिद्धिरिति ॥

किञ्च प्रमाणज्ञानामावस्तु, अद्वैतभिरप्यभ्युपगम्यते, अ-  
न्यथा, अज्ञाननिवर्तकप्रमाणज्ञानसत्ये, अज्ञानानुभवासम्भवेन

संसारोच्छेदं प्रसंगः त्रिखणोजीवभावाभावश्च, तस्मात्स्वप्रसिद्ध-  
ज्ञानाभावेन सर्वलोकसिद्धज्ञानाभावविविक्षायां ज्ञानं नास्तीत्यादि-  
व्यवहार दर्शने च, अहमज्ञ इत्यत्रापि ज्ञानाभावेनैव निर्वाहे,  
अतिरिक्त भावरूपज्ञान कल्पने कारणाभावात्, गौरवात् दोषा-  
च्चेति वदन्ति ॥

( रक्षामणि:- १६६—४० )

एतेन प्रतियोगि पूर्वकालावच्छिन्नोऽभावः प्रागभावः प्रतियोग्युत्तर  
कालावच्छिन्नोऽभावः प्रध्वंसाभावः कालत्रयावच्छिन्नोऽभावः अत्य-  
न्ताभावः तादात्म्य सम्बन्धावच्छिन्नोऽन्योन्याभावः इत्येकस्यैवाभाव-  
स्यावच्छेदक भेदेनैवभेदेनस्वरूपतोभेदाभावेन प्रागभावानङ्गोकारादित्यु-  
क्तिरपिध्वस्ता ।

सत्यमेक एवाभावोवच्छेदं भेदेन चतुर्धार्थभिद्यते परन्तु सभेदः  
सत्यएव, तथैवाभ्युपगम्यते नैयायिकादिभिसर्वेरपिदा-  
र्शनिकैः ।

नहिंटाभावः प्रागभावपदेन व्यवहीयते प्रामाणिकैरपितु  
घटोभविष्यतीत्येव प्रागभावविषयः, नापिग्रध्वंसेऽत्यन्ताभावव्यव-  
हारः, तस्मात्सर्व एवाभावाः प्रामाणिकाः, अतोऽहमज्ञः, मामन्यं  
च न जानामीतिप्रतीतिः न भावरूपज्ञानेप्रमाणमिति ।

( वे० रक्षामणि:- २००—४० )

‘एतावन्तं कालं न किञ्चिदद्वमज्ञासिपम्’ इति प्रबुद्धस्य स्मरणा-  
न्यथाऽनुपत्त्या भावरूपमेवाज्ञानमङ्गीकरत्व्यम् । इदं हि न स्मरणं ज्ञाना-

भाव विषयकं संभवति, सुपुस्त्रौज्ञानाभावज्ञाने प्रमाणाभार्वात्, ज्ञाना-  
भावानुभवेहि सुपुस्त्रौप्रतियोगिज्ञानस्मरणमप्यङ्गी कर्तव्यम्, ज्ञानाभाव  
ज्ञानं च, सति चैव सुपुस्त्रिव्याधातः। अद्वैतमतेतु अज्ञानस्यतत्परिणाम  
वृत्त्याभावानात् स्मरणोपपत्तिः। एतेन, सुपुस्त्रौ निर्विकल्पकेन सविकल्प-  
केन वा मनोव्यापारेण भावरूपाज्ञानानुभवः, प्रथमे स्वाभिमतनिर्विं-  
कल्पकस्य साक्षिचैतन्यावभासरूपस्य संस्काराधायकत्वानश्युप-  
गमात्, द्वितीये सुपुस्त्रि विरोधेन मनोव्यापारासंभव इति श्रुतप्रका-  
शिकापि दत्तोत्तरा आविद्यकवृत्युपहितत्वेन साक्षिचैतन्यस्यापि नाशा-  
श्युपगमेन प्रथमपक्षस्यादुपृष्ठत्वात्, अनुभूतानां स्मरण नियमाभावेना-  
स्मरणेनानुभित्यसंभवाच्चेत्यनन्तकृष्णः॥

( अत्र विंशिष्टाद्वैतिनः )

तदप्यनात्मादित् ज्ञात्वं गन्ध निवन्धनमिति—तथाहि भाव-  
रूपाज्ञानमपि ज्ञानविराधित्वेनैव सिद्धयति न तु प्रतियोग्याथ्रया-  
दिज्ञानशून्य घटादिवत्स्वरूपेणैवेति विवेचितं पूर्वमेवेति, अतो-  
भावरूपाज्ञानपक्षेप्रतियोगिभूतज्ञानस्य सविषयावश्यम्भावेन  
सुपुस्त्रिव्याधातप्रसंगस्तदवस्थ एव, श्रुतप्रकाशिकाचार्यस्तु महता  
प्रवन्धेन विचारितोऽयमर्थः, अतः सुपुस्त्रौ न भावरूपमज्ञानमनु-  
भूयते,

यचोक्तम्—सुसोत्थितपरामर्शसिद्धसौपुस्त्रिकप्रत्यक्षविषयोभाव  
रूपाज्ञानमिति—तदसारम्—स्वरूपेणैवाज्ञानानुभवे न किञ्चिदहम-  
वेदिषमितिपरामर्शानुपपत्तिः। साक्षिणाविषयव्यावृत्तस्यैवाज्ञा-  
नस्य सुपुस्त्रावनुभवे विषयव्यावृत्तमेव सुसोत्थितेन परामृश्येत ।

ननुस्मर्यत एव न किञ्चिदंहमवेदिपमितीतिचेन्न, घटत्वादिविशेष-रूपेण प्रतीतेरापादनात् । नच तत्रापादकाभावः, विशेषाकाराणामपि साक्षिणाभानात् । अस्त्येवघटनाज्ञामिपमितिपरामर्शोऽपितिचेत्, इतः पूर्वकदाप्यननुभूतस्यापि प्रातिस्थिकरूपेण परामर्शप्रसंगात्, अन्यथा एतावन्तं कालं न किञ्चिदवेदिपमिति कालस्यापि प्रातिस्थिकरूपेण परामर्शभावापत्तेः, इत्यादिभिः सद्विद्याविजयेमहाचार्यरेव सौषुप्तिक भावरूपाज्ञानं निरस्तम्-विस्तरस्तु तत एव द्रष्टव्यः ।

अद्वैत मतेतु—अज्ञानस्य तत्परिणाम वृत्त्याभानात्, इत्यादिना स्वपक्ष समर्थनमपि निर्मूलम् । वृत्तिज्ञानस्यापि सविशेष विषयकत्वेन सुपुत्रिच्याधातस्य तादत्तस्थ्यात् । तस्माच्चस्मरणरूपं, किन्तु न किञ्चिदित्यादिकमनुमितिरूपमेव, अतो न भावरूपा ज्ञाने ग्रमाणमिदं वाक्यमिति । श्रुतप्रकाशिकार्थस्तु न ज्ञातो भवता केवलमर्थमवृत्त्यौचरितः, साक्षिचेतन्यस्य नाशकथनमपि भवतां कथामात्र रूपत्वात्, क्षणे क्षणे साक्षिचेतन्यस्य नाशोत्पत्तिचादथादैतिनामेव शोभते न वैदिकानामिति—श्रुतप्रकाशिकार्थस्त्व-नुसन्धीयते—

निर्विकल्पकेनेत्यस्य नित्यज्ञानेनेत्यर्थः सविकल्पकेनेत्यस्य अनित्यज्ञानेनेत्येवार्थः, नहि नित्यज्ञानस्य नाशोऽभिष्ठादैतिनामिति, तस्य ब्रह्मस्वरूपत्वात्, संस्कारतिरोधायकाभावे सति अनुभूतस्य स्मरणनियमाच तस्मान्त किञ्चिदवेदिपमित्यस्यानुमितिरूपमेवेति विचक्षणाः ।

( यथोक्तमभियुक्तैः )

तदन्यधीरतात्पर्यं पदुत्वविरहोधियः । दुःखादितिव्रमुन्मादोऽनभ्यासो दीर्घकालता-एतैश्चादृष्टवैगुण्यं कल्प्यं संस्काररोधिषु । एतेष्वसत्स्वस्मरणात् ज्ञानाभावोऽनुमीयते ।

तस्मात्सर्वतो व्यापक विचारेण ज्ञानाभावरूपं यदज्ञानं श्रीभगवद्रामानुजाचार्यपादाभिमतं तदेवयुक्तं नतु भावरूपं यदज्ञानं शांकराभिमतमिति, तस्मान्प्रत्यक्षेणभावरूपाज्ञानसिद्धिरिति ।

उक्थं भावरूपाज्ञानपक्षेऽनुमाननिराशः ।

यदपि, भावरूपाज्ञानस्य प्रत्यक्षेणासिद्धिंमत्वा विवादाध्यासितंप्रमाणज्ञानं स्वप्रागभावातिरिक्तं स्वविपयावरणस्वनिवर्त्यस्वदेशगतवस्त्वन्तरं पूर्वकम् ।

अप्रकाशितार्थं प्रकाशकत्वात्, अन्यकारे प्रथमोत्पन्नं प्रदीपं प्रभावत्, इत्यनुमानेनाज्ञानसिद्धिं निगमयन्त्यद्वैतिनः, तदपि विचारासहत्वेनोपेक्षणीयं विद्वद्वरिष्ठैः,

तथाहि साक्षिरूपायां सुखादिग्रमायामप्रकाशितार्थं प्रकाशकत्वं रूपहेतोः सत्वेन तत्र स्वप्रागभावातिरिक्तस्वविपयावरणेत्यादि साध्याभावेन व्यभिचारः । यदि वृत्तेः पक्षत्वं स्वीकारस्तर्हि तस्याः जडत्वेनानिवर्तकत्वात् वाधः,

चैतन्यस्य च पक्षत्वे तस्य ग्रागभावाद्यसिद्धयावाधः वृत्यव-

चिछन्न चैतन्यस्य पक्षत्वे वृत्तेरुपलक्षणत्वेतु पूर्वोक्त एव वाधदोषः  
विशेषणत्वेषि वाधः वृत्तेः निवर्तकत्वे चैतन्यस्य निवर्तकत्वा-  
भावापचिश्चेति ।

एवं साध्ये प्रागभावव्यतिरिक्तपदं निष्फलं प्रागभावस्य  
स्वनिवर्त्यत्वासम्भवात्, वस्तु शब्देनैव व्याख्याति सम्भवाच-तद्विप-  
यज्ञान प्रतिवन्धकत्वं रूपावरणं पदेनैव स्वोत्पादकादृष्टव्या-  
वृत्तेः स्वविषयेति पदमणिवैयर्थ्यमेव—हेतुनिरासस्तुभाष्ये, एव  
विस्तृतः नेहतन्यते ॥

तस्मादनुमानस्य शतदोपोपहितत्वे कथं तेनाज्ञानं सिद्धि-  
रिति ।

अत्र श्रीभाष्यकाराः—

अप्रकाशितार्थं प्रकाशकन्वरूपलिङ्गजन्यायाः स्वप्रागभाव-  
स्वविषयावरणं स्वनिवर्त्यस्वदेशगतवस्त्वन्तरं पूर्वकमिति साध्य-  
विषयकानुमितेरप्यप्रकाशितार्थं प्रकाशकत्वं स्वीकर्तव्यमितरथा,  
प्रकाशित प्रकाशकत्वमप्रकाशकत्वं वा स्यात् ततश्चनस्यामनुमितौ  
हेतुसच्चादनुमिति विषयीभूताज्ञानावारकाज्ञानानभ्युपगमेन स्व-  
विषयेत्यादि साध्याभावेन हेतोरनैकान्त्यं प्रकाशित प्रकाशकत्वे  
निष्फलानुमानम्, अप्रकाशकत्वे प्रमाणमेवेत्याद्यर्थकं अज्ञानेष्य-  
नमिमताज्ञानान्तरं साधने विरुद्धत्वाद्वेतोः तत्राज्ञानान्तरासाधने  
हेतो रनैकान्त्यमिति निर्दिशन्ति ॥

( रक्षामणिः—२०३—२० )

नानेनानुमानेन भावरूपाज्ञानं साध्यते किन्तु साक्षिसिद्धस्याज्ञान-स्याभाव विलक्षणत्वमात्रमेव, इति न प्रकृतानुमानस्याज्ञानसाधकत्वं तथा च न व्यभिचारः एतेन अहर्मर्थर्मभूतप्रकाशोक्तीर्णेन स्वरूप चैतन्येनाज्ञानसिद्धावनुमानप्रामाण्यं तत्प्रामाण्येन भावरूपाज्ञानसिद्धिः, तत्सिद्धौज्ञातुरपि कल्पतत्वातदुक्तीर्णसाक्षिचैतन्येनाज्ञानानुभवसिद्धिरिति श्रुतप्रकाशिकोक्तचक्रकापत्तिरपि निरस्ता, अज्ञानस्वरूपस्यानानुमानिकत्वेन भावरूपाज्ञानसिद्धौसाक्षिचैतन्येनाज्ञानसिद्धिरित्यंशस्याभावात्, साक्षिसिद्धंज्ञानंभावाभावविलक्षणमित्यद्वैतिनां सिद्धान्तः इति, तत्त्वशून्यहृदयत्वमेवावेद्यंति ॥

( अत्र श्रीभाष्यानुयायिनः )

अत्रंदमेव पूर्वविचारणीयं यदनेनानुमानेन भावाभाव विलक्षणाऽविद्याकथंचित्सिद्धयतिनवा—

अन्धकारे प्रथमोत्पन्नं प्रदीपप्रभादृष्टान्तोहि न भावाभाव विलक्षणस्तृतीयप्रकारः किन्तु भावरूपएवेतिसर्वसाक्षिकम् ॥

साध्यदलं निर्दिष्टं वस्त्वन्तरपूर्वकमित्यत्रापि वस्तुपदेन न भावाभाव विलक्षणस्य ग्रहणं किन्तु भावस्यैव, परोक्तं दिशा अभावस्यापिवा, भावाभावविलक्षणं तु वस्तुपदेन सर्वथाऽसंगतमेव, भावरूपं तमः पूर्वकत्वात्, दृष्टान्तस्य साध्यविकलता प्रसंगोऽपि, तमसः नैयायिकमतेतेजोभावपदार्थत्वेषि वेदान्तिमतेऽतिरिक्तभावरूपत्वमेवेति,

तथा च कथंभावाभावविलक्षणाऽविद्यानुमानेन सिद्धयतीतित्युच्यते केवलं व्याप्तोहन मात्रमेव, व्यक्तंचैतदद्वैतसिद्धाविति लेख मात्रेण कथं प्रामाणिकानां विद्वासः अद्वैतसिद्धिकार मतमेव निरस्यन्ति विशिष्टाद्वैतिनः तत्र सिद्धिकारवचनं-प्रामाण्यमप्रामाण्यं वेति विचारयन्तु भवन्तः। भवद्विरपि-२००-पृष्ठे-एतावन्तं कालं न किञ्चिदहमज्ञासिपम्, इति ग्रबुद्धस्यस्मरणान्यथानुपपत्त्या भावरूपाज्ञानमेवाज्ञीकर्तव्यम्। तथा-१६६-पृष्ठे-अहमज्ञो मामन्यं च न जानामीति प्रत्यक्षम्, भावरूपाज्ञाने प्रमाणम्, इत्यादिभिस्सर्वत्र भावरूपाज्ञानमेवोच्यते—अतोव्याहतभाषणेन कथं न विचारोनिरर्थकोयुष्माकमिति यदि साक्षिसिद्धमेवाज्ञानं तर्हानुमितिः व्यर्थंव-असिद्धत्वेतु श्रीभाष्योक्तदोपाणां श्रुतप्रकाशिकोक्तचक्रकादीनां च प्रसंगोऽनिवार्य एव--यादज्ञाकारविशिष्टवेषणासिद्धस्याज्ञानस्य सिद्धिः सम्पादयते--तादज्ञाकारविशिष्टवेषमादायाऽनुमितिपक्षोक्तदोषस्तिष्ठत्येवेति ।

वस्तुतः साक्षिसिद्धमज्ञानं केवलमद्वैतिनां कल्पनामात्रमेव  
नतु किञ्चित्प्रमाणं किन्तु गृहकल्पितमेवेति—

अज्ञान सिद्धयुक्तरमेवाद्वैतिनां सर्वमपि गृहकल्पितं शोभनम्, प्रत्यक्ष प्रतीतिस्तु न भावरूपाज्ञान विषया-इति पूर्वमेव विवेचितम्। अनुमानेन सिद्धिकाले, श्रीभाष्योक्तानुमान दूषणमद्वैतिनां तिष्ठत्येवेति ।

चक्रकोद्धारमपि श्रुतप्रकाशिकाऽश्रवणदौर्भाग्यं निवन्धनं-  
भवतः, यतः, इयमत्र श्रुतप्रकाशिका नव्यप्रकाशितमज्ञानमनेन  
प्रकाश्यते, किं तर्हि, साक्षिचैतन्यसिद्धस्यैवाज्ञानस्याभावाद्विवेचन  
मात्रं क्रियते, नैवम्, अहमर्थधर्मभूतप्रकाशांचोर्णेन स्वरूपचैत-  
न्येनाज्ञानसिद्धावनुमानप्राभाण्यं तत्प्रामाण्येना भावविलक्षणाज्ञान  
सिद्धिः तत्सिद्धौज्ञातुरपितत्कलिप्तत्वात् तदुत्तीर्णसाक्षिचैतन्येना-  
ज्ञानानुभवसिद्धिः, इति चक्रकापत्तेदुर्स्तरत्वादिति । तत्र  
चक्रकोद्धाराय भावरूपाज्ञानसिद्धौ साक्षिचैतन्येनाज्ञानसिद्धि-  
रित्यस्याभावादिति न चक्रक्षग्रसंग इतिभवतोच्यते : अहो  
बुद्धिकृत्यमेतत्समाधानम्, अत्रस्पष्टमेव वदन्ति श्रुतप्रकाशिका-  
चार्याः, अभावविलक्षणाज्ञानस्य साक्षिसिद्धत्वेऽनुमितिः, नि-  
ष्फला असिद्धत्वे च चक्रक्षग्रसंगः-तत्रतदुत्तीर्ण साक्षिचैतन्येनाज्ञा-  
नुभवसिद्धिरित्यत्राज्ञानपदेन अभावविलक्षणाज्ञानानुभव सिद्धि-  
रिति तत्त्वज्ञाः नव्यभाव विविक्तानं साक्षि चैतन्य सिद्धमिति—

सिद्धत्वेऽनुमितिः निष्फला, असिद्धत्वे च चक्रक्षग्रसंग-  
इचेति चक्रकोद्धारायधूलीप्रक्षेपणमात्रमेव भवताम् । तादृशग्र-  
न्यानुवादोऽपि, असंगत एव कृतो भवता—

भवतु यथा तथा-पग्नतु चक्रक्षस्त्वद्वैतिनां सिरसि तिष्ठत्ये-  
वेति । भावरूपाज्ञानसिद्धिर्घमत्वैव चक्रक्ष ग्रसंगोदीयते तत्र कोवा  
नूतनोपायः प्रदर्शितो भवता येन न चक्रक्षग्रसंगोभवेत्—तथा  
च युक्तमुक्तं श्रुतप्रकाशिकाचार्यः चक्रकाऽद्वैतिनांदुस्तर इति ।

एतेन जडविषयकज्ञाने भाव प्रकाशिकांकव्यभिचारस्य  
ब्रह्मविषयकस्य केवलं जडज्ञानस्यास्त्रीकारेण दोषवारणमपि  
निरस्तम् ।

नहि सर्वमेवज्ञानं ब्रह्मविषयकमित्यत्र किञ्चिदपि प्रमाण-  
मस्तीति, घटज्ञानं घटावच्छिन्नचेतन्य विषयकमित्यद्वैतिनां  
कपोलकल्पना-न- सन्देशेतिष्ठतिरूपमस्य न चक्षुषा पश्यति कथ-  
नैनमितिश्रुति-विरुद्धापि—घटोनष्ट इति प्रतीतो चेतन्यस्य-  
नाशापत्तेश्च ।

किञ्च सन् घट इत्यत्र यदि सदृपु ब्रह्मस्फुरणमङ्गीकुरुपे  
तर्हि दण्डी देवदत्त इति विशिष्टविषयकेणज्ञानेन देवदत्तज्ञान  
निवृत्तिवत्, अविद्यानिवृत्ति प्रसंगेन जगदुच्छेदापत्तेश्च । नच तन्मात्र  
विषयकज्ञानमेवाविद्यानिवतंकम्, दण्डी देवदत्त इत्यत्रैव विशि-  
ष्टविषयकज्ञानस्य विशेष्यभूत देवदत्तज्ञान निवर्तकत्वानापत्तेः ।

नच तमेव विदित्वातिमृत्युमेति श्रुत्यावद्वाणि तथा संकोच  
इति वाच्यम्, अन्नमेव भुत्तवावृत्ति विशेषमानोति अन्नेतर  
भोजनत्वानवच्छिन्न, अन्नभोजनत्वावच्छिन्न जनकताक त्रुति-  
मान् इत्याद्यर्थवत्,

ब्रह्मेतर ज्ञानत्वानवच्छिन्न ब्रह्मज्ञानत्वावच्छिन्न जनकताक  
मुक्तिमानित्यर्थेनाविरोधात् ।

तस्मात्, जडविषयकज्ञानेभाव प्रकाशिका पादितः व्यभि-  
चारस्तद्वस्थ एवेति ॥

( रक्षामणि: २०४ पृ०-- )

यदपि अप्रकाशितार्थप्रकाशत्वरूपहेतु विचारे श्रीभाष्योक्तदोप-  
निराकरणाय प्रकाशकत्वं नाम-आवरण निरसन पूर्वकार्थप्रकाशोप-  
योगित्वमिति, दीपप्रभायां तत्सत्वेन न साधन वैकल्यं नवा चक्षुरा-  
दिषु व्यभिचारः, आवरणनिरसनेऽसामर्थ्येनोक्तरूप प्रकाशोपयोगित्वा-  
भावादिति समाहितम् ॥

तद्दपि भाष्यादेव निरस्तम् ।

तथाहि, आवरण निरसन पूर्वकार्थं प्रकाशोपयोगित्वमिति  
प्रकाशकत्वं लक्षणं घटकार्थं प्रकाशोपयोगित्वमितिकिमभिप्रेतं  
किं व्यवहारयोग्यतापादनंमुत, अथ व्यवहारे साहाय्यमात्रं वा,  
अथवा लक्षणस्य विपर्यावरणं निराशकत्वे तात्पत्त्यमिति ।

नाथः, अर्थं परिच्छेदरूपं व्यवहारयोग्यतापादकत्वस्य  
ज्ञानेकसाध्यत्वेन पक्षे लक्षणसमन्वयेषि दीपप्रभादृष्टान्तस्य साधन  
विकल्पात्, नहि ज्ञानेन विना प्रभाशतसमवधानेषिव्यवहार-  
योग्यत्वसम्पादनं क्वचिद्दृष्टंकरप्यभ्युपगतं वेति ।

न द्वितीयः तथासतिपक्षेहेत्वसिद्धः, नहिज्ञानस्य, अर्थ-  
प्रकाशे साहाय्यं किन्त्यर्थप्रकाशकत्वमेवेति, न तृतीयः हेतुसाध्य-  
योरैक्यप्रसक्तेः,

यादृशं प्रकाशकत्वं दृष्टान्ते न तादृशं पक्षे यादृशं पक्षे न  
तादृशं दृष्टान्ते तस्मात्पक्षं सपक्षानुरूपं प्रकाशकत्वाभावेनानुमानं  
वैयर्थ्यमेवेति यथाचानुमानमेव वैयर्थ्यं तथा पूर्वमेवोपपादितम् ।

तादृशानुमानं प्रतिशयोगानप्युदाहरन्ति श्रीपूज्यपादाः श्रीभाष्य-  
काराः विवादाध्यासितमज्ञानं, न ज्ञानमात्रवक्षाश्रयम्, अज्ञान-  
त्वात् शुक्तिकाव्यज्ञानयत्. ज्ञात्राश्रयं हितत्—

विवादाध्यासितमज्ञानं. न ज्ञानमात्र वक्षाश्रयम्, अज्ञान-  
त्वात् शुक्तिकाव्यज्ञानयत्, विप्रयावरणं हि तत् ।

विवादाध्यासितमज्ञानं, न ज्ञाननिवर्त्य, ज्ञानविषयानावरण-  
त्वात् यत्, ज्ञाननिवर्त्यमज्ञानम्. तज्ज्ञानविषयावरणम्, यथा  
शुक्तिकाव्यज्ञानम् । वक्ष, नाज्ञानास्पदं, ज्ञातृत्वं विरहात्, घटादि-  
वत् । वक्ष, नाज्ञानावरणं, ज्ञानविषयत्वात्, यद्ज्ञानावरणं,  
तज्ज्ञानविषयभृतं दृष्टम्, यथा शुक्तिकादिः वक्ष, न ज्ञाननिवर्त्या-  
ज्ञानम्, ज्ञानविषयत्वात्, यत्, ज्ञाननिवर्त्याज्ञानम्, तज्ज्ञा-  
न विषयभृतम्, यथा शुक्तिकादिः । विवादाध्यासितं प्रमाणं ज्ञान-  
स्वप्रागभावव्यतिरिक्तज्ञानं पूर्वकं न भवति प्रमाणज्ञानत्वात्,  
भवदभिमताज्ञानसाधनं प्रमाणज्ञानयत् । ज्ञानं न वस्तुनो विना-  
शकम्—शक्तिविशेषोपवृहणविरहेसति ज्ञानत्वात् यद्वस्तुनो विना-  
शकम्, तच्छक्तिविशेषोपवृहितं ज्ञानमज्ञानं च दृष्टम्, यथेश्वर  
योगिप्रभृतिज्ञानम्, यथा च मुद्गरादिः । भावरूपज्ञानम्, न  
ज्ञाननाशयम्, भावरूपत्वात्, घटादिवत् ॥

( रक्षामणि:—२०४-२०५—पृ० )

एतेन पूर्वोपशिष्याः प्रतिप्रयोगा अपि व्याख्याताः । तत्र  
प्रथमेऽनुमाने दृष्टान्तासिद्धिः, एकसत्त्वावादे शुक्तिकाव्यज्ञानस्यापि

ब्रह्माश्रयत्वेन पक्षसमत्वात् । सत्त्वात्रैविध्यवादंतु शुक्त्यज्ञानं मूलाज्ञानाद् विलक्षण मेवपुरुपाश्रितम् , इतिपङ्कवाज्ञानत्वमुपाधिः, इतिपङ्कवाज्ञानत्वेन प्रथमानुमानं सोपाधिकम् ।

एतेन द्वितियानुमानं प्रयोगोऽपिव्याख्यातः । नहि सत्त्वात्रैविध्यमते शुक्त्यवच्छिन्नतचेतन्याश्रितमज्ञानं मूलाज्ञानंनाम । यत् विपया वरणं हि तत् इति शुक्त्यज्ञानस्य विपयावरणत्वं वर्णितम् तदिद मद्वेत्तमते शुक्त्यज्ञानस्यापि चेतन्यवारकत्वस्यैव स्वीकारात् , शुक्तिरूपविपयावरकत्वस्यानङ्गीकाराददृपणम् । परं तृतीयानुमानमपि परास्तम् शुक्त्यज्ञानस्यापि ज्ञानविपयानावरणत्वेन व्यतिरेकं शुक्त्यज्ञानस्यादप्यान्तत्वात् , ज्ञानपदेन चेतन्यप्रहणे चेतन्यानिवर्त्तत्वस्याद्विभिरपि स्वीकारेण सिद्धसाधनम् , वृत्तिरूपज्ञान विवक्षायांतु विवादाध्यासितस्याज्ञानस्यापि वृत्तिविपयब्रह्मचेतन्यावरणत्वस्यैव स्वीकारेण हेत्वसिद्धिः । ”

शुक्त्यज्ञानस्य वृत्तिविपयं शुक्त्यवच्छिन्नं चेतन्यावरणस्यैवेण शुक्तिरिति ज्ञाननिवर्त्त्यत्वेन, विवादाध्यासितमज्ञानम् , ज्ञाननिवर्त्त्यम्, ज्ञानविपयावरणत्वात् , शुक्त्यज्ञानवत् , इतिसत्प्रतिपक्षोऽपि ।

एतेन ब्रह्म, नाज्ञानास्पदम् , ज्ञातृत्वविग्रहात् , घटादिवत् , इत्यपि व्याख्यातम् , हेतुरस्तु साध्यं मास्तु , इत्यप्रयोजक शंकाकलङ्कात् , “आश्रयत्वं विपयत्वं भागिनी निर्विभागचितिरेवकेवला । पूर्वसिद्धतमसोहि पश्चिमो नाश्रयो भवति नापि गोचरः” इतिवचनात् घटादीनामज्ञानानास्पदत्वमज्ञानं प्रयुक्तानिवन्धनमेव, नाज्ञानातृत्वनिवन्धनम् । अतोज्ञानात्मत्वेऽपिब्रह्मणोऽज्ञानास्पदत्वं न विरुद्धम् ।

ब्रह्म, नाज्ञानावरणम् , नवा ज्ञाननिवल्यांज्ञानम् .ज्ञानाविपयत्वादिति पञ्चमप्रानुमानयोस्तु, पूर्वोक्तप्रकारेण ज्ञानपदेन चेतन्यस्यप्रहणे न केवलमप्रयोजकत्वम् , किन्तु शुक्तिकादीनां चेतन्य तादात्मयेन चेतन्यविपयत्वात् दृष्टान्ते साधन वैकल्यमपि । ज्ञानपदेन वृत्तिविवक्षायांतु

न केवलं हेत्यसिद्धिः, ब्रह्मणोऽपि वृत्तिविपयत्वात्, किन्तु शुक्तिकादी-  
नामपि नाज्ञानेनावरणं ज्ञानविपयाणामपि स्वीकृत्यते, जडत्वात्, इति  
व्यतिरेके दृष्टान्तोऽपि दुर्लभः, इति दृष्टान्तासिद्धिरपि । सप्तमानुमानं  
तु पूर्वोक्तं प्रकारेणज्ञानानुभानस्याभ्यज्ञानसाधकत्वस्योरीकरणाद्  
दृष्टान्तासिद्धिग्रस्तम् । पतेनाष्टमानुभानमपिव्याख्यातम्, शुक्तिरूप्यादौ  
व्यभिचारादिति ।

( अत्र श्रीभाष्यानुयायिनः )

तथाहि, अद्वैताभिमताऽज्ञानस्य—विवादाध्यामितं ग्रमाण-  
ज्ञानं, स्वप्राप्तभावातिरिक्तस्वविपयावरणस्वनिवर्त्ये स्वदेशगत  
वस्त्वन्तरपूर्वकम्, अप्रकाशितार्थं प्रकाश्यकत्वात् । अन्यकारे प्रथ-  
मोत्पन्नप्रदीपं प्रभावत्, इत्यनुभानेन सिद्धिकाले स्वविपयावर-  
णत्वस्वदेशगतत्वस्वनिवर्त्यत्वानां प्रतिग्रयोगाउक्ताः श्रीपूज्यपादैः  
श्रीभाष्यकारैः । तत्र मूलज्ञानसिद्धिवेक्षकसत्त्वादः सत्त्वात्रय-  
वादश्चेति शोभते ।

यदनुभानेन ब्रह्माच्छादकं भावरूपमज्ञानं न सिद्धयति  
तावद् ब्रह्मणोजीवभावः प्रपञ्चस्यमिथ्यात्वं अज्ञानस्य चेतन्या-  
वारकत्वादिकमद्वैतिनां गृहकथामात्रमेव, नतु ग्रामाणिकानां  
समक्षेकथं चिदप्युत्थानमपि । विशिष्टाद्वैतद्वैतनैयायिकमीमांसका-  
दयसर्वपिदार्थनिकाः जीवस्यज्ञानत्वमज्ञानाश्रयत्वश्च स्वीकृत्वन्ति ।  
तथा जीवाश्रयाऽविद्यामन्यन्ते ज्ञानकांयिदा इत्यनेनाद्वैतसिद्धा-  
न्तानुयायिनां भास्तीकारा अपि जीवस्यैवज्ञानाश्रयत्वमभि-

मन्यन्ते । नहि साध्यनिश्चयकाले साध्यांशेनवादिविजयः यदि स्वसिद्धान्तदिशैवप्रामाणिकार्थनिरास्तर्हि कृतं विचारेण, तथा च न कथं चिदप्यसद् वाद् निरादरस्तेनजितं वौद्धादिभिः । वृथैव शंकरादीनामुद्योग इति जानन्त्वद्वैतिनः । अत्र सर्वेषु प्रयोगेषु अनन्तकृष्णस्याद्वैतसिद्धान्तकथनमेवोच्चरं तद् पश्यांसमपश्यांप्तं वेति यथावदुपस्थाप्यते ।

तथा च, प्रथमानुमाने एक सच्चावादे शुक्तिकाव्यज्ञानस्यापि ब्रह्माश्रयत्वेन पक्षसमत्वात् दृष्टान्तासिद्धिः, सच्चात्रैविध्यवादे तु गृत्त्यज्ञानं मूलाज्ञानात् विलक्षणमेव पुरुषाश्रितमितिपछ्यज्ञानत्वमुपाधिरितियदुक्तं तदसंगतम्, अज्ञानस्य ब्रह्माश्रयत्वं निराश-काले सच्चैकवादस्यादिदृधत्वात्, भामतीकारमते तथा जीवा-श्रयाविद्यामन्यन्तेज्ञानकोविदा इत्यनेन जोवस्यैवज्ञानाश्रयत्वं दर्शनेनसच्चैकवादस्याद्वैतसिद्धान्तेनापि विश्वदृधत्वेन, तावश्या सिद्धसत्तैकवादेन पक्षसमत्वादिवर्णनस्याद्वैतसिद्धान्तं विश्व-दृधत्वाच् ।

पछ्यज्ञानत्वेनसांपाधिकत्वकथनमप्ययुक्तम्, मूलाज्ञान-सिद्धिकाले पछ्यज्ञानस्यानुत्पन्नत्वात्, मूलाज्ञानस्य प्रामाणिकत्वे सत्येव पछ्यज्ञानादीनां प्रामाणिकम्, नहि कस्यचिद्दृव्यक्षस्य मूलाभावे पछ्यवस्थर्शनमपि। मूलाज्ञानस्यैव विचारविषयत्वे सच्चैकवाद सच्चात्रैविध्यवादः पछ्यज्ञानादीनां ग्रसंगणवानव-सरः, मूलाज्ञानसिद्ध्यधीनंगिविधकन्वान्,

किञ्च सत्त्वं यवादः 'स त्तात्रैविध्यवादश्च नापिलोके न चापि  
वेदे दृश्यते किन्तु स्वाभिमतसाधनायाद्वैतिभिस्मयत एव कल्पितः ।  
ब्रह्मसत्त्वैव घटादां शुक्किरजतादां च भासते, सत्ताभेदोप्यनुपयनः,  
ब्रह्मसत्त्वयैव सर्वत्र सत्ताप्रतोत्युपपत्तौ तद्भेदकल्पने गौरवात् ।  
स्वाप्नाध्यासेऽतिव्याप्त्यव्याप्तिदर्शनेन ब्रह्मज्ञानं तरज्ञानवाध्यत्वं  
व्यावहारिकत्वम्, ब्रह्मज्ञानं तरज्ञानवाध्यत्वं प्रातिभासिकत्वं  
मित्यादिलक्षणकथनमप्यद्वैतिनामसंगतम् ।

तथा चाज्ञानस्य ज्ञात्राश्रयत्वद्वट्टान्तेन ज्ञानरूपब्रह्माश्रय-  
त्वाभावेन ब्रह्मणः पक्षसमत्वाभावेन प्रथमानुमाने न दृष्टान्ता-  
सिद्धिर्नाप्युपाधिसंभवः, अतोनिर्दुर्धटग्रिदं प्रथमानुमानमिति ।

एतेन द्वितीयानुमानप्रयोगोपि निष्क्रेलंकः प्रथमानुमान  
सदृशदोपाविशेषात्, तदुत्तरमपि प्रथमानुमानाविशेषात् ।  
शुत्तयज्ञानस्यापि ब्रह्मावरकत्वावलम्बनेन पूर्वपक्षः, नैयायिकादि-  
सर्वदार्शनिकाभिमतशुत्तयज्ञानस्य विषयावरणत्वदर्शनेन, तद्  
दृष्टान्तेन चैतन्यावरणत्वं निषेधकाले, शुत्तयज्ञानमपि न विषया  
वरणं किन्तु ब्रह्मावरणमेवेति कथनं न्यायादिग्रन्थानध्ययन  
निवन्धनं आन्तजनजलिपतत्वमेवेति सिद्धान्तः । वारं वारं  
साध्यांसेनैव प्रत्यवतिष्ठन्ते ऽद्वैतिनः, नच ते युद्ध्यन्ते वादग्रति-  
वाद्युभयसंमतस्यैव हेतुभावः, अन्यथा वादकथाया एव विलोप  
प्रसंगः, तथाच द्वितीयानुमानमपि निर्वृद्धम् ।

विवादाध्यासितमज्ञानं न ज्ञाननिवर्त्यम्, ज्ञानविषयाना-

वरणत्वादिति वृतीयानुमाने ज्ञानपदेन तुच्छासाधारणवृत्तिरूप-  
मेव गृह्णते. तेन ज्ञानपदेन चैतन्यग्रहणे चैतन्यानिवर्त्त्यत्वस्याद्वै-  
तिभिरपि स्वीकारेण सिद्धसाधनत्वोक्तिरपि निरस्ता, ज्ञानपदेन  
न चैतन्यं गृह्णते किन्तु तुच्छब्यावृत्त वृत्तिरूपमेवेति,

अज्ञानस्य ब्रह्मावरणत्वादिकथनेन दृष्टान्तासिद्धवचनम-  
ज्ञान निवन्धनमेव, अज्ञानाश्रयत्वस्यैव विचार्यमाणत्वादिति,  
न सत्प्रतिपक्षस्यापिसंभवः शुक्तयवच्छिन्नचैतन्यस्यैवासिद्ध-  
त्वात् ।

त्रिम, नाज्ञानास्पदम्, ज्ञातृत्व विरहात् घटादिवत्, इत्य-  
नुमानं प्रयोजकत्वशंकोङ्गावनमपि स्वस्याप्रयोजकत्वनिवन्धनम्,  
अनुकूल तर्कविरहे सत्येवाप्रयोजकत्व शंकोदयः, नत्वनुकूल  
तर्कमद्वावेऽन्यथासर्वानुमानोच्छेदग्रसंगः, तथा च ज्ञातृत्वशन्ये-  
ज्ञानाश्रयत्वस्वीकारे ज्ञातृत्वशन्येघटेऽपि, अज्ञानाश्रयत्वं प्रस-  
ज्येदित्यनुकूल तर्क सद्वावे कथमत्र हेतुरस्तु साध्यमास्तु, इत्य-  
प्रयोजकत्वशंकोदयः ।

आश्रयत्वं विषयत्वभागिनी निविंभाग चितिरेव केवला ।  
पूर्वसिद्धतमसांहि पश्चिमो नाश्रयोभवतिनापिगोचरः, इत्यद्वैतिनां  
वचनन्तु, तथा जीवाश्रयाविद्यामन्यन्तेज्ञानकोचिदा इति जीवा-  
ज्ञानवादिभासतीवचन विरोधादुपेक्षणीयम्, भासतीमताभि-  
प्रायकानुमानस्यसौष्ठवात् ।

किञ्च, आश्रयत्वं विषयत्वेत्यादिकं न वेद वाक्यं किन्त्य-

द्वैतिजनकपोलकल्पितमिति, अज्ञानस्य ब्रह्माश्रयविद्वनकाले  
कथमस्य वाक्यस्य प्रामाण्यमम्भवः ।

ब्रह्म अज्ञानेनाच्छन्नं ततोऽज्ञानेन घटपटादयोभायन्त इत्य-  
द्वैतिनांपन्था, तत्र ब्रह्माश्रयत्वविचारकाले कथमज्ञानप्रयुक्तता  
निवन्धनं घटादीनभज्ञानानास्पदत्वमिदं वचनमनन्त कृष्णस्यकथं  
योग्यमिति विमृशन्तु सुधियः ।

नेदमाश्रयत्वादिकं तथाजोवाश्रयाविद्यंति भामती वचन  
विस्तृदधमपितु शतोचरनवाधिकनवतितमे पृष्ठे—अज्ञानानुभवोहि  
जीवस्यैव न ब्रह्मण, इति रक्षागणिस्ववचनविस्तृदधमपि—अतस्स्व-  
राचारत्वमेवाद्वैतिनां, परस्परमेवयुक्त्यन्ते—सर्वथातु—आश्रयत्व  
विप्रयत्वादिकं निरस्तमेव अतश्चतुर्थानुभानमपि सम्प्रतिपन्न  
मेवेति ।

पञ्चमपट्टानुभानयोर्भामतीभायकत्वेन न ज्ञानाविषय-  
त्वादितिहेतोरसिद्धता नापि दृष्टान्ताऽसिद्धिः, भामतीकारमतं  
ब्रह्मणोज्ञानाविषयत्वात्, अतो न ब्रह्मणोज्ञानविषयत्वमादाय  
दोपप्रसरः । ज्ञानपदेन वृत्तेग्रहणेन—अत्र ज्ञानपदेन चैतन्यविच-  
क्षया न केवलमप्रयोजकत्वं किन्तु शुक्तिकादीनां चैतन्यतादा-  
त्म्येन चैतन्यविषयत्वात् दृष्टान्ते साधन वैकल्योक्तिरपि निर-  
स्ताभवति । अत्र श्रीभाष्यप्रतिप्रयांगेनिमञ्चन्त्यद्वैतिः

शास्त्रिमहोदयेनानन्तकृष्णोन स्वयमेव पठधिक सप्ततितमे  
पृष्ठे—७६— ब्रह्मणः, ज्ञानविषयत्वमस्तिनवेति विचारं नवेति

पक्षमेव स्वीकृतम्—तत्रत्यापक्ती—नहि शुद्धस्यव्रक्षणः प्रमेयत्वं  
वयम् स्वीकुर्मः, नहि शुद्धं त्रक्षज्ञाननिपय इति ।

अत्र तु त्रक्षणो ज्ञानविपयत्वंस्वीकृत्यदोपयंतक्ति । तथा च  
युक्तमुक्तमभियुक्तैः, अन्यस्येवान्धूलग्रस्य विनिपातः पदेपदे,

अनुमानात्प्राक्शुक्तेरेवावरणाङ्गीकारेण हृष्टान्तासिद्धिधरपि  
निर्मूला, तस्मात् पञ्चमपष्ठानुमानयोर्नवाधकं किञ्चिदपि, सप्त-  
मानुमानंतु न किञ्चिदप्युक्तं यदुक्तं तत्—अज्ञानेष्यनभिमता-  
ज्ञानान्तरसाधनं विशुद्धत्वाद्वेतोः, तत्रज्ञानान्तरासाधने—हेतो-  
रनैकान्त्यम्, साधने च—तज्ञानमज्ञानसाक्षित्वं निवारयति,  
ततश्चाज्ञानकल्पना निष्फलास्यादित्यादिना श्रीभाष्यकारैः पूर्व-  
मेव निरस्तम् ।

ज्ञानं, न वस्तुनो विनाशकम् शक्तिविशेषोपवृहणविरहं  
सति ज्ञानत्वात् यत्वस्तुनो विनाशकंतच्छक्तिविशेषोपवृहितंज्ञान-  
मज्ञानं च हृष्टं यथेश्वरयोगिप्रभृतिज्ञानं, यथा च मुद्गरादिः ।  
भावरूपमज्ञानं न ज्ञानविनाशयं, भावरूपत्वात् वटादिवत् ।  
अत्रानुमानद्वये शुक्तिरूपेव्यभिचारोक्तिरपि प्रौढव्युत्पत्तिशून्य-  
त्वमावेदयति, अनेनैव सर्वसम्प्रतिपद्म हृष्टान्तेन शुक्तिरूपस्यापि  
पच्छतावच्छेदकाक्रान्तत्वात्, अनिर्वचनीयशुक्तिरूपोत्पत्तौप्र-  
माणाभावाच ।

घटस्य भावरूपत्वंज्ञानानाशयत्वं च सर्वसम्प्रतिपन्नम्, तद्-  
हृष्टान्तेन भावरूपस्यज्ञानानाशयत्वात्कौशुक्तिरूपे व्यभिचारा

पादनं कथे बुद्धिकृत्यम् , यतः शुक्तिरूप्यस्यविवाद विषय-  
त्वात् , तत्र यथार्थरूप्यातिरितिविशिष्टाद्वैतिनः, अन्यथारूप्याति-  
रितिनैयायिकाः, अरूप्यातिरितिमीमांसकाः, आत्मरूप्यातिरिति-  
योगाचाराः, अमत्तरूप्यातिरितिमाध्यमिकाः, अनिर्वचनीयरूप्याति-  
रित्यद्वैतिनः, तथा च सर्वसम्प्रतिपन्नद्विष्टान्तेन सिपाधियिपिता-  
र्थस्य विप्रतिपन्न द्विष्टान्तेन व्यभिचारापादनमसंगतमेव, यद्यद्वै-  
तरीत्यापि व्यभिचार वारणेच्छाचेचर्हि, अनुमानेप्रातिभासिका-  
तिरिक्तत्वमपि विशेषणं देयमिति वदन्ति ॥

( रक्षामणिः— २११ - पृ० )

न केवलं प्रत्यक्षानुमानार्थापत्तयः, किन्तु—‘अनृतेन प्रत्यूढाः  
नासदासीत् नो सदासीत्तदानिं तम आसीत् त्रुमसा गूढमग्रे प्रकेतम् ,  
मायांतु प्रकृतिं विश्वात् आस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत् , तस्मिंश्चान्यो-  
मायया सञ्चिरुद्धः इत्यादि भूतयोऽपि तत्रप्रमाणम् , कर्मफले भूतशब्द-  
प्रयोगस्तु भूतंविवन्तावित्यादौ, अपाग सोमगृह्णता अभुग्म इत्यादि  
वचनसिद्धं वहुकालस्थायित्वं मभिप्रेत्यैव तस्मादनिर्वचनीया ज्ञाने न  
किञ्चिद्दूषाधक मिति ॥

### अन्न किञ्चिष्टाद्वैतिनः

तदिदंसर्वमपि न विचारसहम् , नहि, अनृतपदस्यानिर्वच-  
नीयाज्ञाने शक्तिग्राहकं किञ्चिदपि प्रमाणमस्तीति, अनिर्वचनी-  
यस्योल्लोकत्वात्तदथेऽप्रमाण्यप्रतिपादनरयोगाच । ऋतेतर विषय

एवानृतं शब्दः, ऋतं शब्दस्य कर्मचाचित्त्वम्, ऋतं पिवन्तौ मुकु-  
तस्यलोके गुहां प्रविष्टौ परमेपराध्यें, इतिश्रुतौ स्पष्टमेव, तस्मात्  
ऋतमिति कर्मफलाभिसन्धिरहितं ब्रह्माराधनात्मकं कर्म तद्व्य-  
तिरिक्तं ब्रह्मग्रासिविरोधि सांसारिकं कर्मानृतपदवाच्यमित्यर्थः.  
ऋतं सत्यं तथा धर्मः इत्यादि ग्रन्थाणेनापि ऋतशब्दस्य कर्म-  
चाचित्त्वमेव। अनृतेन प्रत्यूढा इत्यत्र अनृतं पदस्यानिर्वचनीया-  
ज्ञानपरत्वे, एतं ब्रह्मलोकं नविन्दन्ति, अनृतेनप्रत्यूढा इत्यस्य  
समन्वयोपि दुर्बारः। अत्र स्पष्टमेव ब्रह्मालाभेज्ञानाभावस्य  
हेतुतोच्यते। अनृतं शब्दस्य दुष्कर्मपरत्वेन तस्य च ज्ञानविरो-  
धित्वात् श्रुत्यर्थः सम्यगुपर्यद्यते श्रीभाष्यकाराणां सिद्धान्ते,  
मिथ्यावादिनां शांकरादीनांत्वसमज्जस एव।

अनृतं पदस्य दुष्कर्मपरत्वेन एवमनृतादात्मानं जुगुप्सेत्  
इतिश्रुतिरपि निर्बूढा भवति, यतः दुश्चरित्रादात्मानं संरक्ष्येत्, सुमुक्षुः, अनृतं पदस्य मिथ्यापरत्वे निर्वचनीयज्ञानं परत्वे च  
कथमात्मजुगुप्सा सिद्ध्यति सर्वस्य मिथ्यात्वाविशेषात्—

किञ्च मिथ्यात्वादि परत्वे वृजिनमनृतं दुश्चरितमिति प्रमाण-  
विरोधोऽपि ।

एतेन, अनिर्वच्याविद्याद्वितयसचिवस्य प्रभवतो विवर्ताः  
यस्यैते विगदनल तेजोववनय इति वदन्तः भामतीकाराऽपि परा-  
स्ताः, अनिर्वच्याविद्यायां प्रमाणाभावात्, शांकरादोनां कपोल-  
कल्पना मात्रमेतत् ।

यथाचानिर्वचनीय पदार्थस्यैवात्यन्ताभावस्तथाभाष्ये सु-  
व्यक्तमेव । अनिर्वचनीयमपूर्वरजतमत्रजातमिति वदता तस्य  
जन्मकारणं वक्तव्यम् । न तावत्प्रतीतिः, तस्यास्तद्विषयत्वेन  
तदुत्पत्तेः प्रागात्मलाभायोगात् । निर्विषयाजाता तदुत्पाद्य वि-  
परीकरोतीति महतामिदमुपपादनम् । अथेन्द्रियादिगतोदोषः,  
तच्च, तस्य पुरुषाश्रयत्वेनार्थगतकार्यस्योत्पादकत्वायोगात् ।  
नापीन्द्रियाणि तेषां ज्ञान कारणत्वात् । नापि दुष्टानीन्द्रियाणि,  
तेषामपिस्वकार्यभूते ज्ञानएवहि विशेषकरत्वम् । अनादि मिथ्या-  
ज्ञानोपादानत्वं तु पूर्वमेव निरस्तमिति । प्रतीतिभ्रान्तिं वाधैरपि  
न तथाऽस्युपगमनीयम्, प्रतीयमानमेवहि प्रतीतिभ्रान्तिं वाध-  
विषयो भवति—यथोक्तं संवित्सिद्धौ—

नासत्प्रतीतेर्वाधाच न सदित्यपि यन्त तत् ।  
प्रतीतेरेव सर्व्विक न वाधानामत्कुतो जगत् ॥

अतोऽनिर्वचनीयाज्ञान कल्पनं शांकरादीनामज्ञाननिवन्धन-  
मेवेति ।

ऋतंपिवन्तावित्यत्र कर्मफले ऋत शब्दं प्रयोगस्तु अपाम-  
सोमममृता अभूम इत्यादि वचनसिद्धं वहुकाल स्थायित्वमित्यु-  
क्तिरपि श्रुत्यर्थाज्ञान निवन्धना,

वहुकाल स्थायि फलस्यैव कर्मफल संज्ञेति साहस्रमात्र मन-  
न्तकुण्ठस्य । ऋतशब्दस्य सत्कर्मवाचित्वमेवार्थः तस्यपिवन्त

पदसानिध्यात् कर्मफलत्वम्, कर्मणः पानांसंभवादिति तत्त्वविदः।  
तमशब्देन मायाशब्देन चानिर्वचनीयाज्ञानसिद्धिरित्यप्यद्वैतिनाम-  
भिमानः।

तत्र तम शब्देनापिनानिर्वचनीयाज्ञानसिद्धिः, यतः नासदा-  
सीन्नो सदासीचदार्निं तम आमीत्, इति थ्रुतौ तमशब्दःप्रकृ-  
तिपरः नानिर्वचनीयाज्ञानपर, अव्यक्तमक्षरे लीयते अक्षरं तमसि  
तमः परेदेव एकीभवति, यस्य तमः शरोरम् आसीदिदं तमा-  
भूतमप्रज्ञातमलक्षणम्,

अप्रतर्क्यमविज्ञयं प्रसुप्तमिव सर्वतः। इत्यादिपु प्रकृति पर-  
त्वेन तमः शब्दनिर्वचनात्। सदसदोक्तिस्तुव्यष्टिचेतनाचेतनवि-  
लयपरा। नहि सदसद्विलक्षणत्वमुच्यते येनानिर्वचनीयाज्ञान-  
सिद्धिसंभवः, यदि सन्नासीदसन्नासीदित्युत्तगासदसद्विलक्षणत्वं-  
कल्प्यते तर्हि “अनादि मत्परंत्रक्ष न सत्तन्नासदुच्यते, इत्यत्र  
व्रज्ञाणोऽपि सदसद्विलक्षणत्वेन मिथ्यात्वंस्यात्।

किञ्च तदार्निं तमआसीदित्यत्र इष्टिपातनिवारणेन धूली-  
प्रक्षेपण मात्रमेवशांकरादीनाम्, तदार्निं पदेन कालविशेष एव  
गम्यते, नहिंकालविशेषेऽनिर्वचनीयं शुक्तिरजतम्, इत्यद्वैति-  
नोऽपि स्वीकुर्वन्ति, अत्रतु कालविशेषं सदसद्वाच निषेधपूर्वक  
तमस्त्वेनावधारणान्नानेनानिर्वचनीयाज्ञानसिद्धिरिति।

अस्मान्मायीसृजते विश्वमेतदित्यत्रमायाशब्देनानिर्वचनी-  
याज्ञानसिद्धिरित्यप्यसत्।

नहिमिथ्याभूते शुक्तिरूप्यादौ मायापद प्रयोगः कैरपिदार्श-  
निकैरद्वैतिभिरपिकृतः थ्रुतो वा । मायापदस्य विचित्रसर्गकर-  
त्वेन, आश्रव्यत्वमेव प्रवृत्तिनिमित्तम्, तत्रासत्यसत्यादिमाधा-  
रणं भवति, नतु मिथ्यात्वादिरूपमद्वैति कल्पितम्, वहुप्रमाण-  
विरोधादर्शनाच्छेति ॥

( एतेन रक्षामणिः—२१४—४० )

ऐन्द्रजालिकेपुमायाशब्द प्रयोगात् मिथ्यापर्यायो माया शब्दः,  
आसुरराक्षसशखाण्यप्यैन्द्रजालिकानीवासुर राक्षस कल्पित मिथ्या-  
खाण्येव, नतु सत्यानीत्यव्रप्रमाणमस्ति मिथ्याभूतस्याप्यथे क्रिया-  
कारित्व स्थाकारेण न कोऽपि विरोधः, तथा च

तेन माया सहस्रं तच्छम्बरस्याशुगाम्निना । वालस्य रक्षता देह  
मेक्षकश्येन सूदितम् ॥ इति वचनगपि न विरुद्धमिति ॥

रक्षामणिवचनमपि निरस्तंभवतिः, मिथ्यात्वेन निश्चितेषु  
शुक्तिरूप्यादियु न मायाशब्द प्रयांगोद्बृत्तचरः,

ऐन्द्रजालिकादिष्वपिसत्यव्रतीति, तत्सूष्टपदार्थानांसत्य-  
त्वमेव, तस्मात् मायाशब्दस्य मिथ्यात्वकल्पनमयुक्तमेव, आसुर-  
राक्षसशखाण्यप्यैन्द्रजालिकानीवासुर राक्षसकल्पितं मिथ्यास्त्रा-  
ण्येवेति वचनमनन्तकृष्णशास्त्रिणः—वालस्य-रक्षता देहमेक-  
कश्येनमूदितमित्यवृद्धिपात निवारणेन धूलीग्रक्षेपणमात्र-  
मेवेति ।

नहि मिथ्यापदार्थस्य शस्त्रादिलेघत्वं युक्तम्, मिथ्यापदा-

र्थनांतु ज्ञानमात्रेणैवनिवृत्तिरिति सर्वसाक्षिकम् , नहिंशुक्तिरूप्य-  
स्याह्वादिनाश्यत्वमद्वैतिभिरप्यभ्युपगम्यते, अत्रतु राक्षसासुरश-  
स्त्राणांक्रमशङ्केदनमभिधीयते, अतो न मायाशब्दः, मिथ्याप-  
र्यायः ।

यथोक्तमभियुक्तैः—

मायाभूतोपि मारीच सृष्टिरेव हि तार्च्चिको ।  
नचेद्राम शरेणास्य निधनं नोपपद्यते ॥

मिथ्यापदार्थानामर्थक्रियाकारित्वे ग्रमाणाभावात् , सर्वत्र  
सत्यभूतेन ज्ञानेनैवार्थसिद्धेनिर्विवादाच्चेति । वस्तुतः” मायावयुनं  
ज्ञानमिति निधण्डु वचनात् मायाशब्दः संकल्पपर एव, तेन  
सर्वानुगतो मायाशब्दार्थः, अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत्तर्स्मि-  
श्चान्यो मायया सनिरुद्ध इत्यत्र वृथैवनिमज्जन्त्यद्वैतिनः, यतो  
नानेन मायाशब्देन मिथ्यात्वादिपर्यायस्तथा पूर्वमेवोक्तः, अत्रतु  
मायाशब्दः प्रकृतिपरः, मायामायावी शब्दार्थोकाविति जिज्ञा-  
सायाम् ,

मायान्तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनंतु महेश्वरम् ।  
अस्यावयव भूतैस्तु व्याप्तं सर्वमिदं जगत् ॥

इति भगवती श्रुतिरेव मायापदस्य प्रकृतिपरत्वं निगमयति,  
यच्छब्दयोगः ग्राथम्यमित्याद्युद्देश्य लक्षणमित्यप्यनुकूलं भवति ।

प्रकृतेश “गौरनादं न्तवतीसाजनी ग्रीत्यादिना नित्यत्वमवग-  
म्यते, प्रकृत्युद्देशेन मायां विधाने वृथैवाग्रहोऽद्वैतिनाम् ,

यतः प्रकृतेर्मायाविधाने जिज्ञासाविरोधं प्रमाणविरोधं  
उद्देश्यलक्षणादिविरोधादुर्धट एव अस्माकन्तु—अस्मान्मायीसु-  
जत इत्यत्र मायामायिपददर्शनेन तदर्थजिज्ञासायां मायान्तु  
प्रकृतिमित्यादिसर्वमपि सार्वक्षुद्देश्यलक्षणाद्यविरोधाऽपि तस्मान्  
मायापदेनापि नानिर्वचनीयाज्ञानसिद्धिः तदिदं सिद्धं यत् ,  
ग्रत्यक्षानुमानार्थपत्यागमादिभिर्नानिर्वचनीयाज्ञानसिद्धिरिति ।

अन्ततो गत्वा, अनन्तकृष्णस्येदमेव प्रधानं प्रमाणमस्तियत् ,  
मायावादमसच्छास्त्रम् , मायावादि भुजंगेत्यादिखले विशिष्टाद्वै-  
तिनाऽपि मायापदस्यानिर्वचनीयाज्ञानं परत्वमभिवदन्तोति,

तद्वाप्यसंगतम्—

मायावाद मसच्छास्त्रमित्यादिस्यलेऽविद्याप्रधानवादस्यास-  
च्छास्त्रत्वमभिमन्यन्ते विशिष्टाद्वैतिनः नत्वनिर्वचनीयाज्ञानत्वं  
मुच्यते ऽत्र, अतोनानिर्वचनीया ज्ञानसिद्धिरेनापि ॥

( रक्षामणि:—२१५—४० )

तत्त्वमसीत्यत्रैक्योपदेशः सामानाधिकरण्यार्थः अन्यथा जीव  
ब्रह्मणः स्वरूप भेदे स नोपपश्येत् । ततश्चेदमत्रस्वीकर्तव्यम्—यत् स्वरूप  
चेतन्यव्यतिरेकेणेत्वत्वप्रयोजकमाया वा जीवत्वप्रयोजकाविश्वाऽन्तः  
करणादिकं वा भिद्याभूतमिति । तत्त्वमसीति सामानाधिकरण्योपदे-  
शोहि जीवब्रह्मणोः स्वरूपैक्यमादायैव निर्वहणीयः । तत्त्वपद्यो सविशेष

ब्रह्माभिघेयत्वेतु न स निर्बोदुः शक्यते, नहि तत्र विशेषण विशेष्यभावेन सामानाधिकरणं नीलोघट इत्यादाचिव संभवति, जोवत्वेश्वरत्वयोर्व्यधिकरण्यात्, अतोवाधायांसामानाधिकण्यमगत्यास्थीकरणीयमिति ॥

( अत्र श्रीभाष्यानुयायिनः )

उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्वता फलम् । अर्थवादोपपत्तिश्च लिङ्गंतात्पर्यनिर्णये, इतिपड़विधतात्पर्यवलेन तच्चमसीत्यादि वाक्यानिसविशेषव्रक्षपराण्येवेति यतः, बुद्धिस्थत्वोपलक्षितधर्माच्छुन्नेशक्तस्य तत्पदस्य प्रकृतपरामर्शित्वंसर्वसम्मतम्, तदैक्षत वहुस्यांप्रजार्यत्यादिषु, सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तित्वं सर्वाधारन्व सत्य-संकल्पत्वादिगुणपरिपूर्णस्यांपादानभूतस्य ब्रह्मणस्सम्प्रतिपन्नत्वेन, नादशर्वज्ञत्वादिगुणगणोपेतंत्रक्ष तत्पदवाच्यम् । त्वं पदंचाचिद्विशिष्टजीवशरीरकं ब्रह्मप्रतिपादयति शरीरवाचकानां शब्दानां शरीरिणिव्युत्पत्तेमुख्यत्वात् ,

तथा च ‘तच्चमसीन्यत्र’ अचिद्विशिष्टजीव शरीरकाभिन्नसर्वज्ञत्वं सत्यसंकल्पत्वादिविशिष्टः परमात्मा, इति वांधः, भिन्नं प्रवृत्तिनिभित्तानां शब्दानामेकस्मिन्नर्थेवृत्तिः सामानाधिकरणमिति, महाभाष्योक्त सामानाधिकरणलक्षणमपि मुख्यंभवति ,

यथा नीलोत्पलादिस्थले नीलत्वोत्पलत्वेभिन्नेऽपि, उत्पलरूपेकार्थवोधकत्वात्मुख्यं सामानाधिकरणं तद्दद्रवापिसर्वज्ञत्वादिस्थ-

पाणां प्रवृत्तिनिमित्तानां भिन्नत्वेन सामानाधिकरण्यं मुख्यमेवेति  
 प्रवृत्तिनिमित्तमेदेसत्येव सामानाधिकरण्यस्य मुख्यत्वादिति ।  
 अनन्तकृष्णस्तु जीवत्वेश्वरत्वयोर्विद्यधिकरण्यं चक्षि, तदोयदृश्या,  
 ईश्वरत्वेजीवत्वं चेतनत्वादिकं प्रायेण नास्त्येव, अहो युद्धिकृत्य-  
 मेतत् । अद्वैतसिद्धान्तेतु तत्त्वमसीत्यत्र स्वरूपं चेतन्यं सामानाधि-  
 करण्यम् । तत्र प्रथमं भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानामित्यादि सामाना-  
 धिकरण्यलक्षणहानिः । प्रकृतपरामर्शित्वेनाभिमतस्य तच्छब्दस्य  
 प्रकृतपरामर्शित्वभंगः । तत्त्वं पदयोर्विरुद्धस्वरूपं चेतन्येलणा च,  
 तदैक्षत वहस्यामित्याद्युपक्रमे सर्वज्ञत्वादिगुणगणोपेतस्य ब्रह्मणः  
 तत्त्वमसीत्यत्र स्वरूपं चेतन्येलक्षणायां मुपक्रमविरोधश्च, सविशेष-  
 ब्रह्मप्रतिपादक “यः सर्वज्ञः सर्वविदित्यादिश्रुतिविरोधश्च, तथा  
 जीवस्वरूपप्रतिपादक” पृथगात्मानं ग्रेरितारं च मत्वाज्ञेयस्ततस्तेना-  
 मृतत्वमेति द्वासुपर्णसियुजासखायाः समानमित्यादि श्रुतिविरो-  
 धश्चेति ।

ननु शरीर वाचकानां शब्दानां शरीरिवोधकैत्वे प्रमाणा-  
 भावेन विशिष्टाद्वैतिनामपि सामानाधिकरणं लाक्षणिकमेवेतिचेत्वा,  
 शरीरशब्देन शरीरिवोधस्य मुख्यत्वांत्, गौः, मनुष्यः कर्मभि-  
 देवो जातः, अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविष्यनामरूपेव्यकरवाणी-  
 त्यादिभिः शरीरशब्दानामात्मपर्यन्तत्वावगमात्, सर्वत्रशब्दार्थ-  
 निर्णये विशिष्ट प्रयोगएव शरणम्, देवादिशब्दानामप्यात्मपर्य-  
 न्ताभिधानेऽस्ति लोक प्रयोगः देवां मनुष्यो गौरिति, अत्र  
 देवादिशब्दानां प्रकृतिविशिष्टचेतनवाचित्वं सर्वप्रतिपन्नम् ।

न केवलं लौकिकं प्रमाणमपि तु “चत्वारः पञ्चदर्शं रात्रादेवत्वं-  
गच्छन्तीतिः” वाचिकैः पक्षिमृगतां मानसैरन्त्यजातितां, शरीरजैः  
कर्मदोपैः जातिस्थावरतां नर इत्यादि श्रुतिस्मृतिवाक्यान्यपि  
शरीरशब्दस्य शरीरिपर्यन्तत्वेप्रमाणानि तथा च तत्त्वमसोत्यन्तं  
सामानाधिकरण्यमस्माकं लक्षणादिकल्पेण विनैव मुख्यवृत्तं  
भवति । अद्वैतिनान्तु विनापिशास्त्रं ब्रह्मण्यज्ञानादिकल्पनं लक्ष-  
णादि बहुलकेशं चेति ।

जीवस्य ब्रह्मभावः किं प्रत्यक्षादिना शास्त्रेण वेति न  
प्रत्यक्षादिना, जीवस्यानीश्वरत्वेनैव ग्रतीतेः, नापिशास्त्रेण,  
पृथगात्मानं प्रेरितारं च मत्वा ‘नित्योऽनित्यानां चेतनश्चेतना-  
नाम्’ अनश्वन्नन्योऽभिचाकशीत्यादिभिः श्रुतिगणैर्जीवब्रह्मणो-  
भेदस्य स्पष्टोऽस्त्वात् ।

अतस्तत्वमसीत्यत्रैक्योपदेशोऽयुक्तएवाद्वैतिनामिति । तथा  
च शरीर शरीरिभाव निवन्धनमेव सामानाधिकरण्यं तत्त्वमसी-  
त्यन्तमुख्यमिति ।

( रक्षामणि:—२१६—पृ० )

परमार्थतस्तु-प्रकारभूतयोश्चिद्वितीर्थकार्यत्वात्, श्रीभाष्यमते  
ब्रह्मणाचिद्वितीरेक द्रव्यत्वं कारणरूपेणापि नास्तीति कथमेक विज्ञानेन  
सर्वविज्ञानम्, यदि शरीरशरीरिभावेन, तहिं नेवं प्रकरणमनुकूलम्,  
नश्वन्तशरीरशरीरिभावः तेनैक द्रव्यत्वं वा प्रतिपादितम् । मृत्तिकेत्येव  
सत्यमिति कारणेनैव सर्वत्वेक द्रव्यत्वं प्रतिपादितम्, अस्माकन्तु-कारण

स्वरूपेऽधिष्ठाने यथार्थतयाज्ञाते, सर्वकार्यज्ञानमपि मिथ्यात्वेनज्ञातं भवति, नचात्र मिथ्यात्वेनेतिश्रूतप्रकाशिकोक्ताध्याहारदोपः, वाचार-म्भणं नामधेयंमृत्तिकेत्येव सत्यमिति श्रुत्यैवतदर्थं वोधनात्, श्रीभाष्य-मतेतु घटस्यापि सत्यत्वेन मृत्तिकेत्येवसत्यमित्यस्य विरोधोद्बुर्वार एवेति, तदपि श्रीभाष्यगृहाधार्थज्ञानादेव निरस्तम्,

वेदान्तिमते—अवस्थान्तरयोगित्वस्यैव कार्यशब्दार्थतया प्रकृतेसर्वरूपान्यथा भावेन, जीवस्य च स्वरूपनित्यत्वेन तदपृथक् सिद्धधर्मभूतज्ञानस्य संकोचयिकासात्मकावस्थान्तरयोगित्वेन कार्यत्वात्, एक विज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञायां न किञ्चिद्विधाध-कमिति—

स्वावच्छिन्नं पूर्ववृत्तितावच्छेदकत्वं, स्वावच्छिन्नाभिन्न वृत्तित्वं, स्वावच्छिन्नाविपयकप्रतीतिविपयतावच्छेदकत्वमिति-त्रितयसम्बन्धेन, सर्वपदार्थतावच्छेदक धर्मविशिष्टधर्मत्वमेव प्रतिज्ञावाक्यार्थः विशिष्टस्यैवकारणत्वेन तस्यैव कार्यत्वेन च कारणज्ञानेन कार्यज्ञानंसम्प्रतिपन्नमेव श्रीभाष्यकारणांमते ।

मृदृष्टान्तोप्यत्रैवानुकूलः यतोरूपस्पर्शादिविशिष्टपिण्ड-त्वावस्थापन्नायाः मृदृ एव कारणत्वम्, रूपस्पर्शादि विशिष्टो घट एव कार्यमिति, तथैवात्रापि सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टस्यैव ब्रह्मणः कारणत्वेन, स्थूलचिदचिद्विशिष्ट ब्रह्मणः कार्यत्वेन च तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्य इत्यादि सूत्रैः कार्यकारण-योरभेदस्य सम्प्रतिपन्नत्वेनकारणरूपैकंविशिष्टब्रह्मविज्ञानेन सर्व-

मपिकार्थ्य जातं ज्ञातं भवतीति प्रतिज्ञावाक्यार्थः स्मृपन्न एव  
विशिष्टाद्वैतिनामिति

अद्वैतमतेतु—सर्वस्यपञ्चजातस्यमिथ्यात्वेन न कथंचिदपि  
प्रतिज्ञाद्वष्टान्तादीनांसामज्जस्यम् ,

एकविज्ञान घटकैकपदेनाविद्याविशिष्टब्रह्मणेवग्रहणं तन्मते,  
अविद्याविशिष्टब्रह्मोपादानत्वे न युक्त्यनुग्रहो नापि श्रुतिस्मृति-  
प्रमाणाद्यनुग्रहः केवलं कपोलकल्पनामात्रमेवशंकरादीनाम् ,  
विशिष्टाद्वैतिनान्तु—जगत्सर्वं शरोरन्ते स्थैर्यतेवमुधातलम्<sup>१</sup>  
तत्सर्वं वैहरेस्तनुः ‘यस्यात्मा शरीरं यस्य पृथिवीशरीरम् ,  
इत्यादि प्रमाणंजातैः सर्वस्य चेतनाचेतनात्मक प्रपञ्चस्यभगव-  
च्छशीरत्वेन शरीरस्यचेतना पृथक्सिद्धत्वस्य च सर्वराधान्तसिद्ध-  
त्वेन विशिष्टग्रहणे न काप्यनुपपत्तिः;

किञ्च मिथ्यात्वेनेत्यध्याहारोपि दोपोऽद्वैतिनाम् । एतेन  
मिथ्यात्वेनेति नाध्याहारः, मृदृष्टान्तसिद्धत्वादित्युक्तिरपिरा-  
स्ता, मृदृष्टान्ते न मिथ्यात्वस्यासिद्धत्वात् , सिद्धत्वेषि विना-  
ध्याहारेण निर्वाह सम्भवेऽध्याहारस्य दोपत्वाच्चेति । मत्तिकैव्य-  
सत्यमितिवक्तव्यत्वे —

मृत्तिकेत्येवेति कथनेन, इति शब्दस्यग्रक्षारार्थतया, मृत्ति-  
कात्यप्रकारत्वेनैवघटादीनां सत्यत्वं नतु स्वरूपतस्तथा च न  
कथंचिदपि मिथ्यात्वंवक्ति श्रुतिरियम् ,

यदि व्यावहारिक सत्यत्वं घटादीनामपि तर्हि पिण्डरूप-

कारणस्यापि व्यावहारिकत्वेन कथं कारणमात्रसत्यत्वे श्रुतियो-  
जना, कार्यकारणयोव्यावहारिकत्वेन, कथं कार्यासत्यत्वंकारण-  
मात्रसत्यत्वं वदन् न विभेत्यनन्तकृष्णः, यथा च मृत्तिकेत्येवेति  
श्रुतिः सर्वथैवाद्वैतिनांप्रतिकूलास्तथाग्रे विवेचयिष्यते । श्रीभाष्य-  
मतेतु कारणस्य यादृशं सत्यत्वं तादृशं कार्यस्यापि परन्तु कार-  
णायत्तमेव कार्यं सत्यत्वमतो न हृष्टान्त विरोधोपि,

एतेन—विवर्तपक्षमाश्रिताः शंकराचार्याः विवर्ताः यस्यैत  
इत्यादिना तदीयपक्षमनुमोदन्तोभामतीकारापि परास्ताः—

विवर्तवादस्य श्रुतिस्मृति सूत्रं हृष्टान्तादि विरुद्धत्वात्, यथा  
सौम्येकेन मृत्यिष्ठेन सर्वं मृडमयं विज्ञातमिति, मृदृहृष्टान्तेन  
परिणामवाद एव ज्ञायते—

मृदः परिणामिकारणत्वस्य सर्वसिद्धत्वात्, दार्ढान्तिक-  
वाक्येऽपि तत्त्वेजोऽसूजदित्युक्तं नतु तदभ्रमदिति, श्रुत्यन्तरेषु  
तदात्मानं स्वयमकुरुत इत्युक्तं नतु व्यवर्ततेति । भगवता ब्रह्मसूत्र-  
कारेणापि ‘परिणामात्’ उपसंहारदर्शनादितिचेन्क्षीरवद्धि  
इत्यादिभिः सूत्रैः परिणामवाद एव स्वीकृतः, स्मृतिषु च—कनक-  
मुकुटमणिकर्णिकादिभेदैः कनकमभेदमपीष्यते यथैकम् । क्षिति-  
तल परिणामतोऽनिलान्ते । इत्यादिभिः परिणामवाद एव  
हृश्यते ।

अतो विवर्तवादस्य श्रुतिस्मृतिसूत्रादि विरुद्धत्वेन सकल  
श्रुतिस्मृतिसूत्राभिप्रेत परिणामवादस्य शास्त्रीयत्वेन तादृशपरिणा-

मपक्षाभिग्रायकोचिशिष्टाद्वैतसिद्धान्तं एव वेदान्तार्थः ‘अद्वैतमतंतु  
श्रुतिसूत्रादिविरुद्धमेवेति । एतेन—

( रक्षामणिः— २२२—पू०— )

नहि “तस्वमसीति सामानाधिकरणं शरीर शरीरिभाव विद्य-  
क्षाया मुख्यवृत्तंभवति, शरीर चाचकानां शब्दानां, शरीरि पर्यन्त-  
स्थालोकसिद्धत्वात्, नहि केऽपिपक्षमिमं स्वीकुर्वन्ति । अद्वैतिनस्तु  
रजत इदंशब्दप्रयोगवत् भ्रान्त्येव तस्य तत्रप्रवृत्तिरिति । मुख्यं शरी-  
रिणि शरीरपदमिति स्वगोष्ठी मात्रघण्टाघोपइत्यनवधानोक्तिरपि  
परास्ता—

( अत्र श्रीभाष्यानुयायिनः )

शरीरचकानांपदानां शरीरिपर्यन्तत्वेऽकिकवैदिक ग्रमा-  
णादीनां पूर्वमेवोक्तत्वात् ।

शरीर चाचकानां पदानां शरीरिपर्यन्तत्वेऽस्त्येव घन्टाघोपोचिशिष्टाद्वैतिनाम्, परन्त्वस्त्येवविशेषः, भूयस्यः सगुण-  
श्रुतयः वहूनि सगुणविद्यापराणि वाक्यानि ‘सूत्राणि च वहूनि  
सविशेषव्रक्षपराणि’ परन्तु न तात्पर्यं तेषां तत्र किन्तु निर्विशेषेतात्पर्यं तेषामित्यादि घन्टाघोपोऽद्वैतिनां यथा विनाप्रमाण  
मूलकस्तथा न विशिष्टाद्वैतिनां किन्तुप्रमाणमूलकएव घन्टा-  
घोप इति ।

इदं रजत तुल्यतया भ्रान्त्या प्रवृत्ति कथनमप्यसंगतमेव  
संभवति मुख्यत्वे गौणकल्पनस्यान्याग्यत्वात् ।

गौः, भगुष्यः, इत्यादिस्थले गवादि शब्दैः व्यक्तियोधो-  
मुख्य एव, अद्वैतिनं विहाय न केपि वेदनिष्ठाताः दार्शनिकाः  
प्रपञ्चमिथ्यात्वं स्वीकुर्यन्ति, तत्समक्षे आन्त्यादिकथनमुपहास्य-  
मेवेति । एतेन श्रीभाष्यमते कुत्रचित्कार्यकारणभावनिवन्धनं  
सामानाधिकरणं कुत्रचनशरीरात्मभावनिवन्धनमिति वैरूप्याऽक्ति-  
रपि निरस्ता, कार्यकारणभावनिवन्धन सामानाधिकरणस्यै-  
वासतिवाधके सर्वत्रस्वीकारात् ।

तत्सूष्ट्वा तदनुप्रविश्य सच्चात्यच्चाऽभवदितिश्रुतौ, तत्सू-  
ष्ट्वेत्यनेन कार्यकारणभावम्, तदनुप्रविश्येत्यनेन तृतः फलितं  
शरीरशरीरभावलक्षणं तादात्म्यमपि सिद्धतीति तद्ब्यवदेशः,  
विशिष्टस्यैवकार्यत्वं कारणत्वं योगेन शरीरात्मलक्षणं तादात्म्य-  
मपि फलति, अतोवैरूप्यवर्णनं विशिष्टाद्वैतसिद्धान्तानभिज्ञत्व-  
निवन्धनमनन्तकृष्णस्येति ।

अचिद्वस्तुनि नास्त्यसत्य शब्ददर्शनेन, नास्त्यसत्य शब्दौ  
मिथ्यात्वप्रतिपादकावित्यद्वैतिनः

श्रीभाष्यकारास्तु-अत्र चाचिद्वस्तुनि नास्त्यसत्यशब्दौ  
न तुच्छत्वमिथ्यात्वपरौ, अपितु विनाशित्वपरौ, 'वस्त्वस्ति-  
किम्' 'महीघटत्वम्' इत्यत्र विनाशित्वमेव हयुपपादितम्, न  
निष्प्रमाणकत्वं, ज्ञानवाध्यत्वं वा । एकेनाकारणैकस्मिन्काले ऽनु-  
भूतस्य कालान्तरे परिणामविशेषेणान्यथोपलब्ध्या नास्तित्वोप-  
पादनात्, तुच्छत्वंहि प्रमाणसम्बन्धानहत्वम् । वाधोऽस्मिहि-

यदेशकालादिसम्बन्धितया यदस्तीत्युपलब्धिः, नतु कालान्तरे-  
अनुभूतस्य कालान्तरे परिणामादिना नास्तीत्युपलब्धिः काल-  
भेदेन विरोधाभावात् । अतो न मिथ्यात्ममित्यादिभिः, नास्त्य  
सत्यशब्दौ विनाशित्यपरावितिवर्णयन्ति ।

तदुपरि रक्षामणिकारेण किञ्चिपिनोक्तम्, केवलं श्रीभाष्योक्त  
पूर्वपक्षमात्रेणैव दृमस्तस्यैवोल्लेखः कृतः स्वग्रन्थे, न किञ्चिदपि  
नूतनो विचारः, युक्तिविशेषो वा प्रदर्शितः, अतोस्माभिरपि  
विरम्यतेऽत्र ।

अग्रे च—श्रीभाष्यकाराः—यदुक्तं-निर्विशेषप्रक्षविज्ञानादेवा-  
विद्यानिवृत्तिवदन्तिश्रुतय-इति तदसत्, वेदाहमेतंपुरुषं महान्त-  
मादित्यवर्णं तमसः परस्तात्, तमेवं विद्वानमृतं इहभवति,  
नान्यः पन्थाविद्यतेऽयनांय 'सर्वेनिमेषाजज्ञिरे विद्युतः पुरुषादधि'  
'न तस्येषोकथन' तस्य नाम महद्यशः' 'य एनं विदुरमृतास्ते  
भःन्ति' इत्याद्यनेकवाक्यविरोधात् । ब्रह्मणः सविशेषत्वादेव सर्वा-  
प्यपि वाक्यानि सविशेषे ज्ञानादेव मोक्षं वदन्ति —

इत्यादिभिः, निर्विशेषप्रज्ञानचादं निरस्य सविशेषज्ञानमेव  
मुक्तिसाधनमिति स्थापयन्ति —

( रक्षामणिः—२३२—पृ० )

तस्योत्तरप्रदानेव्यसमर्थाः, अहैतिनः—

अहैतिनस्तु मन्यन्ते—निर्विशेषप्रज्ञानादेव मोक्षः तन्निवृत्यनुपपत्त्या  
चानावज्ञानमनिर्वचनोयमेव स्वीकुर्वन्ति । इदमेवोक्तरं रक्षामणि-  
कारस्यापि ।

स्वरूपव्याक्रियैवं पराक्रियेति न्यायावलम्बने नैवोत्तरमत्रासमा-  
कमिति ।

अनाद्यनिर्वचनीयाज्ञानं तु पूर्वमेव निरस्तम् । यदि श्रुति-  
स्मृति सूत्राणि सविशेषज्ञानस्यैव मुक्तिसाधनत्वं ब्रह्मणः सविशेष-  
पत्वं च वदन्ति तर्हि कथं न ब्रह्मण्यज्ञानादिकल्पनमद्वैतिनाम-  
ज्ञानकृत्यमेवेति । यदपिशीरशब्दानां शरीरिपर्यन्तत्वेकेवलं  
स्वपूर्वस्वभावेन पिष्टपेषणं कृतं तदपि प्रदर्श्य निरस्यते ।

( रक्षामणिः—२३३—पृ० )

तत्यमसीत्यत्र सामानाधिकरण्यमन्यैक्योपदेशपरमेव न शरीरशरी-  
रिभावनिवन्धनं, शरीर शब्देन शरीरिपर्यन्तत्वे प्रमाणाभावात् ।  
लोकेहि जातिगुणयोरेव द्रव्येण तादात्म्यदृष्टचरम्, द्रव्याणां तु कार्य-  
कारण भावनिवन्धनमेव, अश्वः, मनुष्य इत्यादौ काल्पनिकमेव  
तादात्म्यं न लाक्षणिकमध्यासनिवन्धनं वाधायामपि सामानाधिकरण्यं  
मुख्यमेव, अतएव देहादिप्रवातमप्रत्ययोमिध्यैवेति भगवत्पादानां  
राधान्त, इति ।

( अत्र विशिष्टाद्वैतिनः )

तत्र यदुक्तं लोकेहि जातिगुणयोरेव द्रव्येण तादात्म्यं दृष्ट-  
चरं न द्रव्याणामिति तदसंगतम्, 'द्रव्याणामपि शरीरभावेन  
विशेषणत्वेन, गौरथो मनुष्यो देवो जातः पुरुषः कर्मभिरिति  
सामानाधिकरण्यस्य लोकवेदयोर्मुख्यत्वस्यैव दृष्टत्वात् ।

खण्डो गौः, शुक्लः पटः इत्यादिस्थले जातिगुणयोरपि  
सामानाधिकरण्यं यथा द्रव्यप्रकारत्वं निवन्धनं तद्वत् मनुष्यादि

शरीराणामप्यात्मविशेषणतया नियमेन भानात्सामानाधिकरणे न किञ्चिद्वाधकमिति ।

तस्माद् द्रव्याणां कार्यकारणभावनिवन्धनमेव सामानाधिकरणमिति नियमोनास्ति । विनापिकार्यकारणभावं मनुष्यः, देवः, अञ्चः, इत्यादिस्थले मुख्यसामानाधिकरणस्योपपादनात् । ननुद्रव्याणां द्रव्यविशेषणत्वे मत्वर्थीय प्रत्ययोदृष्टः 'दण्डी पुरुषः' कुण्डली पुरुषः' इति चेन्न मत्वर्थीप्रत्यय निरपेक्षसामानाधिकरणं प्रति सर्वत्रापृथक्सिद्ध प्रकारवाचित्वमेव प्रयोजकम्, मत्वर्थीय प्रत्ययस्यतु कदाचित्कचिद् द्रव्यविशेषणत्वेसामानाधिकरणंप्रति 'प्रयोजकत्वात्, न नियत प्रकारत्वे, ननु यत्र यत्रापृथक्सिद्धविशेषणत्वं तत्र सर्वत्र सहोपलम्ब नियमः, यथा खण्डो गौः, शुङ्खः, पटः इति । देवो मनुष्य इत्यादिस्थलेतु शरीरस्यचक्षुरीन्द्रियद्राह्यत्वेष्यात्मनोऽचाक्षुपत्वेन चक्षुपाग्रहणा भावात्, मनुष्य आत्मेति सामानाधिकरणं लाक्षणिकमेवेति चेन्न, सर्वत्रापृथक्सिद्धविशेषणत्वंप्रति तदेकाश्रयत्वं तदेकप्रयोजनत्वं तत्प्रकारत्वमेव नियामकं जात्यादीनां नियतप्रकारत्वेयथा त्रितयमेवानुगतं तथैवमनुष्यादिशरीराणामप्यात्मैकाश्रयत्वं तदेकप्रयोजनत्वं तन्प्रकारत्वश्चजात्यादितुल्यमेवेति, आत्मैकाश्रयत्वमात्म विश्लेषे शरीरविनाशात्, अत्मैकप्रयोजनत्वंच तत्त्वर्मफलभोगार्थतयैव तत्, सङ्घावात् तत्प्रकारत्वमपि देवोमनुष्य इत्यात्मविशेषणतयैव प्रतीतेः ।

तथा च जात्यादितुल्यतया मनुष्यादि शरीराणामपि नियत प्रकारत्वेनिश्चितेसति मुख्यसामानाधिकरणे न किञ्चिद्ग्राधकम् ।

सहोपलम्भनियमस्त्वेकं सामग्रीवेद्यत्वनिवन्धनः, जातिव्यक्तयोर्नियमेनसहप्रतीतिस्त्वेकसामग्रीवेद्यत्वेनोभयोर्चाक्षुपत्वात्-आत्मनस्त्वचाक्षुपत्वाच्चक्षुपा शरीरग्रहणवेलायामात्मा न गृह्णते, न च तावतानियतं प्रकारत्वं हानिः, नियतं प्रकारत्वेहि तदेकाश्रयत्वं तदेकप्रयोजनत्वं तत्प्रकारत्वानामेव प्रयोजकत्वात्, तस्य च जात्यादि तुल्यतया मनुष्यादिशरीरेषु सञ्चायात् नियतप्रकारत्वमक्षतमेवेति ।

यदि च प्रकारतैकस्वरूपत्वं सम्पादकलक्षणस्त्वेष्ये पृथग्-ग्रहणयोग्यत्वमात्रेण प्रकारतैकस्वरूपत्वेण विवादश्चेत्तदा पृथग्वी-जलादीनांस्वामाविकानां गन्धरसादीनामपि पृथग्ग्रहणमात्रेण पृथग्वीजलादीनां नियतप्रकारतैकस्वरूपत्वविरोधापत्तेः, तस्मात्सिद्धं मनुष्य आत्मेति सामानाधिकरणं मुख्यमेवेति—‘एवंसति शरीरशरीरिभाव निवन्धनं तादात्म्यस्य लोकसिद्धत्वाभाव कथनमेवालौकिकमनन्तकृष्णस्य, लोकवेदयोस्सामानाधिकरणस्यासकुदुक्तत्वात् ।

एतेन देव मनुष्यादिशब्दानामात्मविशेषणतयानियमेन भानेऽपि काल्पनिकमेवतादात्म्यस्वीक्रियते, अतएव ‘देहादिष्या-त्मप्रत्ययोमिथ्येतिशंकराचार्य सिद्धान्तं इति घटन्तोपिपरास्ताः, काल्पनिकत्वेग्रमाणाभावात्, लोकशाश्वादिमिद्वार्थस्य केवलकपोल कल्पनामात्रेण निरसितुमशक्यत्वाच्च ।

किञ्चाद्द्वैतिनां सर्वस्याप्यर्थजातस्याधिष्ठाने कल्पित्वेन  
मुख्यामुख्यकथैवमुधा केवलं व्यामोहनमात्रमेवतेपामिति ।

शंकराचार्योऽक्षिस्तु तच्छिष्येभ्य एव न प्रामाणिकेभ्यः,  
एतेनाध्यासनिवन्धनंवाधायां सामानाधिकरण्यमपि मुख्यमेव,  
इदं रजतमितिवदित्यपि निरस्तम् । अध्यासकथायाः पूर्वमेव निर-  
स्तत्वात् ।

नहि यथार्थख्यातिवादिनां समक्षेऽध्यासकथां कथंचिदपि  
शोभना, अद्वैताभिमतानिर्वचनीयख्याति पक्षावलम्बनेनापि न  
युक्ता तस्याः पूर्वमेव निरस्तत्वात् ।

किञ्च शरीरादिशब्दानामिदं रजततुल्यताकथनमप्यसंगतम् ।  
नहि रजत पदार्थस्येदमर्थेन सहापृथक् सिद्धविशेषणत्वमस्तीति,  
नाप्यद्वैतिनोपि तथा स्वीकुर्वन्ति, नहि मनुष्यादिशरीरं कदाचि-  
देवचेतनविशेषणं किन्तु चेतनापृथक् सिद्धमेवसर्वदैव, अपृथक्-  
सिद्धत्वंच,

यावत्सत्त्वमसंवन्धानहृत्यम्, एतादृशमेवापृथक् सिद्धत्वं- श-  
रीरे न तथा रंजतादीनां । किञ्च, इदं रजतमित्यस्यप्रातिभासि-  
कत्वं शरीरादीनां व्यावहारिकत्वमित्यद्वैतदृष्ट्यापि गुरुमेदस्य  
सत्त्वेनेदं रजततुल्यत्वं वचनमनन्तकृष्णस्यसाहस्रमात्रमेव ।

तथाचाध्यस्तवाचिनां शब्दानामधिष्ठानेमुख्यवृत्तत्वं वदन्तः  
शंकराचार्यप्रभृतयोपि परास्ताः, अध्यस्तवाचिनां पदानामधि-

प्राने मुख्यवृत्तत्वस्य सकलदर्शनधिरुद्धत्वेन विना स्पष्टं प्रमाणं  
तदङ्गीकारस्यायोग्यत्वात् ।

किञ्चाध्यस्त वाचिपदानामधिष्ठाने मुख्यवृत्तत्वे किञ्चान्त-  
प्रयोगोमूलम्, उतप्रबुद्धप्रयोगः—न प्रथमः रजतपुरोवर्तिनो-  
ऽनध्यस्तत्वानधिष्ठानत्ववृद्ध्यैव, तत्र रजतशब्द प्रयोग इति-  
तस्याध्यस्तत्वाचिनोऽधिष्ठानपर्यन्तत्वासाधकत्वात् । न देवदत्तत्वा-  
ज्ञानादेवदत्त शब्द प्रयोगो देवदत्त शब्दस्य यज्ञदत्तत्वाचित्वे-  
मूलं भवति । नापि द्वितीयः—रज्जु सर्प इतिप्रयोगः सर्पशब्दस्य  
प्रागनारोपित बुद्धमूल प्रयोगात्मादरूपत्वात्, आरोपितविपय  
शक्तिकल्पने मूलं न स्यादिति ।

तस्मादध्यस्तत्वाचिनामपिपदानामधिष्ठाने मुख्यवृत्त्यर्मिति  
कल्पनामात्रमेवेति-अतो वालोयुवा देवदत्तं इत्यादौ लोकसिद्ध-  
सामानाधिकरण्य दर्शनेन शरीरशब्देन शरीरियोधोमुख्य एवेति,  
एतेनेदमपि व्याख्यातम् ।

( रक्षामणि:—२३५—४०— )

यदि देवदत्तो जानाति, इत्यादौ देवदत्तादि शब्देनात्मपर्यन्तस्यैव  
प्रतीतिरितिमन्यते—नेदं युक्तम्, ‘शरीरम् न श्वरमित्यादिवापर्यातात्म-  
पर्यन्तं प्रतीत्यमावात्, अन्यथाऽत्मनोऽपिनाश इति समाप्यत इति ।

श्रीभाष्यादर्शननिमित्तमिदं चोद्यं रक्षामणिकारस्य यतः श्री-  
भाष्यकृद्भिरेवाशङ्क्य निरस्तम् । न तु च शब्देऽपि व्यवहारे  
शरीरशब्देन शरीरमात्रं गृह्णते, इति मात्मपर्यन्तता शरीरशब्दस्य,

नैवम्—आत्मप्रकारभूतस्यैव शरीरस्य पदार्थं विवेकप्रदर्शनाय निरूपणात् निष्कर्पकं शब्दोऽयमिति । अयम्भावः—निष्कर्पकं शब्दो द्विविधः, ‘वैवक्षिकनिष्कर्पकः’ नियतनिष्कर्पकश्चेति’ तत्र शरीरादि शब्दाः पदार्थविवेकनिरूपणाय नियतनिष्कर्पका अतो न शरीरंश्वरमिति प्रतीतावात्मनोनाशप्रसंगाद्यवकाशः ।

किञ्च देवदत्तो नश्यतीत्यस्य प्रमाणिकत्वेन विशिष्ट वेषे-  
णात्मनोऽपि नाशः प्रामाणिक एव, अन्यथा प्रलयाद्यनुपपत्ते-  
ब्रह्महत्यादि प्रायश्चितविधायक शास्त्राणां वैयर्थ्यपत्तेश्च—

मा हिंस्यात्सर्वभूतानि, इति हिंसानिषेधक श्रुतेरसामञ्ज-  
स्यापत्तेश्च किञ्च श्रुतिरपि ‘एतेभ्यः भूतेभ्यः समुत्थाय तान्ये-  
वानुविनश्यति’ अतोविशिष्टवेषेण नाशः प्रामाणिकः, शिखीध्वस्त  
इत्यादौ—विशिष्टे विधिनिषेधौ भवतः विशेष्यवाधेसति विशे-  
षणमुपसंक्रामतः’ इतिनैयायिकरपि विशेष्येष्वांसप्रतियोगितायाः  
वाधादेव विशेषण मात्रे स्वीक्रियते, तथैव देवदत्तोनश्यतीत्यादि-  
स्थले जीवस्य नित्यत्ववोधक श्रुतिवलान्नाशोनिवार्यतांनाम,  
इतित्वन्यादशीचर्चा सर्वथानाशस्तु प्राप्तेवेति । अतोशरीर  
शब्देनात्मप्रतीतौ शरीरंश्वरमिति प्रतीतावात्मनोपिनाश प्रसंग  
इतीदं चोद्यमनन्तकृष्णसाक्षाननियन्धनं प्रसंगस्यसर्वभिमतत्वात् ,  
जीवनित्यत्व श्रुतिवलेन, वेदान्तिनां नाशशब्दार्थस्यान्यादशत्वे-  
नच वारणं त्वन्यादशमेवेतित्रीदाः ।

( रक्षामणि:-२३५—२३६—पृ०—)

इदंतु न क्षोदक्षमम् , आकृत्यधिकरण विरोधेन गवादिशब्दानां जात्यादिबोधकत्वस्यैव मुख्यत्वेन व्यक्तिनां तत्र लक्षणयैव बोधस्य स्वीकारेण च तद्दृष्टान्तेन शरीरवाचकानामपि शब्दानां शरीरपर्यन्तत्वस्य लाक्षणिकत्वापत्या शरीरिपर्यन्तताया मुख्यत्वाभावात् । एतेन—अयुतसिद्धं विशेषण वाचिशब्दानां विशेष्यलक्षणा प्रतिबन्धकत्वं मझीकर्तव्यम् । अन्यथा जात्यादिशब्दानामपि सम्बन्धानुपपत्त्या कचिद् व्यक्तिपर्यन्तता प्रसंग इति श्रुतप्रकाशिकोक्तमपिपरास्तम् , उक्तप्रतिबन्धकतायां प्रमाणाभावात् , सम्बन्धानुपपत्त्या जातिवाचकशब्दानामपि लक्षणया व्यक्तिपर्यन्तताया इष्टत्वादिति ।

( अत्र विशिष्टाद्वैतिनः ) .

इदमपि चोद्यमनन्तकृष्णसाङ्गांनिवन्धनमेवेति । नहि पदार्थतच्चव्यवस्थितौ कस्यचित् सिद्धान्तं विशेषणग्रत्यवस्थानं युक्तम् । वयमप्यस्युपगच्छामो यत्मीमांसकाः 'हि गवादि शब्दानां जातावेव शक्तिः केवलाया जाते आनयनाद्यसंभवेन व्यक्तिपारतंत्र्याच व्यक्तौ लक्षणांस्वीकुर्वन्ति । परन्त्वेतावता किमायातम् । शरीरवाचकानां शब्दानां शरीरिपर्यन्तत्वं इदमेव वाधकम् ।

तर्हि कथं न ग्रष्टव्याः स्वगुरवः शंकराचार्याः , सर्वस्यकार्ये व्युत्पत्तिरिति मीमांसकाः । सिद्धं व्युत्पत्तिरिपि वेदान्तिनः । पूर्वभागेनैवोत्तर भागस्यापि गतार्थत्वमित्यन्ये । अगतार्थत्वमिति वेदान्तिनः । अविद्या मायामिथ्यादीनां विद्वेषकाः-

सर्वे । अद्वैतिनस्तुतत्सेवकाः । शरीरवाचकानां शब्दानां शरीर-  
पर्यन्तत्वे यदि सन्ति वहूनिग्रमाणानि तर्हिकथं कस्यचिदसिद्ध-  
सिद्धान्तविशेषेण शरीरिपर्यन्तत्वं निराशः ।

गवादि शब्दानामपि व्यक्तौ न लक्षणा किन्तु व्यक्तावपि-  
मुख्या एव शवादि शब्दः । लक्षणास्वीकारस्तु मीमांसकानाम-  
युक्त एव ।

अन्यथा-अयुत सिद्धविशेषेण वाचिशब्दस्यविशेष्यलक्षणां-  
प्रति प्रतिवन्धकत्वकल्पने प्रमाणाभावेन जात्यादि शब्दानामपि  
सम्बन्धानुपपत्त्यविशेषेण क्वचिद् व्यक्तिपर्यन्तप्रयोग ग्रसंगः ।  
नच जात्यादिं शब्देः लक्षणयाव्यक्तिपर्यन्तं प्रयोगादृष्टः, गामा-  
नयेतिवत् जातिमानयेति प्रयोगग्रसंगात् ।

एतेन सम्बन्धानुपपत्त्या जातिवाचकशब्दानामपि लक्षणा-  
व्यक्तिपर्यन्तताया इष्टत्वेन—

अयुतसिद्धविशेषणवाचिशब्दानां विशेष्यलक्षणाप्रतिवन्ध-  
कत्वमंगीकर्तव्यम् , अन्यथा जात्यादिशब्दानामपि सम्बन्धानुप-  
पत्त्या क्वचिद्व्यक्तिपर्यन्तता ग्रसंग इति, परास्तम् , इत्यनन्त-  
कृष्णाध्यान्तोक्तिरपि निरस्ता—

जातिवाचकशब्दानामपि लक्षणयाव्यक्तिपर्यन्तताया इष्ट-  
त्वापादनस्यस्वेच्छाचारमात्रत्वात् । गामानयेतिवत् जातिमानयेति  
प्रयोगः ग्रसंगात्येति नच जातिमानयेतिप्रयोगः करपिदार्थनिकं-

रन्यैश्वस्वीकृतः, येनात्रापि पृष्ठत्वापादने न निस्तारोऽद्वैतिनामिति ।  
तथाच गवादि शब्दानां व्यक्तिपर्यन्तवोधो मुख्य एव ।

किञ्च—यदि जातिमात्रमेव मुख्यार्थस्तर्हिं अमुख्यभूतद्रव्य-  
पर्यन्तप्रयोगादपि जातिमात्रे गवादि शब्दानां प्रचुरप्रयोगप्रसंगः,  
मुख्यार्थगुणसम्बन्धविषय प्रयोगादपि मुख्यार्थेन्प्रचुरप्रयोगदर्श-  
नात्, गंगाग्रिसिंहादिशब्दानां कूलमाणवकादिविषयप्रयोगादपि  
मुख्यार्थेन्प्रचुरप्रयोगो दृष्टः, नतु व्यक्तिनिष्ठा गौः, व्यक्तिनिष्ठो  
महिप इति प्रयोगः । जातिरेव मुख्यार्थस्त्रेत् गवादिशब्दानां  
त्वतलादि नैरपेक्ष्यं च स्यात्, नहि गंगादिशब्दाः प्रवाहादि  
विषयप्रयोगे भावप्रत्ययान्ताः प्रयुज्यन्ते ।

अतो गवादि शब्दानां व्यक्तिपर्यन्तं प्रयोगो मुख्य एवेति  
सिद्धम् । विस्तरस्तु श्रुतप्रकाशिकायां दृष्टव्यः, यत्र व्यासा-  
चार्यः श्रीसुदशेन स्फुरिभिरत्यन्तगम्भीरार्थपरिपूरितया गिरया  
निरस्ता लक्षणामीमांसकानामिति । न दृष्टाश्रुतप्रकाशिका-  
भवता । दर्शनेषि कीदृशीस्थीतिस्त्रभवाद्यानाम् ।

किञ्च गवादिशब्दानां जातिवोध एव मुख्यः, व्यक्तिवो-  
धस्तुलक्षणयेति मीमांसकमतंतु—

जातिं व्यक्त्या विहीनां स्पृशति न धिषणा तेन जातौ प्रवृत्ता,  
शक्तिर्व्यक्तिस्पृशेन्वेत् स्थितद्वय वचसां तद्विशिष्टावगाहः ।

जातेवर्णधः स्वहेतोः स्थितिरपि हि भवेत् क्वापि गोत्वोक्ति-  
नीत्या, शब्दान्तत्पारतं त्र्यंस्फुरति यदि परावोधने तन्न शक्यम् ॥

इत्यादिभिः पदार्थतत्त्वविवेकरसिकैः श्रीमद्वेदान्ताचार्यर्थःरपि  
तत्त्वमुक्ताकलापे निरस्तम् ।

तस्मात् गवादि शब्ददृष्टान्तेनापि शरीरवाचक शब्दानां शरीरिणिमुख्यत्वेन 'तत्त्वमसीत्यादौ वोधोमुख्यएव श्रीभाष्यकारणाम् । यतः तत्पदं हि सर्वज्ञं सत्यसंकल्पं जगत्कारणं ब्रह्म परामृशति, तदैक्षतवहुस्यामित्यादिपु तस्यैव प्रकृतत्वात्, तत्समानाधिकरणं त्वं पदं चाचिद्विशिष्टजीवशरीरकं ब्रह्मप्रतिपादयति, प्रकारद्वयावस्थितैकवस्तुपरत्वेन सामानाधिकरण्यं मुख्यमेवेति ।

अद्वैतिनांतु—प्रकान्त सर्वज्ञत्वसत्यसंकल्पत्वादीनां परित्यागः, तच्छब्दस्य प्रकृतपरामर्शित्वभंगः, सविशेषाभिधायितत्पदस्यत्वं पदस्य च केवले चित्तिमात्रे स्वरूपलक्षणास्त्रीकारः, तदर्थमविद्याद्यप्रामाणिक वस्तुकल्पनम्, यतोहि—अविद्या, अमः, अध्यास, मिथ्यात्व, सत्त्वात्रैविध्यवाद, सत्त्वैक्यवादादिभिरेवाद्वैतिनः स्वाभिमतं पोपयन्ति, परन्त्वत्र न श्रुत्यनुग्रहं सत्त्वानुग्रहं किञ्चिदपिपश्यामः, ग्रत्युत—'अधिकन्तु भेदनिदेशात्' 'अश्मादिवचतदनुपपत्तिः' इत्यादिभिः सत्रैः, शंकराचार्याभिमतं जीव-ब्रह्मणो भेदं निरस्यन्ति वादरायणाचार्याः स्थापयन्ति च विशिष्टाद्वैतसिद्धान्तम् ।

किञ्च—ब्रह्मण्यविद्याद्यप्रामाणिकार्थस्त्रीकारंपि नैकविधिं सामानाधिकरण्यमद्वैतिनां 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' इत्यत्रः सर्वपदार्थघटकाचेतनस्य चेतनेन सहैक्यासंभवात् तत्रागत्यावाध स्वो-

कारः, चेतनांशेस्वरूपैक्यमिति काशकुशावलस्वनमेवेति । वि�-  
शिष्टाद्वैतिनांतु शरीरशरीरभावरूपमेकविधमेव सामानाधिकरणं  
सर्वत्र न वैरूप्यं क्वचिद् ।

किञ्च—तत्त्वमसोत्त्यन्ते व्रक्षपृथक् सिद्धस्त्वमसीतियोधत्वमर्थ-  
स्यापृथक् सिद्धत्वसंबन्धेन तत्पदार्थे व्रक्षण्यन्वयः सामानाधिकर-  
ण्यंतु—अभेदापृथक् सिद्धधैर्यतदन्यतरसम्बन्धावच्छिन्नं प्रकारता-  
शालियोधजनकवाक्यमेव —

तथा च विनापिलक्षणादिकलेशं तत्त्वमसीत्यस्यमुख्यार्थं  
निर्वाहे व्रक्षणितिरोधानादिकल्पनंमद्वैतिनांस्वज्ञानितिरोधाननि-  
वन्धनमेवेतिकथित् । नच जीवब्रह्मणोऽपृथक् सिद्धत्वयोधकप्र-  
माणाभाव इति वाच्यम्, न तदस्ति विनायत्स्यात् मयाभूतं  
चराचरम्, इत्यस्यैव सद्गावादिति—अतएव जीवब्रह्मणःपृथक्त्वं  
ज्ञानस्य मोक्षोपायत्वं परा पृथगात्मानमिति श्रुतिरपि संगता  
भवति ।

( रक्षामणि:—२४५—२४६—२४० ) .

एतेन—‘पृथगात्मानमिति श्रुतिरपि व्याख्याता, अविद्याऽन्तः-  
 करणादि विविच्छ्वरूप चैतन्यज्ञानस्यैव ‘पृथगात्मानं प्रेरितारं च  
 मत्त्वेत्यनेन’ विवक्षणात्, पृथक्तया परमात्मप्रहणस्य मोक्षसाधन-  
 तायामताप्रव्याप्तं, संमतंचैतत् श्रीभाष्यकारणामपि, ये चिदचिदिदिशष्ट  
 परमात्मज्ञानमेव मोक्षसाधनं मन्यते । अत्र ‘आत्मानं प्रेरितारं च  
 पृथग् मत्त्वा’ इत्युभयोः पृथग्ज्ञानं मोक्षसाधनतया यद्विवक्ष्यन्ते’ तदिदं

जीवात्मपरमात्ममेदज्ञानमोक्षसाधनताभिप्रायेण वा स्यात् , अथवा—  
उभयोरपि गृणमानहपातिरेकेण केवलचैतन्यमात्रं ज्ञानमोक्षं साधनता-  
भिप्रायेण वा, नतु चिदचिच्छरीरक परमात्मज्ञानं मोक्षसाधनताभि-  
प्रायेण । तत्र प्रथमः कल्पोऽद्वैतिनामिव श्रीभाष्यानुयायिनामपि विरुद्ध-  
एव, इत्यगत्या द्वितीयकल्प एव पर्यवसानं भवतीति ।

( अत्र विशिष्टाद्वैतिनः )

तदपि श्रुतिविरोधादेवासंगतम् , ‘पृथगात्मानं प्रेरितारंच  
मत्वाजुप्टस्ततस्तेनामृतत्वमेति’ इयं श्रुतिः जीव ब्रह्मणः पृथक्त्वं  
ज्ञानस्यैव मोक्षसाधनतां यदि वदति तर्हि अविद्याऽन्तः कर-  
णादि विविक्तं चैतन्यज्ञानस्यैव मोक्षसाधकत्वं वचनं भवतोऽत्य-  
न्तमवद्भुमक्षराननुगुणं च “तत्रस्पष्टतः आत्मानं पृथगित्यनेना-  
त्मपरमात्मपृथक्त्वज्ञानंस्य मोक्षसाधनं वदति भगवती-  
श्रुतिः, तत्राविद्याकेवलचैतन्यादिवोधक पदाभावेषि, अविद्यादि  
विविक्तचैतन्यज्ञानस्यैवमुक्तिसाधनत्वे श्रुतेस्तात्पर्यमुन्नयनम-  
द्वैतिनां केवलं स्वैराचारादते न किञ्चित्कारणंपश्याम इति ।

पृथक्त्वज्ञानस्य श्रीभाष्यकारा अपि मोक्षसाधनतांनांगी-  
कुर्वन्तीति भवतोऽज्ञानमत्र, श्रुति प्रमाणं परतंत्राणां श्रीभाष्य-  
काराणां श्रुत्युक्तजीवपरमात्मं पृथक्त्वं ज्ञानस्यैवमोक्षसाधनता-  
स्वीकारात् । स एव भेदः शरीरशरीरभावं लक्षणं इतितु  
घटक श्रुत्यादिप्रमाणाधीनत्वादेव, सर्वथातु पृथक्त्वज्ञानस्यमो-  
क्षोपायन्त्वे न विवादः, प्रमाणतंत्राणां शब्दं एव परं प्रमाणम् ।  
यथापाह—भगवान् पतञ्जलिः-शब्दप्रमाणकाः वयम् , यच्छब्दाह-

तदेवास्माकं 'ग्रमाणमिति' तथा च पृथक्त्वं ज्ञानस्य मोक्षोपायस्य स्पष्टत्वेऽपि केवलचेतन्यत्वे श्रुतेस्तात्पर्यवर्णनमनन्तकृष्णमहामहोपाध्यायस्य, अक्षराननुगुणमेवेत्यावालगोष्ठी प्रसिद्धमेतदिति ।

अपिच भवद्भिमतस्यापि निवर्तकज्ञानस्यमिथ्यारूपत्वात् तस्य निवर्तकान्तरं मृग्यम् । निवर्तकज्ञानमिदं स्वविरोधिसर्वभेदजातं निवर्त्य क्षणिकत्वात्स्वयमेव विनश्यतीति चेन्न—तत्स्वरूप तदुत्पत्तिं तन्नाशानां कालपनिकत्वे न विनाशतत्कल्पनाकल्पकरूपाविद्याया निवर्तकान्तरमन्वेषणीयम् । तद्विनाशो ब्रह्मस्वरूपमेवेति चेत्, तथा सति—निवर्तकज्ञानोत्पत्तिरेव न स्यात्, तद्विनाशेति इष्टति तदुत्पत्त्यसंभवादिति श्रीभाष्यग्रन्थमनुव ।

( रक्षामणि:—२४७—४०—)

घटस्वरूप तदुत्पत्त्यो मृदपेक्षायामपि घटनाशम्योपादानान्तररापेक्षा न दृश्यते घटनाशस्य मृदूपत्वादितिसत्कार्यं वादिनां सर्वपां सम्मतमिदम्, सतिचैवम्—अज्ञाननियतिंक ग्रहज्ञानस्याविद्यकत्वेऽपि तन्नाशस्य निशृत्तज्ञानरूपत्वस्यैवोचितत्वाद्, नाविद्यान्तरमपेक्ष्यते । तथा चाखण्डाकारवृत्तिनाशस्यस्वरूपगविशा स्वरूपमेववक्तव्यम् । तज्य यदानप्तं ग्रहज्ञानेन तदाकथं तन्नाशार्थं निवर्तकान्तरमपेक्ष्यते । अखण्डाकारवृत्तिस्तु दधेन्द्रानामिवन् स्वयमेवोपशाम्यति, इति न तनिवर्तनार्थं मधिष्ठानज्ञानान्तरमयेक्ष्यते, रजतादि निवर्तक शुक्लज्ञाननिवर्तनार्थं शुक्लज्ञानान्तराशपेक्षापत्ते रिति तथाच न श्रीभाष्योक्तदोपप्रसरोऽहैतिनामिति ॥

( अत्र श्रीभाष्यादुदायिनः )

तदपि तिमिराक्रान्तनेत्रेण सर्वानूभूतचन्द्र तिरस्कारमात्र-  
मेवेति, तथाहि यदिदं वारंवारमिदमेवरटन्त्यद्वैतिनोऽखण्डाकार  
वृत्तिरेवाज्ञाननिवर्तिका, तत्र पृच्छामः, अखण्डाकारवृत्त्यात्मकं-  
ज्ञानं किं शुद्धब्रह्मविषयकम् ; उत्ताविद्योपहितविषयकंवेति,  
नाथः, अधिष्ठानभूतस्वरूपस्येवास्याप्यनिवर्तकत्वात्, अख-  
ण्डाकारवृत्तौ विशेषाभ्युपगमेऽस्मत्सिद्धान्तं प्रवेशः,  
निविश्यपभंगेन तवापसिद्धान्तं प्रसंगस्त्वधिकः । नाप्यभिज्ञा-  
प्रत्यभिज्ञादिदृष्टान्तवलान्निर्दर्शकत्वसंभवः, तत्रापिप्रत्यभि-  
ज्ञावाक्यस्यविशेषाभ्युपगमात् । अन्यथा तस्यापिभ्रमानिवर्तकत्व-  
प्रसंगात्, स्वीकृतं च सर्वरपि दार्शनिकैः प्रत्यभिज्ञावाक्यस-  
विशेषत्वम् । नद्वितीयः—साक्षिप्रत्यक्षवत्त्रभ्रमोपकारकत्वात् ।  
नहि कारागारे स्वयंशृङ्खलानिगडितः कदाचिदपि परान् मोचने  
समर्थः, इत्याभ्यभिप्रायेण कन्दूकवदद्वैतमतस्योत्क्षेपणेरतानां श्री-  
भाष्यकारवचनानामुत्तरमदत्वा केवलं किंचिदंशोद्धरणमात्रमप्य-  
युक्तमेव भवताम् । सत्काश्यावलम्बनमपिवैपरीत्यमेव —

घटनाशस्योपादानान्तरानपेक्षत्वेषि कारणान्तरापेक्षाऽस्त्येव,  
नहिकारणं विनास्वयमेव, घटादीनां नाशः, नच वध्यघातुकयो-  
स्तादात्म्यं हृष्टम् ।

घट नाशस्य मृदूपत्वेऽपि तत्रावस्थाविशेषविशिष्टवेषेणो-  
त्पत्तिन्द्रियव्यवहारोपि विशिष्टं विषय एव, अन्यथा तत्राप्युत्प-

त्तिनाशब्दपदेशयोरसामङ्गस्यमेवस्यात् तथाहि-अद्वैतमते ब्रह्मा-  
ज्ञाननाशः किं ब्रह्मस्वरूपातिरिक्तः, आहोस्ति-ब्रह्मस्वरूपानति-  
रिक्तः, न प्रथमः, नाशस्यसत्यत्वस्वीकारे निर्विशेषपत्वभंगेन  
सगुण सिद्धान्तापातात्, तथापसिद्धान्तप्रसंगाच, तस्यमिथ्यात्वे  
च, मिथ्यापदार्थाणांकाल्पनिकत्वेन, तत्कल्पकाऽविद्यादीनामा-  
वश्यकत्वेन, न कदाचिदपि निःशेषाज्ञाननिवृत्तिः, तस्यापि  
निवृत्तिस्वीकारे, तत्रापि सत्यत्वमिथ्यात्व विकल्पेन, अनवस्था  
प्रसंगः, निःशेषाविद्यानिवृत्यग्रसंगश्चेति । नापि द्वितीयः,  
पूर्वसिद्धाकारादिदानीन्तनाकाराद्वैपद्यमस्ति न वां, न प्रथमः,  
निर्विशेषत्वविरोधात्, तादृशस्यब्रह्मणः साध्यस्वेनानित्यत्व-  
प्रसंगाच्चेति, नापि द्वितीयः, प्रतियोगिनां साक्षमभावस्य वि-  
रोधात्, नहिंठध्वंसे घटोत्पत्तिः, तस्मादविद्यानाशोब्रह्मस्वरूप-  
मिति स्वगोप्तिजल्पनमप्यद्वैतिनां निर्मूलमेवेति ।

एवंब्रह्माज्ञाननिर्तकतत्त्वमस्यादिवाक्यजन्याखण्डोकारवृत्तिवि-  
कल्पेनाप्यद्वैतिनां विद्रावणम् । अखण्डोकारवृत्तिनाशस्यब्रह्मस्व-  
रूपत्वे निर्वर्तकज्ञानोत्पत्तिरेव न सेत्स्यति, तद्विनाशे तिष्ठति  
तद्वृत्पत्त्ययोगात्, नहि तद्वघटध्वंसे तद्वघटोत्पत्तिसंभवः, ब्रह्म-  
स्वरूपातिरिक्तत्वेतु तदतिरिक्तस्यसर्वस्यमिथ्यात्वेनमिथ्या पदा-  
र्थाणांकाल्पनिकत्वेन तत्कल्पकाऽविद्यादीनामपि सद्भावावश्य-  
कत्वेन, निर्वर्तकान्तरान्वेषणेत्वनवस्था, नाशस्यसत्यत्वे निर्वि-  
शेषपत्वभंगश्चेति ।

अखण्डाकारवृत्तिस्तु ब्रह्माज्ञानं नाशयति, वृत्तेः केन नाशः, तस्याः नाशकान्तरान्वेषणेत्वनवस्था—एतेन—‘अखण्डाकारवृत्ति-स्तु दग्धेन्धनवत्स्वयमेवोपशाम्यती’ति शांकरभाष्योक्तिरपि परास्ता, अकारणकार्योत्पत्तिप्रसंगेन चार्वाकमत प्रवेशात् ।

सत्कार्यवाद सिद्धान्तविरुद्धत्वाच्च । दग्धेन्धनस्यापि न स्वयमेव नाशस्त्रापि सत्कार्यवादिभिः परमेवं चर संकल्पस्य दाहाभस्मी-भावावस्थायाथ कारणत्वस्वीकारात्, रजतादिनिवर्तकशुक्ति-ज्ञाननिवर्तनार्थं शुक्तिज्ञानान्तरापत्तिरूपणमद्वैतिनां शिरसि-तिष्ठत्येवेति । अखण्डाकारवृत्ते ग्रीष्मरूपत्वमपियुक्तमेव, भामती-मताभिप्रायकत्वात्, तन्मते, उपहितस्यैववृत्तिविप्रयत्वम्, तस्य च मिथ्यात्वात्, वदन्तु महामहोपाध्याया एतेषां दूषणानां किमुक्तरमद्वैतिनां केवलं जीर्णगोतमेव भवन्तोऽपिपुरस्तुर्वन्ति, स्थले स्थले श्रीभाष्योक्तिपरास्ता इत्येव रटन्ति नच किञ्चिदपि विचारं प्रदर्शयन्ति यथनेनैव संतोषस्तर्हि संतुष्यन्तु-अद्वैतिनां विचारस्तु-उच्चराभास इत्येवास्माकं पक्षः सच दृढ़ एवेति । यदपि कोऽयमध्यासस्य ज्ञाता इति श्रीभाष्यमुपलक्ष्योक्तम् ।

( रक्षामणि:—२४८—पृ०— )

तत्रेदं विचारणीयम्—यद् श्रीभाष्यमते बन्धनिवर्तकं ब्रह्मज्ञानं, वद्धाश्रितम्, उत व्रश्चाश्रितम्, आद्येनिवर्तकज्ञानकर्मणोवद्धस्य तत्क-र्त्त्वानुपपत्तिः, अथ यदि तत्र वद्धोननिवर्तते, किन्तु तद्विशेषणवन्ध-मात्रमिति स्वरूपानाशाद् न दोषस्तर्हि प्रकृतेषिजीवविशेषणान्तः कर-

णादध्यासमाग्रनिवृत्तिः, सतुं स्वरूपनिवृत्तिः, अध्यस्तस्यजोवस्य निवर्तकज्ञानाश्रयत्वेऽपि चैतन्यस्वरूपानाशान् न विरोध इति ॥

तदपि कर्णेणस्पृष्ट्याकटिचालनमाग्रमवेति, तथाहि-ज्ञाता किं ब्रह्मव्यतिरिक्तः, उत अनतिरिक्तः, इत्येव श्रीभाष्यकाराणां विकल्पः, न ग्रथमः, ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य सर्वस्य भवन्मतेनिवर्त्यान्तर गतत्वेन कथमेकस्यैककालावच्छेदेन विरुद्धकर्मत्वकर्तुं त्वद्वयस-ज्ञावः, न द्वितीयः, तादृशनिवर्तकज्ञानं प्रति ब्रह्मणः, ज्ञातृत्वं किंस्व-रूपमुताध्यस्तम्, न स्वरूपम्, निर्विशेषब्रह्मवादविलय प्रसंगात्, विशिष्टाद्वैतसिद्धान्त स्थीकाराच्च, न द्वितीयः, अयमध्यासस्तन्मूलाविद्यान्तरं च निवर्तकज्ञानाविप्रयतया तिष्ठत्येव, निवर्तकज्ञानान्तराभ्युपगमे तस्यापि विरूपत्वात्, ज्ञात्रपैक्षयानवस्थास्यात् ।

एवं स्पष्टाशयं श्रोभाष्यकाराणामजानन्तोभवन्तः, वृथैवश्री-भाष्योचरे यतन्ते । एतेन जीवः, न निवर्तक ज्ञानाश्रयः, निवर्तकज्ञानकर्मत्वात्, इत्यस्येन्धनादौ व्यभिचारापादनप्यपास्तम् । भावानववोधात्, विरुद्धकर्तुं त्वकर्मत्वं प्रसंगस्य विप्रयत्वात् । नहि कालमेदेनैकस्यकर्तुं त्वं कर्मत्वं निपिद्ध्यते किन्त्वेककालावच्छेदेनैव तादृश विरोधस्तु स्थिर एवेति, श्रीभाष्यमते जीवस्तु श्रुतिस्मृतिप्रतिपाद्यः, ज्ञानाश्रारः पदार्थभूतः, अद्वैतमते को नाम जीवपदार्थः यथाकाष्ठमयो हस्तीत्येवजीवस्तथा च कथं श्रीभाष्यसाम्यापादनमद्वैतिनामिति ॥

( अथ श्रुत्यर्थविचारः )

सदेव सौम्येदमग्रआसीदेकमेवाद्वितीयंब्रह्मेति सद्विद्याप्रकरणगतं वाक्यमिदं किंसजातीय विजातीयस्वगतमेदशुन्यं निर्विशेषं ब्रह्मप्रतिपादयति, उत्तविशिष्टं ब्रह्म, तत्र यदिसुष्टिप्रकरणेषु मायोप-हितं ब्रह्म कारणमुपात्तं स्यात्तदा निर्विशेषे तात्पर्यमुन्नेतुं शक्येत, नतुतदस्ति, चिदचिद्विशिष्टमेव ब्रह्मकारणंकारणप्रकरणस्ववग-म्यते-विस्तृतञ्च श्रीभाष्यकारैः-तथाच सदेवेत्यादिवाक्यं विशिष्टमेव ब्रह्मप्रतिपादयति नतु मायावादि कल्पितं निर्विशेषं तस्य तु यश शृङ्गायमाणत्वात् ।

( रक्षामणिः - ८७ - पृ०—)

सदेव सौम्येदमप्र आसोदिति वाक्यं निर्विशेषवादस्यैवानुगृणम्, नतु सगुण ब्रह्म पारमार्थिकतावादस्य, नासदासीद् नो सदासीत् तदानिम् । तम आसीत्, इत्यादिवाम्यानि सद्गूणं कारणं तमसाऽन्यतमासीदिति चोधयन्त्यपि चित्सम्बन्धे कारणावस्थायां न प्रतिपादयन्ति, एतेन मायांतु प्रकृतिं विद्यात् गायिनन्तु महेश्वरम् इति श्रुतिरपि व्याख्याता । सतिचैवमज्ञानेन तमः शब्दवाच्येनावृतं सद्गृणेप्रकाशमानं ब्रह्मेव जगतः कारणमिति ॥

( अत्र विशिष्टाद्वितिनः )

यदुक्तं नासदासीद् नो सदासीत् तदानिं तमआसीदित्यनेन तमःशब्दवाच्येनाज्ञानेनावृतं ब्रह्मेति तदसंगतम् । तमः-

शब्दस्यद्वयमप्रैक्तिवाचकत्वेनानिर्वचनीयाज्ञानवाचकत्वाभावात् ,  
ब्रह्म, आद्युतमित्यप्यसंगतं सर्वावभासकस्य ब्रह्मणः, अज्ञानेनावर-  
णस्यासंभावितत्वात्—यथा च तम, माया, शब्देनानिर्वचनी-  
याज्ञानसिद्धिः, यथाच ब्रह्मणो नाज्ञानाद्यसंभवस्तथापूर्वमेव विवे-  
चितः, श्रुतिगतैकाद्वितीयादिपदेनापि न निर्विशेषं सिद्धिः, य-  
थैँको घट इत्युक्ते, एकशब्देन न घटगत रूप संख्यादीनां नि-  
पेधस्तद्वद्वापि, एकं ब्रह्म इत्युक्तेऽपि—

न ब्रह्मगत ज्ञानगुणादीनां श्रुत्यन्तर प्रभितानां निपेधः  
ग्रामाणिकः । एवमद्वितीय पदेनापि न निर्विशेषवस्तु सिद्धि-  
संभवः, अद्वितीयपदस्य तत्त्वल्यत्वं निवारणं तात्पर्यात् , व्युत्प-  
त्तेलोकालुसारित्वाच्च, यथोक्तं श्रीभगवद्यामुनाचार्यस्यामिपादैः,  
संवित्सिद्धौ,

यथैक एव सविता न द्वितीयो नभः स्थले ।

इत्युक्त्या नहि सावित्रा निपिध्यन्तेऽत्र रक्षमैयः ॥

यथा चोलनृपस्सप्राडद्वितीयोऽत्र भूतले ।

इति तत्त्वल्य नृपति निवारणपरं वचः ।

नतु तत्पुत्र तद्भूत्य कल्पादि निवारणम् ॥

अतः सदेवेत्यादिवाक्यस्य सविशेषत्वं प्रतिपादने न कि-  
ञ्चिद्राधकमिति, श्रुत्यन्तरैकार्थ्यमपि भवति, यतः यः सर्वज्ञः  
सर्ववित् यस्य ज्ञानमयंतपः पराऽस्य शक्तिर्विविधैः श्रूयते

स्वाभाविकी ज्ञानवलक्षिया च एताः; श्रुतयः, ब्रह्मणः सविशेष-  
त्वं स्पष्टं प्रतिपादयन्ति, एतेन दृष्टान्तमपि व्याख्यातं भवति,  
यथा सौम्येकेन मृत्तिपृष्ठेन सर्वं मृणमयं विज्ञातं वाचारम्भणे  
नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यमिति मृत्तिपृष्ठ दृष्टान्तेन परिणामवाद  
एव ज्ञायते—मृत्तिका-परिणामिति सर्वं प्रसिद्धम् ।

अद्वैतमतेतु ब्रह्म न परिणामिकारणम्, किन्तु विवरों  
पादानमेव, तथाच मृत्तिकादृष्टान्त विरोधोप्यद्वैतमते, उपसंहार  
दर्शनादितिचेन्न क्षीरवद्धि, 'परिणामात्' इति परिणामवादपरकवद्धु  
ब्रह्मस्वत्र विरोधोप्यपरः विशिष्टाद्वैतसिद्धान्तेतु-ब्रह्मणः परि-  
णामि कारणत्वस्यस्वोकारात्, श्रुतिस्फुताणां सामज्ज्ञस्यमेवेति ।

इयान्तविशेषोयत् 'तद्वीदंतद्व्याकृतमासीचन्नाम रूपाभ्यां  
व्याक्रियते' 'सन्मनोऽकुरुत' इत्यादि श्रुतिग्रामाण्यात् विशिष्ट-  
मेवत्रजकारणं विशिष्टाद्वैतसिद्धान्ते, तत्र 'खद्वायांशेते, प्रासादेशेते,  
इतिव्यवहारोयथा मुख्यस्तथा ब्रह्मपरिणमते' इतिव्यवहारोऽपि-  
मुख्य एवमवर्ति । साक्षात्सम्बन्धेन ब्रह्मणः, निर्दोषत्वादि प्रति-  
पादकश्रुतयोऽपि सुरक्षिताः भवन्ति । अद्वैतमतेतुसर्वमेतत् श्रुति-  
स्फुतादि जातं वैयर्थ्यमेवेति । एतेन—

( रक्षामणि:—६०—पू०—)

मृत्तिका दृष्टान्तेन न ब्रह्मस्वरूपं सिसाधयिपितम्, तस्य स्वतः  
सिद्धत्वात्, किन्तु तत्कार्यं प्रपञ्चमित्यात्ममेव । तजानुमान सम-  
र्पणेनाप्युपयुज्यते—

अयंपटः ३ एतत्तनुनिष्ठात्यन्ताभाव प्रतियोगी, पटत्वात्, पटान्तरवत्, इतिमिथ्यात्वानुमानं प्रयोगपूर्व सुचितो भवति । मृत्तिकेत्येव सत्यमितीतिशब्दप्रयोगस्तु मृदूघटयोरभेदेन कदाचित् मृत्तिका शब्देन घट स्यापि प्रहणेन घटसत्यत्वमेवात्र वर्णितमिति शंका परिहारात् म् । मृदूपं कारणरूपमेव सत्यम्, नतु कार्यरूपमिति ज्ञापनाथंच । श्रीभाष्यमतेतु घटरूपेणापि घटस्य सत्यत्वं स्वीकाराद् मृत्तिकेवं सत्यमित्यनेनापि नेष्टसिद्धिरिति वैयथ्येभपरिहरणीयम् । तथाचाद्वैतिनामेव दृष्टान्तं वाक्यं स्वारस्यमित्युक्तिरपि परास्ता दृष्टान्तस्य मिथ्यात्वे तात्पर्याभावात् ।

तथाहियदुक्तं नद्यत्र त्रिद्वस्वरूपं सिसाधयिपितंतस्य स्वतः सिद्धत्वात् किन्तु तत्कार्यप्रपञ्च मिथ्यात्वमेव । तत्र दृष्टान्तवाक्यस्य ‘तत्कार्यप्रपञ्च मिथ्यात्ववर्णनमसत् । प्रपञ्च मिथ्यात्वस्य प्राग्नवगमात्, तं प्रतिबुद्धोधयिपाविरहात् । अस्मिन्ब्रवसरेदृष्टान्तोपदेश ‘आप्रान् पृष्ठः कोविदारानाचप्टे’ इतिवदस्वारस्यमेवाद्वैतिनाम् ।

यदिच प्रपञ्च मिथ्यात्वस्यापरिज्ञानेपि वाचारम्भणमित्यनेनोपपाद्यत इति, तदपि न-प्रपञ्चमिथ्यात्वं ज्ञानात्प्राक्, अद्वेताभिमतवाक्यार्थज्ञानात् ।

किञ्च—‘इवेतकेतु’ प्रति मिथ्यात्वबुद्धोधयिपाचेतदासर्वग्रसिद्धं ‘यथा सौम्यैक्या रज्वा सर्वं सर्पभूदलनाम्बुधारादि विज्ञातं भवतीति’ रज्जुसर्पादि दृष्टान्तोपदेश एवावदत्, नचोक्तं तथा किन्तु सर्वं ग्रसिद्धसत्यभूतमृदूघटादि दृष्टान्तोदाहरणेन कार्यकारणयोरनन्यत्वं एव तात्पर्यं तादृशदृष्टान्तं वाक्यस्य,

कार्यकारणयोरनन्यत्वे तात्पर्यं तादृशं वृष्टान्तवाक्यस्येति  
सूत्रकारः कण्ठरवेण स्पष्टं वक्ति—‘तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादि-  
भ्यः’ इति, तथाच मिथ्यात्वे तात्पर्योन्नयनमज्ञाननिवन्धन-  
मेवेति ।

अपिच मिथ्यात्वे प्रतिपिपादयिषिते ‘वाचारम्भणमात्रमेव  
पर्याप्तम्; मृत्तिकादिपदानां वैयर्थ्यमेव । किञ्च वाचारम्भण  
पदेन मिथ्या प्रतिपादनमपि अम एव तेनतस्यालाभात् । हेतु-  
वाक्यात्पूर्वमेव साध्यनिर्देशस्य सकल तार्किकाभिमतत्वेन प्रथमं  
हेतु निर्देशस्यान्याय्यत्वाच्च, नहि धूमात् पर्वतोऽग्निमानिति  
तार्किक सम्प्रदायः ।

अतो वृष्टान्त वाक्यस्य तत्कार्यं प्रपञ्च मिथ्यात्वं वर्णन-  
मनन्तकृष्ण महोदयस्यात्यन्तासंगतमेवपदपदार्थज्ञान निवन्धन-  
त्वमपि ।

मृत्तिकापदेन घट ग्रहणेन घट सत्यत्वं निवारणेन मृद्गुपं  
कारणरूपमेव सत्यं नतु कार्यरूपमित्यर्थवर्णनेन, इतिपदसार्थ-  
क्य कथनमप्यगुक्तमेव, मृदघटयोः, सत्यत्वे विशेषाभावात् ।  
यादृशं व्यावहारिकं सत्यत्वं मृदस्तादृशमेव व्यावहारिकत्वं घट-  
स्यापि तथाच व्यावृत्त्या न किञ्चिदपि प्रयोजनम् ।

किञ्च, मृदुपं कारणरूपमेव सत्यम्, नतुकार्यं रूपमिति  
ज्ञापनार्थमितिपदमितिभवद्वाक्येनैवेतिपदेन कारण मात्रस्य सत्यत्वं

विकारस्त्वस्य घटस्य मिथ्यात्वमिति सिद्धौसत्यां मृत्तिकेत्येवेति श्रुतिघटक अन्ययोगान्वयवच्छेदार्थक, एव शब्द वैयर्थ्येन पुनरपि घटकुद्धी प्रभातायितमेवाद्वैतिनामिति ।

किञ्च—अद्वैतदृष्ट्या विकारस्य वाचारम्भण पदेन मिथ्यात्वे सिद्धेसति, मृदः कारणत्वस्य, विकार पदेन घटग्रहणस्य च सकललोक सिद्धत्वेन मृद्रूपे कारणमात्रस्येव सत्यत्वे सिद्धेसति, इति, एव, पदयो वैयर्थ्यमपरिहरणीयमेव ।

अपिच—मृत्तिकाशब्देन घटस्यग्रहणेऽपि मृत्तिकात्वं प्रकारक ज्ञानविप्रयत्वस्य मृत्तिकायामेव सम्बवेन तन्मात्रमत्यत्वेवाधाभावेन, इति पदसार्थक्यवर्णनमद्वैतिनामसंगतमेव; तस्मात् मिथ्यात्ववादिनाम्, इतिपदमेवपदं च वैयर्थ्यमेवेति विस्तरस्तु महाचार्यग्रन्थादिपुद्रष्टव्यः ।

तस्मात्—स्तब्धोऽस्युत्तमादेशमप्राक्ष्यः, येनाश्रुतंश्रुतंभवति अमंतमतमविज्ञातं विज्ञातमितिपूर्ववाक्येन, अन्यज्ञानेनान्यज्ञानस्याघटमानतां मत्वाग्रष्टारं पुत्रं प्रति शिक्षयन् पिता, यथासौम्यैकेन मृत्तिपृष्ठेन सर्वं मृत्पमयं विज्ञातंस्यात् वाचारम्भणोनामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यमित्याह—तत्र कार्यकारणयोः, द्रव्यैक्यमेव विवक्षितम् तथाच कारणज्ञानेन सर्वमपि कार्यजातं ज्ञातंभवतीत्यर्थः, तादृश दृष्टान्त वाक्यस्य विशिष्टाद्वैत सिद्धान्ते स्वारसं सूक्ष्मचिद्चिद्विशिष्टं व्रद्धैवकारणं तदेव स्थूलचिद-

चिद्विशिष्टवेषेणकार्यं च भवति, तथाच कारणरूपं सूक्ष्मचिद-  
चिद्विशिष्ट ब्रह्मज्ञानेन कार्यभूतं स्थूलचिद्विशिष्टं ब्रह्मज्ञातं  
भवतीति, अस्मिनपक्षे वैशिष्ट्यनियामकमपि दृष्टान्त वाक्यम-  
परमनुकूलं भवति ।

नामः, इतिशब्द वैयर्थ्यम्, यतो मृदूघटयोरुभयोः सत्यत्वावि-  
शेषेऽपि, इति हेतुप्रकरण प्रकारादि समाप्तिपु इतिंकोश वलादिति  
शब्दस्य प्रकारार्थत्वेन मृत्तिकात्त्वप्रकारेणैव घटादीनां सत्यत्व  
प्रतिपादनेन, इतिपदं सार्थक्यमेवेति । एतेन—श्रीभाष्य  
मतेतु घटरूपेणापि घटस्य सत्यत्वस्वीकाराद् मृत्तिकैव सत्यमि-  
त्यनेनापि नेष्टस्त्रिद्विरिति वैयर्थ्यमपरिहरणीयमिति रक्षामण्य-  
ज्ञानमपि निरस्तम् । घटरूपेणापि घटस्य सत्यत्व स्वीकारादि-  
त्यत्र, अवयविनोद्रव्यान्तरत्वेन यदि प्रश्नस्तर्हि, प्रश्नएवायुक्तः  
वैदान्तिमतेऽवयविनोद्रव्यान्तरत्वा स्वीकारात्, यदि तु कारणा-  
मिग्रायेण प्रश्नस्तर्हि—कार्यकारणयोः, सत्यत्वाविशेषेऽपि मृ-  
त्तिकात्त्व प्रकारेणैव घटसत्यत्व स्वीकाराददोप इति—सन्तु-  
ष्टन्तु कारणाव्यतिरेकेणैव कार्याणां सत्यत्वं नन्तु कारणव्यति-  
रेकेणेति कार्यकारणयोद्रव्येक्यादिति । अद्वैतिनांतु कार-  
णातिरेकेण ।

कार्यस्यैवाभावात्, कर्थंकार्यकारणयो द्रव्यैक्य निया-  
मकं दृष्टान्तवाक्यं संगतं भवति । यदपि दृष्टान्त वाक्यस्य  
अयं पटः, एतचन्तु निष्टात्यन्ताभावप्रतियोगी पटत्वात्, प-

टान्त्रवदिति मिथ्यात्वानुमाने तात्पर्यमुक्तम्, तदपि स्वगो-  
ष्ठिजल्पनमात्रमेव चित्सुखानुमानमिदं तदपि पूर्वमेव निरस्तम् ।  
अतः, सदेवेत्यादिवाक्यं सविशेष विषयं न निर्विशेष विषय  
मितिसिद्धम् ।

( रक्षामणि:-०६८—पृ०—)

निरञ्जनः परमं साम्यमुर्त्तिः, अत्रपरम विशेषणात्, भोगमात्र  
साम्यं सूत्रकारोक्तं वार्यते, किन्तु स्वरूपैक्यमेव वोध्यते, अतएव-  
आत्मा परेऽव्यये सर्वं एकी भवन्ति ग्रहवेद् ग्रहैव भवति इत्यादि  
श्रुतयोपि संगता भवन्तीति ॥ तदप्यसंगतम्, परमशब्देन स्वरूपै  
क्यासंभवात्—

नहि जीव ग्रहणोः, स्वरूपैक्यं, परमशब्देन वक्तुं शक्यते  
तेन तस्यालाभात्, ‘साम्यशब्दः सादृश्यपरः, तत्रयदेशे जीव  
ग्रहणोः सादृश्यं तत्र निरवधिन्वमेव परम शब्दकृत्यम्, ‘सोऽ-  
क्तुते सर्वान् कामान् सह ग्रहणा विपश्चिता’ इति श्रुतौजीवस्य  
ग्रह गुणानुभवरूपं फलं श्रूयते, अतः परत्वविशेषणेन भोगमात्रे  
निरवधित्वमेवयुक्तं, सूत्रकारः स्वयमेव श्रुत्यर्थं वक्ति—‘भोगमात्र  
साम्यलिङ्गाच्च’ “जगद्रथापारवज्यं प्रकरणादसन्निहितत्वाच्चे”  
त्याहिभिः । अत्र परमविशेषणेन ‘भोगमात्रसाम्यसूत्रकारोक्तं-  
वार्यते, इतिभवदुक्तिः, सूत्रकारद्वोहमूला, किं भोगमात्रेनास्ति-  
परत्वं येनैवमुच्यते ‘परमज्ञानी’ परमभोगीत्यादि स्थले,  
परमविशेषणेनोत्कृष्टत्वमेव सर्वसंमतम्, तद्दद्वापि निरञ्जनः

परमसाम्यमित्युक्तौ परमात्मा यथा आनन्दी तथा जीवोऽपि-  
मुक्तौ परमानन्दवान् भवति नच तत्र दुःखलेशोऽपि इत्येव परम  
शब्दं कृत्यभिति ।

नहि देवदत्तस्यपरमसाम्योयज्ञदत इति कथनेन, देवदत्त  
यज्ञदत्तयोः, स्वरूपैक्यमपि दृष्टचैरम् । किन्तु साहश्ये, आत्य-  
न्तिकत्वमेव परशब्दाभिप्रेतम् । तथाच—

‘इदं ज्ञानमपाश्रित्य ममसाधर्म्य मागताः ।  
सर्गेणपि नोपजायन्ते ग्रलये न व्यथन्ति ॥

इति जीव ब्रह्मणो मुक्तौसाधर्म्य ग्रतिपादक गीतावाक्यमपिपर  
मनुकूलं भवति । यतः स्पष्टमेव गीताचार्याः, मुक्तौ जोव  
ब्रह्मणोः, स्वरूपैक्यनियेध पूर्वकं ब्रह्मसाधर्म्य स्पष्टयन्ति ।  
स्वरूपैक्यवादिनान्तु—‘भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्च’ ‘जगद्व्या-  
पारवर्ज्यं ‘प्रकरणादसन्निहितत्वाच्च’ ‘ममसाधर्म्य मागता’  
इत्यादि ब्रह्मसूत्राणांगीतावचनानांच विरोधोदुर्वारएव । ब्रह्मवेद  
ब्रह्मैवभवतीत्यश्रापि न स्वरूपैक्यमुक्तम् । इवार्थक एवशब्दः,  
‘इत्यवैद्यमेवेतिनैवन्टुकाः, इवार्थकमेवशब्दं वदन्ति, अतो  
ब्रह्मवेद इत्यस्य ब्रह्मसाहश्यं भवतीत्येवार्थस्तत्रापि मुख्यः । यथा  
‘वैष्णवं वामनमालभेत्, स्पर्धमानो विष्णुरेव भूत्वा, स इमान्  
लोकान् जयति’ इत्यत्र विष्णुरेव भूत्वा, इति श्रवणेष्वि न स्पर्ध-

मानस्य साक्षात् विष्णुत्वम्, तथैव ब्रह्मवेदेत्यत्रापि न स्वरूपै-  
क्यम् । स्वरूपैक्यन्तु—

‘आत्म परमात्मनोर्योगः परमार्थाद्वितीयते ।  
मिथ्यैतदन्यद्वद्व्यंहि नैतितद्वद्व्यतां यतः ॥

इत्यादिभिः; भगवता पराशरेणापि निपिद्धम्—जोवत्रज्ञानो-  
र्योगः, स्वरूपैक्यम्, परमार्थ इति यदिष्यते, तन्मिथ्या, अर्थात्  
स्वरूपैक्यं युक्तम्, अन्यस्य द्रव्यस्य तद् द्रव्यत्वायोगादित्यर्थः ।  
एतेनैकीभवतीत्यपि व्याख्यातम्, ग्रन्थतनामरूपादिप्रहाण पूर्वकं  
तत्सादृश्यमेवाभिधत्ते श्रुति—‘यथां नद्यः स्पन्दमानाः समुद्रे उस्तं  
गच्छन्ति नामरूपेविहाय’ अत्रहि स्पस्तमेव नामरूपप्रहाण पूर्वकं  
तत्सादृश्यमुक्तम् । नहि नदीजल समुद्रजलयाः स्वरूपैक्यं किन्तु  
सादृश्यमेव अन्यथा, एकप्रस्थं जले द्विप्रस्थं जलमेलनेन त्रिप्रस्थो-  
पलघिरेवनस्यात्, उपलभ्यतेतु सर्वरपि, अतोनस्वरूपनाशपूर्वक  
ब्रह्मस्वरूपापत्ति लक्षणोमोक्षः, किन्तु ब्रह्मस्वरूप रूपेगुणानामपरि-  
च्छिन्नतयानुभवरूपं तत्किंकरत्वं लक्षणमेव मोक्षः ॥ एतेन  
‘सत्यज्ञान मनन्तं ब्रह्म’ तिश्रुतिरपि व्याख्याता, श्रुतिर्यं  
सत्यत्वादि विशिष्टमेवब्रह्म प्रतिपादयति । अवरक्षामणि निष्कर्षः

( रक्षामणिः—१०२—१०३—पृ०—)

अद्वैतिनस्तुमन्यते सत्यज्ञानमनन्तमितिलक्षणवाक्यं निर्विशेषपरमेवेति,  
नतु सूक्ष्मचिद्विचिद्विशिष्ट कारणस्वरूप निरूपणपरम् । चिद्विचिद्विशिष्ट

ब्रह्मस्वरूपे ज्ञेयतया विवक्षितेऽसत्याज्ञानत्वान्तवत्यादिशंकाया, अनुद-  
येन सत्यत्वादि विशिष्टतया तत्त्वशृणस्याप्रयोजनत्वात्, विशेषण भेदेन  
विशेष्यभेदापत्तेश्च, सत्यत्वज्ञानत्वानन्तत्वादीनामपि भिन्नाश्रयत्वाच,  
लोकेहि ज्ञानमन्तवदेव हृश्यते नानन्तम् । घटोऽनित्य इत्यादी विशं-  
ष्यमात्रस्यानित्यत्वेनान्वयंपि, विशिष्ट वाचकम्य शब्दस्य विशेष्य  
मात्रपरत्वे न स्वारस्य हानिः, एवमत्रापि भवितुमर्हत्येव । सबंपां  
स्वरूप चैतन्यपरत्वे पदत्रय वैपर्यापत्तिस्तु व्यावर्त्य भेदाङ्गीकाराद्  
नावसरति, तथाथा सत्यपदेनासत्यव्याख्यात्तिः ज्ञानपदेन जडव्याख्यात्तिः  
अनन्तं पदेन परिच्छन्नव्याख्यात्तिः । व्याख्यात्तिश्चेयं शौकल्यादिकं  
यथा काण्ड्यांदि व्याख्यात्तिः, तथा ब्रह्मस्वरूपमेव । शौकल्य ज्ञाने सति  
काण्ड्यांध्यास इवाखण्डब्रह्माकार वृत्त्यनन्तरं ब्रह्मण्यपर प्रपञ्चाध्या-  
सोऽपि वाधितएव, .इति कथं शौकल्यादि वैपस्यमिति ॥

तदपिरक्षामणि कारस्य पिष्टपेषणमात्रमेवेति, ‘सामानाधि-  
करण्यस्य स्वरूपमात्रपरत्वस्यादर्शनात्, सर्वत्र ‘नीलोत्पलमित्या-  
दिस्थले-ग्रवृत्तिनिमित्तभेदेन विशिष्टार्थाभिधायित्वमेव सामाना-  
धिकरण्यस्य । यदिच, लक्षणया स्वरूपमात्र परत्वमुच्यते, तर्हि  
सम्भवति स्वारसिकापगतौ, लक्षणाश्रयणमयुक्तमेव । गंगायां  
घोपः गभीरायांनद्यां घोप इत्यादौतु गत्यन्तराभावालक्षणा-  
श्रीयते । नहि जले मत्स्याः, ‘स्थलेघोप’ इत्यादिष्वपि लक्षणा  
दृष्टा, यत्र स्वारसिकेन, अर्थावगतिस्तत्र कीदृशो लक्षणा ।  
‘सत्यज्ञानमनन्तं ब्रह्म’ इति श्रुतौ, सत्यज्ञानादि पदानां ब्रह्म-  
विशेषणत्वेसिद्धेसति सत्यज्ञानादिपदैः, विशेषणांश त्यागेन  
लक्षणया स्वरूपमात्रोपस्थापकत्वमन्याश्यमेव । विशेषणानां

भिन्नाश्रयत्वं कथनमप्यसंगतम् । देवदत्तो युवाश्यामः लोहिताक्षः, इत्यादौ वहूनां विशेषणानामुपसंहारदर्शनात् ‘यदिच-‘खण्डो-गौः’ खण्डोगौः’ इत्यादि निर्दर्शनेन भिन्नाश्रयत्वमुच्यते, तर्हीदमेव वक्तव्यं विरोधिविशेषणानां भिन्नाश्रयत्वम्, अविरोधि विशेषणानामेकाश्रयत्वमिति-अनुग्राहक विशेषस्योभयत्रसङ्घावात् । सत्यत्वज्ञानत्वानन्तत्वादोनां भिन्नाश्रयत्वोक्तिरप्यसंगता, लोकेतस्यादर्शनात्, एकस्मिन्नेव पुरुषे सत्यज्ञानादीनांसमावेश दर्शनाच्च यदि ‘सर्वदेश’ सर्वकाल ‘सर्ववस्तु’ परिच्छेदाभाव रूपमनन्तत्वमभिप्रेत्य विरोध उङ्घाव्यते तर्हीतादृशस्य लोकेऽर्दर्शनमोत्त्रणं ब्रह्मण्यप्यनन्तत्वासंभवेन तादृश्याः श्रुतेरेववैयर्थ्यापत्तेः ज्ञानस्थलोकेऽन्तवत्वेन, ज्ञानस्यरूपस्य ब्रह्मणोऽप्यनन्तत्वापत्तेश्च, श्रुतिग्रामाण्यात्-सत्यज्ञानादीनामपि नित्यत्वमेव स्वाभाविकीज्ञानवलक्रियाचेत्याहश्रुतिः,

किंचसत्यज्ञानादीनामनित्यत्वेषि विरोधोद्भावनमेवाज्ञानकृत्यं, नहिविशिष्टे विशिष्टान्तरान्वयः क्रियते, किंतु खलेकपातन्यायेन सर्वेषां विशेष्य एव । तथाच सर्वेषांपदानां विशिष्टांधकृत्वेन काप्यनुपपत्तिलेशः । घटोऽनित्यइति निर्दर्शनेन विशिष्टवाचकस्य विशेष्यमात्रोपस्थापकत्वमपि स्वगन्धेनैवोक्तंभवता, घटोऽनित्य इत्यत्रापि घटत्व विशिष्टघट एवार्थः, घटपदस्य । तत्रानित्य पदार्थान्वयस्तु विशेष्यतायामेव नतु प्रकारतायाम्, पदार्थः पदार्थेनान्वेति नतुपदार्थकदेशे इतिव्युत्पत्तिविरो-

धात् तन्मूलन्तु यत्किञ्चिदर्थनिष्ठु आकांक्षाभाष्यसंसर्गावच्छिन्न  
प्रकारता निरूपिताविशेष्यतासम्बन्धेन शब्दवुद्धित्वावच्छिन्नं  
प्रतिमुख्यविशेष्यता सम्बन्धेनोपस्थितिः कारणमिति मुख्यत्वं च  
प्रकारत्वासामानाधिकरण्यरूपम् । अतएव घटत्वान्वयतात्पर्ये-  
णनित्योघटः इतिवाक्यस्याग्रामाण्यमिति, विस्तरस्तु-व्युत्पत्ति-  
वादादिपुद्रष्टव्यः, तस्माद्विशिष्टवाचकस्य शब्दस्य विशेष्य  
परत्वमयुक्तमेव ।

सर्वेषां स्वरूपचेतन्यपरत्वे-लक्षणाप्रसंगः, पदत्रयाणांवैयर्थ्य  
प्रसंगश्च, न च सत्यपदेन, असत्यव्यावृत्तिः ज्ञानपदेन जडव्या-  
वृत्तिः अनन्तपदेन परिच्छिन्नं व्यावृत्तिः इति न वैयर्थ्यं प्रसंगं  
इतिचेन्न, व्यावृत्तोः, विशेषणत्वे विशेषणभेदात् विशेष्यभेदप्रसंगः,  
उपलक्षणत्वे पदान्तराणांवैयर्थ्यं प्रसंगः यदि सर्वेभ्यः पदेभ्यः  
स्वरूपमात्रमेवोपस्थाप्यते तर्हि, एवेनैवपदेन रवरूपस्य प्रति-  
पन्नत्वेन पदान्तराणां वैयर्थ्यमनिवार्यमेव ।

सत्यादिपदानामर्थं विविच्य निरस्तं चाद्वैतमतं, भगवद्-  
व्यासार्थः, श्रीश्रुतग्रकाशिकाचार्यः,—तथाहि—स्वरूपमात्रैव च-  
परत्वं सत्यादिसामानाधिकरणपदानामिति, तद्युक्तं विकल्पासह-  
त्वात्, किं सत्यादिपदानि—तत्त्वपदार्थविरोधि व्यावृत्तिमात्र-  
पराणि, उत स्वरूप मात्रपराणि उत विरोधिव्यावृत्यवच्छिन्न  
स्वरूपपराणीति, विवेचनीयम् । न तावद्विरोधिव्यावृत्तिमात्रप-

राणि, व्यावर्त्मानानामनेकत्वे नैकार्थत्वासिद्धेः, व्यावर्त्यनेकत्वा-  
दूव्यावृत्तयोद्घनेकाःस्युः । नापि स्वरूपपराणि, तथा सतिपदा-  
नां पर्यायत्वप्रसंगात्, प्रवृत्ति निमित्त भेदभावेन सामानाधि-  
करण्यलक्षणहानिप्रसंगात्, एकतरपदवैयर्थ्यप्रसंगाच्च । नापि-  
तदवच्छिन्न स्वरूपपराणि, विकल्पासहत्वात्, किं विरोधि  
व्यावृत्तोनां स्वरूपावच्छेदकत्वमुपलक्षणतया, विशेषणतया वा,  
न तावदाद्यःकल्पः, एकेनैवोपलक्षणेन स्वरूपंप्रतिपन्नमिति—  
उपलक्षणान्तरवैयर्थ्यात् । उपलक्ष्याद्विभूतोपलक्ष्य प्रती-  
त्युपायोधर्म उपलक्षणम्, इति द्युपलक्षणविदः, इत्यादिभिः  
सर्वमप्यद्वैत कुचेष्टिं निरस्तं विस्तरस्तु, श्रुतप्रकाशिकायामेव  
द्रष्टव्यः ।

शौकल्यादि द्रव्यान्तेन स्वरूपस्यैव व्यावृत्ति प्रतिपादनम-  
प्ययुक्तमेव, कार्ण्य व्यावृत्तं शौकल्यमित्यादिषु, प्रतियोगिभेदस्य  
तत्तदूव्यावृत्त स्वरूपस्यच, शब्दोपात्तत्वात् । न च सत्यादिवाक्येन  
तथाप्रतीयते, येन स्वरूपं व्यावृत्तिरिति । किञ्च शौकल्यादेः  
कस्यचिद् द्रव्यस्य द्रव्यान्तराद् व्यावर्तकधर्मतया धर्मान्तरान-  
पेक्षत्वं युक्तम्, ब्रह्मणस्तुनतथात्वमिति, स्वरूपातिरिक्त व्यावर्तक  
धर्मान्तरापेक्षाऽस्येव । नहि परनिर्वाहकत्वं विना स्वनिर्वाहकत्वं  
कुत्रापिदृष्टम् । अतोनस्वरूपस्य व्यावृत्तिं परनिर्वाहकत्वाभा-  
वात् ।

अपिच—शौकल्यादिस्वरूपस्फुरणे नकार्ण्याद्यध्यासः, अत-

स्तत्र स्वरूपमेवव्याघृत्तिः, ब्रह्मणस्तुस्वरूप स्फुरणे तदितराध्यासा-  
भ्युपगमात्, अतः शौकल्यादि दृष्टान्तस्य वहुवैपम्यान्न-स्वरूपं  
व्याघृत्तिरित्ति । तथाच, रजतव्यावर्तकाधिष्ठानस्वरूपातिरिक्त  
शूक्तित्वादिवत्, अधिष्ठानब्रह्मस्वरूपातिरिक्त व्यावर्तक धर्मोऽभ्यु-  
यगमनीय इति न स्वरूपं व्याघृत्तिः । यदप्युक्तं-शौकल्यादौ-  
दर्शनात्तथाभ्युपगम्यते, ब्रह्मण्डर्शनात्स्वरूपमेवेति, तदपिनिर-  
स्तं पूर्वोक्तदिशैव,

व्याघृत्तिश्चयं न भावरूपा, नाप्यभावरूपा, किन्तु, स्वरूप-  
मेवेति, तर्हि केन प्रमाणेनेति, वृदन्तु शांकरभाष्यकाराः, शंकरानु-  
यायिनोवा, श्रुतिग्रामाण्येन प्रत्यक्षेणवा, अथवा स्वगोप्तिसंवादेन  
उत शौकल्यादि दृष्टान्तेन, नाद्यः, तथा विधायाः श्रुतेरभावात्;  
अद्याप्यनुपन्न्यासाच्च । नापिद्वितीयः, ब्रह्मणश्क्षुरगोचरत्वात्, तथा-  
त्वेन चक्षुपापश्यति, इति श्रुति विरोधापत्तेष्व । नापितृतीयः, तस्य  
निरर्थककथामात्रत्वात्, प्राज्ञगोप्तिवहिर्भावाच्च । नापिचतुर्थः  
तस्यचर्प्वमेव निरस्तत्वात् ब्रह्मणोऽपिगौणत्वापत्तेष्वेति तितस्मान्न  
स्वरूपंव्याघृत्तिः ।

सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्ट ब्रह्मकारणतावादे, असत्यत्वं 'अज्ञान-  
त्वं, अन्तवत्वादिशंकाया, अनुदयेन, लक्षणमेव वैयर्थ्यमित्यनन्त  
कृष्णमहोदयः । तत्रकारणप्रदर्शनमन्तरेणैवंविधोलेखः प्रामादि-  
कोऽप्रामादिकेवेति, जानन्तु विद्वांसः, नकिञ्चित्तत्र कारणमुक्तं

तेन अतोऽनौवश्यकस्तत्र विचारः । अथ सगुणनिर्गुण श्रुतिं  
विमृशामः ॥

( रक्षामणि:—१०८—१०६—४० )

अद्वैतिनोऽपिनात्रविप्रतिपद्यन्ते । यत्सगुणनिर्गुणवाक्यानां सर्वेषां प्रामाण्यमिति । व्याख्याहारिक ग्रामाण्यंहि सगुणवाक्यानामपि स्वीकुर्वन्त्येव । पारमार्थिक प्रामाण्यमेवद्विते न स्वीकुर्वन्ति । सगुणवाक्यानि हि सगुणत्वं ब्रह्मणोदोधयन्ति नतु पारमार्थिकत्वमपि । नहि घटवानदेवदत्तो मासानन्तरं देवदत्तोघटाभाव वानिति वाक्ययोविरोधोवाध्यवाधकभावोवा । तथाच तत्वसा क्षात्कारिपुष्टपृष्ठ्या निर्गुणत्वं तद्रहितं पुरुषपृष्ठ्या सुगुणत्वं मिति, पुरुषमेवदप्रयुक्त एव प्रामाण्याप्रामाण्ये तथाच न विरोधः, निर्गुण-सगुणवाक्ययोः । किञ्च—व्यवहार दशायां गुणानां सगुणनिष्ठतया-प्रतीतिः, साक्षात्कारदशायां तु शुद्धचैतन्य सम्बन्धितया तदभावस्य प्रतीति, इतिदेश मेदादपि न विरोधः । तथाच निर्गुणादि वाक्येषु गुणपदस्य विना संकोचमविरोधोऽद्वैतिनाम् तत्सङ्कोचेनाविरोधसम्पादनमिति मुख्याथेता हानिः श्रीभाष्यमते । किञ्च मुक्तिकालेऽपि सगुण ब्रह्मावस्थानेषि नास्माकं विरोधः, यतः, सोप्यस्माकं व्यवहारकाल एव छागपशुन्यायेन सगुणनिर्गुण श्रुत्योविरोधपरिहारोऽप्यगुक्षणव, सहित्यायः, भावरूप सामान्य विशेष विषयः, नतु—अभावरूप सामान्य विषयः अन्यथा-अपि पोमीयं पशुमालमेत इत्यस्य छागे, उपसंहारवत्, न हिस्यात्सर्वभूतानि इत्यस्य—न ब्राह्मणहन्यात्, इत्यनेनोपसंहारः तस्यच, नात्रेण हन्यादित्यनेनोपसंहारः, समाप्तेत । तथाचापहतपापत्वादि विशेषनिषेधे न निर्गुणवाक्यानामुपसंहारः ।

किञ्च—छागपशुन्याये विशेषो व्यवस्थाप्यमान एक एव भवति,

नतु वहवः, अत्रु वहवो विशेषाभावा व्यवस्थाप्यतया मैन्यन्ते, इति न  
छाग पशु न्याय विपयतायां निर्गुणवाक्यानाम्, न केवलं न  
तन्म्यायानुगुण्यम्। किन्तु विशांकत्वमात्रं ब्रह्मणः, स्यात् नापहत-  
पाप्मत्वादिकमिति, विराधाधिकरणन्यायोपस्थापनमप्ययुक्तम्, श्रुति-  
स्मृत्योर्विरोधेकस्य प्रावल्यमितिहि तत्रचर्चा नतु श्रुतद्वयविपय इति ।

( अत्र विशिष्टाद्वैतिनः )

तथाहि—यदुक्तं सगुणवाक्यानां व्यावहारिकत्वं प्रामाण्यं,  
निर्गुणवाक्यानांपारमार्थिकत्वमिति, तदयुक्तम्—सत्तात्रैविधेप्र-  
माणाभावात्—तस्यचाद्वैतिनां कपोलकल्पितत्वात् । सगुणनि-  
र्गुणश्रुतीनांव्यावहारिकपारमार्थिकादिभेदमन्तरेण ब्रह्मणिग्रवृ-  
त्तत्वाच्,

किञ्च—व्यावहारिकत्वस्याद्वैतद्वया मिथ्यात्वेन ‘सगुण-  
श्रुतीनांमिथ्याविपयत्वेप्रमाणाभावात्’ यावन्न किञ्चित् मिथ्यात्वे  
स्पष्टतरप्रमाणंप्रदर्शयते तावन्निर्गुणश्रुतीनांव्यावहारिकत्वं कथनं  
प्रतिज्ञामात्रमेव । किञ्च ‘यः सर्वज्ञः सर्ववित्’ ‘निर्गुणं  
निष्क्रियंशास्त्रंनिरवद्यम्’ इत्यत्र व्यावहारिक पारमार्थिक भेदक-  
पदाभावेषि, यदि स्वेच्छाचार मात्रेण व्यवस्था तर्हि—निर्गुण  
श्रुतीनांव्यावहारिकत्वेन मिथ्याविपयत्वं, सगुणश्रुतीनां पारमा-  
मार्थिकत्वेनप्रामाणिकत्वमित्युक्तौ किमुत्तरभद्रैतिनां, वस्तुतो  
न किञ्चिदित्येव, एतेन—गुणवाधकश्रुतीनां सार्वदिकगुणवत्वे  
न, किञ्चित्प्रमाणमित्युक्तिरपिनिरस्ता,—‘परास्यशक्तिर्विधेय-

श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानवल क्रिया च यः सर्वज्ञः सर्ववित्  
इत्यादि श्रुतिभिः स्वरूपस्येव तदगुणानामपि नित्यत्वस्य स्पष्टो-  
क्त्वात्, स्वाभाविकत्वं नाम—यावत्सत्त्वमसम्बन्धानहृत्वं, तथा  
च स्वरूपस्य नित्यत्वे गुणानामपि नित्यत्वं मिद्धमेवेति ।

घटवान् देवदत्तो मासानन्तरं घटाभाववान् देवदत्तः, इति  
वदधिरोधवर्णनमप्यसत्—दृष्टान्तदार्टान्तिकयोर्विषयात्, घ-  
टस्य देवदत्तात् पृथक् सिद्धत्वं प्रत्यक्षप्रमाणेनावगतम्, अतएव  
कालभेदेन भावाभावयोर्न विरोधस्तत्र । शास्त्रैकसम  
धिगम्ये ब्रह्मणि शास्त्रमेव प्रमाणम्, तत्र सगुणत्व  
निर्गृणत्वयोरेकदैव कथनेन विरोधस्थित एव, अयम्भावः—  
यदेशावच्छेदेन यत्कालावच्छेदेन देवदत्तेसंयोगेन घट-  
वत्ता प्रत्ययः, न तदेशावच्छेदेन तत्कालावच्छेदेन घटाभाववान्  
देवदत्त इति प्रत्ययः, तथात्वेतु—विरोधो वाध्यवाधकभाववृ  
दुर्वार एव, अतस्तत्र पृथक् सिद्धत्वेन दृष्टानां पदार्थाणां देशका-  
लादिभेदेन निर्वाहः, न हितद्वत् ब्रह्मकिंचित्कालमात्रं गुणवत्  
ततो निर्गृणमित्याकारकं वाक्यमुपलभ्यते; येन देवदत्तो घटवान्  
मासानन्तरं घटाभाववानिति प्रयोगसाम्यत्वोक्तिः समीचीना ।

न च तत्वसाक्षात्कारिपुरुपदृश्यानिर्गृणत्वमन्यापेक्षया सगु-  
णत्वमिति न विरोधद्विति चंदिदमपि आन्तजलिपतम्, वाक्यार्थ-  
ज्ञानं ग्रति, आकांक्षादिविशिष्ट पदार्थोपस्थितेरतिरिक्तस्य तत्त्व-  
साक्षात्कारादिरूपस्याकारणत्वात् ।

किञ्चाद्वैतदृष्ट्या तच्चसाक्षात्कारदशायां ब्रह्मातिरिक्तस्य  
सर्वस्याप्यभावात्, तत्रनिर्गुणसगुणं श्रुतीनामप्यभावेन तेन  
विरोधं निवारणमज्ञानकृत्यमेव ।

अपि च, तच्चसाक्षात्कार्यं तच्च साक्षात्कारिपुरुषभेदेन अ-  
वस्थातदायुक्ता यदि 'एतेभागः तच्चसाक्षात्कारि पुरुषं प्रतां-  
तरेऽतच्चाधिकारिणं प्रतीति' वेदे विभागः क्वचिंकुक्तस्यात्, न च  
तथोक्त अतोऽयुक्तएव तथा विभागः ।

किञ्च यावत्कालं तच्चसाक्षात्कारो न जातस्तावदुभयो-  
निर्गुणसगुणयोर्विरोधपरिहारः कथमद्वैतिनां तदृष्ट्या निर्गुण-  
वाक्यानां वैयर्थ्यमपरिहार्यमेव ।

किञ्च—ग्राहभेदस्य ग्राहकभेदाधीनत्वे रूपस्पर्शादि भे-  
दानां विलय ग्रसंगः, एकस्मिन्नेवयागे हिंसाऽहिंसा वाक्ययोर-  
न्वयेषि विरोधाभावश्च श्रुतीनामाताच्चिकत्वापत्तिश्च, अतः पुरुष-  
भेदेननिर्वाहाऽतिजघन्यएवाद्वैतिनाम् । एतेन देशभेदेन नि-  
र्वाहोपि प्रत्युक्तः, निरवयवे ब्रह्मणि देशभेदादिकल्पनायाः  
निर्मूलत्वात्, देशभेदादिमन्तरेण श्रुतीनां प्रवृत्तत्वाच्चते ।

तस्मादुपनिषत्मु परंब्रह्माधिकृत्य प्रवृत्ताः, सगुणश्रुतयः,  
निर्गुणश्रुतयश्च, तेषां च विषयविभागमन्तरेण विरोधस्य  
दुर्वचत्वेन विषयविभागेनैवाविरोधः समर्थनीयः, न च  
सगुणश्रुतीनामुपाधिविषयतया निर्गुणश्रुतीनामनुपाधिविषय  
तया विरोधाभाव इति वाच्यम्—‘तद्भर्मावच्छिन्नवोधक पदा-

समभिव्याहृतस्य वाक्यस्यासतिवाधके धर्मिणि तद्भार्वच्छिन्ना-  
भाववोधजनकत्वस्वामांव्यत्वनियमेन' सगुणश्रुतीनामूपाधि  
विपयत्वाभावेनानुपाधिविपयत्वात् ।

अतस्सगुणनिर्गुण श्रुतिवाक्यानां सर्वपामविशेषणं प्रामाण्ये  
स्थिते सति, 'उत्सर्गापवादन्यायेन' सामान्य विशेषण्यायेनवेति  
व्यवस्थेति श्रीभस्यकाराः, श्रीभगवद्रामानुजाचार्यस्वामिपादाः,  
अयम्भावः—विरोधपरिहाराय सामान्यशास्त्रे विशेषणास्त्रेणसंका-  
चायोत्सर्गापवादन्यायः, सचन्यायः, वैयाकरणमीमांसकादिभि-  
स्सर्वरपिदार्थनिकैराश्रीयते, तेनैवन्यायेन निर्गुण श्रुतेर्विहित-  
गुणव्यतिरिक्तत्वेन संकोचन विनांपि वाध्यवाधुभावं निर्गुण  
सगुण श्रुतीनां परमं प्रामाण्यमिति ।० किञ्च सामान्य शब्दानां  
विशेषेपर्यवसायित्वं 'गामानय' गांवधानेत्यादि' लौकिक व्यु-  
त्पत्तिसिद्धं तेन निर्गुण श्रुतेहेंगुणनिपंधविपयत्वेन न सगुण  
वाक्येन सह निर्गुणश्रुतेर्विरोधः ।

किञ्च—अध्यात्मशास्त्रेषु गुणशब्दः सत्त्वरजभ्यमस्मुप्रसिद्धः  
नहि तस्य गुणाः सर्वे सर्वमुनिगणंरपि । वक्तुं शक्यावियुक्तस्य  
सच्चाद्यैरखिलैर्गुणैः । सत्त्वरजस्त्वमइति प्रकृतेर्गुणाः, इति तथाच  
निर्गुणश्रुतेर्सच्चादिगुणनिपंधविपयत्वान्नविरोधः, दोव्यगुणवाध-  
कश्रुत्यादिभिस्सह ।

किञ्च सामान्यशब्दानां विशेषेपर्यवसानस्य पश्चविकरण  
सिद्धत्वेन, तेनैवन्यायेन निर्गुणश्रुतेहेंगुणपरत्वादपि न विरोध  
इति, तथाच,

ज्ञानं शक्तिवलेश्वर्यं वीर्यतेजांस्यशेषतः ।  
भगवच्छब्दवाच्यानि विनाहेयं गृणादिभिः ॥

इतिहेयदीक्ष्यगृणनिषेधं विधिपरं भगवत्पराशरवचनमपि  
परमनुकूलं भवतीति, एवं बहुधा-निर्वाहप्रकाराः दार्शनिकाः श्री-  
भाष्यकाराणां सिद्धान्ते, श्रीश्रुतप्रकाशिकाचार्याः श्रीसुदर्शन-  
स्थरिभिः विस्तृताश्चायमर्थाः । एतेनेदमपि निरस्तम्—

( रक्षामणि:— ११४—पृ०— )

श्रीभाष्यकारमंते तूपासनान्तरेषु प्रतीतानां ब्रह्मधर्माणां मोक्षसाधन  
ब्रह्मज्ञानेऽपि समन्वयस्य गुणोपसंहार विधया, स्वीकारात्, तत्र श्रुत-  
विशोकत्वादपेक्षया नूतनां धर्माः कोवा निर्गुणवाक्येनोपदिश्यते—इति  
निर्गुणवाक्यं वैयथ्यमपरिदूरणीयमेवेति ॥

सत्यं, श्रीभाष्यकाराः, गुणोपसंहारविधया, उपासनान्तरेषु  
प्रतीतानां ब्रह्मधर्माणां मोक्षसाधन ब्रह्मज्ञानेपिसमन्वयस्वीकुर्वन्ति,  
यादरायणाचार्याभिग्रेतश्चायमर्थाः परन्तु न तत्र निर्गुणश्रुतेवैय-  
र्थ्यम्, तत्त्वाखामात्राध्यायिनं पुरुषं प्रति तस्य साफल्यात्,  
अयमेवार्थाः भेदान्तेति चेदेकस्यामपोतिसुत्रेभगवतावादरायणा-  
चार्येण शिक्षितः प्रतिपत्तृभेदादेव प्रयोजनभेदः निर्गुणवाक्य-  
मात्राध्यायिनं पुरुषं प्रति निर्गुणवाक्यस्यापूर्वत्वमिति स्वत्रोधनी-  
यपुरुषगताज्ञानादि विरोधिनास्वानुपजीविना मानान्तरणाग्राहा-  
र्थत्वस्यवापूर्वतास्त्वात्—

अतरेत्र ‘तमेवविदित्वाऽतिसृत्युमेति’ तमेवैकंजानथ, इत्यनयोर्वाक्ययोर्न वैयर्थ्यमिति, स्वीकृतश्चायमर्थः शंकरा-चार्यरपि-तस्मान्निर्गुणश्रुतेः गुणोपसंहारविधयासमन्वयेपि-नापूर्वत्वानुपपत्तिलेशोऽपि श्रीभाष्यकाराणाम् यदपि छागपशु-न्यायोहिभावरूप सामान्यविशेष विषयः, नत्वभावरूप मामान्य विषयः। अन्यथा ‘अशिषोमीयं पशुमालभेते’त्यस्य छागउप-संहारवत् ‘न हिंस्यात्सर्वाभूतानीत्यस्य न ब्राह्मणं हन्यादित्यनेनो-पसंहारः समाप्येत, इति तदप्ययुक्तं—‘पशुना यजेत्’ इत्यत्र सामान्यवाचकं पशुपदं ‘छागस्य वृपायामेदस अनुबूहि’ छागोवा मन्त्रवर्णादिति’ विशेषपदर्शनेन, विशेषपछागरूपार्थपरं तथा च सामान्यवाचकानां शब्दानां विशेषे पर्यवसानं भवतीतिन्यायस्व-रूपम्, तत्र भावरूप सामान्यविशेषं विषयत्वादिकल्पनमयुक्तं, तस्यज्ञाप्यांशवहिर्भावात्, फलभावाच्च। ‘न हिंस्यात्सर्वा-भूतानी’त्यस्य ‘न ब्राह्मणं हन्यादित्यत्रोपसंहाराभावस्तु—सर्वा-भूतानीतिवहुवचनवलादेव, अन्यथा वहुवचनप्रयोगस्यवैयर्थ्यत्व-मेवापद्येत्। एतेन छाग पशुन्यायेनैक एवार्थं विशेषो व्यवस्था-प्यतेनतु वहव इति वैपम्यापादनमपि निरस्तम्;

तादृशार्थस्यन्यायवहिर्भावात्, पशुनायजेत्, इत्यत्रतु यावत्पशुकरणकयागासंभवादेवपशुगतेकत्वं विवक्षितं नतु न्याय-पारतं व्यादिति, अन्यथाभाव रूपत्वमेकत्वादिकमिव पशुत्व यागत्ववेदत्वं यद्यत्वादिकमप्यधिकस्यापिकल्पनेन, सर्वग्राह्यत्व-मेवक्षीयेतन्यायस्य,

अतम्सामान्यशब्दस्य विशेषेपर्यवसानमात्रेन्द्रीयाभ्यनुज्ञा  
विशेषस्त्वेको वा अनेको वा यथा प्रमाणं यथासंभवोग्राह्यः;  
अत इदमपिनिरस्तम्—

छागपशुन्यायस्यैकवाक्यत्वमिति, न्यायप्रवृत्तौ सामान्यत्व  
विशेषत्वादीनामेव प्रयोजकत्वात् । किञ्च भिन्नवाक्यत्वेषि  
एप आत्मा अपहतपाप्माविजरो विमृत्युर्दिशोकोऽपिपासः  
सत्यकामः सत्यसंकल्पः इति श्रुतौ दीव्यगृणविधानस्य हेय-  
गृणनिषेधस्य दर्शनेन, इयमेव श्रुतिः, ‘मामान्य विशेषन्याय’  
प्रवृत्तौ प्रमाणं भविष्यति. वस्तुतःभिन्नवाक्यत्वस्याप्रयोजकत्वा-  
न्नदोप इति ।

विरोधाधिकरणस्यैव प्रसंग इत्यपि परास्तम् श्रुतिस्मृत्यो-  
र्दिशेषकस्य प्रामाण्यमिति हि तत्र चर्चा, इति यदुक्तं भवता  
तन्नूनं श्रुतप्रकाशिकाश्रवणनिवन्धनमिति ।

नहि श्रीश्रुतप्रकाशिकाचार्याः विरोधिकरणन्यायेन  
निर्गृण श्रुतेर्वाध्यमिच्छन्ति. ते तु सगृणनिर्गृणश्रुतीनामविरोध-  
मेव शतधाः समर्थयन्ति । परन्तु, अपच्छेदनयेन सगृणश्रुतेः  
प्रतारकमद्वितिनं प्रतिशिक्षयन्ति--न सगृणनिर्गृणश्रुत्योर्दिरोधः  
कथांचिद्विरोधस्वीकारेऽपि--नात्रापच्छेदनयावतारः किन्तु  
विरोधाधिकरणन्यायस्यैवति । अत्र श्रीश्रुतप्रकाशिका-  
‘अतोविरोधाभ्युपगमेऽप्यनियतविरोध पौर्वापर्यचिपयोऽपच्छेद-  
न्यायोनात्र प्रवर्तते, अपितु विरोधाधिकरणन्याय एव प्रवर्तते,  
तद्विपयेहि पौर्वापर्यनियमो, विरोधनियमश्च विद्यते ।

तथा हि औदुम्बरीं स्मृष्ट्वोद्गायेदिप्रत्यक्षश्रुतिः, औदु-  
म्बरी सर्वा वेष्टयितव्या, इतिस्मृतिः । तत्र श्रुतिः प्रथमत  
एव प्रमित्तिजनयति निरपेक्ष प्रमाणत्वात् । स्मृतिस्तु स्वमूल  
भूतश्रुत्यनुमानसापेक्षतया—विलम्बितप्रवृत्तिः, अतस्तत्र पौर्वा-  
पर्यं नियतम्, औदुम्बरीं स्पर्शतद्वेष्टनयोर्विरोधश्च नियतः ।  
इत्यादिकं वहुदूरमभिधाय, अन्ते स्वयमात्रांक्योन्नतरयन्ति—ननु तत्र  
श्रुतित्वस्मृतित्वेवाध्यवाधकभावप्रयोजके, नैवं स्मृतित्वश्रुति-  
त्वयोः पौर्वापर्यहेतुत्वात् ।

तेन सिद्धं पौर्वापर्यमेव वाध्यवाधकभावे हेतुरितिन्याय-  
साम्यात्सगुणवाक्यवलीयस्त्वमिति । यद्वामाभृद्विरोधाधिकरण  
न्यायः, अत्र उपक्रमाधिकरणन्याय एव प्रवर्तते विरोध पौर्वा-  
पर्यनियमात्, अतः सगुणवाक्य प्रतिवद्वत्वात् निर्गुण शास्त्रा-  
नुदय एवेति । इत्यादिभिः इन्थैः श्रीश्रुतप्रकाशिकाचार्य-  
रद्वैताभिमतं पक्षान्तरस्य, अद्वैतसिद्धान्तदिशैव निर्गुणश्रुते प्रा-  
माण्यं स्थापितं, रक्षामणि कुचोद्यमपि निरस्तं तत्रैव, अनन्त-  
कृष्णमहामहोपाध्यायास्तु श्रुतप्रकाशिकोक्त पूर्वपक्षमादायैव  
कृपाः विरोधप्रदर्शयन्ति नोन्नतरवाक्यं पश्यन्ति । किञ्च न  
विरोधाधिकरणन्यायः सिद्धान्तपक्षः किन्तू प्रक्रमाधिकरणन्याय  
एव सिद्धान्तपक्षः, तेन निर्गुणवादस्याप्रामाण्यमेव, नच तस्यो-  
न्नरं किमपिदत्तं रक्षामणिकारण केवलं मौनमेव स्वश्रेयस्करं  
ज्ञातं, श्रुतप्रकाशिकायां सहस्रधा अद्वैतमत निराशः कृतः,

आचार्यः, न च तस्योच्चरं किमपि दत्तमद्वैतित्तिः । तस्मा-  
त्सगुण निर्गुण श्रुतीनां परस्परं विरोध एवनास्ति —

इति वहुधा समर्थितं श्रीभाष्यकारैः । अद्वैतसिद्धान्तदिशा-  
कथंचिद् विरोधाभ्युपगमे—श्रीश्रुतप्रकाशिकोक्तरीत्या निर्गुणश्रु-  
तीनामेववाध्यत्वं न सगुणश्रुतीनामिति । वस्तुतः सगुणनिर्गुण  
श्रुत्योरुभयोरपि तात्त्विकत्वमेव न कस्यापि वाध्यत्वमिति  
पूर्वमेव विवेचितमिति । एतेन—आनन्दं ब्रह्मणो विद्वानिति  
श्रुतिरपि व्याख्याता भवति, ब्रह्मणः निर्गुणत्वोच्या, गुणवोधक  
श्रुतेः कथं प्रायाण्यमद्वैतिनामिति ।

( रक्षामणिः—१२३—पृ०—)

‘आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् न विभेति’ इत्यत्र राहोः शिर इतिवद-  
मेदेऽपि पष्ठोस्त्वीकारेणाप्युपपत्तेः न धर्मं धर्मिं भावेन ब्रह्मव्यतिरेक-  
आनन्दस्योक्तं श्रुतिः प्रमाणमिति ।

इदमुत्तरमनन्तकुण्डलिण्डपहासास्पदम् , श्रुतिस्तु निः-  
शंकोचं ब्रह्मण इति पञ्च्या ब्रह्मणस्तद्गुणानां च, आधाराधेय-  
भावं वक्ति, तत्रौपाधिकत्वकल्पनं कथं सयुक्तिकम् । किञ्च  
‘यः सर्वज्ञः सर्ववित्’ एप आत्मा अपहतपाप्मा विजरोविमृत्यु-  
‘विशेषः सत्यकामः सत्यसंकल्पः’ तमेवं विद्वानमृत इह भवति  
इत्यादि परःशताः श्रुतयः, ब्रह्मस्वरूपं तद्गुणानत्यादरेण प्रति-  
पादयन्ति न केवलमानन्दं ब्रह्मण इत्येकं वाक्यम् ।

तथा च यदि प्रत्यक्षा च गोचरे वस्तुनि श्रुतिरेव प्रमाणं

तर्हि श्रुतिशैषणानां यादवार्थं वक्ति श्रुतिः तादवार्थमेवस्वी-  
कर्तव्यं राहोः शिर इतिवदौपाधिकपञ्चयुद्धावनमपिकेवलाज्ञान-  
निवन्धनं, राहुपदार्थं शिरपदार्थयोः भेदसासिद्धत्वेन तत्रक्षगत्या  
औपचारिक भेदमाश्रित्य पष्टीविहिताभाष्यकारैः, अत्रतु—  
'आनन्दं ग्रन्थाणो विद्वान् न विभेति कुतश्चने'ति श्रुतौ, आनन्दं  
ग्रन्थाण . इत्यनेननांधाराधेयभावस्यस्पष्टत्वेन तत्र भेदेष्युप-  
त्तौ, गौणत्वेन श्रुतिपीडनमद्वैतिनामन्याश्यमेवेति—तस्मादानन्द  
श्रुत्यापि सगुणत्वं निर्वाधमेवेति, अतो न श्रुतिभिर्निर्विशेष  
ग्रन्थसिद्धिसर्वत्रश्रुतिभिः सविशेषग्रन्थात्वावगमादिति !

गीताशास्त्रंतु जीवेश्वर प्रकृतिनिरूपणमुखेन सविशेष  
परमिति सर्वविदितम् , न तत्र निर्विशेषवादस्य गन्धमपि  
वर्तते । तत्प्रकरणः परिशोधनपुरस्सरं श्रीभगवद्रामानुजा-  
चार्यपादैः गीताभाष्येसुव्यक्तमेतत् ।

अथ महर्षिश्वर श्रीपराशरग्रोक्तः, श्रीविष्णुपुराणस्तु-  
ग्रन्थस्वरूपरूपगुणविभूतितदुपासनादि प्रतिपादकत्वेन विशिष्ट-  
विषयः, न तेनाप्यद्वैतिनां समीहितार्थलाभः निर्विशेषत्वेनाभास-  
मानानांश्लोकानां सम्यग्ब्याख्यानेन निर्विशेषत्वभ्रमोपि-  
दूरीकृतः, श्रीभाष्यकारैः । रक्षामणिवाक्यानि यथावदुद्धृत्य  
प्रतिवदामः वयन्तु—

( रक्षामणिः—१५०—१५१—१५२—५० )

अद्वैतिनस्तु सविशेषविषयत्वे न विप्रतिपद्यन्ते परन्तुतत्त्वानस्यैव  
मोक्षसाधनत्वमिति न तत्प्रकरणार्थः ।

पष्टांशोहि विष्णुपुराणस्य नैमित्तिक-प्राकृतात्यन्तिक प्रलयनिरूपणाय  
प्रवृत्तः प्रथमाध्याय चतुष्ट्र्ये नैमित्तिक प्राकृतप्रलयौ विवेचयन् सत्ता-  
मात्रात्मके तत्र ज्ञेयज्ञानात्मनः परे । न सन्ति सर्वभूतेशे नामजात्यादि  
कल्पना । स ब्रह्म परमं धाम परमात्मा सचेश्वरः । सविष्णुः सर्वं  
मेवैतत् यतो ना वर्तते मतिः । प्रकृतिर्यामया प्रोक्ता व्यक्ताव्यक्त  
स्वरूपिणी । पुरुपश्चाप्युभावेतौलीयेते परमात्मनि । इति सूक्ष्म-  
चिदचिसोरपि ब्रह्मणिलयं प्रतिपादयति । तथाचापृथक् सिद्धिसम्बन्धेन  
प्रलयकाले न प्रकृतिजीवयोः परमात्मशरीरभावेनावस्थानम् । अनन्तरं  
निरस्तासिशयाह्नावसुखभावैकलक्षणा । भेषजं भगवत्प्राप्तिरेकान्ताऽत्य-  
न्तिकीमता । इत्यात्यन्तिक प्रलयस्वरूपं मुक्त्याख्यं प्रतिपादितम् ।  
अद्वैताभिमतैवमुक्तिर्विष्णुपुराणार्थं इति गम्यते । अत्र भगवत्प्राप्तिपदेन  
ब्रह्मप्राप्तिविवर्क्षणात् ब्रह्मणो निर्विशेषस्य भगवच्छब्दवोध्यत्वं कथं  
भवतीतिशांकायां परविद्याप्रतिपाद्यं यत्तदव्यक्तमजरमचिन्त्यमजमव्य-  
यम् । अनिर्देशस्वरूपं च पाणिपादाद्य संयुतम् । नित्यं विभुं सर्वगतं  
सुसूक्ष्मम् । इत्यादि वाक्यगम्यं च स्वरूपं वस्तुगत्या न  
भगवच्छब्द वाच्यमेव, तथापि-अशब्दगोचरस्यापि तस्यवै ब्रह्मणो-  
ह्विज । पूजायां भगवच्छब्दः क्रियतेष्टौपचारिकः ॥ इति श्लोकोक्तविधयो  
पचाराद् भगवच्छब्दवाच्यमिति परिहारोपि विष्णुपुराणत एवोक्त-  
प्रकरणादवगम्यते ।

अनेन च भगवच्छब्दवोध्यस्वमपि लक्षणादिनैवपरस्य ब्रह्मण  
इत्यद्वैतसिद्धान्तं एव विशदादं प्रतीयते विष्णुपुराणे ॥

( अत्र विशिष्टाद्वैतिनः )

तत्र-यदुक्तं सविशेषविषयत्वे न विप्रतिपद्यन्ते परन्तु तज्ज्ञा-  
नस्यैव मोक्षसाधनत्वमिति न तत्प्रकरणार्थं इत्यसंगतम्, ब्रह्मणः

सविशेषत्वेषि । तद्विषयकज्ञानस्य मुक्तिसाधकत्वाभाव वचनस्यो-  
न्मत्तप्रलापमात्रत्वात् । यथा च विष्णुपुराणस्य सकललोकैक  
नायकस्य नारायणापरपर्यायस्य भगवतो विष्णोः प्रधानतया  
सविशेषविषयत्वं, तथा आशाल ग्रसिद्धम्, अनन्योपासकस्ये-  
कान्तिकभक्तिनिष्ठस्य प्रह्लादस्य यथा मुक्तिप्रदे विष्णोंग्रीतिः,  
परमात्मनः, नृहरिरूपेण दर्शन प्रदानं तदिदं सर्वं सविशेष  
ब्रह्मवादमेव प्रमाणयति,

प्रसन्नं चारुवदनं पदपत्रोपमेक्षणम् ।  
सुकरोलं सुविस्तीर्णललाट फलकांज्वलम् ॥

इत्यारभ्य किरीट चारुकेयूरकटकादिविभूषितम् । शार्ङ्ग-  
शङ्ख गदाखड्गचक्राक्षवलयान्वितम् ॥ चिन्तयेत्तन्मयो  
योगीसमाधायात्ममानसम् । इत्यादिभिस्सविशेषध्यानमेव  
गीतं श्रीभगवत्पराशर महर्षिभिः—एतैन ‘तमेवं विद्वानमृत इह  
भवति’ तस्य यथा कप्यासं पुण्डरीकमेवाक्षिणीत्यादि श्रुति-  
मन्यनुकूलं भवति, अत्र पुण्डरीकमेवाक्षिणीत्यस्य—प्रसन्न चारु-  
वदनं पदपत्रोपमेक्षणमित्यादिविशदव्याख्यानम् । तमेवं विद्वा-  
नित्यस्य—किरीटचारुकेयूरकटकादि विभूषितमिति । अतस्सविशेष-  
ध्यानस्यैव मुक्तिसाधनत्वं पुराणकाराभिमतम्, अन्यथा वेदेस-  
विशेषज्ञानस्य मुक्तिसाधकत्वे स्थिते सति—पुराणानां निर्विध-  
शेषत्वं निष्कर्पं, वेदविरोधेन पुराणानामप्रामाण्यप्रसंगोऽनिवार्य

एव—अस्माकंतु वेदेऽपि सविशेषज्ञानस्यैवमुक्तिसार्थकत्वदर्शनेन तदविरोधेन सविशेष प्रतिपादक पुराणं वाक्यानामपि तत्रैवप रमतात्पर्यस्य सत्वेन न कोऽपि विरोधः ।

किञ्च विष्णुपुराणप्रतिपादोहिपरमात्मानारायणवासुदेवाद्य-  
भिन्नः, विष्णुरेव स एव परब्रह्म पदवाच्यः सर्वेश्वरोनिखिल-  
जगदेककारणभूतः, निर्दोषस्वरूपश्च । अद्वैतिनांतु—

‘तस्यैव विवर्ताः ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः’ विष्णुर्विकल्पोज्ज्ञतः’  
इति वेदान्तपरिमापाऽद्वैतसिद्धिग्रन्थादिदिशा—विष्णुरपिमिथ्या-  
भूतः, अविद्यापरिकल्पितश्च, यत इमान्यद्वैतवाक्यानिस्पष्टमेव  
ब्रह्मविष्णुमहेश्वरादीनामप्यविद्यया ब्रह्मप्रतिविम्बत्वमनीश्वर-  
त्वं च निर्धारयन्ति—तथा च कपोलकल्पनाशीलानामद्वैतिना-  
मनन्तकृष्णमहाशयानां कथं न विष्णुपुराणकर्त्तमहर्षि पराशरो-  
अद्वैतमत विद्रावकः—

तथाहि यगवद्भक्तिनिष्ठाग्रेशरः, भगवत्पराशरमहर्षिभिः—

समस्तकल्याणगुणात्मकोऽसौस्वशक्तिलेशाद्बृतभूतसर्गः ।  
इच्छागृहीताभिमतोरुदेहः संसाधिताशेषजगद्वितोऽसौ ॥  
तेजोवलैश्वर्य महावतोधमुवीर्यशक्तयादिगुणकराशिः ।  
परः पराणां सकला न यत्र क्लेशाद्यः सन्ति परावरेशे ॥  
संज्ञापते येनतदस्तदोपं शुद्धं परं निर्मलमेकरूपम् ।  
इत्यादिभिः समस्तकल्याणगुणकराशिः, शुद्धस्वरूपश्च यः  
परमात्मा स एव स्वसंकल्पेनप्राकृत शरीरभाग् भवतीत्युक्तः ।

शुद्धे महाविभूत्याख्ये परेत्रज्ञाणिशब्द्यते ।  
 मैत्रेयभगवच्छुच्छः सर्वकारणकारणे ॥  
 संभर्तेति तथा भर्तभक्तारोऽर्थद्वयान्वितः ।  
 नेतागमयितास्त्रष्टा गकारार्थस्तथाषुने ॥  
 ऐश्वर्यस्य समग्रस्यद्वीर्यस्य यशसःश्रियः ।  
 ज्ञानवैराग्ययोश्चैव पणांभगद्विरणा ॥  
 वसन्ति तत्र भूतानि भूतात्मन्यखिलात्मनि ।  
 सच भूतेष्वशेषेषु वकारार्थस्ततोऽव्ययः ॥  
 ज्ञानशक्तिवलैश्वर्यवीर्यतेजांस्यशेषतः ।  
 भगवच्छुच्छद्वाच्यानिविनाहेयैर्गुणादिभिः ॥  
 एवमेपमहाशब्दोमैत्रेय भगवानिति ।  
 परमत्रज्ञभूतस्यवासुदेवस्य नान्यगः ॥  
 तत्र पूज्य पदार्थोक्तिपरिभाषा समन्वितः ।  
 शब्दोयं नोपचारेण्यन्यत्रशु पचारतः ॥  
 एवं प्रकारमलं नित्यंव्यापकमक्षयं ।  
 समस्तहेयरहितं विष्णवाख्यं परमं पदम् ॥  
 परमात्मा च सर्वेषामाधारः परमेऽवरः ।  
 विष्णुनामा स वेदेषुवेदान्तेषु च गीयते ॥

अत्र शुद्धे परेत्रज्ञाणीत्यनेन नित्यशुद्धपरमात्मनिभगव-  
 च्छुच्छः प्रयुक्तः, तादृश भगवच्छुच्छस्य तेजोवलादिरूपपा-  
 द्गुण्यपरत्वमपिस्वेनैवव्याख्यातम् । तथा च नित्यशुद्धःसमस्त-

कल्याणगुणात्मको यः परमात्मा स एव ज्ञानशक्तिवलैश्चर्या-  
दिरूप पाढ्गुण्योपेतभगवच्छब्दवाच्यः स एव वासुदेव विष्णु  
नारायणादिपदेन व्यपदिश्यते । इतिमहर्पि पराशरस्यसिद्धान्तः ।

अद्वैतसिद्धान्तेहि—ब्रह्म-निर्गुणम्, तदेवाविद्यारूप दोष-  
वशात्, जीव भावं च भजते, पुनरविद्यया विनिर्मुक्तं ब्रह्म-  
ज्ञानव्यवृत्त्यशून्यं ज्ञानशक्त्यादिविरहितं ज्ञानमात्रमेवास्ते—सगुणं  
ब्रह्मतु—अविद्यारूपदोषदृष्टिं मिथ्याभूतमिति ।

तथा च परतत्वप्रतिपादकमहर्पि पराशरसिद्धान्तविरुद्ध एवा-  
द्वैतसिद्धान्तःस्वतंत्रसिद्धः काल्पनिकश्च, यतोहि—स्पष्टमेव परा-  
शर महर्पेयः, शुद्धमहाविभूत्याख्ये परेब्रह्मणिशब्द्यते, मैत्रेय  
भगवच्छब्दः सर्वकारणकारणे समस्तकल्याणगुणात्मकोऽसौ  
इच्छागृहीताभिमतोरुदेहः ‘शब्दोऽयनोपचारेण’ शुद्ध—अस्त-  
दोप—अमलादिपदैश्च, परब्रह्मणोनिदोपत्वं समस्तकल्याणगुणा-  
करत्वं संकल्पादिमत्वं च प्रतिपादयन्ति, तदिदं सबमपि निर्वि-  
शेष ब्रह्मवादप्रतिकूलमिति, तथा च साधु गीतं महर्पिभिः—

ध्येयंसदा परिभवमभिष्ठदोऽहम् ,  
तीर्थांस्पदं शिवविरञ्चिनुतं शरण्यम् ।  
भृत्यातिहं प्रणतपालभवान्धिषोतं ,  
वन्दे महापुरुपते चरणारविन्दम् ॥  
संचिन्तयेद्गवत्स्वरणारविन्दम् ,  
वज्रांकुशध्वजसरोरुहलाञ्छनाद्यम् ।  
उत्तूंग रक्तविलसन्नख चक्रवालम् ,  
ज्योत्स्नाभिराहतमहद्दयान्धकारमिति ॥

तथा चै परतच्च, प्रतिपादकविष्णुपुराण विरुद्ध एवाद्वैत  
सिद्धान्तः,

प्रकृति-र्या मयाख्याताब्यक्ताब्यक्तस्वरूपिणीत्यत्र सूक्ष्मचिद-  
चितोर्ब्रह्मणिलयप्रतिपादनमध्यमत्, ब्यक्ताब्यक्तपदेन सूक्ष्मचिद-  
चितोर्ग्रहणासम्भवात् नक्षत्रं सूक्ष्मचिदचिद्वोधकं किञ्चिदपिपदं  
लभ्यते, केवलमनन्तकुण्डलास्त्रिणः प्रमाणशुन्यकर्त्यनमात्र  
मेवैतत् ।

इदं वाक्यं प्रकृतिपुरुषयोर्ब्रह्मणिलयमात्रमेव, प्रतिपादयति  
तादृशलयश्च सूक्ष्मावस्थापत्तिः, तस्य च भगवच्छरीरत्वं-  
सर्वप्रमाणसिद्धम् । यः पृथिव्यां स्तिष्ठन् पृथिव्या अन्तरो-यं  
पृथिवी न वेद यस्य पृथिवीशरीरमित्यरभ्य-यो मृत्युमन्तरे-  
सञ्चरन् यस्य मृत्युः शरीरं यं मृत्युर्नवेद एष सर्वभूतान्तरात्मा  
अपहतपाप्मा दीव्योदेव” एकोनारायणः, तमः परेदेवे-एकी-  
भवतीत्यादिश्रुतिगणैः, सर्वस्यसूक्ष्मचिदचित्पदार्थस्यस्थूलं चिद-  
चित्पदार्थस्य च भगवच्छरीरत्वश्रवणात् । महाप्रलयेऽपि  
सूक्ष्मचिदचित्पदार्थस्य सङ्घाव आवश्यकस्तत्र च भगवद्व्यास-  
स्वत्रमेवप्रमाणम्, ‘वैपम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात्तथाहि दर्शयति’  
न कर्माद्विभागादिति चेन्नानादित्वादुपपद्यते चाप्युपलभ्यते च,  
महाप्रलये यदि जीवस्य तदीयकर्मणश्च, अभाव उच्यते-  
तहिंदेवतिर्गुमनुस्यस्थावरात्मनोत्कृष्टमध्यमापकृष्टसूक्ष्मा, अति-  
घोरदुःखयोगकरणात्वं ब्रह्मणिपक्षपातः, नैर्घृण्यं चावर्जनीय-

मित्याशंक्य भगवतावादरायेण सूत्रद्वयेनजीश्य तदीय  
कर्मणश्च महाप्रलयेषि सद्भाव उक्तः । महाप्रलयेषि  
सूक्ष्मरूपेण सर्वस्यावस्थानेश्रुतिरेवप्रमाणम् तद्देवंतर्ष्य व्याकृत-  
मासीचन्नामरूपाभ्यां व्याक्रियते, अत्र श्रुतौ महाप्रलयेष्वस्या-  
व्याकृतत्वमुक्तम्, अव्याकृतत्वं च नामरूपविभागानर्हत्वमेवेति,  
तथा च नामरूपविभागशून्यत्वमेव महाप्रलयर्पदेनव्यवहीयते ।

किञ्च महाप्रलयस्वरूपं वदता भगवता पराशरणेवहि—  
‘हिंसा हिंसे मृदुक्रूरे धर्माधर्माद्वृतानृते । तद्वाचिताः प्रप-  
द्यन्ते तस्मात्तत्स्यरोचते ॥’<sup>१</sup> प्रधान कारणी भूता यतोवै  
सूज्यशक्तयः तेषां ये यानिकर्माणि प्राक् सूष्याप्रतिपेदिरे,,  
इत्यादिभिस्तदानिं सकासनकर्मान्वितजीव बहुत्वादिकं दर्शितम् ।

यदपि निरस्तातिशयाहादसुखभावैकलक्षणा । भेषजंभग-  
वत्प्राप्तिरेकान्ताऽन्यन्तिकीमतेति विष्णुपुराणवाक्यमादाय—अत्र  
भगवत्प्राप्तिपदेनब्रह्मप्राप्तिविवक्षणाद्ब्रह्मणोनिर्विशेषत्वस्य पर-  
विद्याप्रतिपञ्चत्वेन, निर्विशेषब्रह्मप्राप्तिरेवमुक्तिरिति भगवत्पराशर-  
सिद्धान्त इत्युक्तमनन्तकृष्णशास्त्रिणा-तदप्यत्यन्ताङ्गानंकविलसि-  
तत्वाद्यमेवशास्त्रनिष्पातः ।

अत्र स्पृष्टमेवभगवत्प्राप्तिरित्युक्तं नतुनिर्विशेषप्राप्तिः,  
निर्विशेष ब्रह्मणोभगवत्पराशरदृष्ट्या शशविपायमाणत्वेन तत्र  
शुष्ठेस्तात्पर्यकल्पनमनन्तकृष्णशास्त्रिणो हठकृत्यमेवेति । शुद्ध-

महाविशुत्याख्येपरेत्रज्ञाणिशब्दते । मैत्रेयभगवच्छब्दःसर्व कारण-  
कारणे ॥

इत्यनेन नित्यशुद्धेः परेत्रज्ञाणिभगवच्छब्द उक्तः, तादृश  
भगवच्छब्दस्य—ज्ञानशक्तिवलैश्वर्यादिरूप पाङ्गुण्य परत्वमपि  
स्वेनैवोक्तम्, शब्दोऽयंनोपचारेणखन्यत्रज्ञापचारतः, अत्रां-  
पचारस्यस्वयमेवनिंपैधश्चकृतः ।

तस्य च 'समस्तकल्याणगुणात्मकोसाँ, इत्यनेन समस्त-  
कल्याणगुणात्मकत्वमभिहितम्—तद्वज्ञापरमंनित्यमज्जमक्षरमव्य-  
यम् । इत्यत्र यः समस्तकल्याणगुणात्मकः प्रधान भगवच्छब्द-  
वाच्यवच्यः स एव परव्रज्ञपदवाच्यः स 'एवात्ययस्वरूपोज-  
स्वरूपोनित्यस्वरूपव्येति—एवं परमात्मस्वरूपं विविच्य तत्र  
का-नाम मुक्तिरितिज्ञासायां—

निरस्तातिशयाहाद् सुखभावैक लक्षणा ।  
मेषजं भगवत्प्राप्तिरेकान्ताऽत्यन्तिकीमता ,

इति भगवत् प्राप्तिरेव जीवस्यमुक्तिः, भगवच्छब्दार्थश्च  
पूर्वमेवोक्तः तथा च सगुणव्रजप्राप्तिरेव मुक्तिरिति भगवत्परा-  
शर सिद्धान्तः, एवंस्वच्छसिद्धान्तस्यसत्वेपिनिर्विशेषप्रवृत्तप्राप्तिरेव  
मुक्तिरितिवदन् कर्यं संतुष्यत्यनन्तकृप्याशास्त्रिमहोदयः, क्रपिस्तु  
परस्मिन् व्रजाणि भगवच्छब्दस्य मुख्यत्वं वदति—अयंतु भग-  
वच्छब्दस्यगौणत्वमितिमहद्देशरीत्यग् । यदि निर्विशेषप्रवृत्त-

तात्पर्यस्यात्कथंचिदपिकृपेस्तर्हि भगवत्प्राप्तिपदं विद्वय निर्विशेषव्रह्मप्राप्तिः, निर्गुणव्रक्षप्राप्तिरिति वा स्पष्टशब्देन व्यवहार एव युक्तः, पूर्वप्रस्तुत सगुण ब्रह्मापेक्षया नूतनत्वान्निर्विशेषवादस्य, तादृशव्यवहारादर्थनेन सगुण ब्रह्मप्राप्तिरेव ऋषिसम्प्रदायः,

एतेन—निर्विशेषप्रवक्षणः भगवच्छब्दवोध्यर्थं कथं भूतीति शंकायां परविद्याप्रतिपाद्यं यत्तदन्यक्तमजरमित्यादि वाक्यगम्यं च स्वरूपं वस्तुगत्या न भगवच्छब्दवाच्यमेव तथापि—अशब्दगोचरस्थापितस्यवैब्रह्मणोद्धिज ।

पूजायां भगवच्छब्दः क्रियतेष्वौपचारिक इतिश्लोकोक्त विधयोपचाराद् भगवच्छब्दवाच्यमितिपरिहारोपि विष्णुपुराणत एवावगम्यते, इत्युक्तिरपिनिरस्ता—परविद्याप्रतिपाद्यस्यव्रक्षण स्सविशेषपत्वेन तत्र निर्विशेषपत्वकथालेशस्याप्यभावात् ।

‘यत्तद्रुःश्यमग्राद्यमगोत्रमवर्णमचक्षुः श्रोत्रं तदपाणिपादं नित्यंविभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मं तदव्ययं यद्भूतयोनिं परिपश्यन्तिधीराः’ इदं वाक्यम् नित्यत्वविभूत्वं सर्वगतत्वादि विशेषणः सविशेषप्रवक्षप्रतिपादयति, सर्वविधविशेषशूल्यत्वरूपस्य निर्विशेषपत्वस्यलोकेशविपायमाणत्वेन— विनास्पष्टंग्रमाणं तदङ्गीकारस्यायुक्तत्वात् । अतो न परविद्यापि निर्विशेष सिद्धिः, ‘अशब्दगोचरस्यापि तस्य वै ब्रह्मणोद्धिज । पूजायां भगवच्छब्दः क्रियतेष्वौपचारिक’ इति विष्णुपुराणावलम्बनेन भगवच्छब्दस्यौप-

चारिकत्रकथूनमुत्स्वप्नमात्रमेवरक्षामणिकारस्य— ‘शब्दाऽयंनो-  
पचारेण श्वन्यत्रोपचारं इत्यनेन परव्रह्मणि भगवच्छब्दवाच्य-  
त्वोपचारत्वस्य निपंधः स्पष्ट एव कृतामहर्षिणा । अशब्द-  
गोचरस्यापि, इत्यंश्लोकोमुक्तविषयस्तथा च न विरोधः, अतो  
न विष्णपुराणेनिर्गुणवादस्यावमुरः ,

( रक्षामणिः— १६२-३०— )

यत् श्रीभाष्यानुयायिनः—‘अशब्दगोचरस्यापी’ति श्लोकेनमुक्त-  
स्यैवोपचाराद् भगवच्छब्दवाच्यत्वं निरुप्यते मुख्यार्थस्तुसविशेषस्वरूप-  
मेवेति, तत्राद्वैतिनोपि ‘शुद्धेमहाविभूत्याल्ये’ इत्यादीनां श्लोकानां  
सविशेषश्रव्यपरत्वे न विवदन्ते । इदमपि न विवादास्पदम्—यत्  
‘अशब्द गोचरस्यापि तस्यवै व्रह्मणोद्विज । पूजायां भगवच्छब्दः किंतते-  
ष्णोपचारिक’ इति मुक्तात्मपरमिति—इदमेवं तु विवादगोचरः—यत्  
मुक्तात्मायंश्रव्यभूयमात्यन्तिकंप्राप्नोविगल्लितान्तःकरणाशुपाधिकः स्वरू-  
पतोव्रह्मणः पृथग् विद्यमान एवात्र व्रह्मपदेन विवक्ष्यते यतः भेषजं  
भगवत्प्राप्निरितिवर्णितम्, अतो यावद्व्रह्मसाक्षात्कारं तत्साधनार्थमेव-  
सविशेष व्रह्मोपसंद्हार इति ॥

ऋग्मेवभिमतं यदिसगुणव्रह्मतर्हिविवाद एव भवतां निरथेकः,  
नहिकस्यचित् विवादमात्रेण तात्त्विकार्थविधातो नच घटस्य  
विवादमात्रेण पटत्वादिस्वरूपश्चद्भष्टः, तथा च यदि सगुण-  
व्रह्मणि न विवादस्तर्हिं-विवादः कः किमसन्दिग्धंमुक्तात्म-  
विषये, सोप्यसंगत एव नहि पराशर महर्षयः, निर्गुण व्रह्मेक्यं

मुक्तिरिति निर्धारयन्ति किन्तु सगुण ब्रह्मप्राप्तिरेकं मुक्तिरिति  
वदन्ति—स्वाभिनिवेशैकवशीभूताः भवन्त एव ऋषिसम्प्रदाय  
विरुद्धनिर्गुणवादावलम्बनेन ऋषिसिद्धान्तं खण्डने रताः । अशब्दः  
गोचरस्यापितस्यवै ब्रह्मणांद्विज इत्यत्र ब्रह्म पदे न मुक्तात्मा ब्रह्म-  
भूयमात्यन्तिकंप्राप्तोविग्लितान्तःकरणाद्युपाधिकःस्वरूपतोब्रह्मणः  
पृथग्विद्यमान एवात्र ब्रह्मपदेन विवक्ष्यते' इत्युक्तिः भवतामत्य-  
न्तोपहासास्पदा-नहि ब्रह्मपदस्येताद्वशाथें शक्तिर्लक्षणादिग्राहक-  
प्रमाणानुग्रहश्चपश्यामः केवलंकपोलकल्पनामात्रमेतद् भवतामिति ।  
ब्रह्मपरिवृद्धंसर्वतः—इतिभगवान्यास्कः वृहत्वात् वृहत्वाच्च  
तद्ब्रह्मतिर्गीयते— इतिश्रुतिः— तस्मिन्नेवब्रह्मशब्दोमुख्यवृत्तो  
महामुनेः, इतिपौराणिकाः, ब्रह्मशब्देन च स्वभावतांनिरस्त  
निखिलदोषोऽनवधिकातिशयासंख्येय कल्याणगुणगणः पुरुषो-  
त्तमोऽभिधीयते । सर्वत्रहि वृहत्वगुणयोगेन ब्रह्मशब्दः । वृह-  
त्वंच स्वरूपेण गुणैऽच यत्रानवधिकातिशयं-सोऽस्यमुख्योऽर्थः सच  
सर्वेऽवरण्व, अतोब्रह्मशब्दस्तत्रैवमुख्यवृत्तः— तस्मादन्यत्र तद्-  
गुणलेशयोगादौपचारिक—इति श्रीभाष्यकाराः । ताद्वशब्रह्म  
शब्दस्यमुख्यत्वंपरस्मिन्नेवब्रह्मणीति ‘परंजैमिनिर्मुख्यत्वात्’  
स्याच्चैकस्य ‘ब्रह्मशब्दवदित्यादिभिर्ब्रह्ममूख्यकारा ब्रह्मशब्दस्य  
परस्मिन् ब्रह्मणिमूख्यत्वमन्यत्रचामूख्यत्वमभिमन्यन्ते ।

तथा च सगुणब्रह्मैवब्रह्मशब्दमुख्यवाच्यमितिस्थिते--विनापि  
प्रमाणंब्रह्मशब्देन निर्गुणं ब्रह्मगृह्णते--इत्युक्तिरनन्तकृष्णशास्त्रिणः

कथं विद्वज्जनप्रेमास्पदाभविष्यति । तत्-परम्-ब्रह्म-इत्यादि-  
पदेरेव परब्रह्मणः प्रतिपादनं सर्वं सिद्धान्तसिद्धम् । एतैरेव पदे-  
महर्पिणापराशरेण सगुणब्रह्मणो निरूपणं कृतम् ।

शुद्धमहाविभूत्याख्ये परेब्रह्मणशब्दतेमत्रेयभगवच्छब्दः ।  
समस्तकल्याणगुणान्मकोऽसौ—तद्ब्रह्मपरमनित्यमजमक्षरमव्यय-  
मिति च, एताद्वास्त्रूपस्यद्वृष्ट्यभिमतस्यब्रह्मणो मिथ्यात्वमभि-  
मन्यन्ते भवन्तः—किन्तु ऋष्यनूदितनिर्गुणतत्त्वमेवपरमार्थं इति  
तन्मते—तथा च कृपीणामपि यद्ब्रह्मतमंतरं तदपि जानन्ति  
श्रीमन्त इत्येव सिद्धम् ।

अस्माकन्तु पराशरद्वयायनादिकृपिवरकथितसिद्धान्तं एव  
परमादरणोयः, स एव परमश्रेयस्करम्—ऋष्यनूदितानां सिद्धान्तं  
विशेषाणां सर्वधैर्यात्यन्ताभावं ब्रूमोवयम्, ऋष्यनभिहितेष्यथे  
श्रद्धावन्तः, जडमतय एव नतु पदार्थविवेककुशलाः सज्जनाः ।

महर्पिणा पराशरेण परतत्वस्य निष्कर्षः । सगुणब्रह्मवाद  
एव कृतः । अनन्तकृष्णस्तु, न तत्र तात्पर्यं क्रपेः किन्तु तस्य-  
मिथ्यात्वमेव—तात्पर्यं तु निर्गुण ब्रह्मवाद एव । तर्हि तात्पर्य-  
ग्राहकं किमस्तिप्रमाणमिति वदन्तु शंकरानुयायिनः—किं  
ब्रह्मशब्देव, तस्य तु सविशेषं ब्रह्मवोधकत्वे न निर्विशेष-  
निर्गुणादीनां-प्रतिभट्टत्वात् । प्रमाणादिभिः पूर्वमेवोक्तत्वात् ।  
सर्वविष्णुपुराणे तत् परब्रह्मादिपदे सगुणब्रह्मातुपक्रमोप संहार-  
दर्शनेन तद्विरुद्धं निर्गुणवादे तात्पर्यकल्पनस्य शशविपायमाण-

त्वाच्च । ऋष्यभिहिते ऽर्थेतात्पर्यस्यनिरसने नान्यत्र ग्रीमाणिके ऽर्थे तात्पर्यकल्पनं प्रकारान्तरेण ऋषिवाक्यानां तिरस्कार एव भवति ।

किञ्च—अशब्दगोचरस्यापि तस्यवैत्रक्षणोद्धिजे ‘तिवाक्येवत्क्षपदेन निर्गुणत्रक्षणोग्रहणेन तस्य चाद्वैतसिद्धान्ते सगुणपेक्षयोत्कृष्टत्वेन कथं न्यूनगुणारोपणेनोत्कृष्टस्यपूजाभवतीति—पूजायां भगवच्छब्दः क्रियतेहौपचारिक’ इत्युत्तरवाक्यस्यानन्तकृष्णोन्तदिशा—अद्वैत सिद्धान्तेवैयर्थ्यमपरिहार्यमेवेति । नहिसमस्तवसुधाधिपस्यराज्ञः तन्यूनपुरुपसादव्यारोपणेन कथं चिदपितस्य पूजाभवति—विशिष्टाद्वैतिनांतु सगुणत्रक्षणः सर्वस्मादपि परत्वेन ‘अशब्दगोचरस्यापि’ तस्यवैत्रक्षणोद्धिज । पूजायां भगवच्छब्दः क्रियतेहौपचारिक’ अस्यश्लोकस्यमुक्तविषयत्वेनत्रक्षपदेनमुक्तस्यैव ग्रहणेन मुक्तस्यच भगवत्प्रसादद्वारा, आविर्भूतगुणाष्टकत्राक्षस्वरूपत्वेन तदपेक्षयानित्यप्रकाशस्वरूपस्य परमात्मनः पूज्यतमत्वेन तादृशपूज्यतमभगवच्छब्दस्यमुक्तात्मनिग्रयोगेण पूजात्मस्वारस्येनावगम्यते यथालोकेषि ‘समस्तवसुधाधिपस्यराज्ञः’ ‘त्वं मिन्द्रोसि’ इति वाक्यस्यपूजात्म—न तु त्वं भूत्योसि, इति वाक्यं प्रयुज्यमानं सत्काराहं भवतीति ।

तथा च निर्गुणत्रक्षणोत्रक्षपदेनग्रहणं कुत्वा तत्र प्रयुज्यमानस्यभगवच्छब्दस्यपूजात्मवदनन्तकृष्णशास्त्रिरत्यन्तं मांहसागरेमुख्यति । भगवत्प्राप्तिपदेनस्वरूपैक्यकथनमपि-अत्यन्त विरुद्धं तस्य—शब्दार्थनिर्णये लौकिक व्यवहारस्य कोशादीनांच

ग्रयोजकत्वेन श्रुप्तिपदस्य स्वरूपैक्यस्य—क्वाप्यदृष्ट्वात् । लोकेहि  
धनप्राप्तिः, गृहप्राप्तिरित्यादिपु स्वरूपैक्यस्यादर्शनात्, तथाच  
मुक्तस्य भगवत्प्राप्तिर्नाम कर्मनिवृतिपूर्वकाविर्भूते गुणाष्टक  
ब्राह्मस्वरूपत्वेनापरिच्छिच्छ ब्रह्मानुभव एवेति—एतादृशं मुक्तिस्व-  
रूपमेव विवेचयता—

निरस्तातिशयाक्षाद् सुखभावैकलक्षणा ।  
मेषजं भगवत्प्राप्ति रेकान्ताऽत्यन्तिकीमता ॥

इतिमहर्षिणा पराशरेणोक्तम् ।

इदमेवहिमुक्तिस्वरूपम्, सोऽश्नुतेऽसर्वान् कामान् सहब्रह्मणा  
विपश्चिता रसस्येवं लब्ध्या, आनन्दीभवति, भोगमात्र साम्यलि-  
ज्ञाच, जगद्ब्यापाख्यज्यं प्रकरणादसन्निहितत्वाच्चेत्यादिभिः  
श्रुतिसूत्रैः समर्थितं विस्त्रुतञ्च श्रीभाष्यकारैर्महताप्रबन्धेनेति ।  
अथ प्रत्यस्तमितभेदं यदित्यस्यार्थो विचार्यते ।

रक्षामणिः—१६१—१६२—पू०—

प्रत्यस्तमितभेदम्, इतिभेदसामान्य निषेधपरस्य कतिपयभेदगात्र-  
निषेधे तात्पर्यप्राहक प्रमाणाभावान् स्पष्टमेव तत्रैवप्रकरणे भेदस्याक्षान्-  
कृतत्वं बोधनेनब्रह्मामेदस्यैवमोक्षत्वं प्रतिपादनान्, प्रकरणस्यास्य निर्विशेषं  
स्वरूपमात्रं प्रकाशपर समाधिनिरूपणं एवतात्पर्यम्, नतु सविशेषं  
ब्रह्मविषय धारणामात्रं निरूपण इत्यझीकर्तव्यत्वेन निष्पन्नध्येयं परामूर्त्ति  
स्वरूपेणैव कलभूतेन प्रकरणं पर्यवसानान्, शक्तिव्य विशिष्टस्यापरामूर्तस्य  
मन आश्रयता स्वीकारेति प्रकरणस्य मनोनिवृत्तिरूपं योगनिरूपणपरस्य

तत्र सात्पर्याभावाच्च, प्रत्यस्तमितभेदम्, इत्यादे गृथाश्रुतपूर्वी स्वीकार एव युक्तः । प्रत्यस्तमित भेदमितिवाक्यं प्रतिपाद्यं न योगयुजा चिन्तयितुं शक्यम् । द्वितीयं विष्णोरूपं तु योगिध्येयम्, इतिवैलक्षण्यात् ‘समस्ता शक्त्यश्चैताः, इति ध्येय विष्णुस्वरूपं निरूपणं परमेव न तु समाधौ भास-मानं स्वप्रकाशं चैतन्यं परम् । तथाच ‘तस्यैव कल्पनाहीनं स्वरूपं प्रहणं हि-यत् । मनसाध्यानं निष्पाद्यं समाधिः सोऽभिधीयते’ इति वाक्यानां सर्वेषां सामज्जास्यं भवति, अन्यथा— द्वितीयं विष्णु संज्ञस्य योगिध्येयं महामुने । अमूर्तं ब्रह्मणो रूपं यत् सदित्युच्यतेवुधैः रित्यत्र परामूर्तस्यैवाभ्रयत्वं विवक्षायां “मूर्तं भगवतोरूपं सर्वापाश्रयं निस्पृ-हमि” न्यायेन— न तद्योग युजा शक्यमित्यनेन च विरोधः स्यात् ।

अयमत्र निष्कर्षः—चित्ताश्रयश्रुतुर्विधः—परमूर्तम्, अपरमूर्तम्, परामूर्तम्, अपरामूर्तचेति । तत्र परमूर्तं प्रसन्नं चारुवदनादिविशिष्टग्, अपरमूर्तं हिरण्यगर्भादिः, परामूर्तं निर्गुणम्, अपरामूर्तं सगुणं ब्रह्मेति । आश्रयश्चेतसो ब्रह्मन् द्विधा तज्ज स्वभावतः भूयमूर्तममूर्तचं परं चापर-मेवच, इतिवाक्येनावगम्यते । तत्रच भावनात्रयं प्रसंगः परमूर्तपर-मूर्ता परामूर्तेव । परामूर्तेतु भावनात्रयात्ययान् ज्ञानमात्रेण मोक्षस्तथा च न किञ्चिद्विरोध इति ।

तत्रविशिष्टाद्वैतिनस्तु ‘प्रत्यस्तमितभेदं यत् सत्तामात्रं मगोचरम् । ‘यच्मामान्मसंवेद्यं तज् ज्ञानं ब्रह्मसंज्ञितमि’ त्ययं-श्लोको न ग्रपञ्चापलापयपरो नापि निर्विशेषं वस्तु प्रतिपादन-परः किन्तु मुक्तस्वरूपपर एवेति मन्यन्ते—पूर्वापरापरामृष्टः शब्दोऽन्यां कुरुते मतिमिति’ न्यायेन पूर्वापरं परामश्च नैवाथो वर्णनीयः पूर्वापरं परामर्शं रहितं शब्दार्थं निर्णयस्यान्यादशत्वेन तेन तात्पर्यं निर्णयस्यामक्यत्वात् । तथाच पूर्वापरं प्रकरणं

पर्यालोचनया मुक्तस्वरूपस्याध्येयत्वं प्रतिपादनं परोऽयं ग्रन्थः ।

अथम्भावः—अस्मिन् ग्रकरणे संसारैकं भेषजतया योगमभिधाय योगावयवान् प्रत्याहारं पर्यन्तांश्चोक्तवा, धारणा सिद्धयर्थं शुभा-श्रयं वक्तुं परस्य ब्रह्मणो विष्णोः शक्तिशब्दाभिधेयं रूपद्रष्टं” मूर्त्तमूर्त्तं विभागेन ‘द्वेरूपे ब्रह्मणस्तस्य मूर्त्तचामूर्तमेवच । क्षराक्षरस्वरूपेते सर्वभूतेषु एव स्थिते ।

अक्षरं तत्परं ब्रह्म-क्षरं सर्वमिदं जगत् । एकदेश स्थितस्याग्ने-ज्योत्स्ना विस्तारिणी यथा । परस्य ब्रह्मणः शक्तिस्तथेद-मखिलं जगत् । इत्यादिभिः प्रतिपाद्य—तत्र किं मूर्त्तपदवाच्यो वद्धः ध्यान विषयः उतामूर्त्तस्वरूपोमुक्तः ।

विष्णुशक्तिः पराप्रोक्ता क्षेत्रब्रह्माख्यास्तथापरा ।

अविद्या कर्मसंज्ञान्या त्रुटीया शक्तिरिष्यते ॥

यया क्षेत्रज्ञ शक्तिःसा वेष्टिता नृप सर्वगा ।

संसार तापानखिलानवाप्नोत्यतिसंततान् ॥

तया तिरोहितत्वाच्च शक्तिः क्षेत्रज्ञ संज्ञिता ।

सर्वभूतेषु भूपाल तारतम्येन वर्तते ॥

इत्यत्र त्रुटीय शक्तिरूप कर्माख्यविद्यावेष्टितत्वेनाच्चिद्विशिष्टस्य वद्धस्य भावनात्रितयान्वितत्वेनाशुगत्वान्वद्धः ध्यान गोग्यः, तथाच हिरण्यगर्भं पर्यन्तस्य वद्धत्वेन भावनात्रयान्वितत्वादशुभ-त्वेन मूर्त्तपदेन क्रोडीकारेण ध्यानत्वाभावः गिद्धः—‘भूप मूर्त-

ममूर्त्चेत्यादिभिः मूर्त्मूर्त शब्दाभ्यां रूपद्वयं प्रस्तुत्य हिरण्य-  
गर्भादीन् निर्दिश्य ‘मूर्तमेतद्वरे रूपं भावना ग्रितयान्वितम् ।  
इतिमूर्तशब्दवाच्यस्य हिरण्यगर्भादि पर्यन्तस्य जीवस्य भावना-  
श्रयान्वयोक्तिरपि तत्रैव विष्णुपुराणत अवगमात्—तथाच  
हिरण्यगर्भादि पर्यन्तं क्षेत्रज्ञं वस्तु न ध्यान योग्यमिति ।

द्वितीयस्यामूर्तस्वरूपस्य मुक्तस्य कर्माख्यां विद्याविरहिणोऽचिद्वियुक्तस्य भावनात्रयातीतस्य ज्ञानैकाकारस्य निष्पन्न-  
योगिध्येयतया योग युड्मनसोऽनालभ्वनतया, औपाधिक दोष  
निराशेस्वयमशक्तत्वेन परमपूरुप श्रीमन्नारायण ग्रसाद सापेक्ष  
शुद्धित्वाच्च न मुक्तोपिध्यान योग्यः । अतोऽपरशक्तिरूपं क्षेत्र-  
क्षाख्यं मूर्त्तं, परशक्तिरूपमिदममूर्त्च, क्षेत्रज्ञतापत्ति हेतुभूत  
तृतीय शक्तयाख्य कर्मरूपा विद्याच, इत्येतच्छक्तिश्रयाश्रयं  
भगवदसाधारणम्, ‘आदित्य वर्णं तमसः परस्तात्’ इत्यादि  
वेदान्त सिद्धं मूर्तस्वरूपं ‘समस्ताशक्तयश्चैता नृप-यत्र प्रतिष्ठिताः ।  
तद्विश्वरूप वैरूप्यं रूप मन्यद्वरेमहत् । इत्यादिभिः शुभाश्रय  
इत्युक्तं भगवता पराक्षरेण विष्णुपुराणे तथाच मुक्तस्वरूपस्य  
ध्याने शुभत्वांश्रयत्वनिपेधाय ‘ग्रत्यस्तमित भेदं यत्सन्नामात्र-  
मलक्षणमित्यादिकमुच्यते—मुक्तस्याध्येयत्वे ‘न तद्योग युजा-  
शक्यं नृप चिन्तयितुं यतः । द्वितीयं विष्णुसंज्ञस्य योगिध्येयं  
परं पदम् । इति विष्णोः शरीरभूतस्य द्वितीयस्य मुक्तस्य  
ध्येयत्व निपंध परं विष्णुपुराण वाक्यमपि परमनुकूलं विशिष्टा-  
द्वैतिनामिति ।

‘अत्रज्ञस्तम्बपर्यन्ता जगदन्तर्व्यवस्थिताः ।  
 प्राणिनः कर्मजनित संसारवशवर्तिन ॥  
 यतस्ततो न ते ध्याने ध्यानिनामृपकारकाः ।  
 अविद्यान्तर्गताः सर्वे तेहि संसार गोचराः ॥  
 पश्चादुद्धू त्वं वोधाश्वध्याने नैवोपकारकाः ।  
 नैसर्गिको न वैवोधस्तेपामप्यन्यतोयतः ॥  
 तस्मात्तदमलंत्रक्ष निसर्गादेव वोधवत् ।

इति वद्धस्य मुक्तस्यच ध्येयत्वं निपेधपरं परब्रह्मणएव ध्येयत्वं  
 प्रतिपादकं भगवत्शौनकोक्त वचनंमप्यैकाभ्यं भवति; अद्वैतिनांतु  
सर्वमेतद्विपरीतमेवेति तथाच सविशेषवाद् एव भगवन्पराशराभि-  
मतः निर्विशेषवादस्तु शशभृङ्गायमाण एवतद्वद्वद्ध्या ।

प्रत्यस्तमितमेदमित्यनेन न सर्वविधमेद निपेधः किन्तु  
 ग्रामाणिक एवमेदनिपेधः । यतः, ‘एकस्वरूपमेदस्तु वाय  
 कर्मवृत्तिग्रजः । देवादिमेदेऽपध्यस्तेनास्त्यनावरणोहि-सः ।  
 इत्यत्र कर्मकृत देवतिर्यङ्मनुष्यस्यावरात्मक मेद निपेधस्य  
 कण्ठोक्तवेन—प्रत्यस्तमितमेदयत् सत्तामात्र मित्यत्रापि कर्म-  
 कृत देवादिमेद एव निपेधस्तथाच देवमनुष्यादि प्रकृति  
 परिणाम विशेष संसृष्टस्यायात्मनः स्वरूपं देवमनुष्यादि प्रकृति  
 परिणाम रूपमेदरहितं ज्ञानसत्त्वकलक्षणमेवेत्यर्थः ।

‘चतुर्विधोविभेदोऽयं मिश्याज्ञान निवन्धनः । इत्यादिभिः

भगवता शौनकेनापि देवतिर्यज्ञनुष्यादि रूप चकुर्विधभेदस्येव  
निषेधउक्तोनतु सर्वविध भेदनिषेधः ।

सर्वविध भेदनिषेधे जीव ब्रह्मणोरपि परस्यरं भेदनिषेधसाति  
तद्वभेदवाचि 'पृथगात्मानं प्रेरितारंच मत्वा जुष्टस्ततस्तेनामृत-  
त्वमेति' ज्ञाइँ द्वावजावीश नीशौ' द्वासुपर्णासयुजा सखायौ'  
अधिकन्तु भेदनिर्देशात्' इत्यादि श्रुतिस्त्रशर्तं विरोधापत्तेः—  
तथाच प्रत्यस्तमित भेदमित्यस्य परमात्म विषयत्वं सर्वविध  
भेदनिषेध परत्वश्च वदन्ननन्तकृष्णमहाशयोनुग्रहविषयएव भव-  
तीति सिद्धम् ।

एतेन—स्पष्टमेव तत्रैव प्रकरणे भेदस्याज्ञानकृतत्व वांध-  
नेन ब्रह्मभेदस्यैव मोक्षत्व प्रतिपादनादित्युक्तिरपि निरस्ता ।  
नहि सर्वविध भेदोऽज्ञानकृतः किन्तु देवादि भेदएव तस्यच  
पूर्वमेव विवेच्चितत्वात्, अज्ञान शब्दस्यच 'अविद्या कर्मसञ्जान्या  
तृतीया शक्तिरिति प्रमाणात् कर्मार्थत्वेन—अनिर्वचनीय पर-  
त्वस्यच लोकशास्त्रादि विरुद्धत्वेन—अज्ञानपद्मर्निर्वचनीय  
वांधक मित्यप्यद्वैतिनामाशामोदक मात्रमेवेति । यदपि स्व-  
कपोल कल्पितमुक्तं भवता—अयमत्र निष्कर्पः. चित्ताश्रयश्चतु-  
र्विधः परमूर्तम्, अपरमूर्तम्, परामूर्तम्, अपरामूर्तचेति, तत्र  
परमूर्तं ग्रसन्न चारु वदनादि विशिष्टम्, अपरमूर्तं हिरण्यगर्भादिः.  
परामूर्तं निर्गृणम्, अपरामूर्तं सगुणं त्रिवेत्यादिकं तदपि कलि-  
मलाक्रान्त हृदयत्वभेदावेदयति—परामूर्तं निर्गृणमेव तत्वं

परमार्थमन्यत्तम्यं सगुणादिस्वरूपं कल्पितमित्येव भगवद्ददयं  
तदप्याशामात्रं सर्वविधं गुणशृन्यत्वरूपं निर्गृणं पदार्थस्य  
भगवत्पराशरस्य शशशृङ्गायमाणत्वात् । अद्वैत सम्मत निर्विशेषं  
निर्गृणादि तत्त्वस्य न क्वाप्युपलब्धिः ‘श्रीविष्णुपुराणं’ समस्त  
कल्याणं गुणात्मकोऽसौ स्वशक्ति लेशाद्वृत्तं भूतं सर्गः । इच्छा-  
गृहीताभिमतोऽस्तेहः संशाधिताशेषं जगद्वितोऽसौ । इत्यारभ्य  
भूयोभूयः समस्त कल्याणं गुणात्मकत्वमध्यसन्ति भगवन्तं तत्रैव  
भगवच्छब्दस्य ज्ञानशक्ति वर्लेश्वर्यादि रूपं पाढ्यगुण्यपरत्वं  
चोक्तवा परत्रिलं पदवाच्ये समस्त कल्याणं गुणात्मके परमा-  
त्मनि पाढ्यगुण्योपेत भगवच्छब्दस्य मुख्यत्वमपि स्थापयन्ति भग-  
वत्पराशरं महर्पयः । न पुनरेकेन ‘शोकेन सगुणत्वं गायन्ति  
किन्तु भूयो भूयो वहुभिर्वाक्यैः सगुणत्वमेव परमात्मानं मनु-  
मोदयन्ति । निर्गृणं निर्विशेषं च तत्त्वं ब्रह्मपदवाच्यं-न किञ्चि-  
त्प्रस्तीत्यपि सगुणब्रह्म पारमार्थिकतावादेन स्पष्टयन्ति ।

सोऽहमिच्छामि धर्मज्ञं श्रोतुं त्वत्तो यथा जगत् ।  
यभूव भूयश्च यथा महाभाग भविष्यति ॥  
यन्मयं च जगद् ब्रह्मन् यतश्चेत्तच्चरांचरम् ।  
लीनमासीद्यथा यत्र लयमेष्यति यत्र च ॥

इत्यादिभिर्धर्मज्ञं पदेन ऋषिणा पृष्ठो भगवान् पराशरः—

‘विष्णोः सकाशादुद्भूतं जगत्तत्रैव-च स्थितं  
स्थिति संयम कर्ता ऽसौ जगतोऽस्य जगत्-ग ॥

इत्यादिभिर्जगदुत्पत्ति स्थितिलयैककारण भूतं ब्रह्मादिपदवाच्यं परतत्वं भगवन्तं विष्णुमेव पुरस्करोति, तादृशस्य स्वरूपस्य मिथ्यात्वादिनामद्वैतिनां सर्वथैव विष्णुपुराण ग्रन्थस्तत्कर्ता भगवान् पराशरश्च प्रतिकूल एवेति सुनिश्चितप्रचमिति ।

किञ्च—“आश्रयश्चेत्सोब्रह्मन् द्विधातृच्च स्वभावतः ।  
भूय मूर्तममूर्तच्च परंचापर मेवच ॥”

इत्यनेनैव वाक्येन चतुर्धा विभागोऽपि महामहोपाध्यायानन्तरकृष्ण शास्त्रिणो मृगतुष्णा मात्रमेव । यतः द्विधा पदेन स्पष्टमेव मूर्तमूर्त स्वरूप भेदेन द्विविधस्य बद्धस्य मुक्तस्य च ग्रहणे न चतुर्धोक्तिं तिरस्करोति । परमपरन्तु न स्वतंत्रं किन्तु मूर्ते बद्धजीवेऽपरं विशेषणम्, अमूर्ते मुक्तेपरं विशेषणमेवेति अमूर्तस्य मुक्तस्य मूर्त बद्धापेक्षया परत्वस्य सकलश्रुतिं स्मृतिसूत्रादिमिद्दत्त्वात् । अत्राद्वैतिनां द्विधा पदं सर्वथैव प्रतिकूलमेवेति, तथाच चतुर्धा विभागोऽयुक्तएवेति ।

किञ्चद्वंरूपे ब्रह्मणस्तस्यमूर्तचामूर्तमेव चेत्यत्रशक्ति शब्दवाच्यमूर्तमूर्तस्यविष्णोः शरीरत्वेन विष्णोरपिशक्ति कथनं पर्षीस्वारस्य विरुद्धमेवेति ।

यथामक्तो जलेवातो विभर्तिकणिक श्यतं ।  
शक्तिः सापि तथा विष्णों प्रधान पुरुषात्मनः ॥

इत्यत्र तत्रैव विष्णुपुराणे विष्णोःशक्तिरिति स्यष्ट दर्शनेन  
विष्णुरपिशक्तिरितिमन्दंग्रयोगः । तस्माच्छक्तिग्राथयोदिव्य  
विग्रह एवोपास्यत्वेनोच्यते विष्णुरेवशक्तिश्चेद्वक्थं विष्णोविग्र-  
हैकदेशो विष्णोरेवाथ्रयः, तदाथ्रयभूतोविग्रहो ब्रह्मणः सम्भवः  
शक्ति शक्तिमतो पृथक्त्वप्रतिपादक विष्णुपुराण विरोधथ—  
तस्मात् सगुणस्वरूपं पारमार्थिकतावादे विष्णुपुराणे न निर्विशेष  
वादस्यावसरलेशोपीति, एतेनाविकारायेति मंगल श्लोकोपि-  
व्याख्यात उपक्रमोपसंहारयोः, सविशेषत्वस्य दर्शनेन तदविरो-  
धेनैवार्थस्य वर्णनीयत्वात् ॥

( रक्षामणि:—१५८—१५९—पृ०— )

अद्वैतिनस्तुमन्यन्ते—

अविकाराय शुद्धाय नित्याय परमात्मने ।

सर्वैक स्वप्न रूपाय विष्णवे सर्वं जिष्णवे ॥

नमो हिरण्य गर्भांय द्वये शंकराय च ।

वासुदेवाय ताराय सर्गस्थित्यन्त कारिणे ॥

एकानेकस्वरूपाय, इतिपरमोपक्रमे प्रथमेन श्लोकेनाविकार—निरतिशय  
सद्रूप सर्वभासकस्वरूपाय सर्वदाऽध्यारोपानन्तरं कायभावानन्तर-  
मयि कल्पितेन धर्मेण वेस्तुनोऽधिष्ठानस्य सधर्मकत्वस्य पारमार्थिक-  
स्यासंभवात् सर्वैकस्वरूपाय च परोक्षस्वपेणानुसन्धाय नमस्करणाद्-  
निर्विशेषस्येव प्रहणम् । द्वितीय श्लोकस्तु हिरण्यगमे हरिशंकरादि  
सविशेषपूर्वणं परमात्मस्वरूपानुसन्धानपरः कारणस्वपेणवतं नमस्कार्य-  
तया मन्यन्ते सत्यं सविशेषपरः परन्तु कारणस्वपं न सत्यमितिवोध-  
नार्थमेव—एकानेकस्वरूपायेति तृतीयश्लोकारम्भः तथाच कल्पितमनेक

रूपत्वं पारमार्थिकमेकरूपत्वमित्येकमेवाद्वितीयमिति वाक्यार्थेव संग्रहते । श्रीभाष्यमतेतु—एकरूपत्वं चिदचिच्छरीरकस्य कथमपिनोपपद्यते । ज्ञानस्वरूपमिति श्लोक विरोधश्चेति तदेक वाक्यतयेव—परः पराणामित्यादीनामपि नयने कर्तव्ये रूपवर्णादि निर्देश शून्यत्ववत् सर्वविशेषणान्तर शून्यत्वस्यापि “रूपवर्णादि निर्देश विशेषण विवर्जितः” इतिश्लोकार्थेन प्रतिपादनेन चिदचित्तोश्शरीर शरीरभावस्यापि निषेधाच निविशेष परत्वमेव प्रतीयते ।

अयमत्र निष्कर्षः—सविशेष वाक्यमात्रं प्रमाणम् । निर्विशेष वाक्यन्त्वप्रमाणमिति श्रीभाष्यमतम् । उभयोरपि यथा सम्भवं प्रामाण्यमितित्वद्वैतमतम् । तथाच सविशेषवाक्यानां कल्पितेनैव प्रामाण्यमिति ॥

तत्र यदुक्तम्—अयमत्र निष्कर्षः ‘सविशेषवाक्यमात्रं प्रमाणम्, निर्विशेषवाक्यन्त्वप्रमाणमिति श्रीभाष्यमतमिति तदिदं समुद्रधोपग्राम्यम्—परम वैदिक श्रीभाष्य सिद्धान्तज्ञानंच द्रढयति, वेदत्वात्रच्छेदेनैव सर्वाण्यपि वाक्यानि श्रीभाष्यकाराणामेकरूपेणैव प्रमाणानि तथेव वेदाविरोधि वाक्यान्यपि । प्रामाण्यग्रामाण्यादिदूषणमद्वैतिनामेवेति, सर्वस्यापि वेदवाक्यस्यैक रूपेण प्रामाण्यस्य सर्वराधान्त सिद्धत्वेषि—निर्विशेषवोधकं वाक्यं परमार्थं विषयं सत्यं, सगुणवाक्यं कल्पित विषयं मिथ्याचेत्यादि विभागस्य श्रुतिं स्मृतिस्फूर्तादि विरुद्धत्वेषि वेदविष्वंसनायस्वयमेवकल्पयन्त्वद्वैतिनः, नचदृशंभेदं श्रीभाष्यमते किन्तु वाक्यंचेत्सर्वमेव प्रमाणमित्येव श्रीभाष्यकारमतम् । यादृशं प्रामाण्यं निर्विशेषवाक्यस्य तादृशमेव सगुणवाक्यस्यापीति पूत्रमेव विवे-

चित्तमस्मार्थः सगुण निर्गुणश्रुति विचारे—तथाच स्वदोपस्थ  
परत्रारोपणेन स्वछिद्रं प्रकाशनमेव प्रकारान्तरेणान्तरुणा-  
शास्त्रिणः, तथाचाद्वैतमत्तमधिकृत्य युक्तमुक्तमभियुक्तेः—

“वेदोऽनृतो बुद्धकृतागमोनृतः प्रामाण्यमेतस्यचतस्यचानृतम् ।  
बोद्धाऽनृतोद्युद्धिक्फले तथाऽनृते यूयंच बौद्धाश्र समान संसदः ॥

यादृशं निर्विशेषमद्वैतिनामभिमतं विष्णोरपि परत्वं किञ्चिदस्ती-  
तीदमेव विष्णुपुराणकार महर्षि पराशरसिद्धान्तेन शशभृज्जय-  
माणमित्येवास्माकं पक्षः ।

“अविकाराय शुद्धाय नित्यम् परमात्मने ।  
सदैक रूपरूपाय विष्णवे सर्वं जिष्णवे ॥

इत्यादि नमस्कार श्लोकस्य शास्त्रोपक्रमत्वेन निर्विशेषं परत्वं  
कथनमप्यसंगतम् ।

परः पराणां परमः परमात्मात्मसंस्थितः ।  
रूप वर्णादि निर्देश विशेषण विवर्जितः ॥  
अपक्षय विनाशाभ्यां परिणामद्विजन्मभिः ।  
वर्जितः शक्यते वक्तुं यः सदास्तीति केवलम् ॥

इत्यारभ्य एव शास्त्रावतरणं पूर्वश्लोकानाम् ‘अविकाराये’त्यादि  
नमस्कार श्लोकानां शास्त्रोपक्रम शेषभूतत्वमेव—मङ्गलानन्तरं

ग्रन्थोरम्भस्य निर्विवादत्वात्, किंच मङ्गलश्लोके सुंक्षिप्तस्यापि विषयस्य ‘परः पराणामित्यादिना विस्तरेणोपक्रमः—तथाच परः पराणामित्याद्युपक्रम श्लोके सविशेषत्वस्य दर्शनेनोपसंहारेऽपि सविशेषत्रव्यष्णु उपलब्धिं दर्शनेन मंगलश्लोके निर्विशेषं कथाऽऽद्वैतिनां सुधैवेति । सर्वशक्तिमतः परमात्मन एकस्याप्यनेक रूपत्वमपियुक्तमेव तत्र कल्पितत्वादिकथनं शास्त्रगन्धं शून्यमिति विशेषः । ‘रूपवर्णादि-निर्देशं विशेषणं विवर्जितः’ इत्यत्र निर्विशेषत्ववर्णनमपि श्रुतप्रकाशिकाऽश्रवणनिवन्धनम् । व्याख्यातां चेदं वाक्यमाचार्यः—‘रूप शब्देन जातिरुच्यते, ‘जातिगुणौ च रूपिणां रूपे’ इति हि नीतिविदः । वर्णं शब्दो-रूपाख्यगुणं विशेषपरः । आदि शब्देन गन्धरसादिः, आसन शयनादिक्रिया, विपाणाद्यवयवत्वं च विवक्षितम् । रूपवर्गादोति-पाठे रूपशब्दो नीलपीतत्वादि गुणपरः, वर्गशब्दो देवमनुष्यादि वर्गपरः, जातिपर इत्यर्थः । तत्रिवन्धनस्तद्विपयो निर्देशः शब्दः, शब्दवाच्यास्तएव विशेषणानि तर्वर्जितः । यद्वा, रूप वर्णादितद्वाच्यशब्दरूपेर्विशेषणेर्वर्जितः । एवमनित्यत्वं व्यापकं कर्मकृतं रूपादिसत्वं ब्रह्मणि नास्तीति—कर्मकृतरूपादि निवृत्यातद्वाच्याप्य कालपरिच्छेदनिवृत्तिं रित्यर्थः ।

यद्वा अनित्यत्वव्याप्य कर्मकृतं रूपाद्यभावान्नानित्यत्वं ब्रह्मण्यनुमातुं शक्यमित्यर्थं इति । तथाच नात्रनिर्विशेषं वादाव सरः । चिदचितोर्ब्रह्मशरीरत्वस्यास्मिन्द्वास्त्रेऽन्यत्र च प्रमाण-

तया सम्प्रतिपञ्चत्वेन च तद्विशिष्टत्वेषि ब्रह्मणः, स्वरूपविकारा-  
भावेन, प्रलयकाले भासरूप विभागभावेन चक्ररूपत्वे न कोपि  
दोपः ।

“ज्ञानस्वरूपो भगवान् यतोऽसावशेषप्रमूर्तिः न तु वस्तुभृतः ।  
इत्यत्रापि न प्रबन्धापलापः । ज्ञानस्वरूपस्यात्मनां देवमनुष्या-  
द्यर्थाकारेणावभासो आन्तिरित्येतावन्मात्रमेवक्लोकविषयः न तु  
सहस्रं प्रमाणसिद्धस्य चिद्चिदस्तुनोनियेधो यथाशुक्तिकायां  
रजतस्य मिथ्यात्वे सिद्धेषि न रजतमात्रस्य मिथ्यात्वं सिद्धति  
तथैव ज्ञानस्वरूपे परमात्मनि, देवमनुष्याद्यर्थाकारस्य मिथ्या-  
त्वेषि न ‘पृथगात्मानमित्यादि । श्रुतिशतसिद्धार्थस्य नियेधः  
प्रामाणिकः, भगवान् पराशरोहि जीवस्याचिद्दस्तुनः परमात्मनश्च  
स्वभावादि भेदमत्यन्तनिपुणतया विवेचयति सएवसबैस्य  
मिथ्यात्वं वक्ति, इत्याश्रव्यमिति । व्याख्यातं चेदं वाक्यं  
विस्तरेण श्रीभाष्यकारैस्ततएव द्रष्टव्यमिति ।

रक्षामणिः—१६५—४०

स्मृत्यनवकाश दोप प्रसंगादिति चेत्, नान्यस्मृत्यनवकाश दोप-  
प्रसङ्गादितिन्यायेन पुराण विशेष प्राधान्यादिकल्पनायानात्रावसरः  
यतोवेदामूलस्मृतपेक्षया वेदमूल स्मृति प्रामाण्य व्यवस्थापन एव तस्य  
न्यायस्य तात्पर्येम् । नहिपराशरणेव योगमहिन्ना वेदार्थः साक्षात्कुनो  
नान्येन वामदेवादिना, कपिलादिनावेति कल्पनायां प्रामाण्यमस्ति ।  
स्तुतिस्तु वेदे पराशरस्येव कपिलादीनामपि हृश्यत प्रवेति स्मृतित्वेन  
प्रामाण्याविशेषे वेदाऽविरोधेषि पुराण विशेषमात्र प्राधान्यादि कल्पनं  
पुराणविशेषमात्रमवलम्ब्य न युक्ति सहमिति ।

इदमप्यनन्तकृष्णशास्त्रिणोऽकाण्डताण्डवम् — नहि श्री-  
 भाष्यकाराः कुत्रापि वदन्ति यत्पराशरेणैवेदार्थः साक्षात् कुतो-  
 नान्येन वामदेवकपिलादिनावेति । वेदोपवृंहणभूते विष्णुपुराणे  
 निर्गुणवादस्याप्रवेशं ज्ञात्वापायेणकार्यकार्यविवेकशृन्याएव  
 भवन्तः, अन्यथा महर्षिपराशरोपस्थितमेताद्वशः ‘नहि पराशरेणैव  
 वेदार्थः साक्षात्कुतः’ इति कोपोभवतम् । सन्त्यन्येपि त्रृप्य-  
 स्तत्त्वज्ञाः परन्तु पुराणेभ्यो विष्णुपुराणस्य प्राशस्त्यमविगीतमेव-  
 यद्वैकिञ्चनमनुरबदततद्वै पजमिति धर्मशास्त्रे यथा मनुवाक्यस्य  
 प्राधान्यं यथाच व्याकरणशास्त्रे पाणिनीयस्य प्राधान्यं तद्वदेव  
 सजातीय प्रवन्धन्यः प्रकर्पातिशयोनापहोतुं शक्यते पुराणरत्नस्य ।  
 किञ्च ‘सहोचाचव्यासः पारीशर्यः’ इति वेदेवत्तद्वैलक्षण्यं स्पष्टं  
 दृश्यते ऽतोऽस्त्येव प्राधान्यम् ।

पुलस्त्य वशिष्ठ वरदानलब्धं देवतापारमार्थं ज्ञानवत्यंच-  
 महद्वैलक्षण्यमस्ति,—

देवतांपारमार्थंच विज्ञानं च प्रसादतः ।  
 पुराणकरणं चैव पुलस्त्यस्याङ्गया गुरोः ।  
 अथ तस्य पुलस्त्यस्य वशिष्ठस्यच धीमतः ।  
 प्रसादाङ्गेष्वचंचक्रे पुराणं चैव पराशरः ।  
 पट्प्रकारं समस्तार्थसाधकज्ञानं संश्रयम् ।

दस साहस्र संमितं सर्ववेदार्थं संयुतमित्यादिभिः लैङ्घ्यस्पष्ट-  
 मेतत्, अतोवेदार्थोपवृंहकत्वेनास्त्येवास्यग्रन्थस्य प्राधान्यम् ।

स्मृत्यनव्यकाश दोष प्रसंगादितिचेत्, नान्यस्मृत्यनवकाश-  
दोपप्रसंगादित्यधिकरणे स्मृतित्वेन पुराण प्राधान्यमपि सर्व  
भाष्यकार सम्मतम् । स्मृतित्वेन स्मृतिमात्र ग्रहणात्यज्ञान-  
मेवेति । नद्यस्य पुराणरत्नस्य किंचिदंशेषपि वेदार्थं विरोधित्वं  
किन्तु—यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति'  
इत्यादि श्रुति व्याख्यानत्वमेव सर्वसम्मतम् । यथा वेदानुकूल-  
तया मनुवाक्यं सर्वश्रेष्ठं तथैवास्य पुराणरत्नस्यापीति ।

रक्षामणिः—१६५—१६६—पृ०

‘यतोवा इमानि भूतानि जायन्ते । येन जातानि जीवन्ति यत्प्र-  
यन्त्यभिसंविशन्ति’ इति वेदान्तवाक्योपवृङ्कत्वेनकस्यापि विप्रति-  
पत्तिः । इदमेवावालोचनीयम्—यद् विष्णुपुराणोपक्रमगतं प्रश्नोत्तराणि  
कस्य वा मतस्यानुकूलानीतिः । तत्रेदंप्रति भाति—यन् ‘यतोवा इमानि  
भूतानि जायन्ते’ इत्यस्योपपादनार्थं—यन्नगयंच ‘जगद्ग्रहान्निति-  
वाक्यम्, येन जातानि जीवन्ति’ इत्यस्योपपादनार्थं यतश्चेतच्चराचर-  
मिति’ वाक्यम्, यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति’ति वाक्यार्थोपवृङ्करणार्थम्—  
लीनमासीन्तथायत्र लयमेवति यत्रचेति, वाक्यमिति । ‘प्रतिवचनंच—  
विष्णोः सकाशादुद्भूतं जगद्वैवच स्थितम् । स्थिति संयम कर्ताऽसौ  
जगतोऽस्य जगच्चसः । इति प्रथमेन पादेन यतोवा इमानि भूतानि  
जायन्ते । इत्येतदर्थं संप्रहपरम्, द्वितीय तृतीय पादौतु येन जातानि  
जीवन्ति’ इत्येतदर्थं संप्रहपरो, जगच्चसः ‘इति यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति,  
इत्येतदर्थं संप्रह परमिति स्वीकर्तव्यम्, तथाच श्रूत्यर्थोपि सम्यगुप-  
वृः हितोभवति । सतिचैवम्—यन्नगयमिति विकारार्थपव मयद्, यतो  
विष्णोः सकाशादुद्भूतमिति जगतां विष्णोः सकाशादृत्पत्ति वर्णनेनैव—  
यन्मयमिति प्रभः प्रत्युच्यते, अन्यथा यन्मयमित्यस्यैव प्रतिवचनं

‘जगच्चसः’ इत्यङ्गीकारं प्रभ्रप्रतिवचनयोः क्रमभङ्गोपि भूति यतोहि-  
स्वोपशृङ्खणीय वाक्यगतक्रमोप्युल्लंघितो भवति, इति श्रुतिं व्याख्यान-  
त्वं वाधितंस्यात् पुराणस्य । एतेन—यतश्चैतत् चराचरमित्यनेन नि-  
मित्तोपादनयोः पृष्ठत्वजन्, यन्मयमिति सृष्टिस्थिति—लयकर्मभूतं जगन्  
किमात्मकमिति पृष्ठम्, तस्यचोत्तरम्, जगच्चसः’ हति निरस्तम्—  
लोनमासीत्तथायत्रेति पृथग् लयकर्मभूतप्रभ्रस्य दर्शनेन ‘जगदत्रैवच  
स्थितम् । स्थितिसंयमकर्त्ताचेति स्थिति प्रभ्रस्य’ पृथक् प्रतिवचन  
दर्शनेनच—‘जगच्चसः’ इत्यस्य लोनमासीत्तथायत्र’ इत्यनुत्तरितावशिष्ट  
प्रभ्रप्रतिवचन स्फृतवस्त्वैवस्थीकारादिति तथाच नशरीरात्मभाव सामा-  
नाधिकरण्यमिति ।

तत्रयदुक्तं विष्णुपुराणोपक्रमगतं प्रश्नोत्तराणिकस्यवा मत-  
स्यानुकूलानीतिः, तत्र-विष्णोः सकाशादुद्भूतं जगदत्रैवच  
स्थितम् । स्थितिसंयमकर्त्तासौ जगतोऽस्य जगच्चसः । इति-  
वेदोपवृहणंकुर्वता भगवतापराशरेण यदुत्तरितं प्रश्न वाक्यं प्रथमं  
तदेव-प्रथमग्रासे मक्षिकापात प्रायमद्वैतनाम् । निर्विशेष-  
व्रद्वानिरिक्तस्य सर्वस्य मिथ्यात्वादिनामद्वैतिनांको नाम विष्णु-  
पदार्थः स्थले २ शास्त्रप्रतिपाद्यस्य भगवतो निन्दांच प्रकटयन्ति  
किं सगुणस्वरूपस्य भगवतो मिथ्यात्वं प्रतिविम्बत्वादिकल्पनं  
न निन्दाजनकं तथाच विष्णुप्रधानतया विष्णुपुराणोपक्रम वाक्य  
मेव प्रथममद्वैतिनां प्रतिकूलमिति स्थितम् । यतोवा इमानि  
भूतानि जायन्ये येनजातानि जीवन्तीत्यादि वाक्योपशृङ्खणत्व-  
मेवास्य प्रवन्धस्य परन्तु ‘यतोवा इमानि भूतानि जायन्ते,  
इत्यस्योपपादनार्थं—यन्मयंच जगदत्रैवन्नितिवाक्यमिति भवद्-

व्याख्यानमेवायुक्तम् । यतोवेत्यादिचाक्य वोध्यस्य ब्रह्मणो यत  
इति पञ्चम्याः निमित्तत्वमुपादानत्वं च वेदान्तसिद्धान्तं सिद्धं  
तादृशनिमित्तत्वोपादानत्ववोधनपरं पञ्चम्यन्तं घटितं—  
यतश्चैतत्त्वराचरमितिवाक्यस्यैव यतोवा इमार्नाति वाक्योपवृं-  
हक्त्वात् । यन्मयमित्यस्य ‘यतोवा इमार्नाति वाक्योपवृंहक्त्व  
स्वीकारे श्रुतिश्छायानुविधाने भंगो यत इति पञ्चम्यैव निमित्तो  
पादानयोः संग्रहस्य सुगमत्वेन पृथग् प्रश्नवाक्यस्य वैयर्थ्यं  
प्रसंगश्च सृष्टिप्रलययोः प्रश्नान्तर्गतत्वेन तत्रावस्थापेक्षित स्थिति  
प्रश्नस्य यन्मयमित्यनेन वक्तव्यत्वेसति यन्मयमित्यस्यान्यार्थत्वं  
कथनेन स्थिति प्रश्न कथन न्यूनत्वं प्रसंगश्चाद्वितिनामिति ।  
श्रीभाष्यकाराणांतु सर्वमेतदनुकूलमेवेति ‘यतश्चैतत्त्वराचर-  
मित्यस्य यतोवा इमानिभूतानि जायन्त इत्यस्योपवृंहक्त्वेन  
यतइति पञ्चम्यन्तं घटितत्वेन श्रुतिश्छायानुविधायित्वेनार्पशैलि-  
रप्यादृताभवति । यन्मयमित्यस्य पृथक् स्थिति प्रश्नत्वेन स्थिति  
प्रश्न न्यूनतापि निरस्ता भवति ।

यन्मयमिति विकारार्थेव मयडिति वादोप्यसंगतः ।  
विकारार्थेन मयटोपादानरूपार्थस्य सिद्धिस्तस्य च यत इति  
पञ्चम्यैव सिद्धत्वेन प्रत्ययस्य निरर्थकत्वापत्तेः, संभवत्यर्थवत्वे  
निरर्थकत्वं स्वीकारस्यायुक्तत्वाच्च । अवश्यपेक्षित स्थिति  
प्रश्नपरित्यागेन सिद्धार्थप्रतिपादानसापेक्षितावधेरनपेक्षित विधानं  
दुर्बलमिति न्यायग्रस्तत्वाच्च ।

किञ्च विकारार्थमयद् स्वीकारे । यतश्चैतचराचरमिति, निमित्तोपादानयोः पृष्ठत्वेन यन्मयमिति पृथक् प्रश्नस्य वैयर्थ्यं प्रसंगश्च । संभवत्यर्थवत्वे निरर्थकत्वं स्वीकारस्यान्यायत्वेन स्वार्थिकमयद् कल्पनमपि निरस्तमेव ।

अतोयन्मयमिति 'तत्प्रकृतवचनेमयडिलि पाणिनीयस्मृतेन प्राचुर्यार्थएव मयद् । तथाच यन्मयमित्यस्य येनान्तर्यामिणा धारकेण प्रचुरं जगत्स्थितमित्यर्थालभ्यते तस्योत्तरमपि जगच्चसः; इति जगद्ब्रह्मणोः सामानाधिकरण्यं शरीरात्मभाव-निवन्धनं नतु स्वरूपैक्यकुंतमिति । चेतनाचेतनात्मकविष्णुस्योद्भव स्थितिलयैककाशणभूतः सर्वस्यात्मा यतोविष्णुरेव, अतो-जगद्पि विष्णुरेवेत्युक्तः; विष्णुप्रचुरं जगदिति गम्यते, अन्तर्यामित्वेन परमात्मनः सर्वस्य धारकत्वात् सर्वस्य च परमात्म शरीरत्वात् शरीरात्मभाव निवन्धनमेव सामानाधिकरण्यं, स्वरूपैक्यनिवन्धन सामानाधिकरण्यस्य च पूर्वमेव निरस्तत्वात् न तत्पक्षोत्थानं युक्तिसहम् । निखिलहेयप्रत्यनीकस्वरूपस्य समस्तकल्याण गुणाकरस्य निरस्तनिखिलदोषस्य भगवतोऽनेक दोषयुक्तेन जीवेन जडभूतेनाचेतनेन च सहैक्यवादः सम्मान्य विद्वागोऽिन्यकृत एवेति । यदप्युक्तं यन्मयमित्यस्यैव प्रतिवचनं जगच्चस इत्यङ्गीकारे प्रश्न प्रतिवचनयोः क्रमभङ्गे भवतीति तदपि विष्णुपुराणगत मैत्रेय प्रश्नवाक्यार्थानवधान-मूलमिति—

सोऽहमिच्छामि धर्मज्ञ श्रोतुं त्वत्तो यथा जगत् ।

वभूव भूयश्च यथा महाभाग भविष्यति ।

यन्मयं च जगद् ब्रह्मन् यतश्चैतत्त्वराचरम् ।

लीनमासीत्तथा यत्र लयमेष्यति तत्र च ।

इतिद्वाभ्यां क्षोकाभ्यां कृतस्य भैत्रेय प्रश्नस्योत्तरं वक्तुमारभ्यते  
महर्पिणा—विष्णोः सकाशादुद्भूतमित्यादिना तत्र यन्मय-  
मित्यतः पूर्वमपि ‘यथोजगद्वभूव’ इति प्रश्नोदश्यतेऽतो यन्मय-  
मित्यस्यैव प्रथम प्रश्नत्वमिदं जीर्णगीतं भवताम्, अनुगृहीतं  
चेदं श्रीब्यासाख्येः—यथा यतो वभूव, ब्रह्मरुद्रादिषु कः कारण-  
मिति ज्ञातुं यतइति प्रश्नः किं विवर्ताधिष्ठानत्वं कारणत्वम्,  
उत परिणामित्वं तत्रापि—किं सद्वारक परिणामित्वम्, उता-  
द्वारक परिणामित्यमिति ग्रकारभेद जिज्ञासया यथेति प्रश्न  
इति । अतः श्रीभाष्यकाराणां क्रमभङ्ग कथन मनन्तकृष्ण-  
शास्त्रिणः स्वस्य वैदिक मार्गात्स्वलनमेव । प्रज्ञेषु यन्मय-  
मित्यस्य न प्रथम प्रश्नत्वं यथा यतो वभूव इत्यस्य प्राथमिक-  
त्वेन क्रमभङ्गोक्तिरपि निरवसरा ।

यदपि ‘जगच्चसः’ इत्यस्य ‘लीनमासीत्तथा यत्र’ इत्यनुत्त-  
रितावशिष्ट प्रश्नप्रति वचनस्त्वस्यैव स्वीकारेण यन्मयमिति  
प्रश्न प्रतिवचनत्वकथनमसङ्गतमित्युक्तं तदपि—स्थिति संयम  
कर्ताचेत्यत्र दृष्टिपातानिवन्धनं तदर्थज्ञाननिवन्धनंवेति निश्चितं  
द्रष्टयति । संयमकर्ता पदेन लयकर्तोच्यते स्थितिपदेनेष्ट-

ग्रापणानिष्टनिवारण लक्षणास्थितिरिति 'स्थिति' संयमकर्ता  
चत्यनेन स्थिति प्रश्नस्य लयकरु' प्रश्नस्यचांचरमुक्त्वा 'लीन-  
मासादिति लयस्थानप्रश्नस्य 'तत्रैव च स्थितमित्युक्तमास्त-  
कष्ठरवेणेति । तथाचानुचरितावशिष्ट प्रश्नप्रतिवचनत्वं कथनं  
भवतामवशिष्टज्ञान निवन्धनत्वमेवेति । तथाच विष्णुपुराणोप-  
क्रम संहारश्लाकाः सविशपपराएव तेन निर्विशेष कथा मुधैवा-  
द्वितिनामिति । अन्येऽपि श्लोकाः श्रीभाष्यएवसन्ति पूर्णतया  
व्याख्याताः रक्षामाणस्तुतत्रैव निमज्जतिवृथैव पिष्टपेण  
कराति कंवलं श्राभाष्यसमालोचनेन स्वाज्ञानमेवप्रकट्यति ।  
यथांकं मर्हनायप्रज्ञः वेदनिष्णातैः श्रीमद्वेदान्ताचार्यैः—

थ्रुतिश्रणोचूडापृदर्थहुमते लक्ष्मणमते  
स्वपक्षस्थानदोपान् वितथमतिरारोपयति यः ।  
स्वहस्तेनोत्क्षिप्तैः स खलु निजगात्रेषु बहुलं  
गलद्विर्जम्बालैः गगनतल मालिम्पति जडः ॥

तस्मात् सिद्धं विष्णुपुराणेनापि न कथंचिदपि निर्विशेषवाद-  
स्यावकाश इति ।

"रक्षामणि :—१३१—१३४—१३७ पृ०

इतः परम्—'न न्थानतोऽपिपरस्योभयलिङ्गं सर्वत्र ही' ति सद्ग-  
मन्यद्वैतिनामेवानुकूलमिति । तथा भेदादिति चेत्र प्रत्येकमतद्वचनात्  
अस्पवदं व हि तत्प्रधानत्वादित्यादिषु भेदं निषेधेन निर्गुणमेव ग्रन्थोति  
व्याससिद्धान्तः । 'धृद्धिहासभाष्यस्यमन्तभाँवादुभय सामज्ज्यादेवं  
दशनाच्चेऽस सूत्रमन्यन्तविरुद्धं शांभाष्यमते । अत्रहि दृष्टान्त दाष्ट-  
नितक भाष्य विवक्षितं सास्त्रं न विष्वप्रतिविष्वभावेन, किन्तु औपा-

धिकधर्मवत्वेतति स्पष्टं प्रतीयते । मुक्तेर्गति निरपेक्षत्व व्यवस्थापके  
स्वाप्रक माध्येकत्व व्यक्तिपरंश्चान्यैः सूत्रेव्यद्वैत मतमेव स्वादर-  
णायं मन्यन्तं वादरायणाचार्याः निदिशन्ति च मायामात्रं  
कात्स्न्येनाभि व्यक्तस्वरूपस्वात् । इत्यादिभिसेवस्य प्रपञ्चस्य माया-  
मात्रत्वमिति ।

‘अत्र श्रीभाष्यानुयायिनः’

अथ महामहोपाध्यायानन्तकृष्णशास्त्रिणः किमस्त्यवशिष्टं  
ताण्डवं सूत्रसमालोचनं नाम यतोहि – न स्थानताऽपि परस्यो-  
भयलिङ्गं सर्वत्रहि, ‘अरूपवदेवहि तत्प्रधानत्वात्’, प्रकाशवच्चा-  
वैयर्थ्यात्, ‘शृद्धि ह्रासभात्त्वमन्तर्भावादुभय सामज्ज्ञस्यदेवं दर्श-  
नाऽचेत्यादि करिष्यानि सूत्राणि’प्रदर्श्य तथाऽनन्दमयाधि-  
करणमप्युपलक्ष्य-एतानि सूत्राणि श्रीभाष्यकाराणां प्रतिकूलानि  
निर्विशंपवादस्येवानुकूलानीति रक्षामणिकारस्यभ्रमः तत्रास्मा-  
भिरपि तदीयभ्रमनिराकरण पूर्वकं तत्त्वकरणपरिशोधनपुरःसरं  
विचार्यते यदेकमपि ब्रह्मसूत्रमद्वैतिनामनुकूलमस्ति-उत्तर्वर्थेव  
वादरायणाचार्या अद्वैतमतं न्यकूर्वन्ति—सर्वथैवाद्वैतमतं न्यकू-  
र्वन्ति ब्रह्मसूत्रैः वादरायणाचार्या इत्येव सिद्धान्तः, तथाहि  
शास्त्रापक्रमे ‘अथातां ब्रह्मजिज्ञासेत्याद्य वादरायणसूत्रमेव प्रथ-  
ममद्वैतिनां प्रतिकूलं श्रीभाष्यकाराणामेवानुकूलमिति ‘अद्वैतमते  
निर्गुणं ज्ञानाविषयश्च ब्रह्म तस्य जिज्ञास्यत्वायांगात्, जिज्ञासा-  
घटितं प्रथमसूत्रं वैयर्थ्यमेव । आरोपितगुणविग्रहादिविशिष्टस्य

मायाशब्दलितस्य मिथ्याभूतस्य ब्रह्मणः, ज्ञानविपयत्वेऽपि तस्य  
जिज्ञासा तु सुतरामसिद्धा—नहि मिथ्यापदार्थविचाराय ब्रह्मसूत्रा-  
रम्भः किन्तु तत्तदसद्वाद निराकरण पूर्वक तात्त्विकार्थं विचारा-  
यैव भगवद्ब्याससूत्रारम्भः। यदि सांख्य वृशेषिक गौतम  
जैनचार्वाक पाशुपताद्यभिमत वेदज्ञिरुद्ध तत्तदसाधारणमत प्रति-  
क्षेप पूर्वकस्य प्रवृत्तस्य वादरायणसूत्रस्यापि अंतिसिद्धब्रह्म-  
निरूपण परत्वमङ्गोक्रियते भवद्भिस्तर्हि कथं न तेषां सूत्राणा-  
मपि विरुद्धशास्त्रान्तरादिवत्, विग्रलम्भकत्वस्यात्। योगा-  
चार्येण परमर्पिणा भगवतावादरायणाचार्येण परमनिःश्रेयस्करं  
शुद्ध ब्रह्मस्वरूप विचारायैव सूत्राणि प्रणीतानि, अतएव ब्रह्म  
दर्शनं, ब्रह्ममीमांसेतिच कृत्वा सर्वेरङ्गीक्रियते। नास्ति ब्राह्मन्ति  
सिद्धत्वं किञ्चिदत्र विद्यते। तात्त्विकार्थं विचारेवात्र सम्पाद्यते  
व्यासान्त्येः।

परमार्थं ब्रह्मनिरूपणपरेऽस्मिष्ठास्त्रे परमार्थस्य च ब्रह्मणो  
भवन्मते ज्ञानविपयत्वेन जिज्ञास्यत्वायोगादाद्यं सूत्रं वैयर्थ्यमेव-  
नहि ज्ञानविपयस्य शास्त्राणगोचरस्य च जिज्ञासा दृष्टा, किन्तु  
ज्ञानविपयस्य ग्रन्थाणगोचरस्यैवेति।

किञ्च सर्वत्र सधर्मकेयदार्थे सर्वग्रमाणप्रसिद्धा जिज्ञासा  
निर्गुणे निर्धर्मके ब्रह्मणि किछी जिज्ञासा, केवलं माहमात्र-  
मेवाद्वैतिनां तथाच मविशेषप्रस्तुविपयिणी जिज्ञासा निर्गुणब्रह्म-  
वाद प्रतिकूलैवेति सिद्धम्।

एवं ब्रह्मशब्दार्थं विचारेणापि सूत्रं विरुद्धमद्वैतमतम् ।

“बृहति बृंहयति तस्मादुच्यते परंत्रहा” बृहत्त्वाद् बृंहणत्वाच्च तदुत्तमेत्यमिधीयते इति श्रुतिस्मृतिभ्यां बृहत्व बृंहणत्वादीनामेव ब्रह्मशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वावगमेन — निर्विशेषं निर्गुणे ब्रह्मणि ब्रह्मशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वाभावेन ब्रह्मजिज्ञासेति सूत्रघटक ब्रह्मशब्दार्थं विरोधोऽपि दुर्घटएव ।

न च ब्रह्मशब्दार्थस्य परमात्मन्यमुख्यत्वमन्यत्र च मुख्यत्वमितिवत्कुं शक्यम् । ‘परं जंभिनिर्मुख्यत् त्’ स्याच्चैकस्य ब्रह्मशब्दवत् इति भगवद् वादरायणसूत्रविरोधात् ।

‘यस्मिन् प्रयुज्यमानेतु गुण्योगस्तुपुष्कलः,

तत्रैव मुख्यवृत्तोऽयमन्यत्रद्युपचारतः ॥

वेदेभूरि प्रयोगाच्च गुणयागाच्च शार्ङ्गिणः

तस्मिन्नेव ब्रह्मशब्दो मुख्यवृत्तो महामुने ॥

इत्यादि पुराणवचन विरोधाच्च । परस्मिन् ब्रह्मणि लक्षणानिराकरणपरक ‘ब्रह्म परिवृद्धं सर्वतः’ इतिभगवदापस्तम्बवचन विरोधाच्च ।

तथाच स्पष्टशब्देर्ब्रह्मसूत्रकारवादरायणमहर्पिग्रभृतयो यतोहि परस्मिन्नेव ब्रह्मणि ब्रह्मशब्दस्य मुख्यत्वमन्यत्रगोणत्वञ्च वदन्ति, अतोलक्षणाकल्पनमद्वैतिनामशास्त्रीयमयुक्तं चति । तथाच विशिष्टाद्वैताभिमते सगुणे ज्ञानविपयेच ब्रह्मणिवद्य

पदस्य जिज्ञासापदस्य च समन्वयेन श्रीभाष्यकाराणमेव—  
 ‘अथातोब्रह्म जिज्ञासेति सूत्रमनुकूलं नतुतद्विपरीतगामिनाम-  
द्वैतिनामिति ।

इदमेवाभिग्रेत्योक्तं श्रीभाष्यकारैर्भगवद्रामालुजाचार्यं पादैः-  
ब्रह्मशब्देन च स्वभावतो निरस्तं निखिलदोषोऽनवधिकाति-  
शयासंख्येय कल्याण गुणगणः पुरुषोच्चमोऽभिधीयते । सर्वत्र  
द्वृहत्वगुण योगेन हि ब्रह्मशब्दः । द्वृहत्वञ्च स्वरूपेण गुणैऽच  
यत्रानवधिकातिशयं सोऽस्यभुख्योऽर्थः । सच सर्वेऽवरएवेति ।  
अतोनिर्गुणवादिनामद्वैतिनां प्रथम सूत्रं वैयर्थ्यमेव । जिज्ञास्य-  
त्वेनाभिमतस्य ब्रह्मणोलक्षणं ग्रतिपादनपरं ‘जन्माद्यस्यतः’  
इति द्वितीयसूत्रमपि वैयर्थ्यमेव, यतोहि—‘यतोवा इमानि  
भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्तियत्प्रयन्त्यभिशंविशन्ति,  
इति श्रुतिश्छायया जगज्ञन्मादिनां ब्रह्मलक्षणन्वयुच्यते व्यासार्थ्ये ।  
लक्षणंहि, असाधारणर्थम् विशेषैरेवभवति । निर्विशेषे निर्धर्मके  
ब्रह्मणि को नाम असाधारणर्थम् विशेषो येन लक्षणवाक्यस्य  
भवेत्समन्वयः । धर्म विशेषस्वीकारेच ब्रह्मणस्सविशेषत्वप्रसङ्गे-  
नाद्वैतभज्ञस्यानिवार्यत्वेन तथा स्वीकारस्याप्ययुक्तत्वात् ।  
विशिष्टाद्वैतसिद्धान्तापाताच्च ।

जगज्ञन्मादीनायुपलक्षणत्वेऽपि न निस्तारः । उपलक्षणे-  
 नोपलक्ष्याकारप्रतिपत्तो—उपलक्षणाकार ‘उपलक्ष्याकार’ पूर्वप्रति-

पन्नाकारेत्याद्याकारत्रयस्य—यत्रायं सारसः स देवदत्तकेदारः,  
शास्त्राग्रेचन्द्र इत्यादिपु दर्शनेन निर्विशेषे ब्रह्मणि पूर्वप्रतिपन्ना-  
कारस्याभावेननोपलक्षणत्वमपि जन्मादीनां सम्भवः । कथ-  
ञ्चिदुपलक्षणत्वस्वीकारेऽपि, आकारत्रयस्यानिवार्यत्वेन ब्रह्मण-  
ससविशेषत्वप्रसङ्गोद्दर्शार एव ।

तंथा च सविशेषे सगुणब्रह्मलक्षणं प्रतिपादनपरं—“जन्मा-  
दस्यतः” इति द्वितीय सूत्रमपि श्रीभाष्यकाराणामेवानुकूलं नत्य-  
द्वैतिनामिति ।

“शास्त्रयोनित्वात्” इति त्रितीयसूत्रमपि प्रतिकूलमद्वैति-  
नाम् । अनेन स्त्रेण शास्त्रैकसमधिगम्यत्वमुच्यते परब्रह्मणः,  
भगवता वेदाचार्येण । स्वप्रकाशस्वरूपस्यब्रह्मणः, शास्त्र-  
गम्यत्वास्वीकारेण शास्त्रयोनित्वाधिकरणमपि विपरीत-  
मेव तेपां, शास्त्रप्रमाणकत्वस्वीकारेऽपि न दोषोदारः ।

ब्रह्मणोदृश्यत्वं प्रसंगेन मिथ्यात्वं व्यभिचारत्वादि दोषाणा-  
मनिवार्यत्वात् । दृश्यत्वस्य च मिथ्यात्वमेवाङ्गीकृतं भवद्भिः ।  
नच दृश्यत्वस्यमिथ्यात्वेऽपि व्यावहारिक शास्त्रगम्यत्वमेव  
ब्रह्मणः स्वीक्रियते तथा च न दोष इति वाच्यमितिचेन्न व्याव-  
हारिकानुमान गम्यत्ववद्दोषस्य जागरूकत्वात् ।

तत्त्वसमन्वयादिति चतुर्थं सूत्रन्त्वत्यन्तं विरुद्धमेवादिना-  
म्मते । अत्र समन्वयस्य हेतुत्वेन स्वीकरोति सूत्रकारः ।

अन्वयस्य च भेदघटितत्वेन निर्धर्मके निर्गुणे ब्रह्मणि, अन्वयाशादुराशैवकेवलमिति । अन्वयेतु कथं नाभेद निर्गुणादि वादानां दहनज्यालाप्रवेशः । अतः, शास्त्रारम्भमूलभूता चतुःसूत्री सर्वथैव विरुद्धामिथ्यावादिनाम् ।

अनन्तरमीक्षत्यधिकरण गतानि । “ईक्षतेर्नाशब्दम्” गौण-इचेन्नात्मशब्दात् “तन्निष्टुस्य च मोक्षोपदेशात्” इत्यादि सर्वाण्यपि सूत्राण्यत्यन्त विरुद्धान्यद्वैतिनां; सांख्यमतसिद्धाया अचेतनायाः प्रकृतेः कारणत्वं निराशेन, ईक्षितृत्वादि गुणयोगेनैव ब्रह्मकारणत्वपराणीमानि वेदव्यास सूत्राणि ।

सुष्टिप्रकरणाम्नात् “तदैक्षत वहुस्यामित्यादि श्रुत्युक्तेक्षणादिगुण योगस्य, अचेतनेष्वसम्भवेन चेतनेष्वेव सम्भवेन च न प्रधानंकारणं किन्तु चेतनभूतं परंब्रह्मैवेति स्थापितमीक्षत्यधिकरणे सूत्रकारैः । तथा च निर्विशेषे ब्रह्माण्यपीक्षितृत्वादि गुणानामसम्भवेन कथं निर्विशेषवादिनामद्वैतिनामिमानि सूत्राणि संगतानि । यदीक्षितृत्वादीनामारोपितत्वेन स्वार्थसिद्धि रुच्यते तर्हि-न केवलं प्रकृतिकारणत्वनिराशविरोधः । “गौणश्चेन्नात्मशब्दात्” “विवक्षित गुणोपपत्तेश्च” “अदृश्यत्वादिगुणकथमोक्तेः” इत्यादि ब्रह्मसूत्र विरोधोऽपि दुर्घार एव । एतैसूत्रैव्रद्धासूत्रकाराः स्पष्टमेव ब्रह्मणस्सगुणत्वं सविशेषत्वं च निर्धारयन्ति । पूर्वपक्ष प्रतिक्षेपपूर्वक सिद्धान्तितस्य

ईक्षणादिगुणयोगस्यारोपितत्वादिकथनमप्ययुक्तमेवेति । तस्मा-  
दीक्षणाधिकरणमपिविरुद्धमेवाद्वैतिनाम् ।

आनन्दमयोऽभ्यासादि'ति सूत्रं, आनन्दाभ्यासस्य हेतुत्व-  
मङ्गीचकारसूत्रकारः । तेन सविशेषब्रह्मवाद एव सूत्रकारसम्मतः,  
तत्रनिविशेषपकथामुर्धंव भवताम् । आनन्दमय इत्यत्र “तत्प्रकृत  
वचने मयट्” इति पाणिनीय सूत्रेण प्राचुर्यार्थमयह् तेन  
आनन्दप्रचुरं ब्रह्मेति गम्यते, आनन्द प्रचुरस्य च भेदनियतत्वेन  
भेदखण्डनतत्पराणां निर्विशेषपाद्वैतिनामानन्दमयाधिकरणं  
वेयर्थ्यमेव । नच विकारार्थं मयडत्र शब्दयः—“विकार  
शब्दान्नेतिचेन्न प्राचुर्यात्” इति सूत्रेण स्वयमेव वादरायणा-  
चार्यः, विकारार्थमयडाशंक्य निरस्तत्वात् । आनन्दमय-  
पदेन जीवस्यापिग्रहणमप्ययुक्तमेव । “नेतरोऽनुपपत्तेः”  
“भेदव्यपदेशाच्च” अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति” इत्यादिभि-  
र्जीवस्यापि तत्पदवाच्यत्वं निरस्य, जीवादन्यः, आनन्दमयः  
परं ब्रह्मैवेतिसिद्धान्तित्वात् । तस्मादानन्दप्रचुरः परमात्मा,  
इति सूत्रकृतराधान्तः । अतोनिरानन्दे निर्विशेषे कथ-  
मानन्दमयाधिकरणस्य सार्थक्यमितिविमृशन्तु विद्वांसः ।

श्रीभाष्यकाराणमेवानन्दमयाधिकरणमनुकूलं तन्मतेश्रुतिसूत्रालु-  
मतानन्दमयस्य परमात्मनस्त्वीकारात् ।

आकाशाधिकरणगतम्,—“आकाशस्तलिङ्गात्” इति सूत्रं,  
‘प्राणाधिकरणगतश्च—“अतएव च प्राणः”’ इतिसूत्रं ब्रह्मलिङ्गमेव

पुरस्करोति । लिङ्गञ्चासाधारणधर्म एव, तथा च—‘अस्य-  
लोकस्य का गतिरिति आकाश इति होवाच सर्वाणि हवा  
इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते आकाशं प्रत्यस्तं यन्ति  
आकाशोऽस्यैभ्योज्यायानाकाशः परायणम्’ इति । छान्दोग्यगत  
वाक्यमुपक्रम्य विचारः प्रवृत्तः—किमत्रजगत्कारणत्वेन श्रूयमाण  
आकाशः किंभूताकाशः । आहोस्त्रित् धरंग्रहांवेति । तत्र प्रसिद्धा-  
काशस्यपूर्वपक्षत्वे ‘आकाशस्त्विज्ञादि’ति सिद्धान्तसूत्रमसूत्रयत्  
वादरायणाचार्यः । तच्चदसाधारण ब्रह्मधर्मैः, आकाशपदेन  
भूताकाशं निरस्य कारणप्रकरणगतमाकाशपदं सकललोकंक-  
कारणंनिखिंलं कल्याणगुणाकरं परमात्मानमेवावधारयन्ति सूत्र-  
काराः ।

तथा च निखिलजगदेककारणत्वं परायणत्वादिभिः, धर्म-  
विशेषैः प्रसिद्धाकाशाद्यर्थान्तरभूतस्य परमात्मनः समर्थनं परमिदं-  
वादरायणस्त्रिं, निर्विशेषवादिनामद्वैतिनां वैयर्थ्यमेव । निर्विशेषे  
धर्मविधुरे ब्रह्मणि किञ्चामलिङ्गं तच्चद्वर्मविशेषैः कथं परमात्म  
समर्थनंच्यासाचार्यस्येतीदं सर्वं वैयर्थ्यं मेवाद्वैतिनामिति । एवं  
प्राणाभिकरणमपि तन्मते वैयर्थ्यं यतोहि—अत्रापि सूत्रकारस्त-  
त्तद्वर्मविशेषंरेव परमात्मानं निश्चिनोति । धर्मविशेषाणा-  
श्चाभाव एवाद्वैतमते । कल्पितवर्मतया धर्मवत्तारुप्यापनं श्रुति-  
पीडनमेव भवतां, श्रुतिस्तु स्वरूपादिवन्निः शंकोच भावेन ब्रह्म-  
धर्मवक्ति भवद्विस्तु कल्पितत्वं मिथ्यात्वं चोच्यते, इदं विपरी-

तैकान्तम् । स्वरूपस्यापि तथैव वक्तुंशक्यत्वात् । सूत्रकारोऽपि  
न क्वचिद्भूमिविशेषाणां कल्पितत्वं स्वरूपमात्रस्यच सत्यत्वं  
वदति, भवद्भिस्तु सूत्रमतमप्युल्लंघ्यस्वैराचारेण स्वसिद्धान्तं  
निरुच्यते । यतोहि 'यः सवेज्ञः सर्ववित्' स्वभाविकी ज्ञानवल-  
क्रिया च' सत्यकामः सत्यसंकल्पः' त इमे सत्याःकामाः'  
इत्यादि श्रुतयोऽयथा सविशेषं सगुणं ब्रह्म वदन्ति यथैव-  
ईक्षतेर्नाशब्दम्' गौणश्चेन्नात्म शब्दात्' आनन्दमयोऽभ्यासात्'  
'विवक्षित गुणोपत्तेश्च' अदृश्यत्वादिगुणक धर्मोक्तेः' इत्यादि-  
भिसूत्रैसूत्रकारा अपि सगुणं ब्रह्म निश्चिन्वन्ति । येषां  
गुणानां ब्रह्मर्मत्वेनाप्रामाणिकत्वं तेषां स्वयमेव वादरायणा-  
चार्याः, 'प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्तिरूपचंयापत्त्यौहिभेदे' आध्यानाय  
प्रयोजनाभावात्' इत्यादिभिर्निरस्यन्ति । तथा च श्रुतिसूत्रादि-  
सिद्धब्रह्मर्माणांकल्पितत्वंयदन्तोऽद्वैतिनः, श्रुतिसूत्रादि वाक्या-  
एवेति सिद्धम् । चतुर्भिरध्यायैर्विभक्त्वा खलुब्रह्ममीमांसा ।

तत्र प्रथमेऽध्याये वेदविरुद्धनानावादिमतोन्मूलनेन पार-  
मार्थिक सगुणब्रह्मकारणतावादः स्थिरीकृतसूत्रकारः । द्वितीया-  
ध्यायस्य प्रथमाध्यायशेषं भूतत्वेन प्रथमाध्याय मिद्वान्तविशेष-  
स्यैव परिपोषणेन नात्राप्यद्वैतिनां सर्वाहितार्थमिद्धिः । द्वितीया-  
ध्यायः प्रथमाध्यायस्य यतोहिशेषभूतोऽतएव, अविरोधाध्याय  
पदेन व्यवहीयते, अतएव च पूर्वाध्याय कथितार्थं विशेषेण  
सहाविरोधोऽस्य । संगृहन्ति च श्रीभाष्यकाराः—

ग्रथमेऽध्याये प्रत्यक्षादि प्रमाणगोचरादचेतनृत्तसंसृष्टा-  
त्तद्वियुक्ताच्च चेतनादर्थान्तर भूतनिरस्तनिखिलाविद्याध्यंपुरुषार्थ-  
गन्धमनन्तज्ञानानन्दैकतानमपरिमितोदारगुणसागरं निखिल-  
जगदेक कारणं सर्वान्तरात्मभूतं परंत्रक्ष वेदान्तवेद्यमित्युक्तम् ।  
अनन्तरमस्यार्थस्य सम्भावनीय । समस्त प्रकार दुर्धर्षणत्व  
प्रतिपादनाय द्वितीयोऽध्याय आरभ्यते ।

तथा च द्वितीयाध्याय गतानिस्त्रवाण्यपि निर्विशेष वादस्य  
प्रतिकूलानि सगुणत्रक्ष पारमार्थिकतावादस्यैवानुकूलानीति ।  
द्वितीयाध्यायादनन्तरं तृतीयाध्यायः । तत्र वैराग्योभयलिङ्ग  
पादयोस्संसरतोजीवस्य संसारनिवर्तकस्य च परमात्मनः परस्परं  
वैपम्यमुच्यमे तादृश वैपम्यस्य च भेदघटितत्वेनाभेदवादिना-  
मिदमपि पादद्वयं विरुद्धमेवेति ।

गुणोपसंहारपादस्तु निर्गुणवादस्य हृदयशूलमेवेति । निर्गुणे  
ब्रह्मणि कथं गुण समन्वयपरकगुणोपसंहारपादस्य चारितार्थ-  
मिति जानन्तु भवन्तः । गुणोपसंहार स्वीकारे चाद्वैतसिद्धान्त  
एव भवेत् भग्नः । मिथ्यात्वेन च निर्वाहकल्पनादिकं श्रुति  
खण्डन ग्रायमिव

विद्याकर्मणोऽङ्गाङ्गीभावादिपरं चतुर्थपादाभिध्यकरणमपि  
भेदवादमेव पुरस्करोति । निहन्ति चाभेदवादम् ।

चतुर्थाध्यायस्तु फलाध्यायः, तत्र परमात्मसेविनां जीव-  
स्यैव सांसारिक फलसाधन पुण्यपापरूप कर्माश्लेष विनाशीं,

देहादुत्कमणमर्चिरादिना देवयानेन गमनं परंज्योतिस्तपसम्यग्य-  
स्वेनरूपेणाभिनिष्पत्तिरुपनरावृत्तिश्चेति । तथा च चतुर्थाध्याये  
पूर्वोक्त विषयस्यैवालोचनेन—अद्वैतिनां कोनामजीव पदार्थः  
कथं तस्य वन्धनिवृत्तये परमात्मोपासनं काच मुक्तिरिति सर्व-  
मिदं विषयीतमेव निर्विशेषचिन्मात्र व्रक्षाव्यतिरिक्तकृत्स्नमिध्या-  
वादिनामद्वैतिनांमिति । अतो व्रक्षमीमांसायांनाद्वैतवादस्याव-  
सरलेशोऽपीति ।

किञ्च—‘नेतरोऽनुपपत्तेः’ भेदव्यपदेशाच्चान्यः’ अनुप-  
पत्तेस्तु न शारीरः’ कर्मकर्तृव्यपदेशाच्चान्यः’ ‘अधिकन्तु भेद-  
निर्देशात्’ अश्मादिवच्चतदनुपपत्तिः’ इत्यादिगिस्त्वैर्वादरायणा-  
चाग्याः’ जीव व्रक्षणोरभेदनिषेधपूर्वकभेदपक्षंस्थापयन्ति ।  
अद्वैतिनस्तुभेदनिषेधपूर्वकमभेदपक्षंकल्पयन्ति । भेदग्रति पाद-  
कानां वादरायण सूक्ष्माणामौपाधिक भेदपरत्वेनान्यथयन्ति च ।  
कथं तेषां वादरायण सूक्ष्मालुक्त्वमिति ज्ञानातीत्त मेव ।

परपक्षनिषेधपूर्वक पदार्थतत्त्वव्यवस्थापन पराणां व्रक्षसूक्ष्माणां  
यदि श्रुतिस्मृति विरुद्ध केवलं स्वकपोल कल्पनामात्रेणैव, अभि-  
निवेश निवेशित सिद्धान्तविशेष रक्षणायः, अन्यथोन्नयनं तर्हि  
गतं व्रक्षसूक्ष्माणां पदार्थतत्त्वव्यवस्थापकत्वं परपक्षप्रतिक्षेपेक्षरतत्त्व-  
विधावपि तथैवादस्यशक्यत्वात् । तत्तद्वादिभिर्विरुद्धतया  
व्याख्यातानि व्रक्षसूक्ष्माणि, तत्त्वप्रकरणसमालोचनपूर्वकं सम्य-  
गालोच्य निरस्तान्यस्मदाचाग्येस्ततएव द्रष्टव्यः । अस्मा-

भिस्तुदिग्दर्शनमात्रमेवकृतमिति सिद्धं सर्वाण्येव ब्रह्मसूत्राणि  
निर्विशेषोपाद्वैतवादस्य प्रतिकूलानीतिः । अथ रक्षामण्युदाहृतानि  
विशिष्टाद्वैतसिद्धान्तं प्रतिकूलान्यद्वैतमतस्यैव साधकानि सूत्राणि  
समालोचयामः ।

(रक्षामणिः—१३०—१३१—पृ०—')

‘न स्थानतोऽपि परस्योभयलिङ्गं सर्वत्र ही’ति सूत्रमप्यद्वैतिनामेवानुकूलमिति निरुप्यते । न स्थानतोऽपि परस्येर्ति सूत्रेहि नवः श्रवणात् सत्यं वयमपि पश्यामो भवन्त एव किञ्चिदत्र निषेधं सूत्रकारा मन्यन्ते इति । निषेधं च प्रसक्तमेव नाप्रसक्तमिति । किं सूत्रोपात्तमेवोचितमुताध्याहृतमिति तु विप्रतिपन्नमिदम् । अत्र स्थानतोऽपीत्यपि शब्देन समुच्यार्थेनान्वयाद् नवः, स्थानतः स्वरूपतश्चोभयलिङ्गं न ब्रह्मेति स्वरसमन्वयोभवति भगवत्पादमते । सत्यं प्रजापतिवाक्यमात्रस्यात्र विचार्यत्वे स्थानप्रयुक्तदोपशङ्कामात्रं तद्वाक्यदृष्ट्या, प्रसक्तमिति न स्थानतोदोप इति, दोपस्याध्याहार इति समस्त्यवसरः कल्पनायाः, परून्तु नेदं सम्भवति, यतः सर्वत्र पदवैयर्थ्यमत्र समाप्तेत । ‘सर्वत्र पदप्रयोगेणहि सर्देषां वेदान्तवाक्यानां विवक्षा, ‘सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशादित्यादौ यत्पत्तेति । सर्ववेदान्तं तात्पर्यं विषय एवात्र विचार्यते, नतु वाक्यविशेषग्रहीतापुरुषार्थगन्धशङ्कानिषेधादिकम् । तदिदं सिद्धम्—यत् न स्थानतः, इति सूत्रगतस्य नवो न दोपेणाध्याहृनेनान्वयः । सम्बन्ध्याकांक्षाहि श्रुतेनोभयलिङ्गपदेनैव समर्प्यते । नहि प्रजापतिवाक्यश्रवणानन्तरं ब्रह्मणिदोपशंका कस्यापि समापतति । सर्वत्रही’ति हेत्वंशेतुनाध्याहारदोपः, यतः—अनन्तरसूत्रगत मतद्वचनपदमत्रानुपज्यते । अतद्वचन पदेनत्वनुभयलिङ्गवचनं विवक्ष्यते । तत्त्वनिर्विशेषवचने पर्यवस्यतीति भगवत् पादमत तात्पर्यम् । एतेन

हेतुदलस्य स्वेष्टानुसारेणाध्याहारो न न्याश्य इति शङ्कापि—परास्ता ।  
नहि सूत्रानुपस्थितं किमप्यत्र योज्यतेऽस्मापिः । भवन्मतेतु दोषादि  
पदस्य सूत्रानुपस्थितस्याध्याहारान्नानुपङ्गः ।

तथा च सर्वाणि वेदान्त वाक्यानि न सविशेषत्रहापराणि,  
निर्विशेषपैकतात्पर्यक्त्वादितिन्यायप्रयोगस्यैवात्र विवक्षितत्वान्नदोपः ।  
भवन्मतेतु—व्रद्धनिर्दोपम्, सर्वत्रेभयलिङ्गत्वादित्र न केवलं सर्वत्र  
पदम् किन्तु भयपदं गपि व्यर्थमिति, व्यर्थ विशेषणत्वात् व्याप्यत्वा-  
सिद्धिरिति ॥

( अत्र श्रीभाष्यानुयायिनः )

सर्वाणि व्रद्धमूलाणि यदि श्रीभाष्यकाराणमेवानुकूलानि  
तर्हि—‘न स्थानतोऽपि परस्येत्यादि कृतिपंयानि मूलाणि,  
अद्वैतिनामेवानुकूलानि न श्रीभाष्यकाराणामिति रक्षामणे:  
प्रतिज्ञावाक्यं न केवलं भ्रममात्रं किन्तु श्रुतिस्थार्थज्ञाननिव-  
न्धनत्वमपीति । वयमपि स्वीकुर्मोनज्ञाकिञ्चिदद्य निपेध्यमस्ति,  
परन्तु—निपेध्यं च प्रसक्तमेव नाग्रसक्तमिति न्यदुक्तं भवता  
तदसङ्गतममूलञ्च । विद्यमानत्वमात्रस्यनिपेध्यं प्रत्यग्रयोजक-  
त्वात् । प्रसक्तत्वादेवानिपेध्यत्वस्यापिजागस्त्वेन वैपरीत्य-  
स्यापिवक्तुं शक्यत्वाच्च । तथा च निपेध्यं प्रति न प्रसक्तत्वा  
प्रसक्तत्वादीनां प्रयोजकत्वं किन्तु—अभिमतवस्तु सम्बन्धानह-  
त्वस्य—अप्रामाणिकत्वस्य वा सर्वानुगतं प्रयोजकत्वमविवादम् ।  
तादृशं प्रसक्तमध्याहृतं वेत्यन्यदेतत् । न चाध्याहारस्य दोषत्वं-  
वाच्यं पाणिनिजैमिनिगौतमादि प्रभृतिभिर्शिष्ठैरादतत्वात् ।

सर्वत्रैव परस्परं श्रुतिसूत्रयोर्वा विरोधप्राप्तावध्याहारेण विरोध शमनं शिष्टकृत्यमेवेति । अतो 'न स्थानतोऽपीति सूत्रे "पृथिव्यादि स्थानस्थितस्यापि परस्य ब्रह्मणोनापुरुपार्थगन्धः, यतस्मर्वत्र श्रुतिस्मृतिपु ब्रह्मण उभयलिङ्गश्रवणात्" इत्यर्थे दोषस्याध्याहारेऽपि न दोषः । समस्त कल्याणगुणाकरत्वं निखिल-दोषप्रतिभट्ट्वरूपोभयलिङ्गस्य—'अपहृतपाप्माविज्ञरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपाशस्मत्यकामः सत्यसंकल्पः ।

"समस्तकल्याणगुणात्मकोऽसौ" स्वशक्तिलेशाद्यृत भूतसर्गः । तेजोवलैश्चर्यं" महावदेवधसुविश्वर्यशत्तयादिगुणैकराशिः । "परःपराणा सकलां न यत्र क्लेशाद्यस्मन्ति परावरेशे ।

इत्यादिभिः सहस्राः श्रुतिस्मृत्यादिपु स्पष्टतया प्रतिपादनं विद्यते । अतो दोषस्यैव निषेधः प्रामाणिको न तूभयलिङ्गस्य । सूत्रोपाचोभयलिङ्गनिषेधे पूर्वोपदर्शितोभयलिङ्ग-प्रतिपादक श्रुतिस्मृतिविरोधो दुर्वार एव भवेत् सूत्रकारस्य ।

वस्तुतस्तु लोकान्तरेषु सञ्चरतो जीवस्य जाग्रत् स्वप्न-सुपूर्सि मूर्च्छाविचार परेत्तदधिकरणैर्दोष दर्शनात् वैराग्यो-दयाय जीवस्य तच्चद्वस्था विशेषाः, निरूपिताः । तादृशनिरूपणानन्तरं परमग्राप्यभूतस्य ब्रह्मणोऽपितत्तद्वस्थागताः दोष-स्मन्ति न वेति विचारोद्यावश्यकः । यद्यपि परमात्मालकर्म-वश्यस्तथापि—"यः पृथिव्यां तिष्ठन् य आत्मनि तिष्ठन् यश्चक्षुपि तिष्ठन्" इत्यादिभिर्वाक्यै परमात्मनोऽपि जाग्रत् स्वप्नमुपु-

प्त्यादिस्थानेऽपु वर्तमानत्वेन । अनिच्छयापि नाना विधा-  
शुचिदेहादिसम्बन्धस्य दोपावहत्वेन च, तादृश तत्त्वस्थानसम्बन्ध-  
गताः दोपाः परमात्मानंस्पृशन्ति न वेति विचारेण परमा-  
त्मनो निदोऽपत्वकल्याणगुणाकरत्व समर्थनायारब्धमिदमुभय-  
लिङ्गाधिकरणम् ।

तत्र स्थानप्रयुक्तदोपस्य निषेध्यभूतस्य प्रक्रान्तत्वेन प्रसक्त-  
मेव निषेध्यमिति भवत्पक्षेऽपि—‘न स्थानतोऽपि परस्योभय-  
लिङ्गं सर्वत्रहि’ इत्यत्र प्रमक्तदोपनिषेधेन नाध्याहारदोपोऽप्य-  
स्माकमिति।

सर्वत्र पद वैयर्थ्योऽक्षिरपि भवतां विचारशुन्यैव । यदि  
सर्वत्र पदेन सर्वपां वेदान्तानां तात्पर्यं मुच्यते तर्हि—“सर्वत्र  
प्रसिद्धोपदेशादित्यत्रैव भवदीय सर्वशंसयस्य निर्मूलनेन, उच्चर-  
स्त्राणां सर्वेषामुत्थानमेव निर्मूलंस्यात् । “न स्थानतोऽपि  
परस्येत्यत्रापि सर्वत्र पदेन सर्वार्थसिद्धावृत्तरस्त्राणांवैयर्थ्यमनि-  
वार्यमेवभवतामिति । अस्माकन्तु यादृशाशङ्कावारणार्थसर्वत्र  
पदं ग्रविष्टं तद्विषयस्य ग्रामाणिकत्व सम्पादनेऽपि पक्षान्तर  
निराशपूर्वकतत्तद्विशेषस्वरूप शोधनाय सर्वेषां स्त्राणां परमाव-  
श्यकत्वमेवेति । ‘उभयलिङ्गं सर्वत्रही’त्यत्र समस्तकल्याण-  
गुणाकरत्वनिखिलदोपप्रतिभट्टत्वरूपोभयलिङ्गस्य सर्वत्र पदेन  
श्रुतिस्मृत्यादिपु ग्रामाणिकत्वेऽपि शंकान्तर वारणार्थं ‘भेदादिति  
वेन्न ग्रत्येकमतद्वचनादित्यादिस्त्राणां सार्थक्यं योग्यमेव ।

भवन्मतेतु सर्वत्र पदेन सर्वं वेदान्ततात्पर्यस्यैव ग्रहणेन निर्विशेषं ब्रह्मव्यतिरिक्तं कृत्स्नं मिथ्येत्याकारकस्यं भवत्कूटप्रसिद्धस्यताद्वशतात्पर्यस्यैकत्र सिद्धौ निःशेषं अभन्वित्सम्भवेन कथं पुनरुचरस्त्राणामुत्थानं न वैयर्थ्यमिति विमृशन्तु विद्वांसः ।

यदप्युक्तम्—भवन्मतेतु “त्रिष्णुनिदोंपं, सर्वत्रोभयलिङ्गत्वादित्यत्र न केवलं सर्वत्रपदं किन्तुभयपदमपिव्यर्थमिति, व्यर्थविशेषणत्वात्, व्याप्यत्वासिद्धिरिति । तदप्यसङ्गतम्, अनुमानघटकतत्पदानांतचर्दर्थवोधकतया परमावश्यकत्वात् ।

श्रुतिसमृत्यादि वोधकत्वेन सर्वत्रपदं निरस्तनिश्चिलदोपत्वं समस्तकल्याणं गुणाकरत्वं रूपं लिङ्गद्वयवोधनायोभयपदं च चारितार्थ्यमेव । नहि लिङ्गपदं विशिष्टाद्वैतिनामुभयलिङ्गत्वेरुदं येनकथंचिदपिभवदीयशंकोत्थानमपिसयुक्तिकं भवेत् । वस्तुतस्तु व्यर्थविशेषणत्वेन व्याप्यत्वासिद्धिकथनमपि भवतां निर्मूलमेव यतोऽहिवादिग्रतिवाद्युभयसम्मतत्वं एव व्यर्थविशेषणत्वेन व्याप्यत्वासिद्धिरितिनियमस्य—नीलधूमवानित्यादौ दर्शनेन—एकतरपक्षमादाधासिद्धिकथनमसङ्गतमेव । नद्यनुमानं येन प्रयुज्यतेतन्मतरीत्यैव नीलधूमवानित्यादौव्यर्थविशेषणत्वेन व्याप्यत्वासिद्धिः, न ग्रतिवादिरीत्येति—तथा च सर्वत्रोभयादिपदानां व्यर्थविशेषणत्वेन व्याप्यत्वासिद्धयुद्घावनं निर्मूलमेवेति—किञ्च याद्वानं बुद्धिर्वेभवेन व्यर्थविशेषणत्वात् व्याप्यत्वा-

सिद्धिरित्युद्भव्यते, तादृशेन बुद्धिवैभवेन । स्वगृहं किञ्चन  
हश्यते भवता—यतोऽहि, ब्रह्मनोभयलिङ्गमिति भवदीय प्रयो-  
गेऽप्युभयपदं वैयर्थ्यमेव केवलेन लिङ्गपदेनैव समीहितार्थलाभस्य  
सिद्धत्वात् । तस्मात् स्वमतसिद्धवैयर्थ्यदोपस्य परत्रारोपणं भव-  
दज्ञानकृत्यमेवेति ।

अथाहैतिनांकोदशीस्थितिः, न स्थानतोऽपि परस्योभय-  
लिङ्गं सर्वत्रही”ति स्त्रे, इति, प्रसंगाद्विचार्यते—नजः, उभय-  
लिङ्गपदेनान्वयं विधाय ‘स्थानतः स्वरूपतश्च नोभयलिङ्गं ब्रह्म  
सर्वत्र निर्विशेषपत्वं श्रवणादिति शंकराभिमतमिति भवन्तोवर्ण-  
यन्ति । तद सङ्गतमेव, “त इमे सृत्याः कामाः, सत्यसंकल्पः,  
यः सर्वज्ञः सर्ववित्”

पराऽस्यशक्तिर्विधैवश्रूयते स्वाभाविकी ज्ञान वल-  
क्रिया च’ समस्तकल्याणगुणात्मकोऽसौ” इत्यादि सगुणप्रति-  
पादक श्रुतिपुराणादि विरोधात् ।

तथा च तादृशानुमानस्य श्रुत्यादि वाधग्रस्तत्वेन न तेन  
निर्विशेषपत्वसाधनं युक्तम्—नहि वाधसङ्गावेऽनुमानोदयः । किञ्च  
सविशेषपत्वस्यापिनिषेधे सगुण प्रतिपादक श्रुतिविरोधादप्रामाण्य-  
मेव सूक्ष्माणां मन्त्रव्यं श्रुतिप्रामाण्यस्य सर्वपूज्यत्वात्, श्रुतिसूत्र-  
विरोधे सूक्ष्माप्रामाण्यस्य व्यासाधिकप्रज्ञैर्भवदिभः स्वीकृतत्वात् ।

आनन्दमयाधिकरणे श्रुतिसूत्रविरोधं स्वखण्डनस्य, अत्र  
स्वेण श्रुतिखण्डनस्य च परस्यरं भवतां विरोधाधिक्याच ।

यदि चेद्भगवत्सद्वकारस्योभयलिङ्गत्वं निपेधे तात्पर्यस्यात्तहि  
 'स्थानतोऽपि परस्यनोभयलिङ्गं सर्वत्रहि' उभयलिङ्गने'ति वा  
 सद्वकरणं भ्रुवंस्यात् । येन दूरान्वयादिवहुक्तेशस्याप्यवसरो-  
 भवतां न स्यादिति । तस्मात्परमासतमस्य भगवत्तोव्यासार्यस्य  
 श्रुतिविरुद्धतात्पर्यकल्पनेन स्वदोपस्यपरत्रारोपणमात्रमेवाद्वैति-  
 नाम् ।

किञ्च 'अदृश्यत्वादिगुणकधर्मोक्तेः' अन्तस्तद्धर्मोपदेशात्  
 विवक्षितगुणोपपत्तेश्चेत्यादिभिः पूर्वोक्तेः, सिद्धान्तसूत्रैः, अदृ-  
 श्यत्वादीनामपि गुणत्वं तेषां ब्रह्मधर्मत्वश्च प्रसाध्यब्रह्मकान्तं-  
 स्तत्तदसाधारणधर्मविशेषैः जीवंव्यावर्त्य साधितस्य सगुण-  
 स्वरूपस्य ब्रह्मणः पुनरुत्तरत्र 'न स्थानतोऽपि परस्योभयलिङ्गं  
 सर्वत्रहीति, उभयलिङ्गाधिकरणे ताहश सगुणस्वरूपस्यनिपेधे  
 सति सद्वाणां परस्परविरोधेन व्याहतभापित्वमपि सद्वकारस्य  
दुर्वारमेवाद्वैतिनामिति ।

अस्माकन्तु पूर्वोक्तस्मृतैस्सगुणस्वरूपस्य साधितत्वेन नि-  
 दोपत्वसमर्थनाय परब्रह्मण उभयलिङ्गाधिकरणमिति न कोऽपि  
 क्षोदक्षमावकाश इति ।

किञ्च 'तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः' इत्यधिकरणे  
 कारणातिरिक्तस्य सर्वस्यमिध्यात्वस्याद्वैतसिद्धान्तसिद्धत्वेन पुन-  
 रुत्तरत्र निर्विशेषमात्रसत्यत्वस्य तदतिरिक्तस्य मिध्यात्वस्य  
 चोभयलिङ्गाधिकरणं वर्णनेन निष्प्रयांजनत्वपुनरुत्तरादि दोपा-

णां समावेशेन तादृशाधिकरणस्यवैयर्थ्यमनिवार्यमेवाद्वैत-  
सिद्धान्ते ।

न केवलं वैयर्थ्यमेवोभयलिङ्गाधिकरणस्य किन्तु नजः,  
व्यवहितेनोभयलिङ्गपदेनान्वये साध्यपद दुर्भिक्षोऽपि महान्  
क्लेशः ।

ब्रह्मनोभयलिङ्गं किन्तव्यतरलिङ्गं तत्रापि न सविशेषलिङ्गं  
किन्तुनिर्विशेषपलिङ्गमित्यांदिवद्व्याहारक्लेशोऽपितन्मते ।

सम्भवत्यव्यवहितान्वये व्यवहितान्वयस्य त्याज्यत्वेन नजः  
स्वरससिद्धसन्निहितान्वयत्यागेन, , दूरस्थोभयलिङ्गपदान्वयेन  
दूरान्वयकल्पनमपि भवतामधिकम्। ज्ञाप्यस्वरूपातिरिक्तज्ञापकपरेण  
लिङ्गशब्देन निर्विशेषपत्वग्रहणमप्यत्यन्तं विरुद्धम्, निर्विशेषपत्व-  
स्यधर्मानभ्युपगमात् । तथाचोभयलिङ्गघटकं लिङ्गशब्देन निर्वि-  
शेषपत्वग्रहणं कुत्वा तस्य निषेध्यतावच्छेदककोटौ निवेशनमप्य-  
न्मत्तप्रलापमात्रम्, किन्नामलिङ्गं निर्विशेषे लिङ्गशब्दस्य धर्म्यति  
रिक्तं धर्मपरत्वस्य सर्वं प्रसिद्धत्वात् । तत्र धर्मादिस्वीकारे  
निर्विशेषाद्वैतभङ्गः, अस्वीकारे च लिङ्गशब्देनग्रहणमयुक्त-  
मित्युभयतः पाशारज्जुरिति ।

किञ्चहेतुरप्यसिद्धाऽत्र—‘ब्रह्मनोभयलिङ्गं सर्वत्र निर्विशेषपत्व-  
अवणादित्यनुमान शरीरं भवतामिति तत्र निर्विशेषपत्वरूपहेतु-  
रेवासिद्धः । सगुणस्वरूपसगुणविद्या प्रतिपादकानां वहनां  
श्रुतिस्त्राणां सद्भावात् । भूयस्यसगुणश्रुतयः, सगुणविद्या-

प्रतिपादकानि च वहूनि वाक्यानि, इति भवद्विरपि स्वीकाराच ।  
 तेषां तत्र तात्पर्यं नास्तीतिभवतां कर्पोलकल्पनामात्रत्वात् ।  
 सर्वत्रनिर्विशेषपत्वश्रवणादित्युक्तौ—यः सर्वज्ञः सर्वचित्, स्वाभा-  
 विकीज्ञानवलक्रियाचेत्यादिसगुणप्रतिपादकश्रुतिशतैर्वाधसद्भावे-  
 कथमसिद्धेन हेतुनास्वार्थलाभोहेतोरसिद्धिर्नदोप इति च  
 भूयिष्ठकल्पनाविशेषोऽधिकः । सर्वत्रपदेन निर्विशेषपत्वग्रहणे, प्रमा-  
 णाभावेन तेन तद्ग्रहणस्य निष्ठ्रमाणिकत्वाच्च । निर्विशेषपत्व-  
 स्याध्याहारेध्याहार एव दोपः तस्यदोपत्वेन भवद्विभःस्वीकृत  
 त्वाच्च । ब्रह्मनोभयलिङ्गं सर्वत्र सविशेषपत्वश्रवणादिति वैपरीत्य-  
 स्याप्यनिवार्यत्वाच्च । तस्मात्सर्वत्रपदं सर्वत्रैवाद्वैतिनामन्धकार-  
 मापादयतीति सिद्धम् ।

एतेन—सर्वत्रहीति हेत्वंशेनाध्याहारदोपोयतः, “अनन्तर-  
 सूत्रगतमतद्वचनपदमत्रानुपज्यते । अतद्वचनपदेनत्वनुभयलिङ्ग-  
 चचनं यिवक्ष्यते तच्च निर्विशेषपत्वचने पर्यवस्थतीतिनाध्या-  
 हारदोप इति भगवत्पादतात्पर्यमित्युक्तिरपि निरवसरानि-  
 मूला च ।

अतद्वचन पदेन निर्विशेष ग्रहणस्य स्वकर्पोलकल्पितत्वात् ।  
 पूर्वोक्त सविशेषपत्व प्रतिपादक प्रमाणशत विरोधाच्च । अत-  
 द्वचन पदेन सविशेषपत्व ग्रहणस्यापिनिराधाधत्वेन भवदीय  
 सकल ग्रयासस्यमृगतृष्णायमाणत्वाच्च ।

किञ्चातद्वचनपदेनाप्राप्तिकाप्रस्तुत निर्विशेष ग्रहणे—

प्रकृतैतावत्वं प्रतिपेधति ततो ब्रवीति च भूयः । इत्युत्तरसूत्र-  
विरोधोऽपि दुर्बार एव—अत्र त्यग्रत्ययेनैतावत्वपदेन च  
साकारवाद एव सूत्रकारस्यानुमतः । निर्विशेषवादस्यप्रामा-  
णिकत्वे—प्रकृतं प्रतिपेधतीत्यनेनैवाभीष्टसिद्धौत्वप्रत्ययस्य—  
एतावत्वं पदस्य च वैयर्थ्यं दुर्बारमेवेति । अतद्वचनपदस्योत्त-  
रत्रवर्तमानस्यतावृशार्थपरस्थापकर्पणेकिम्मूलमिति जिज्ञासायां—  
किमुत्तरमद्वैतिनामिति । तस्मात्—‘नस्थानतोऽपि परस्योम-  
यलिङ्गं सर्वत्रहीति सूत्रमपि श्रीभाष्यकाराणमेवानुकूलं नत्व-  
द्वैतिनामिति—

अरूपवदेवहि तत्प्रधानत्वादिति सूत्रमर्थ्यत्यन्तं विरुद्धमद्वैति-  
नाम् । श्रीभाष्यकाराणमेवानुकूलमिदमपि सूत्रम् । यदि  
निर्विशेषमेव ब्रह्माभिमतमस्ति वादरायणाचार्यस्य तर्हि वति-  
निर्देशमकृत्वा स्पष्टमरूपमिति, निर्गुणमिति, वा, कुतोनोक्तम् ।

अतोऽरूपवदेवेति वदतसूत्रकारस्य निर्विशेष निराशेन  
सविशेष सगुणब्रह्मवाद एव हृदयज्ञमः— अन्यथावतिप्रत्य-  
यस्य वैयर्थ्यं प्रमङ्गोऽनिवार्यं एव भवेत् ।

( रक्षामणि:— १३४—४०— )

अरूपवदितिसूत्रं समालोचयामः— इदमेवास्माकं वक्तव्यं यदत्र  
श्रीभाष्यमते— तन्निवार्यहकृत्वादित्यत्र न केवलं तत्पदेन शारीरग्रहणेन  
तन्नियामकत्वेन विवक्षानभवति किन्तु— भोकत्रापत्तिसूत्रादि सिद्धस्यैव  
पुनरपि ‘न स्थानतोऽपि’ इति प्रथमसूत्रार्थसाधितस्यैव वा तन्मत

उपपादनात्, अरूपवत्सूत्रं वैयर्थ्यमपि समापत्ति । मात्रालाघावंतु वैयाकरणानामेव पुश्टोत्सवाय न वैयासिकानामपि; अतोऽरूपपदं निर्गुणबोधयति, अरूपवत्पदमपि तद्वितान्तस्य नज्ञतत्पुरुषेण निष्पन्नं तदेवतु बोधयतीति कथं श्रीभाष्यानुयायिनामनु कूलमिदं सूत्रमिति ।

तदपि श्रीभाष्याद्यनवलोकनैकनिवन्धनस्वादसङ्गतम् ।  
 तथाहि यदुक्तं तावत् ‘भोक्त्रापत्ति’ सूत्रादि सिद्धार्थप्रति पादकत्वाद्वैयर्थ्यं सूत्रमिदमिति तन्नावसर्ति श्रीभाष्यसिद्धान्ते—  
 उपासकस्योपास्यतया हृदयायतने सन्निहितस्य परमात्मनःशरीरान्तर्वर्तित्वं मात्रेण भोगप्रसङ्गमाशंक्य—‘सम्भोग ग्रासिरिति चेन्न वैशेष्यादिं’ तिसूत्रेण समाहितम् । यथा कार्यवशात् परगृहं प्रविष्टस्य गृहसन्निधिमात्रेण गृहपतित्वं प्रयुक्तानर्थाभ्युदय भाकृत्वं न भवति, तथोपास्यत्वाय हृदयस्थस्य शरीर सन्निधिमात्रेण, शरीरत्वप्रयुक्त भोक्तृत्वापत्तिर्जनास्तीति स्पष्टीकृतंश्रुतं-  
 प्रकाशिकायाम् । विलक्षणत्वाधिकरणे ‘नतुदृष्टान्तभावादि’ त्यादौत्रव्याप्तिर्जनान्तर्विश्वास्त्रीरत्वम् । तत्रपुनः, जगच्छरीरत्वं प्रयुक्तं भोक्तृत्वादिकमाशंक्य—‘भोक्त्रापत्तेरविभागश्चेत्स्याल्लोकत्’ इतिसूत्रेणसमाहितम् ।

शरीरविशिष्टस्य जीवस्य सुखदुःखादि भोक्तृत्ववत्, जगच्छरीरकस्य परमात्मनोऽपि सुख दुःखादि भोक्तृत्वं कुतोनेति जिज्ञासायां ताद्योन सूत्रेण समाधत्ते सूत्रकारः, तत्रदृष्टान्तमाह—लोकत्, यथालोके राजशासनानुवर्त्तिनां तदतिवर्तिनां च राजानुग्रहनिग्रहकृत सुख दुःखयोगेऽपि न शरीरित्व-

मात्रेण शासके राज्यपि शासनानुद्वत्यतिवृत्ति निमित्ति सुख-  
दुःखयो भोक्तृत्वं प्रसङ्गः, तद्वत् शरीरत्वं मात्रेण नेत्ररस्य  
सुखदुःखादि भोक्तृत्वप्रसङ्गः ।

तथाच सुख दुःखादि भोक्तृत्वं न शरीरत्वप्रयुक्तं किन्तु  
कर्मारब्ध शरीरत्वप्रयुक्तमेव, ईश्वरस्य तदभावाददूषणमिति  
समाधान ग्रन्थार्थः ।

अरूपवदिति सूत्रेतु न 'तेन रूपेणपूर्वपक्षोत्थानं समाधानञ्च,  
येन पुनरुक्तरवसरोभवताम् ।

तथाहि— कर्मवश्यत्वं सूचकमेव देव मनुष्यादि नानाचि-  
धरूपत्वं सर्वेषां नामरूपव्याकरणंहि , ब्रह्मात्मकजीवानुग्रहेशपूर्वकं  
तच्च— अनेन जीवेनात्मनाऽनु प्रविष्य नामरूपे ज्याकरवाणीति  
श्रुतिसिद्धम् । तादृश नामरूप—ज्याकरणत्वेन, ब्रह्म-  
णोऽपि तदात्मभूतस्यदेवमनुष्यादिरूपत्वं तन्नामभावत्व-  
श्चास्त्येव, ततश्च विधिनिषेधोगोचरत्वेन ब्रह्मणोऽपि कर्मवश्यत्वं  
मवर्जनीयमिति प्रकारान्तरेण शंकान्तर वारणार्थमरूपवदिति  
सूत्रम् । तथाच वैयर्थ्योऽद्वावनं भवतां श्रीभाष्याद्यर्थाङ्गाननिवन्ध-  
नमेवेति सिद्धम् ॥ भोक्त्रापत्तेरिति सूत्रस्य यथा वैयर्थ्यं शंक-  
रादिमते तथोक्तं श्रीभाष्यकारैः—

यत्तु परं ब्रह्मकारणवादे भोक्तृभोग्यविभागभावमाशंक्य  
समुद्रफेन तरङ्गदृष्टान्तेन विभागप्रतिपादनपरं सूत्रं व्याख्या-  
तम् । तदयुक्तम्, अन्तर्भावित शल्यविद्योपाधिकादब्रह्मण स्तूष्टि-

मभ्युप गच्छतामेवमाक्षेपयरिहारयोरसङ्गतत्वात् । कुरणान्तरगत  
शक्त्यविद्योपाध्युपहिंतस्य भोक्तृत्वादुपाधेश्च भोग्यत्वात् । विल-  
क्षणयोस्तयोः परस्परमावापत्तिर्हि न संभवति । स्वरूपपरिणा-  
मस्तु तैरपि नाभ्युपेयते । न कर्मविभागादिति चेन्नाना-  
दित्वादिति क्षेत्रज्ञानां तदगत कर्मणां ज्ञानादित्वप्रति  
पादनात् ।

स्वरूपपरिणामाभ्युपगमेऽपि भोक्तृभोग्याविभागाशंकाकस्य-  
चिदपि न जायते—मृत्सुवर्णादि परिणाम रूप घटशराव कटक  
मुकुटादि विभागवद् भोक्तृभोग्य विभागोपपत्तेः । स्वरूपपरि-  
णामेच ब्रह्मण एव भोक्तृ भोग्यत्वापत्तिरिति पुनरप्यसामञ्जस्य  
मेवेति । एवं विधानां श्री भाष्यकारैः कृतानां दूषणानां किमुत्त  
रमद्वैतिनामिति ।

निर्विशेषं ब्रह्मणस्मृतकारस्येष्टत्वे कथमरुपं निर्गुणमिति  
वा नोक्तं स्पृष्टनिवन्धनत्वात्स्मृतकारस्य । कथंचन निर्विशेषप-  
रत्वे वतिप्रत्ययस्य वैयर्थ्यम् । मात्रालाघवन्तु वैयाकरणानामेव  
न वैयासिकानामिति, भवता किमर्थं कल्प्यते कल्पनायाच्च  
किम्मूलं केवलं कथामात्रेणैव सन्तुष्यते । ज्ञातसमग्रशास्त्र रह-  
स्यानां स्मृतरूपेण समग्र वेदान्तार्थप्रकाशन तंत्यराणां भगवद्वाद-  
रायणाचार्याणां मात्रालाघवं नाम्तीतिरिक्तमिदं चनम् । भगवता  
पतञ्जलिना व्याकरणाध्ययनस्य किम्प्रयोजन मुक्तमित्यप्यज्ञातं  
भवता, अन्यथा नेदश मसंगतं वचनं भवेत्भवतः ।

किञ्च, सूत्रलक्षणाज्ञानमुलोऽपि भवदीयकल्पनाविशेषः—  
सूत्रलक्षणमित्थ मामनन्ति तत्त्वज्ञाः ।

“अल्पाक्षर मसंदिग्धं सारथद्विभ्वतोमुखम् ।

अस्तोभमनवद्यं च सूत्रं सूत्रविदो विदुः ॥

अत्रस्पष्टमेव सूत्रेऽल्पाक्षरत्व मुच्यते—यदि व्यासा-  
चार्यस्यनिर्गुणे तात्पर्यं स्यात्तर्हि कथम्, अरूपम्,  
निर्गुणम्, इति वा नोक्तं यतोहि—अल्पाक्षर मसंदिग्ध मित्यादि  
सूत्र लक्षणमपिसङ्गतंभवेत् । तस्माद् प्रामाणिकी कल्पना भवत  
एव शोभते— नतु व्यासाचार्याणांमिति ।

‘तेन तु ल्यं क्रियाचेद्वतिः’ इतिपाणिनीयं सूत्रेण सादृश्य  
निवन्धन वतिग्रत्यस्य प्रकृत्यर्थवोधकत्व मात्रमितिस्थीकारे  
व्याकरणतंत्रविरोधोपि दुर्बार एव । अतोभवन्तः  
स्वैराचारेण यथा तथा वदन्तु न प्रामाणिकानांकाऽपि क्षतिः ।  
व्याससूत्रं तु सर्वत्रैव मात्रालाघवमस्ति न कुत्रापि निष्प्रयोजन-  
मेकमपिपद मक्षरंवा विद्यते—अतएव सर्वतोभावेन मान्यास्ते—  
तस्मादरूपवदिति सूत्रमप्यद्वैतिनांप्रतिकूल मेवेति सुनिश्चितम् ।

‘वैधम्याच न स्वप्नादिवत्’ नाभाव उपलब्धेरि” त्यादि-  
सूत्रैः योगाचारादिमंतनिरांश प्रसङ्गेनाद्वैतमतमपि निरस्यन्ति वाद-  
रायणाचार्याः । तस्माद् त्रिष्ठासूत्रकारवादरायण सिद्धान्तविरुद्ध-  
एवाद्वैतसिद्धान्तः स्वतंत्रसिद्धः काल्पनिकश्चेति । यत्त्वं त्रैश्च-  
दुक्तम्—

( रक्षामणिः—१३६—१४०—पू०— )

“वादरायणाचार्या हि न केवलं “न स्थानतोऽपि” इत्यादिसूत्रैः, किन्तु मुक्तेर्गतिनिरपेक्षत्वं व्यवस्थापके: स्वाज्ञिकमायिकत्वं व्यवस्थापनं परैश्चान्यैः सूत्रंपृष्ठद्वैतमतमेव स्वादरणीयं मन्यन्ते । योगाचारमताद्वैतमतस्य महान् विशेषः, इति न योगाचारमर्त्तनिरसनमेवाद्वैतमत निरसनम् ॥ नाभावउपलब्धेः, इति, अर्थानामभाव उपलभ्यमानत्वेन निरस्यते । इदं च येषां मतेऽथेस्य नोपलब्धिरंव, तस्येव मतस्य निरसनं भवितु महत्ति । नहि योगाचारमत इवाद्वैतमतेऽर्थस्य ज्ञानातिरिक्ता कारवतोनोपलब्धिरंव स्वीक्रियते । उपलभ्यमानस्यार्थस्य धारितत्वं मात्रमेव भूगवस्पदा मन्यन्त इति । तदपि परास्तंसुदूरमपि गत्वा योगाचारमताद्विशेषात् ॥

नहि वयमपि ब्रूमो भवन्तः योगाचाराः किन्तु तदनुयायिन इति । न ब्राह्मणं हन्यादित्यादिकं नासिप्रयुक्तं हननं निषेधपरं किन्तु सर्वविध्यप्राणवियोग निषेधकम् ।

योगाचारेण यदि प्रकारान्तरेण जगदपलप्यते भवतापि प्रकारान्तरेण तर्हि जगतोऽभावस्याऽन्ततो गत्वा—उभयसिद्धत्वेन योगाचारमतात् शंकरमते को विशेषः ।

जगदपलापि योगाचारमत निग्रहकर्तारो वादरायणाचार्याः कथं न शंकरमतनिग्रह कर्तार इति जानन्तु विद्वांसः ।

अर्थानामुपलभ्यमानत्वेनाभावं निषेधति वादरायणाचार्यः त्वयात् किञ्चित्कालादनन्तरं वाधादेवाभावः साध्यते । तर्हि भावविरुद्धाभाव साधनेन कथं न वेदवाशानुयायिनो भवन्तः ।

मायापदेन स्वार्थलाभस्तु आशामोदकमात्रमेव । मायावयुनं  
ज्ञानमित्यादिं प्रमाणैः विचित्रसर्गकरत्वमेव मायापदग्रवृत्ति-  
निमित्तं नतु त्वदभिमतं मिथ्यात्वादिकं निर्मूलं कपोल  
काल्पनिकम् । यथाच मायाशब्दो न ध्यात्वपर स्तथा पूर्वमेव  
विवेचितः । अतस्सिद्धं, वेदान्तसूत्रविरुद्धमेवाद्वैतमत-  
मिति ॥ एतावता प्रवन्धेन वेदान्तरक्षामणि प्रथम भागोक्तानां  
श्रीभाष्यदूषणाभासानां निराशः कृतः । अथ द्वितीय भागोक्त-  
मिथ्याप्रलाप प्रश्नमनाय, आनन्दमयाधिकरणार्थो विचार्यते ।

### “अध्यक्षः”

“आनन्दमयाधिकरणार्थं विचारः”

“तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशसंभूतः” इत्याभ्य—  
तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयादन्योऽन्तर, आत्मानंदमयः” इत्यत्र  
जगत्कारणतयावगत आनन्दमयः प्रत्यगात्मनोऽर्थान्तरभूतः  
सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तित्वादि विशिष्टः परमात्मा,—आहोस्विडीवः,  
इति संशयः ।

तत्र जीव एवानन्दमय इति पूर्वपक्षिणः सांख्याः । तनि-  
रसनेनानन्दमयः परमात्मैवेति वेदान्तिनः ।

“सांख्य सौगत चार्वाक शंकराच्छंकरोदयः” इत्यभि-  
युक्तोक्त रीतिमनुसृत्य पुच्छव्रक्षवादिनोऽद्वैतिनोप्यत्रानन्द-  
मयस्य जीवत्वं वदन्ति । तत्रभगवता व्यासाचार्येण—

‘आनन्दमयोऽभ्यासात्’ “विकार शब्दान्तेति चेन्न  
प्राचुर्यात्” तद्देतुव्यपदेशाच्च” मांत्रदर्णिकमेवर्च गीयते”  
नेतरोऽनुपपत्तेः’ भेदव्यपदेशाच्च, कामाच्च नानुमानापेक्षा”  
अस्मिन्नस्य च तद्योगंशास्ति” इत्यष्टाभिः सूत्रैः सर्वमपि विरुद्ध-  
मतं निरस्य, आनन्दमयः परमात्मा इतिपक्षः स्थापितः ।

श्रीभाष्यकुद्धिः श्रुत्यादिग्रमाणैः सत्तकैः समोचीनन्यायैथ  
वेदविप्लावकान्निरस्यानन्दमयः परमात्मा एव नतु जीव इति  
वेदान्तसिद्धान्तः संरक्षितः । तथाहि- ननुच “ब्रह्म पुच्छं  
ग्रतिष्ठा” इत्यानन्दमयादन्यद्ब्रह्मेति ग्रतीयते । नैवम्,, ब्रह्मैव  
स्वस्वभाव विशेषेण पुरुष विधत्व रूपितं शिरः पक्षपुच्छ रूपेण  
व्यपदित्यते । यथा अन्नमयौ देहोऽवयवी स्वस्मादनतिरिक्तैः  
स्वावयवैरेव “तस्येदमेव शिरः” इत्यादिना शिरः पक्ष पुच्छ  
वत्तया निर्दर्शितः, तथा अनन्दमयं ब्रह्मापि स्वस्मादनतिरिक्तैः  
प्रियादिभिर्निर्दर्शितम्, तत्रावयवत्वेन रूपितानां प्रियमोद  
प्रमोदानन्दानामाश्रतयाऽखण्डरूपमानन्दमयं “ब्रह्म पुच्छं  
ग्रतिष्ठे”त्युच्यते । यदि चानन्दमयादन्यद्ब्रह्माभविष्यत्  
“तस्माद्वा एतस्मादानन्दमयादन्योऽन्तर आत्मा ब्रह्म इत्यपि  
निरदेश्यत, नचेवं निर्दिश्यत इत्यादिभिः पुच्छ ब्रह्म वादस्य  
निरस्तत्वेषि समालोचकाज्ञान निरसनं तदीयाज्ञानप्रयुक्तलेख-  
निरसनमेववरमिति विचार्यते तत्र ग्रथमं परपक्ष निराकृति  
सिद्धान्त निर्दर्शनम् ।

तथाहि—“अन्योऽन्तर आत्मानन्दमयः” इत्यत्र मयद् प्राचुर्यार्थिक एव। प्रकरण आनन्दस्य ‘ते ये शतमित्यादिना “यतो वाचो निर्वर्तन्ते” इत्यन्तेन निरतिशयत्वरूपं प्रचुरत्वं प्रतीतौ, मयदः प्राचुर्येष्यनुशासनेनानन्दमयपदस्य प्रचुरानन्द विशिष्ट वोधनसामर्थ्येण च तत्परित्यज्यान्यार्थकत्वाश्रयणायोगात्। तथाच् तादृशं प्रभूतानन्दो जीवेन संभवतीति तद्वान्परमात्मैवानन्दमयः प्रतिपक्षब्यः।

प्रचुर इत्युक्तेऽल्पं दुःखावगमेन नायमानन्दमयः परमात्मा किन्तु जीव एव इति-तु न शंक्यः । प्रचुर ग्राकाशश्वन्द्र इत्यादौ तमोलेशसम्बन्धाप्रतीतेस्तथानियमायोगात्।

जीववाचित्वं पक्षेऽपि न मयदो यिकारार्थत्वं संभवति । जीवस्यापि नित्यत्वेन घटादेरिव किञ्चिद्विकारत्वायोगात् । “आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्” इत्यानन्द शब्दस्थाने—“आनन्दमयमात्मानमुपसंकर्म्ये” त्यानन्दमयशब्दं निर्देशेन तयोः पर्यायत्वावगादानन्दमयस्य परमात्मत्वमिति । आनन्दमयो जीवः, जीवाहंकारास्पदोत्तरोत्तरयुक्तमार्थं रूपत्वादित्यनुमानन्तु—‘आनन्दमयो ब्रह्म, शरीरादिपञ्चमस्थानत्वात्, भृगुवल्याम्नातानन्दवदिति’ प्रत्यनुमानपराहत मित्यादिकं परपक्षनिराकृतिकाराः श्रीभाष्याशयवर्णनेनादैतवादान्निरस्यन्ति ।

तत्रोत्तरं प्रदाने निरतानां भवतामनन्तकृष्णशास्त्रिणा

मुक्तयः सर्वथैवायोग्याः प्रमाणादिलेशविधुरा इति भेदीय द्विती-  
यभागग्रन्थ खण्डनेन पूर्वोक्तां प्रतिज्ञां सम्यंक् प्रकाशयामः ॥

( रक्षामणिः—४५ पृ०— )

“आनन्दं ब्रह्मणो विद्वानिति पृष्ठीश्वरणाद्, आनन्दं ब्रह्मणोर्गुण  
गुणभावो विवक्ष्यत इति शंकापि-परास्ता, “उद्रभन्तरं कुरुते” इति  
मेदनिन्दायां सत्यां ब्रह्मणि कस्यापि मेदस्युकल्पनायाः श्रुत्यसम्मत-  
त्वात् । तदुक्तम्—‘आनन्दानन्दिनोश्वात्रं न मेदःस्याद् मनागपि ।  
श्रुत्यैवापोदितो यस्माच्छिद्रं कुर्वन् मनागपि, इति ।

विम्बस्यैव प्रतिविम्बरूपेणान्यथा भावेन प्रतिविम्बस्य विम्बका-  
र्यत्वस्य तद्विकार्यत्वस्यवाऽविरोधात् । प्रतिविम्बस्यानित्यत्वेन जीव-  
स्याप्यनित्यत्वेऽपि वाधका भावात् “तत्त्वमसि” अहं ब्रह्मास्मीतिवा-  
धायामेव सामानाधिकरण्यमिति मतस्यापि जागरूकत्वात् । अवच्छेद-  
वादेप्यवच्छेदकर्त्य ब्रह्मकार्यत्वेना नित्यत्वेन चावच्छिन्नस्यापि-  
घटाकाशादेरिवान्तः करणाद्यवच्छिन्नजीवस्य स्वरूपतो नित्यत्वेऽपि  
विशिष्टरूपेणानित्यत्वात्—तथाच जीवस्य विकारित्वाभाववचनं  
परपक्षनिराकृतिकारस्यासंगतमित्युक्तिरपि निरस्तगीतगान प्रायत्वाद-  
संगतैवेति । तथापि विचार्यते—

( अत्र प्रतिवदामः )

तत्र यत्तावदुक्तम्—‘आनन्दानन्दिनोश्वात्र न मेदः स्याद्  
मनागपि । श्रुत्यैवापोदितो यस्माच्छिद्रं कुर्वन् मनागपि ॥  
इति स्त्राचार्यवाक्यं तदमङ्गतम् ।

‘आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् न विमेति कुतश्चनः’ इत्यत्र

ब्रह्मणः आनन्दं विद्वानिति व्यतिरेकनिर्देशेन आनन्द-आनन्दिनोभेदस्य श्रुतिसिद्धत्वात् । नच 'उदरमन्तरं कुरुते' इति श्रुतिविरोधः शंकयः स्वतन्त्रभेदनिपंधपरत्यात्तस्याः । अनुगृहोतं चेदभाचार्यः—

यद्ब्रह्मणो गुण शरीरविकार भेद कर्मादिगोचरविधि-प्रतिपेधवाचः । अन्योऽन्यं भिन्न विषया न विरोधगत्थमर्हन्ति तन्न विधयः प्रतिपेधवाध्याः ॥

अयम्भावः—उत्सर्गापवादनयेन निपंधस्य विहितभेदव्यति-रिक्तविषयत्वात् । छागपशुन्यायेन वा सामान्येन भेदनिपंधस्य स्वतन्त्रभेदनिपेधपर्यवसायित्वाच् ।

भेदनिपेध श्रुतयोऽब्रह्मात्मकनन्तत्वनिपेधपराः न तु सामान्यतो भेदभाव निपेधपराः । अतो भेदप्रतिपादकानाम् 'पृथगात्मानं ग्रेरितारश्च मत्वा जुष्टस्ततस्तेनामृतत्वमेति' इति द्वावजावीशनीशौ' 'द्वासुपर्णा सयुजा सरवायै समाने वृक्षं' इत्यादि वहनां श्रुतिवाक्यानां न वैयर्थ्यप्रसंगः । अद्वैतमतेतु भेदवाक्यानां वहनां वैयर्थ्यमपरिहार्यमेवेति । पारमार्थिकत्व-अपारमार्थिकत्वाभ्यां निर्वाहकल्पनन्तु-श्रुतिखण्डनप्रायत्वादुपेक्ष्यमेव । भेदश्रुतीनामेव पारमार्थिकत्वमभेदश्रुतीनामपारमार्थिकत्वमिति प्रतिवचने स्वार्थसाधने प्रमाणाभावाऽपि तन्मते ।

वस्तुतस्तु—आनन्दानन्दिनोश्वाव न भेदः स्यादूमनागपी, स्यनेनापि न स्वार्थसिद्धिर्भवतः । नक्षानन्दस्य निपेधोऽनेनो-

च्यते किन्तु तयोर्भेदस्यैव । चयमपि घटपटादिवत् गुणगुणिनोर्न सर्वथामेदमिच्छामः किन्त्वपृथक्सिंहत्वं विशिष्टवेषेणैवेति । तथाच न भेद इत्यत्र न—स्वतन्त्रभेद इत्यर्थकरणेन तादृशं वचनमपि योग्यमेव । भवदुक्तन्तु निरस्तं मृशा । यदि सर्वथैव भेदनिषेधे तात्पर्यं तादृशस्य वाक्यस्य तर्हि श्रुतिविरोधादेवासङ्गतमिति ।

यदप्युक्तम्—विम्बस्यैव प्रतिविम्बरूपेणान्यथाभावेन प्रतिविम्बस्य विम्बकार्यत्वस्य तद्विकार्यत्वस्यवाऽविरोधादिति । तदप्यभित्तिचित्रम्—आनन्दमय इत्यत्र विकारे मयट्प्रत्यय वदिनां भवतां धिकारोपपादनस्याशामोदकमात्रत्वात् । विकारो नाम स्वरूपान्यथाभावरूप एव तत्र च मयट्प्रत्यये सति तादृशस्यमयटः प्रकृत्यर्थान्यथाभावरूपत्वेन नित्यभूते जीवात्मनि मृदूघटादिवत् कथं स्वरूपान्यथाभावरूपमयडर्थसंभवः ।

तथा स्त्रीकारेच—‘न जायते ब्रियते वा कदाचिदिति जीवनित्यत्वं वोधक श्रुति विरोधः स्पष्ट एव ।

विम्ब प्रतिविम्बभावेन विकारोपपादनमुपहास्यमेव, तत्र विकार—विकारिप्रत्ययाभावात् । स्वसिद्धान्तमात्र अद्वा वैपुल्यवादाच्च । देवदत्तस्यजले प्रतिविम्बस्तत्र ‘विम्बप्रतिविम्बन्यहारवत् न देवदत्तस्य विकारः प्रतिविम्ब इतिब्यवहारः । स्वरूपान्यथाभावरूपत्वे सर्वप्रसिद्धस्य विकारशब्दस्य प्रतिविम्बे तदुपपादनं प्रत्यक्षविरूद्धमपि ।

नहिदेवदत्तस्य तत्र सान्निध्यमात्रेण किञ्चिदपि विकारित्वं  
दृष्टम् । विकार विकारिणोरभेद प्रत्ययेन घटनाशस्य मृदु पत्व-  
मिव प्रतिविम्बनाशस्यापि विम्बरूपत्वमेव वक्तव्य तत्रु प्रत्यक्ष-  
पराहतम् । नूहि देवदत्त प्रतिविम्ब नाशस्य देवदत्तस्वरूपत्वं  
किञ्चिदप्यगीकृतं दृष्टं वा । ०

आनन्दमयपदेन जीवग्रहणे तस्य विकारत्वोपपादने  
अप्यग दीक्षितेन्द्रा, अपि परिवभ्रमः किमत्र भवतामिति ।

निरूपस्य व्रक्षणः कथं प्रतिविम्बसम्भव इति त्वधिकं  
दूषणम् । तत्त्वमसीत्यत्र वाधसामानाधिरण्यन्तुं शरीरात्मभाव-  
रूप सामानाधिकरण्य साधनात्पूर्वमेव निरस्तं न्नेह विस्तारप्रयो  
जनम् । घटाकाश दृष्टान्तं निर्दर्शनमपि प्रतिविम्ब सहोदरम् ।  
किमत्रोच्यते—महाकाशस्य विकारो घटाकाशः,—  
सोऽसङ्गतएव । घटस्यकेवलगृपाधित्वेन तद्गताकाशस्य  
विकारत्वाभावात्, नहि घटादिनाशेनाकाशस्याप्निनाशः, महा-  
काशस्यान्यथाभावरूपो वा घटाकाशः । घटाकाश दृष्टान्तेन  
घटस्य केवलं परिच्छेदकत्व मात्रमेव वोध्यते । घटाकाश  
प्रतिविम्बादीनां विकारत्वेनोत्तरप्रदानंहि प्रायेणानुचरप्रदान-  
मेवेति सर्वदर्शन विसङ्गत्वादस्य दृष्टान्तस्य । तस्मात्परपक्ष-  
निराकृतिकारोक्तं सर्वमपि निष्कलङ्घम् ।

तथाच—आनन्दमये न विकारे मयट्, तत्प्रकृत वचने,  
इति मूलेण प्राचुर्यं मयडिति सिद्धान्तपक्षः । ननु आनन्द

ग्रन्थुर इत्युक्तेऽल्प दुःख सद्भावात् तेन नित्यं सुखस्वरूपस्य  
परमात्मनो ग्रहणं कथमिति मावोचः—आनन्दग्रन्थुरं नाम  
तत्प्रभूतत्वमेव, तच्चेतरस्य सतां नावगमयति, अपितु तस्या-  
ल्पत्वं निर्वर्तयति । इतरसद्भावासद्भावौतु . ग्रमाणान्तरा  
वसेयौ । ब्रह्मणितु ‘अपहत पाप्मेत्यादि ग्रमाणंनु दुःखादीना  
मभावात् । यदप्युक्तमभवदिःजीर्णगीतमन्त्रतदपि निरस्यते—

( रक्षामणिः ७ पृ०— )

आनन्दमय इति मयटः प्राचुर्यार्थकत्वेऽपि प्राचुर्यस्य स्वसमा-  
नाधिकरणविजातीयाल्पतानिरूपकत्वाद् दुःखाल्पत्वस्यच ब्रह्मण्य-  
संभात्, आनन्दमयं ब्रह्मतावादो न युक्तः । यदपि प्रचुरप्रकाशश्चन्द्र  
इत्यादिस्थले चन्द्रे तमोलेशाप्रतीतेन प्राचुर्यस्य विजातीयाल्पतानिरू-  
पकत्वं नियतम्, किन्त्वौत्सर्गिक मेव तथाप्यानन्दमयपदे, उत्सर्गत्यागे-  
ऽपि न कारणं पश्यामः । यदि ग्रमाणान्तरेणानन्दमयस्य ब्रह्मत्वं सिद्धं  
स्वात्तर्हि सत्यमुत्सगेत्यागेनापि प्रकृते प्राचुर्यस्य न स्वसमानाधिकरण  
विजातीयाल्पतानिरूपकत्वमिति युज्येत, परन्तु न तत्र ग्रमाणलेशोऽपि  
वर्तते प्रत्युताकामहतश्चोत्रिय साधस्येण व्यभिचारोऽपि तथाच  
प्राचुर्यस्य विजातीयाल्प तानिरूपकत्वे न बाधसंभव इति । इदमपि  
चर्वित चर्वण प्रायत्वाद्दुपेक्ष्यमिति ।

यत्तावदभिहितम्—प्राचुर्यस्य स्वसमानाधिकरणविजातीया  
ल्पतानिरूपकत्वाद् दुःखाल्पत्वस्यच ब्रह्मण्यसंभवात् आनन्द-  
मयब्रह्मतावादो न युक्त इति । तन्न, ब्राह्मण ग्रन्थुरोऽयं ग्राम  
इत्यादो ग्रामान्तरे ब्राह्मणाल्पत्वं शूद्राल्पत्वयोः ग्रतीत्य ग्रती-

तिभ्यां, स्व व्यधिकरण सजातीयाल्पता निरूपकल्पस्यैव  
दर्शनेन, तादृशं नियमासिद्धेः ।

किञ्च, प्रचुरप्रकाश सविता, प्रचुरप्रकाशश्चन्द्र इत्यादि  
स्थले तमोलेश्वस्याप्रतीतेः प्राचुर्ग्यस्य स्वममानाधिकरण विजा-  
तीयाल्पता निरूपकल्पनस्य खण्डुष्यावलुण्ठनप्रायत्वाच्च ।  
अतस्तादृशं नियमस्यैवभावे, औत्सर्गिकत्वं जल्पनमसंभव-  
दुक्तिकरमेव ।

यत् न्यायरक्षामणौ परिमलेच, अप्ययदीक्षितेनोक्तम् ।

प्राचुर्ग्यस्य विशेषणत्वे स्वव्यधिकरणं सजातीयाल्पत्वं निरूपि-  
तत्वम् । विशेष्यत्वे तु समानाधिकरणं विजातीयाल्पत्वमेव,  
तथैवलोकव्युत्पत्तेः । अतएव प्रचुरप्रकाशं इत्यत्र प्राचुर्ग्यस्य  
ग्रामान्तरगत ब्राह्मणाल्पत्वापेक्षत्वेऽपि, ब्राह्मणं प्रचुरोग्राम इत्यत्र  
तद्वग्रामगत शूद्राल्पत्वा पेक्षमेव प्राचुर्ग्यं प्रतीयत इति । तदपि  
निरस्तम् । प्राचुर्ग्यस्य विशेष्यत्वविशेषणत्वाभ्यां स्वार्थसाधनस्य,  
आशामोदकमात्रत्वात् । यतः प्रचुरप्रकाशसविता, इतिवत्  
'प्रकाशप्रचुरसवितेत्यत्रापि व्यधिकरण नक्षत्रादिगतं प्रकाशा-  
ल्पत्वापेक्षमेव प्राचुर्ग्यं प्रतीयते, नतु सवित्रगतं तमोऽल्पत्वापेक्षम्,  
तमसोतत्रवाधितत्वात् । ज्ञानप्रचुरो ब्राह्मणः, प्रचुरज्ञानो  
ब्राह्मण इत्यादौ च न क्वचिदपि विशेष्यत्वं विशेषणत्वाभ्यामर्थ-  
मेद् प्रतीतिः, तस्माद्विशेष्यत्वविशेषणत्वकृतार्थद्वैरूप्यं भम्या-  
दनं प्रमाणविरुद्धत्वादनहमेव ।

वैदिक सिद्धान्तनिर्धारणतत्पराः महाचार्यपादस्तुप्राज्ञर्यं

विवक्षानुसारात् सापेक्षं निरपेक्षं च, वहुत्वं वत्, यथाऽत्र वहवो  
वर्तन्त इति निरपेक्षम्। तस्माहेशादस्मिन् देशे वहव इति  
सापेक्षम्। एवमिहापि क्वचिद्—

व्यधिकरणसजातीयसापेक्षं, क्वचित्समानाधिकरण  
विजातीय सापेक्षं क्वचिन्निरपेक्षम्। एवच्च सर्वत्र नैरपेक्ष्य  
स्यापि सम्भवान्नानन्दमयस्य जीवत्वसिंद्धिः। यदितु प्रकरणं  
वहुमन्यामहे तदा 'सैपाऽनन्दस्य भीमांसे' त्यारभ्य व्यधिकरणं  
जीवानन्दाल्पत्वं मपेक्ष्यैव ज्ञानानन्दस्य ग्राचुर्यं प्रतिपादनात्  
न जीवत्व सिंद्धिः। यदि त्वानन्दमय इति मयडनुसारात्  
पूर्वेषामपि मयटां व्यधिकरण सजातीयांशस्य वाधितत्वात्,  
सापेक्षत्वमात्रं सिद्धाच्छ्रुतिः, तच्च सापेक्षत्वं यथा प्रमाणं समाना-  
धिकरण सजातीयेनैवोपपादनीयमिति निष्कर्पयन्ति।  
विस्तरस्तु महाचार्यं विरचिते—'पाराशर्यविजये, द्रष्टव्यः।

यदपि, परिमलादिपु—प्रकाश ग्रचुरस्सवितेत्यत्र ग्राचुर्यां-  
स्य विशेष्यत्वेषि तमस्सम्बन्धाग्रतीति दर्शनेन, विशेष्यत्व  
विशेषणत्वं कृत स्वीयकल्पित नियमभङ्गं दृष्ट्वा व्याकुलीभूतस्य  
अप्ययदीक्षितस्य—तत्रापि तु हिन सैंहिकेयाच्छादनारोपित  
तमोल्पत्वमपेक्ष्यैव घनाद्यपसरण समये तथा प्रयोगात्, तदभावे  
तथा व्युत्पत्त ग्रयोगाभावादिति समाधानम्। तदपि मोहमात्रम्।  
घनाद्यपसरण समये—'इदानि ग्रचुरप्रकाशस्सवितो 'इत्येव वहुशः'

प्रयोगदर्शनात् । चन्द्रादयं प्रकाशप्रचुरस्मवितेत्यादि प्रयोगाच्च ।  
तस्मान्न प्राचुर्यस्य विजातीय निस्पकत्वम् । एतेनौत्सर्गिक-  
त्याद् दुःखाल्पत्व वचनमपि निरस्तम् । ताद्यौत्सर्गिकत्वस्यापि  
निराशात् ।

आनन्दमयस्य व्रक्षत्वे प्रमाणाभाव वचनन्तु—

आनन्दमयमात्मान मुपसंक्रामतीति श्रुत्यज्ञान निवन्ध  
नमिति । इयं श्रुतिः स्पष्टमेवानन्दमयस्य व्रक्षत्वमभिदधाति ।

अकामहत श्रोत्रिये व्यभिचारापादनन्तु महता प्रबन्धेनाग्रे  
निरसिष्यते । तस्मान्न प्राचुर्यस्य समानाद्धिकरण विजाती  
याल्पतानिस्पकत्वमिति । स्थानप्रमाणकृतानन्दमयस्य व्रक्षत्वे  
भवदुक्तं दूषणमप्यविचारितम् । तथाहि—

( रक्षामणि:— ३६ पृ० )

आनन्दो ग्रन्थेति व्यज्ञानात् इत्यानन्दशब्दस्थाने आनन्दमयमा-  
त्मानमुपसंक्रम्येत्यानन्दमयशब्दनिर्देशेन तयोः पर्यायत्वावगमादान-  
नन्दमयस्य परमात्मत्वमितिशब्दापि परास्ता । प्रथमादिपर्यायान्नान्न-  
मयादीनामपि स्थानसाम्येनान्नादि पर्यायत्वापत्त्या—अन्नात्युरप  
इति श्रुतविकारि विकारभावोऽनुपपन्नःस्यादि त्युक्तिरपि परास्ता—  
इष्टस्यैवापादनात् ।

अनन्तव्रक्षेति व्यज्ञानात्, ‘अन्नमयमात्मानमुपसंक्रामति,  
इतिस्थानप्रमाणतौल्यकृत, अन्नान्नमययोरैक्यापादनम्, विकार  
विकारभावस्थले मृद्गुर्योरित्र, ऐक्य इष्टापत्ति दुष्टम् । अदुष्टापा-  
दनस्यैव स्थाभिमत गाधकत्वं पराभिमतप्रतिक्षेपकत्वत दुष्टस्या-

किञ्चित्करत्वम् । तस्मात् स्थानप्रभाणकृत मानन्दमयस्य व्रतत्वं  
सम्प्रतिपन्नमेवेति ।

‘आनन्दमयः’ इत्यत्र विकारे मयट् प्रत्यय कथनमपि  
शंकराचार्यस्य वैयाकरणसिद्धान्ताज्ञानं द्रष्टयति, ‘नित्यं  
वृद्धशरादिभ्यः’ इतिसूत्रे—‘मयड्वैतयोर्भाष्यायामभक्ष्याच्छा-  
दनयोरि, तिसूत्रेण भाषापदानुवृत्तेः, छन्दसि तत्प्रवृत्त्ययोगात्,  
ज्ञास्त्रान्तरस्य चानुपलम्भात्—तस्माद् मयट् प्रत्ययस्य विकारे  
विधायकाभावात्, विकारार्थं मयड्वादोऽयुक्त एव ।

( रक्षामणि:—४३—४४—पृ०— )

अस्ति च आनन्दशब्दादपि विकारार्थं मयड्विधायकं पाणिनीयं  
सूत्रम्—‘नित्यं वृद्धशरादिभ्यः’ इति, आनन्दशब्दस्य वृद्धत्वात् । अत्र  
सूत्रे भाषायामित्यनुवृत्त्याभाषायामेव वृद्धशरादिभ्यो मयडिति तु न  
प्राप्नोति, भाषायां वृद्धशरादिभ्यो नित्यमेव, छन्दसि तु विकल्प इय-  
भिप्रायस्यैव युक्तत्वात्, अन्यथा—‘शरमयं वर्हिःस्तुणाती’ लादौ वेदे  
शरमयादि प्रयोगानुपपत्तेः । अतएव हि श्रीभाष्यकाराणां ‘विकार-  
शब्दादिति चेत्’ इत्यस्यानन्दमयशब्देमयटो विकारार्थत्वमभिप्रेत्य  
शङ्काप्रन्थं प्रवृत्ति विवरणमुपपद्यते । अन्यथा तन्मतरीत्या विकारार्थ-  
त्वं शङ्कैवनोदेतीति ।

‘एकाचो नित्यम्’ इति व्याकरणान्तर संप्रहणंतु—शरादिगणपठितसूत-  
पदेनाप्युपलक्षणविधया भविष्यति । एतेन नित्यपदाभावे पूर्वसूत्रेणैव  
सिद्धेः किमर्थमिदमिति प्रश्ने भक्ष्याच्छादनस्पार्थेऽपि प्राप्त्यर्थमिति तात्प-  
र्यं वर्णन संभवेन तद्वारणेन वृद्धशरादि विषयेषि विकल्पनिवृत्तितात्प-  
र्योधनार्थनित्यपदमिति परपक्षनिराकृति कारस्य शङ्कापि परास्ता ।

वृद्धशरादिभ्यो भक्ष्याच्छादनयोरि' त्येवाभद्र्याच्छादनं व्याख्यत्यर्थत्ये-  
स्य सूत्रस्य सूत्रणमापद्येत् । भापाग्रहण प्रयोजनस्य प्रायिकाभिप्रा-  
यत्वादिति । एतदपि वैयाकरणसिद्धान्तविरुद्धत्वादनेकदोपयुक्तत्वा-  
शायुक्तमेवेति ।

“अत्र श्रीभाष्यानुयायिनः”

अत्रोच्यते—भापापवानुवृत्त्या भापायामेव वृद्धशरादिभ्यो  
मयडितितुन् युक्तं वेदे—‘शरमयं वर्हिः स्तुणाति’ इति प्रयोगानु-  
पपत्ते रिति यदुक्तं भवता, तच्चनुक्तोपालम्भनत्वान्निरस्तम् ।  
भापायामेवेति व्याख्यानस्य कृताप्यनुपलग्भात् । किञ्च  
तादृशनियमेऽपि—छन्दसि वृष्टानुसारात् । द्वयचञ्चन्दसि  
इत्यनेनं तादृशं प्रयोगोपपत्तौ तेत्र दूषणत्वेनांपन्यासस्या-  
युक्तत्वाच्च ।

असमदीयभाष्यकाराणां व्यासाख्याणांच-विकारार्थं मयट्  
प्रत्ययाभिप्रायेण पूर्वपक्षोच्चरं प्रदानादिकन्तु—‘तुष्यतु दुर्जन इति  
न्यायेनैवेति ब्रूमः । स्पष्टीकरिष्यते चाग्रे ।

शरादिगणपठित मृच्छब्दस्य सर्वेकाङ्गुपलक्षणत्वं स्वीका-  
रेणकाचो नित्यमित्यस्य संग्रहं प्रकारोपि शांच्चिकं सिद्धान्तं  
विरुद्धत्वादयुक्तं एव । आरम्भसामर्थ्यादेव ‘नित्यवृद्धशरा-  
दिभ्यः’ इत्यस्य नित्यत्वे सिद्धेः योग विभागेन नित्यग्रहणम्—  
‘एकाचो नित्यमित्यस्य संग्रहार्थमिति शांच्चिकंरूपवर्णि-  
तत्वात् । मृच्छब्दपाठस्य च स्पष्टार्थत्वमित्यपि तत्रैवोक्तत्वात्

सम्भवति सौत्र नियम विधिनातादशार्थस्य प्रामाणिकत्वे—  
उपलक्षणत्वेन कल्पनं क्षिष्टमेव ।

किञ्च—आनन्दमय इत्यत्र प्राचुर्यार्थं मयट् प्रत्ययेन  
 निर्वाहे किमर्थं भवदीय भाष्यकाराणां विकारार्थं मयट् प्रत्ययोप  
पादनाय महासिन्धौ निमज्जनम् ।

‘मयड्वैतयोर्भाष्यायामभक्ष्याच्छादनयोरि’ ति सूत्रस्थ  
 भाष्याग्रहण फल विरुद्धमपि विकारार्थं मयट् वचनम् । तथाहि—  
 भाष्यायां किम्—‘खादिरो यूपः’ इति वृत्तिकारः । ननु मयटो  
 वैकल्पिकत्वात् सिद्धमिदमिति चेत् ‘अत्राहुः—वेदे वह्वचः  
 परस्य मयटोऽर्थान्तरं परत्वमेवेतितात्पर्यग्रहणार्थमेवेदमिति ।  
 अत्रस्पष्टमेव भाष्याग्रहणफलं वेदे वह्वचः परस्यमयटः प्राचुर्यार्थ-  
 कत्वमिति वर्णयन्ति शाच्चिद्काः । तथाच वह्वचानन्द-  
 शब्दाद्विकारे मयट् प्रत्यये भाष्याग्रहण वैयर्थ्यमनिवार्यमेव  
 भवदीयभाष्यकाराणाम् ।

भाष्याग्रहण ज्ञापकस्य प्रायिकत्वं जल्पनमपि स्वार्थान्ध  
 निवन्धनम् । प्रायिकत्वे किं वीजमिति जिज्ञासायाम् ।

कुत्र वेदे वह्वचः प्रातिपदिकात्परस्य मयटो विकारार्थत्वं  
 हप्तं येनैवं नियमं ब्रूपेः, इति पर्यनुयोगेच-मौनमेव समाधानं  
 भवतः, भवदीयभाष्यकाराणाच्च ।

‘द्वयचश्छन्दसि’ इतिथदन् सूत्रकार एव प्रायिकत्वरूप  
 मप्याशामोदकमपहरति ।

आनन्दमयपदे भवदीयाचार्य व्याख्यानं दृष्ट्वा वृद्धशास्त्र-  
निष्णातः प्रायेणाद्वैत सम्प्रदायावलम्बी दण्डिरपि शब्दशास्त्र  
व्याख्याने शोकं प्रकटयति । तथाहि—‘नित्यं वृद्धशरादिभ्य  
इति सूत्र व्याख्याने—नन्वेषमानन्द मयाधिकरणे, शंकराचार्यः;  
‘अन्योऽन्तर आत्मानन्दमयः’ इति श्रुतौ—आनन्दमय इति  
विकारे मयट्, इत्युक्तं तत्कथं संगच्छताम् । प्राचुर्यमयडितितु  
वक्तुमुचितमितिचंत्, अंत्राहुः—प्राचुर्यमयपि प्रकृत्यर्थ-  
विराधिनो दुःखस्य लेशतोऽनुवृत्तिं लाभात् प्रकृते  
विकारार्थः पर्यवस्थतीति तेपामोशयः, इति । अत्र तेपामोशय  
कथनेन, आनन्दमय इत्यत्र प्राचुर्यमयट् ग्रत्ययो नतु विकारे  
इति यथाभिमन्यते दण्डः, एवं प्राचुर्यस्य दुःखालपत्वमपि  
शंकराचार्योक्तं दण्डः स्वस्यानभिमतत्वं व्यज्ञयति ।

अतस्सिद्धं शाव्दिकसिद्धान्तं विरुद्धं विकारार्थ मयट्  
वर्णनमिति ।

यदप्यस्मिन्श्रसङ्गे—परपक्षनिराकृतिकारणोक्तम् । ‘नित्य-  
पदाभावे’ भापायां वृद्धशरादिभ्यो मयडित्यर्थं पूर्व  
सूत्रेणैव सिद्धेः किमर्थमिदमिति ग्रन्थे, भक्ष्याच्छादन  
रूपार्थेऽपि ग्राप्त्यर्थमित्यपितात्पर्यवर्णन् सम्भवेन तद्वारणेन  
वृद्धशरादि विषयेऽपि विकल्प निवृत्तिं वांधनार्थं नित्यपदमिति ।  
इदं व्याख्यानम्—‘इहभापायामभक्ष्याच्छादनयोरित्यनुवर्तते’  
इतिवृत्तिकार । वचनविरोधादुपेक्षणीयं यद्यपि—तथापि, न ल

स्मिन्नयेऽपरपक्षनिराकृतिकारस्य, निर्भरता येन दोपावतारस्यात्,  
किन्तु—शाब्दिकमिद्धान्तविरुद्धगामिनं भवन्तं प्रतिंतादशस्यापि  
नियमस्य संभवइत्येवतदाशयः । अत्र तादृशतात्पर्यं वर्णनसंभवेने-  
ति तदीयं वाक्यमेव प्रमाणमिति ।

अस्य पक्षस्योच्चरे प्रवृत्तस्य भवतः—‘वृद्धशरादिभ्यो  
भक्ष्याच्छादनयोरित्येवाभक्ष्याच्छादनव्यावृत्यर्थत्वेऽस्य सूत्रस्य  
सूत्रणमापद्येत् । इदमुच्चरमत्यन्तोपहास्यम् । सूत्रेऽल्पा-  
क्षरत्वस्य सर्वसम्मतत्वात् । सूत्रघटकं पदेनैव तादृशार्थसिद्धौ  
किमर्थं पुराणादिवृत्सूत्राणां विस्तारकरणम् ।

सर्वधार्तु—एकमात्रालाघवेन पुत्रोत्सवं मन्यन्ते वैयाकरणाः,  
इति सिद्धान्तं ज्ञानविधुरमेव भवदुच्चरम् ।

व्याकरणं तंत्रे यत्र ज्ञापकेनैव निर्वाह स्त्र न सूत्रणं  
कृतं निरर्थकत्वात्स्येति सर्वत्रैव चक्षुष्मतामपरोक्षमिति, किञ्च-  
तादृशार्थस्यज्ञापकसिद्धत्वे सूत्रितप्रायत्वादपि प्रश्नानवकाशः ।  
तथाच सूत्रणं प्रयुक्ताक्षेपस्य वहुदोपयुक्तत्वादुपेक्ष्यमेव विद्धिः ।

यदपि स्वानिमोक्षं समन्तत उपलक्ष्य पुनरपि श्रीभाष्य-  
कारकृत शङ्कांच्चरं प्रदानमेव स्वजीवनमभिमन्यते, तदप्ययो-  
ग्यस्यभवतोऽकिञ्चित्करमिति विचार्यते ।

( रक्षामणि : — ४५ — पृ० — )

एतेन विकारशब्दादिति सूत्रेण भगवत्तेव विकारार्थमयटोनिरा-  
शादिति शङ्कापि परास्ता - भवदभिमतार्थं मयटोनिकारार्थत्वस्यैवा-

संभवेसति 'विकारशब्दादिति' शङ्कोत्तरयोराकाशमुष्टिहनन तुल्यत्वे  
नानन्दमयपदे विकारार्थं निरसनस्य सूत्रकाराणामसंगतमेव भवेत् ।  
तथाच आनन्दमयोऽभ्यासात्, इति सुत्रस्यैव वैयर्थ्यं मतान्तरेस्यात्,  
आनन्दमयपदे विकारार्थत्वस्यैवासंभवेन जीवपरत्वं सन्देहस्यैवानवस-  
रादित्युक्तिरपि निरस्ता— मतान्तरनिरशानाभिग्रायत्वात्स्यप्रन्थस्य ।

तदेतत्सर्वमप्यकाण्डताण्डवै भवतः—‘आनन्दमयोऽभ्यासादि’ति  
प्रथमस्थेणानन्दाभ्यासस्य हेतुत्वं कथयता भगवता वेदाचार्येण  
‘वेदे वहचः प्रातिपदिकात्परस्य मयटः प्राचुर्यार्थकत्वमिति’  
शाब्दिकसिद्धान्तं एवाङ्गीकृतः ।

अनन्तरम्,—‘विकारशब्दादिति चेन्न प्राचुर्यात्’ इति  
द्वितीयस्थेण—‘नित्यं वृद्ध शरादिभ्यः इतिस्थेन नित्यग्रहणं  
योग विभागेन छन्दसि वृद्धशरादिभ्यो वैकल्पिकत्वार्थम्—एकाचो  
नित्यमिति तु शरादिगण पठित मृच्छब्दस्य सर्वेकाजुपलक्षण  
त्वादेवसिद्धमिति, एकदेशिमतमप्यङ्गीकृत्य, तुप्यतु दुर्जन  
न्यायेन विकारार्थत्वं माशंक्य निरस्तमिति ।

नत्यस्मिन्नर्थे निर्भरतातस्य । सम्भावितानां पक्षाणामपि क्रोडीका-  
रेण पूर्वपक्षोत्तरप्रदानस्य महाचार्यं सम्प्रदाग मिद्दत्वेन तत्पूर्वप-  
क्षत्वं मात्रेण तदर्थेऽभ्यनुज्ञावादो जनुपान्धवाद एव । वेदाचा-  
र्यस्तु—एकदेशिमतमपि स्वीकरोति न च तस्य पक्षस्यात्यन्ता-  
सम्भवं ब्रूमः । किन्तु शाब्दिक सिद्धान्तविरुद्धः युक्तिविशेष  
दुर्बलश्चेति । अस्माभिस्तु भवदीय सिद्धान्तं विशेषाणां निराश  
मात्रएव कृतः । अस्मदीय भाष्यकाराणां न स्वसिद्धान्तेन

पूर्वपक्षः किन्तु संभावितपक्षाश्रयणेनैवेति । तस्य च निराशेन सिद्धान्तस्थापनम् । वेदाचार्यस्यापि तथैवं सम्भावितत्वमात्रेणैव पूर्वपक्षोच्चरप्रदानमिति । नहि स्वसिद्धान्त सिद्धेनाथैनैव पूर्वपक्ष इत्यस्ति नियमः । अन्यथा भवद्रीत्या-अद्वैतस्थापन पराणां शंकरादीनां सर्वथापूर्वपक्षस्यैवात्यन्ताभावे पूर्वपक्षोच्चरप्रदानस्य गगनारविन्द सौन्दर्यं प्रख्यापन सदृशमेव भवेत् ।

विकारे मयट्प्रत्ययस्य निराशकर्तुणां वेदाचार्याणां श्री भाष्यकाराणांश्च-कथंचिद्गोरथप्रयासेन मयट् प्रत्ययोपपादनं शक्यत्वेषि न विकारे मयट्, इत्येवाशयः । तत्र विकारे मयट् प्रत्यर्याभावोपपादनपराः याः शुक्तयस्ताः सर्वाअपि, अभिप्रतैवेति । तथाचाकाशमुष्टि हननतुल्यत्वं कथमस्माकमिति सलज्जाः भवन्तोऽपि विभावयन्तु ।

यदिचेद् व्यङ्ग्यचनं भवतोऽद्वैत सिद्धान्तमुपलक्ष्य, इति,  
तदा वेदाचार्यस्त्र विरुद्धत्वात्, शान्दिकसिद्धान्त विरुद्धत्वात्  
दण्ड, अनुशोच्यत्वाच्च-आनन्दमय इत्यत्र शंकराचार्यस्य  
विकारार्थं चचन् मेवाकाशमुष्टिहनन तुल्यमिति त्वनुमोदामः ।  
यदप्यानन्दमयस्यात्रक्षत्वेऽनुमानादिकमुक्तं तदप्यनुद्य दृष्ट्यते—

( रक्षामणिः—४६-४७-४९— )

आनन्दमयो जीवः, जीवाहंकारास्पदोच्चरत्वसूक्ष्माथरूपत्वादित्यनुमानं चानन्दमयस्य जीवत्वेमानम् । आनन्दमयो ब्रह्म, शरीरादिपञ्चमस्थानत्वात्, भृगुवल्याग्रातानन्दविदिति प्रत्यनुमानंतु, विकारा-

र्थमयडन्तपदाप्रतिपादत्वरूपोपाधिप्रस्तवान्नेहक्षमम् । आनन्दमय इति हि विकारार्थकमयडन्तएवं निरतिशयत्वापरपद्यांयप्राचुर्यार्थकत्वस्य तत्रासंभवात् । तदुक्तं परिमले—‘तत्प्रकृतत्वचने मयडित्यस्य द्वेधाव्याख्यानम्, प्रथमान्तात्प्राचुर्यर्थं प्रस्तुतमिदमित्येकम् । प्रथमान्तात् प्रकृतमुच्यतेऽस्मिन् इत्यर्थंगयडिति द्वितीयम्, ‘अन्नमयम्’ अन्नमयो यज्ञः’ इति क्रमेणोदाहरणम् । प्रथमेऽन्यपदार्थस्य, द्वितीये प्राचुर्यस्यच लाभोपायाभावः, द्विविधमिदं व्याख्यानम्, श्रीभाष्यकाराभिमतमिति— अतएव ‘प्राणवृत्तिमत्तामात्रेण, प्राणगयत्वम्, प्राणापानादिपु पञ्चसु प्राणवृत्तेः प्राचुर्यर्थद्वेति वदन्ति । इदं परिमल व्याख्याननिरसनम् । स्वमूलाचार्याद्वृतपक्षनिरसनमेव । तुप्यतु दुर्जनन्यायेन श्रीभाष्यमतं गृहीत्वैव परिमल कारणां योजनाद्वयमिति । अतएव वा, पदस्वारस्यमिति ।

अत्रोच्यते—यत्तावदुक्तम्, आनन्दमयो जीवः’ जीवाहंकारास्पदोन्नरोन्नर सूक्ष्मार्थरूपत्वादिति, तत्रु हेतुरस्तु साध्यं मास्तु इत्यप्रयोजकत्व शङ्का कलंकितत्वाद्ध्वस्तम् । ‘आनन्दमयमात्मानमूप संक्रामती’ति स्थानप्रमाणकृतानन्दमयस्य ब्रह्मत्व प्रतिपादकश्रुतिविरोधादपि निरस्तमितितु द्वितीयं दृष्णम् । अहंकारपदेन मनोमयस्य यदिग्रहणं तर्हि जीवायुन्नरोन्नरेत्यादिनैर्वार्थसिद्धौ, अहंकार निवेशनमधिकमिति तु वैफल्यं रूपं तृतीयं दृष्णम् । यदि चाहंकारपदेनाहमर्थस्य ग्रहणं तर्हि ‘हन्ताह मिमातिसां देवता’ अहं कृत्स्नस्य जगतः’ इत्यादिभिः पूर्वाहमर्थएवात्मा, इत्यस्य साधितत्वेन हेतो रेवासिद्धिदांपः । अद्वैतसिद्धान्ते जीवायुन्नर जीवसत्त्वाः, अभावेन जीवायुन्नर-जीव

साधनं स्वसिद्धान्तं विरुद्धत्वादसङ्गतमितितु, चतुर्थं दूषणम् ।  
 चेतनात्मानुभूतिं पदेन ब्रह्मणो ग्रहणस्यं भवन्मतं सिद्धत्वेऽपि  
 जीवं पदेन तस्य व्यवहाराभावेन तेन स्वदौर्भाग्यं मार्जनं  
 मप्यशक्यमेव । कथंचित् शक्यत्वे, इष्टापत्ति कृतं दूषणम् ।

आनन्दमयो ब्रह्म, शरीरादि पञ्चमस्थानत्वात्, भृगुबल्या  
 आतानन्दवदिति, प्रत्यनुमानं पराहतं तादृशानुमानमितितु  
 पञ्चमं दूषणम् ।

यदप्यत्रोपाद्युद्धावनं कृतम्—तदपि मनोरथमात्रं विकारार्थं  
 मयद् प्रत्ययासंभवस्य ग्राचुर्व्यमयद् प्रत्ययसिद्धान्तं  
 स्यचासकृदावेदितत्वात् ।

‘तत्प्रकृत वचने मयद्’ इति सूत्रस्यद्वेधा व्याख्यानं परं  
 भवदीय परिमलकार वाक्यन्तु—‘अन्नमयम्’ अन्नमयो यज्ञः  
 इत्युभयत्रापि लोके ग्राचुर्व्यं सम्बन्धप्रतीति वलान्निरस्तम् ।  
 शेषरकार प्रभूतिभिरुभयत्रापि, उभयसम्बन्धमभ्युपगम्यत इति  
 प्रसिद्धमेव वैयाकरणानाम् । क्वचिदेकदेशं प्रतीतिस्तु  
 लक्षणयैव ।

परपक्षनिराकृतिं कारेण वैयाकरणं सिद्धान्तमनुसृत्य  
तदीय ग्रन्थादि निर्दर्शनं द्वारा परिमल वाक्यं वहुधा  
 निरस्तम् । न किञ्चिदपि समाधानं कृतं भवद्भिः पलायनं  
 कृत्वा श्रीभाष्यकारवरणमेव स्वाचार्यस्य जीवनं मन्यते ।  
 अतएवोच्यते--तुष्यतु दुर्जनं न्यायेन श्रीभाष्यमतं गृहित्वैव

परिमलकाराणां योजना द्वयमिति । परन्त्यग्नि दग्ध रज्जुरिव कौटिल्यं न हीयते । शरणागति कर्तुः कौटिल्यत्यागोप्य-पेक्षितः । तदैव प्रपत्तिः सिद्धा भवति । अतएव श्रीभाष्य शरणे नापि न भवदीय व्यथा शान्तिः । तथाहि—किञ्च, औचित्यं ग्राणमय एव परित्यक्तं तत्र विकारार्थत्वासंभवात् । अतस्तत्र पञ्चवृत्तर्वायोः ग्राण वृत्तिमत्तामात्रेण ग्राणमयत्वम् । ग्राणापानादिपू पञ्चसु ग्राणवृत्तेः ग्राचुर्याद्विति । इत्यानन्दमयाधिकरण श्रीभाष्यमादाय—तत्रत्यं श्रुतप्रकाशिका’—प्रकरणरूपमौचित्य-मेव नास्तीत्याह, किञ्च, अर्थान्मयट् प्रत्ययस्य विकार वाचित्वं प्रकरणविवक्षितमिति शंकां शमयन् ग्राणमय शब्दर्यार्थमाह—‘अतइति, ग्राणशब्दोऽनुनरूप वृत्तिमात्र परः, मयट् प्रत्ययः ग्राचुर्येण सह सम्बन्धमभिदधाति ।

तत्र सम्बन्धमात्र परत्वेन प्रथमयोजनायां ग्राणन वृत्ति-मानित्यर्थः । कृत्स्न मुख्यार्थत्यागादपि मुख्यार्थेकं देशाङ्गी-कारो न्याय इतिभावः । यदा ग्राणाख्यवृत्तिविशेष सम्बधित्व-मात्रेण प्रत्ययस्यानर्थक्यादमुख्यार्थत्वं वरमितिभावः । उचितत-मयोजनान्तरमाह—‘ग्राणापानादिप्तिः ।

अनेन ग्रन्थेन कोहि निर्गलितार्थ इति सुखबोधाय, उच्यते— मयट् प्रत्ययस्य ग्राचुर्य विशिष्ट सम्बन्धो मुख्यार्थः । तत्र ग्राचुर्याशस्य परित्यागेन सम्बन्धमात्र बोधनमपि क्वचिद् भवति । तत्रैकं देश परित्यागेऽपि प्रत्ययस्य लाक्षणिकत्वं

नास्ति । लाक्षणिकत्वाङ्गोकरेऽपि निरर्थकत्वापेक्षया लाक्षणि-  
कत्वमपिवरम् । एकदेश परित्यागोऽपि नास्ति । इति त्रयो-  
माणाः किंचेति भाष्येणाभिप्रेताः । तत्र प्राणवृत्तेः प्राचुर्य्या  
द्वेतिभाष्येण तृतीय मार्गस्यैवाभिमतत्वं द्योतयति । तथाच  
विरुद्धवादिनः परिमलकाराः कृथं श्रीभाष्यानुयायिन इति ।  
श्रीभाष्यकाराहि प्राचुर्य्यविशिष्ट सम्बन्धोऽर्थः मुख्यार्थः,  
इति मन्यन्ते । परिमलकाराश्च तद्विपर्सीं गामिनः । तथाच  
परिमल व्याख्यानं श्रीभाष्यकारानुकूलं तन्निरसनं श्रीभाष्य  
निरसनमिति वदन्तः, निर्लज्जा एव भवन्तः ।

वस्तुतस्तु—परिमलकारः, अप्ययदीक्षितः शब्दशास्त्रादि-  
पारावारीणः, साध्वसाधु विवेकशीलश्च' परन्तु असद्वादाद्वैत-  
वादस्य समर्थनाय, असद्वादेन तादृशाद्वैतवादं समर्थयन्,  
नैजापराधमपि परापराधेन सहते, इतितु युक्तमुत्पश्यामः ।

सोऽश्चनुते सर्वान् कामान्' इति श्रुतिमादाय निरस्तर्गीत  
मेव गीतमित्युपेक्ष्यते । केवलं परपक्षनिराकृति ग्रन्थानुवादेन  
स्वग्रन्थवैपुल्यमेवासादितम् । न कश्चिदपि नूतनो विचारः  
प्रदर्शितः ।

सूतसंहितायाः, तद्वगतविशेषश्लोकानां वा प्रमाणेन प्रक्षि-  
सत्वोपपादने विलक्षणमेव भवन्तुत्यम् ।

( रक्षामणिः —६६—४०— )

सूतसंहिताश्लोकाः प्रक्षिप्ताः, स्वाभिमता एव । श्लोकाः प्रमाण

मितितु मनोरथमात्रम् । भवदीय श्लोका एव प्रक्षिप्तः, सूतं संहिता वचनान्येव ग्रमाणानीत्यपि समापयेत् ।

यथाच नारायणोत्कर्पनिरूपणपरत्वं पुरुषसूक्तादेवैष्णवं मन्त्र्यन्ते 'स ब्रह्म, स शिवस्सेन्द्रः सोऽक्षरः परमः स्वराट्' इति मंत्रे 'स हरिः', इति भागस्य प्रक्षिप्तत्वं वर्णनेन । एवं शेषा अपि शिवोत्कर्पं परत्वमेव पुरुषसूक्तस्य—'स ब्रह्म स हरिः, सेन्द्रः' इति मंत्रं पाठं सशिवं इत्यस्य प्रक्षिप्तत्वं वर्णनेन व्यवस्थापयन्ति । वयन्त्वद्वृत्तिनः, सहरिः' सशिवं इत्युभयमपि पाठं स्वीकृत्य सर्वशब्दवाच्यत्वं तुरीयस्येति व्यवस्थापयामः, इति । एतदपि विना ग्रमाणेन केवलमसूयामूलकम्, वैष्णवं सिद्धान्ते कस्याप्यंशस्य प्रामाणिकस्य प्रक्षिप्तत्वं कथा प्रसंगाभावेन, तदुपपादनमपि तदीय सिद्धान्ताज्ञानं निवन्धनमेवं ।

तुदिदमपि निर्मूलवाग्जालमात्रमेव केवलम् । सूतसंहितायाः प्रमाण्यमस्तु वा, मा, नास्माकं तत्राग्रहः

परन्तु—'अस्मिन् ब्रह्मपुरे वेशम् दहरं यदिदं सुराः ।

पुण्डरीकं तु तन्मध्य आकाशो दहरोऽस्ति तु ॥

सशिवस्सच्चिदानन्दस्सोऽन्वेष्टव्यो मुमुक्षुभिः ।

स विजिज्ञासितव्यश्च विना संकोचमास्तिकः ॥

इत्यादि शिवपारम्यश्लोकानां वेदान्ततत्त्वनिर्णयपराणां प्रामाणिकत्वे, सर्वज्ञः, शंकराचार्यः किमिति दहराधिकरणे नोपात्ता इति विचारणीयम् । अतोऽवसीयते, इदृशाः श्लोकाः केनचिद्दुर्भगेन प्रक्षिप्ता इति ।

प्रक्षिप्तत्वे कारणमुद्भावयतां परपक्षनिराकृति कारणां

कि समाधानं कृतं भवद्विभः । यदित्वया ग्रमाणेनोच्यते तर्हि

मयापि विनैव प्रमाणेनोच्यते' इदमुत्तरं हि भवदीय स्वभाव-  
सिद्धम् । नास्माकं चेतसि चमत्कारः ।

‘अतश्च संक्षेप मिमं भृणुच्चं नारायणः सर्वमिदं पुराणः ।  
स सर्गकाले च करोति सर्गसंहार काले च तदत्ति भूयः ॥

स्मृत्यधिकरणं, इदं वाक्यमुदाहरद्विभः शंकराचार्यं नारा-  
यण पारम्यमेव भापितम् । न कापि शिवोत्कर्पं निरूपित-  
मिति । यदि च सूक्तसंहितागता; श्लोका कथंचिन्नारायणपर-  
त्वमनुभजंयु स्तर्हि प्रामाणिकत्वे सत्यपि प्रक्षिप्तत्वं निराशेन  
ऋषिग्रन्थोत्त्वाशा दुराशेषेति । अतो भवदीयभाष्य विरोधात्  
तादृश श्लोकानां प्रक्षिप्तत्वे कौ दोषोऽस्माकमिति ।

प्रमाणादिलेश विधुरेण केवलेन स्वकपाल कल्पितेन  
वाक्येन ‘शंकराचार्यस्य तुरीयशिवे तात्पर्यमस्ती’ ति कथ-  
नेन, कथं प्रामाणिकानां संतोष इति विभावनीयम् । तुरीय-  
शिववादश्च वहुधा खण्डितः, अस्मदाचार्यः, अद्वैतिभिरपि ।

“स ब्रह्म स शिव स्तेन्द्रः सोक्षरः परमः स्वराडि” तिमंत्रं  
हरिपदस्य शिवपदस्य च प्रक्षिप्तत्वं कथापि भवतां विशिष्टाद्वैत  
सिद्धान्ताज्ञानं पोपयति ।

न वयं कस्याप्यंशस्य प्रक्षिप्तत्वं वदामः । किन्तु हरिपद  
रहितं ‘स ब्रह्म स शिवः’ इति पाठस्यंवानाद्यविच्छिन्नसम्प्र-  
दायतयोपलभ्यमानत्वेन तथा स्त्रीकुर्मः ।

आग्रहवशात्, हरिपदनिवेशं उपि न काचित्क्षंतिरिति ।

शैवाः यथा तथा वदन्तु, न ग्रामाणिकानां कापि हानिः ।  
ते तु वेदाचार्यर्थेणैव व्यस्ताः ।

भूवदीय शंकराचार्यरपि खण्डताः वहिष्कृताश्च ।

अतो निरस्तेषु नात्माकं व्याकोपः । पुरुषद्वक्तस्य शिवो-  
त्कर्पत्वं जल्पनं शास्त्रज्ञानशून्यम् । पुरुषस्य हरेः सूक्तं,  
वैष्णव्यां पुरुषद्वक्तमित्यादि सहस्रप्रमाणैः पुरुषद्वक्तस्य विष्णोः  
परत्वावगमात् एतेन—कार्याधारत्वे सति कार्यजनिहेतुत्वं  
मित्युपादानत्वं लक्षणमप्यद्वैतिजन कल्पितं निरस्तम् ।

‘जन्यानां जनकः कालः’ इति कार्यसामान्यं ग्रति लक्षण  
इव कोलस्यापि कारणत्वादाधारत्वाच्च तत्र तादृशं लक्षणाऽति-  
व्याप्तेः । तथा देशस्यापि कार्यं ग्रति कारणतया, घटादिकं  
ग्रति दण्डादेश्चोपादानत्वापत्तेरिति । विलक्षणाधारत्वं विवक्षणे-  
च विशेष्यदल वैयर्थ्यमिति । अतिरिक्तावयव्यनभ्युपगन्त-  
णांमते मृदादेर्घटादि कार्याधारत्वाभावादव्याप्तमपि ।

( रक्षामणि:—पृष्ठ- ४७ - पृ० - )

पतेन—घटे कृपमित्यादि प्रतीत्या तादात्म्य सम्बन्धस्यापि  
समवायादेरिव शृतिनियामकत्वात्, तादात्म्यसम्बन्धेन कार्याधारत्व-  
पदेन विवक्षितम्-देश कालयोस्तु न तादात्म्य सम्बन्धेन कारणत्व-  
मिति । इत्युक्तिरपि परास्ता तादात्म्य सम्बन्धस्य शृतिनियामकत्वा  
भावात् ।

घटे रूपमिति प्रतीत्या तादात्म्यसम्बन्धस्य वृत्तिनियाम-  
कत्वं वर्णनमस्तु । तादृश स्थले समवाय सम्बन्धस्येव स्वीका-  
रत् । सर्वं रपि दर्शनिकैः समवायसम्बन्धेनैव घटे रूपमिति  
प्रतीति रभ्युपगता । तादात्म्य सम्बन्धस्य वृत्तिनियासकत्वं कथनं  
नूतन सृष्टिकल्पनमद्वैतिनाम् ।

स्वरूपेण व्रक्षण उपादानत्ववादोऽप्यस्त् । निष्कलं  
निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरंजनम् । अधिकाराय शुद्धाय  
नित्यायं परमात्मनि' सदैकं 'रूपरूपाये' त्यादि श्रुतिस्मृतिभि  
र्निर्विकारत्वेन प्रतिपन्नंस्य व्रक्षण स्वरूपेणोपादानत्वासम्भूतात् ।

किञ्च भवद्भिमतं तादात्म्यमपि दुर्वचम् । तादात्म्यं  
यदि विशेषणविशेष्याभ्यामतिरिक्तं पदार्थान्तरं तर्हि तादृश  
तादात्म्यस्य प्रतियोग्यनुयोगिभ्यां सम्बन्धान्तर कल्पने तादृश  
सम्बन्धान्तरस्यापि प्रतियोग्यनुयोगिभ्यां सम्बन्धान्तरं तस्यापि  
तथेत्यनवस्थापातप्रसंगः । तादात्म्यद्वय स्वीकारे, अन्योन्या-  
श्यः । तादात्म्य त्रयस्वीकारे च चक्रक ग्रसंगः । तादात्म्यस्य  
स्वतः सम्बन्धत्वं स्वीकारेण तत्रचात्माश्रयदोपाभ्युपगमापेक्षया  
विशेषण स्वरूपस्यैवाङ्गीकारस्य युक्तत्वात् । तस्मादुपादानत्वं  
लक्षणं भवत्कल्पितं पुनरपि घट्कुट्टी प्रभातयेव । आनन्दानन्द-  
मय पदयोरस्माकं लक्षणाकथनमपि भवतां श्रीभाष्य गृदार्थं  
ज्ञाननिवन्धनमिति—तथाहि—

( रक्षामणि:—१२६—४०— )

एतेन—आनन्दमयानन्दपदे, अपि व्याख्याते, उभयोः पदयो  
ब्रह्मणि मुख्यत्वं न संभवति, ब्रह्मण आनन्दमयत्वानन्दसूपत्वोभया  
सम्भवात् । अद्वैतिमतेतु—आनन्दपदमेव ब्रह्मयोधकम् । आनन्दमय  
पदं तु ब्रह्मयोधकं जीवयरमेव ।

श्रीभाष्यमतेतु—पदद्वयस्यापि ब्रह्मणि प्रयोगस्य स्वीकरणीयत्वात्,  
आनन्दमय पदं ब्रह्मणि यद्वा मुख्यम्, आनन्दपदं तद्वा गौणं लाक्षणिकं  
वेति स्वीकृतव्यम् । इदमेव संलुतेपामपि मतम् । तद्गुणसारत्वेनैवा-  
नन्दपदमानन्दमये प्रवर्तत इति तैरुरीकारात् । तथाचमतान्तरे तु एकं  
मुख्यार्थमपरं गौणार्थं गिति, इदन्तु न युक्तमिति भामत्याशय इति ।  
अज्ञात श्रीभाष्यमृद्दरहस्येन भवता वृथेव स्वगुरुवो भग्नमतो कारा:  
दृष्ट्यन्ते । आनन्दगयानन्दपदयो लक्षणागन्धाभावात् ।

आनन्दमयानन्दपदयोर्मुख्यत्वतदभावाभ्यां वैपम्योपपादनम्,  
पदद्वयार्थाङ्गान निवन्धनम् । पदद्वयस्यापि ब्रह्मणि मुख्यत्वात् ।

आनन्दमयपदस्य, प्रचुरानन्दवदर्थकत्वात् । आनन्द  
पदस्य च, आनन्दस्वरूपार्थकत्वात् । स्वयमानन्द स्वरूपस्येव  
ब्रह्मणः, निरतिशयानन्दवत्याङ्गीकारात्, उभयमपि पदं ब्रह्मणि  
मुख्यमेव । लक्षणागन्धाभावेन मुख्यमुख्य कथायाः कावकाशः ।  
तद्गुणसारत्वादिति लक्षणया, आनन्दपदस्य ब्रह्मणि प्रवृत्तिरपि  
भवतीति केवलं प्रदर्शनमात्रम् । आनन्दमयस्य जीवत्व  
जल्पनन्तु पूर्वमेव निरस्तम्, निरसिष्यते च पुच्छं ब्रह्मवाददृपण  
ग्रसङ्गे ।

एतावता स्थालीपुलाक न्यायेन रक्षामणा उद्भावितानि दूषणानि सम्यक् समालोच्य निरस्तानि, अतः पुनरपि परपक्षनिराकृति कारोक्ताः दोषविशेषा अद्वैतिनां तिष्ठन्त्येवेति ।

यदपि महाचार्यविरचिते—‘पाराशर्य विजयाख्य’ महानिवन्धे किञ्चिदंशमात्रस्य समालोचनं कृतं भवद्धिः, वहुभिर्वामिलित्वा तदपि महासिन्धौ निमज्जनम् ।

श्रीभाष्यानुयायिपु प्रधानतया परिगणितेषु महाचार्यपादेषु—अधिक्षेपोद्यमः वृथैवाद्वैतिनाम् । वैदिकसिद्धान्तनिर्धारणत्पराणां महाचार्यपादानामुक्तयः सर्वथैव योग्याः । मत्सर्वरागोपहिताश्चाद्वैतिनामुक्तयः त्रिकालाधिता इति प्रौढ़रूपेण सम्यक् प्रदर्शयामः ।

( रक्षामणिः—१४६—पृ०--- )

श्रीभाष्यमते तु—विज्ञानमयेन जीवस्य विवक्षणात् जीव विलक्षणत्वस्य ‘तस्माद्वा पतस्मादन्योऽन्तर आत्मा आनन्दमयः’ इति वाक्येनैव स्पष्टमवगमात्—आनन्दमयो जीवो वा ग्रह्येति संशयस्यैवानुत्थानात् सर्वमधिकरणं वितथम् । न केवलं वैयर्थ्यमात्रम्, किन्तु सौत्रपदानामपि तन्मत एव छिन्टकल्पनेति । सर्वमधिकरणं वितथमिति इदं वचनमेव वितथमिति श्रीभाष्य निगृह्णतत्वं प्रकाशनेन व्यवस्थाप्यते ।

( अत्र श्रीभाष्यानुयायिनः )

तुमिममत्यन्तासमालोचकलेखं प्रदर्शयामः । कोटिद्वयोत्था-

पकसामग्रीविशेषद्वय संवलनप्रयोजय कोटिद्वयसंशयोत्थाने हि संशयनिराशकानामेकतेरकोटिभासक सामग्रीविशेषप्रभासता-निरूपणमुखेन, अपरकोटि भासक सामग्री विशेषे, अनाभासता व्यवस्थापन मुखेन च संशयनिरसन प्रकारो दृष्टः ।

नचेयमपूर्वाशरणिः, , अत्यन्तप्रहतशरणिमेवावावलभ्व-मानानि श्रोभाष्याक्षराण्युवलभ्यन्ते चक्षुप्मताम् ।

यदा हि—विज्ञानमयवाक्यगत विज्ञानशब्दः करणसाधनः, मयद् च स्वार्थिकस्तदा विज्ञानमय वाक्यस्याचिद्विशेष परतया—‘तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयादन्य’ इति, आनन्दमये, अचिद्विशेष वैलक्षण्य वोधनेन प्रत्यगात्मवाधाप्रेसत्त्वा, आनन्दमय वाक्यगतानन्दमय पदस्य प्रत्यगात्म विषयता कोट्युत्थितिः ।

यदा च—विज्ञानमयवाक्यगत विज्ञानमयशब्दे निरर्थकतापरपर्याय स्वार्थिकताऽनादरेण ग्राचुर्यार्थकतामाश्रित्य, मयद् प्रकृतेश्च स्वारसिक भावसाधनतामाश्रित्य विज्ञानप्रचुर जीवपरताऽनुसन्धानम् ।

तदा ‘विज्ञानमयादन्योऽन्तर’ इति जीवभेदपर वाक्य समवधानेन, आनन्दमय पदस्य जीव विषयत्वं वाधित विषयमिति, आनन्दमयंदे परमात्म विषयता कोट्युत्थितिः ।

अत्र कोट्यन्तर निराकरण मुखेन विवक्षित कोटिविशेष निर्धारणप्रवृत्तानां निरसनीयकोटि विशेषप्रभासता प्रथण युक्ति विशेषाः प्रेदर्थमानाः कोट्यन्तराभासी करणक्षमा इतीय-

तैव कोटिद्वयोत्थापक सामग्र्यधीन कोटिद्वय संशयात्यन्ता  
संभावनां तदधीनां च, संशय निरसन प्रवृत्ताधिकरण निर्थक-  
ताञ्चोदभावयन् महानेव चक्षुष्मान्, इति लेखोऽपलेख एव ।

तत्तदधिकरण सिद्धान्त युक्तिविशेष निरस्तसंरम्भेषु, विद-  
क्षित कोटिविरुद्ध कोटिविशेषेषु—तत्तदधिकरण सिद्धान्त-  
नीयत्वाभिमत कोटि विशेषाणां निर्गलं प्रसराणां सतां विरोधि  
निरसनानपेक्षाणां विरोधिकोटि निराशकत्वाभिमत तत्तदधि-  
करण साध्यं न किञ्चित्प्रयोजनमिति ।

तत्तदधिकरण सिद्धान्तनीयत्वाभिमतकोटिविरोधि कोटि  
निरसन लक्षणाभिमतं कोट्युपकरणं तत्तदधिकरण प्रयोजन  
मत्यन्ताय न संभवतीति पूर्वोत्तर मीमांसाधिकरण सामान्य  
मनर्थकमापाद्यमानं विभावयत्वायुष्मानिति ।

(रक्षामणि:—१४६ - १५०—पृ०—)

न केवलं वैयर्थ्यमात्रम्, किन्तु सौत्रपदानामपि तन्मत एव  
छिन्नकल्पना । तथानन्दमय इति पक्षनिर्देशः, जीवभिन्न इति साध्या-  
ध्याहारः, आनन्दपदचिह्नित वाक्यप्रतिपन्न निरतिशयानन्दवत्वादिति,  
अवाङ्मनसगोचरत्वेनाभ्यस्यमानानन्दवत्वादिति वा हेतुरिति हि  
तन्मतम् । तत्र जीवादन्य इति साध्याध्याहारः, अभ्यास पदस्य हेतु-  
परस्य लक्षणयाऽर्थान्तरपरत्वमिति विशदोऽयं दोषः । अपरस्तु दोषः  
प्रथमस्य हेतोरकामहत श्रावित्र्ये व्यभिचारः, तत एव विरोधोऽपि ।  
आनन्दमयो जीवः, आनन्दपदचिह्नित वाक्य प्रतिपन्न निरतिशयान-  
न्दवत्वात्, अकामहत श्रावित्र्यवदिति ।

( “अत्र विशेषद्वितीयः” )

सौत्रपादानामपीत्याद्यकामहतश्रोत्रियवदित्यन्तं यदुक्तं  
तदपि परामृशामः । जोवभेद साध्याध्याहारवादो नेतराऽनुपपत्तं  
रिति सूत्रं गत नेतरपदद्वय स्वरूपाकर्प सिद्धिदूषितः—उप-  
स्थापकप्रकरणं विशेषाद्यसमवधानकालीनोपस्थिति हि,  
अध्याहारः प्रकरणंचेदं सिपाधयिपिताकार समर्पणक्षमपद-  
स्वरूप घटित सूत्रघटितमिति नाध्याहार पर्यन्ताश्रयणावश्यकता,  
तदत्र सिपाधयिपिताकार समर्पणक्षम पदविशेषाध्याहारवादोऽय-  
भभित्तिचित्रम् ।

भावकर्म साधनव्युत्पन्नत्वाहोभ्यासपदं हि तात्पर्य व्यव-  
स्थित विषयं क्वचिदभ्यस्यमानपरं क्वचिदावृत्तिपरं च, इति  
स्थितेप्रकृते—आनन्दमीमांसापरवाक्यविशेषेषु, आनन्दावर्त्य-  
मानतोपलभ्मेनावर्त्य मानानन्दपर इति, तात्पर्य ग्राहक साम-  
ग्र्यधीन विशेष परतानिर्णये हेतुपदे नहि सिद्धान्ते लक्षणाश्रयण  
गन्धोपलभ्म, इति । हेतुपदे लक्षणाश्रयण दूषणमप्यभित्ति-  
चित्रम् ।

तदथोपाधिपर शब्दविशेषासमवहितानां तदर्थपरशब्दानां  
निरूपाधिक तत्तदर्थवांधकत्वं स्वाररयानुरोधेन प्रकृते—अभ्यास-  
पदस्य कर्मसाधनस्याभ्यस्यमानानन्दपर्यन्तस्य निरूपाधिकता-  
द्वशानन्द परताश्रीव्ये, निरूपाधिकतायाश—स्वासामानाधि-

करण्य, स्व प्रयोज्यत्वोभयसम्बन्धेन, संकल्पविशिष्टान्यत्वरूपत्वे'  
स्वब्यधिकरण संकल्पप्रयोज्यानामकामहतं श्रोत्रियानन्दानां  
तथात्व वाधेन, अकामहत श्रोत्रियान्तर्भावेण व्यभिचारवादस्य

० जनुपान्धवादरूपता ।

उक्त निरतिशयानन्दे जीवस्पर्शमात्रासहिणौ निर्मूलौ  
जीवासाधारणतावाद इति, विरोधवाद दूषण प्रवृत्ताः, दृष्यात्य-  
न्तदूर्भगतयाऽत्मानमनुशोचामः ।

किञ्च—हेतोरकामहत श्रोत्रिये व्यभिचारस्तत एव विरो-  
धाऽपि, इति यदुक्तं भवद्विस्तदप्यत्यन्त विगर्हितम् । कोऽय-  
मत्र व्यभिचार विरोधयोरूपस्तम्योपस्तम्यकभावः । व्यति-  
रेक सहचारो व्यतिरेकि सहचार सहचरितो हि व्यभिचारः ।

अतेऽवंहि तांत्रिकाणां व्यभिचारे संशयप्रयोजक रूपता-  
वादः, कोटिद्वयोत्थापकतया संशायकता हि, उक्त कोव्यन्तर  
सहचार सहचरित कांटि सहचारे, कांटिमात्र सहचारस्य कोटि-  
मात्रोत्थापकस्य कोटिद्वयोत्थापकतया संशायकता हि दुर्लभा ।

तथाच—कोव्यन्तर सहचार सहचरित कोटि सहचारस्यैव  
कोटिद्वयोत्थापकतया संशायकता स्थितो संशायकरूप व्यभि-  
चारवादिनां तांत्रिकाणां कोव्यन्तरसहचारसंहचरित कोटि-  
सहचार व्यभिचार रूपताऽभिग्रायो हि दुरपह्ववः ।

प्रत्येक कोटिद्वयोत्थापकतयाऽस्ततोः प्रत्येककोटि सह-  
चारयोः संशायकतासंभवेऽपि, व्याप्यविरुद्धादि व्यावृत्त मंशा-

यक यावद् पव्यभिचारतावादावश्यकतया व्यतिरेक साहचर्यमात्र  
विश्रान्त व्यभिचारतावादानवकाशेन—व्यतिरेकि सहन्वार सह-  
चरित व्यतिरेक साहचर्य व्यभिचारताभिप्रायः, संशायकरूप  
व्यभिचारता वादिनां तांत्रिकाणां दुरपह्व एव ।

विरोधस्तु—व्यभिचारमर्भगत व्यतिरेकि साहचर्य विरुद्ध  
व्यतिरेकि साहचर्याभावात्मक एव, भावाभावयोरिव भावघटित  
विशिष्टघटकाभावात्मकयोरपि धर्मयोः विरोधावश्यम्भावेन  
प्रकृते व्यभिचार विरोधयोः परस्पर विरुद्धधर्मात्मकयोरेकतरो  
पस्टम्भकताकापरोपस्टभ्यतावादोऽथमसंगत प्रलोप एव ।

( रक्षामणि :—१५०—१६०— ) .

द्वितीय हेतोस्तु स्वरूपासिद्धिरस्मद्दृष्ट्या—‘यतो वाचः’ दत्यस्या-  
नन्दमयाविपयकत्वस्य साधनान् । अप्रयोजकत्वशङ्का तु विशदेव ।  
अभ्यासस्य तात्पर्यप्राहक प्रमाणस्य मुख्यतात्पर्य विपयता साधकस्य  
तत्वाविवक्षा । तथाच श्रीभाष्यमते—केवलाभ्यासपद स्वारस्य  
भङ्गोऽपि दूषणम् । अद्वैतमतेतु—आनन्दमयपदमात्रे पक्षनिर्देशपरं  
लक्षणा । सातु सहाः, सूत्राणां न्यायतात्पर्यवतां न्यायलाक्षणिकताया  
एवायोगान् । पक्षपदे लक्षणाया उभयसम्मतत्वाचेति ।

द्वितीय हेतोस्तु—स्वरूपासिद्धिरस्मद्दृष्ट्या, इति यदुक्तं  
तदपिचिन्त्यते—स्वमतसिद्ध स्वरूपासिद्धिमुखेन, सूत्रकाराभिम-  
तत्वेनावाङ्मनसगोचरत्वेनाभ्यस्यमाननिश्चयानन्द हेतुवाद  
दूषणमधिकरण कृत्याज्ञाननिवन्धनम् । आनन्दमयपदस्य

जीवविषयता प्रवण सांख्य निरसनं प्रवृत्तं लभिकरणम् । न त्वन्मतनिरसनप्रवृत्तमितिस्थिते, वादिविशेषसिद्धं हेतुमत्तामात्रेण तद्वादिसिद्धार्थं निरसनानुमानोपपत्तेः ।

‘यतो वाचः’ इत्यस्यानन्दमयाचिपयकत्वं जल्पनन्तु, ‘आनन्दं ब्रह्मणो विद्वानि’ति, आनन्दचोधक श्रुत्यैव निरस्तम् । श्रीभाष्यश्रुतप्रकाशिकादिपु महानिवन्धेषु विस्तरेण श्रुत्यर्थविचारेण भवन्मतं निरस्तं चर्वित चर्वणमयात्, ग्रन्थविस्तरभयाच्च नेह तन्यते ।

यत्तु—अप्रयोज्ञकत्वशङ्का विशदैवेत्युक्तम् । तत् सांख्यरूपप्रतिवादि सिद्धाप्रयोजकत्वं तुच्छतया दृष्ट्यम् । कथंचिज्जीवेषु संभावितस्यापि निरतिशयानन्दस्य कम्मोपाधिकतामात्रे हि विश्रान्तिः । तथाचानौपाधिकनिरतिशयानन्दयोगो हेतुर्भवन्, कथं प्रतिवादिसिद्धाप्रयोजकत्वमव्युवीत ।

यत्तु—अभ्यासस्य तात्पर्यग्राहकं प्रमाणस्य मुख्यं तात्पर्यविषयतासाधकस्य तत्त्वाविवक्षा, इति भवल्लेखः, तत्राप्युच्यते—नानार्थेषु पदेषु नानाविशिष्टार्थविषयेषु वा वाक्येषु, तत्त्वस्थलीय तात्पर्यव्यवस्थापक व्यवस्थितविषयेषु, अर्थान्तराद्यविवक्षा, विशिष्टार्थान्तराविवक्षा वा दृष्ट्यमिति । उक्तं तात्पर्यग्राहकप्रमाणं विशेषरूपाभ्यासाविवक्षा दृष्ट्यत्वं वादोऽयं सर्वर्थं भवन्तं समीचीनमार्गान्विपातयति ।

---

न च मुख्यतात्पर्यविषयता साधकस्याभ्यासस्य मुख्यतात्पर्यं साधकता विषयं विवक्षाऽत्रदृष्ट्यम्,

यतोऽसत्येव सा । तत्तदर्थं साधक प्रमाणानामर्थान्तरं साधनावस्थायां सिपाधयिं पितार्थमाधनानुपयोगिनां योग्य तत्तदर्थं साधनत्वाविवक्षामात्रस्यार्थान्तरं साधक दूषणत्वं कुत आचार्यादयं विलक्षणो दूष्यदूषकभावशिक्षितः । कथं चायं दूष्यदूषकभावः, सुदूर विषयालोचन क्षमधिया, आयुष्मता व्युत्पन्न इति, अत्यन्तं विस्मयामहे ।

तथाच प्रथमसूत्रं श्रीभाष्यमते स्वाभीष्टासाधकमिति कुशाग्रधियः कुतकृत्यं मन्यमानामपि, उपलभमानाः विस्मयामहे ।

अद्वैतमते तु—पश्चपदे लक्षणा सातु नायोग्या पश्चपदे लक्षणाया उभयसम्मतत्वाच्चेति यन्निगदितंम् ।

तदूष्यसौष्ठुवम् । अत्र स्वपरसिद्धं लाक्षणिकपदयोर्लक्षणायोग्यत्वतदभावाभ्यांहि—स्वीयलक्षणाऽदूष्यत्वपरसिद्धलक्षणादूष्यत्वं अभिग्रन्ते—स्वमतसिद्धलक्षणा, अदूष्यता च, परसिद्धलक्षणाऽयोग्यतयास्यात् ।

उक्त्या च दिशा न न्यायतात्पर्यकं हेतुपदं लक्षणाऽत्यन्तायदूषगतपदलक्षणाऽनवलम्बि परमतस्थितौ, काम्येकत्र सौत्रे पदे लक्षणा, अपि-अयोग्या ।

तथाच कथं लक्षणायोग्यतोपपादित स्वीयलाक्षणिकपदोऽयमदूष्यतामामादयेत् ।

अथ सूत्राणां न्यायतात्पर्यवतां न्यायलाक्षणिकताया एवायोगादित्यपि—तात्पर्यविषयत्वं लक्षणाविषयत्वयोर्विरो-

धगर्भवचः । अन्यथातात्पर्यानुपपत्त्या हि तात्पर्यानुरोधिनी  
लक्षणासमाश्रीयते—कथमतदनुरोधिन्यास्तद्विरोधवाचो युक्तिः ।

न्याय लाक्षणिकताया एवायोगादिति च, इतर लाक्षणिक-  
ताऽदुष्टत्वाभ्यनुज्ञानं सूचयति । अत्र, एवकारो हितात्पर्यवता-  
मित्यत्र मित्रकमतयाऽनुसन्धीयमर्थः प्रकृते स्व विवक्षितार्थ  
साधक इति, इत्यप्युपदिशामः, 'मुख्यतात्पर्यविषयार्थस्य  
लाक्षणिकपदेन प्रत्यायनमुपदेष्टुससम्प्रदायविरुद्धमिति तु  
प्रकृतेः दूषणं दुष्टप्रियोः भवतस्साधु, इत्यप्युपदिशामः ।

विशेषतश्च—आयुष्मद्युद्धावस्फूर्तमर्थविशेषमायुष्मन्तं शिक्ष-  
यामः । न्यायतात्पर्यवतामिति न्यायमुख्यतात्पर्यवता  
मित्येवं परं तथाच—तदर्थमुख्यतात्पर्यविषयकत्वावच्छिन्नस्य  
तदर्थविषयलक्षणामूलबोधविषयकतात्पर्यविषयताया अदुष्टाया  
अभावस्य, तदर्थविषयकलक्षणामूल बोधीयाद्युष्टतात्पर्यविषयत्वा-  
वच्छिन्नस्य, तदर्थविषयक मुख्यतात्पर्यविषयत्वाभावस्य च—  
अन्य व्यतिरेकाभ्यां व्याप्तिगतिस्य, उक्तलेख विषयतया  
निस्तारयति साऽयमुक्तप्रकारः, लेखानपराधितामेवार्जयेत् न  
पुनर्लेख विषयार्थानपराधिताम् । उक्तरीत्या हेतुपदं लक्षण-  
नवकाशादिति ।

( रक्षामणि:—१५०—१५१—पृ०— )

एतेन द्वितीयसूत्रमपि व्याख्यातम्, अभ्यस्यमानानन्दातिशय-

वत्वे हेतो निश्चिते विकारार्थकत्वशङ्काया एव नावसरः, अनिश्चिते च 'प्राचुर्यादिति' प्राचुर्यार्थविवक्षाया अप्यसंभव इत्युभयतः पाशारज्जुः ।

'तद्देतुव्यपदेशादि' ति तृतीयसूत्रं तु—मयट आनन्दमयपदे प्राचुर्यार्थकत्वव्यवस्थापनार्थमिति खलुतन्मतम् । तन्मते च प्राणमयादि-<sup>३</sup> व्यपि प्राचुर्यार्थकत्व मेवेति स्वीकारात् प्रायपाठस्यापि प्राचुर्यार्थकत्वं एव साधकत्वात् विकारार्थकत्वशङ्कैव नोदेतांति, पुनरपि द्रढीकरणं किं प्रयोजनम्, न तस्य 'किमपि प्रयोजनमिति विशदगिदं सर्वपामिति' । इत्युक्तिरपि चर्वितच्छ्रवणप्रायत्वान्निरस्तैवेति ।

आनन्दमयोऽभ्यासादि' ति सूत्रेण निरतिशयानन्दाभ्यासस्य हेतोर्निश्चितेऽपि—अन्नमयादिपु विकारार्थमयट प्रत्ययदर्शनेन तन्निर्दर्शनेनानन्दमय इत्यत्रापि विकारार्थमयट प्रत्ययादिनां पूर्वपक्षिणां शङ्कां शमयन् सूत्रकारः 'विकारशब्दान्नेति चेन्नप्राचुर्यादिति सूत्रेण प्राचुर्यार्थमयटप्रत्ययं द्रढयति' ।

तथाच—पूर्वपक्षि वृष्ट्या विकारार्थकत्वं शंकायाः, सावसरत्वेन 'उभयतः पाशारज्जुरि' ति भवदीय प्रश्नस्य कावकाश

इति विभावयत्वायुष्मान् ।

अनिश्चिते च 'प्राचुर्यादिति' प्राचुर्यविवक्षाया अप्यसंभव इति, यदुक्तं तदप्यशोभनम् । असम्भवप्रकारस्यानुपपादनात् । अनिश्चितार्थस्यैव श्रुतिसूत्रादिभिः निश्चयो भवतीत्यस्य सर्वसमतत्वेन, अनिश्चितेष्यसंभवत्वादस्यविरुद्धत्वाच ।

तद्देतुव्यपदेशादिति तृतीयसूत्रस्य वैयर्थ्योऽद्वावनमपि

‘महाचार्य सूक्तयथवणदौर्भाग्यनिवन्धनम् । नहं तादृशेन सूत्रेण पूर्वसूत्रसिद्धार्थप्रतिपादनं क्रियते येन भवदीर्यं चोद्याव-काशस्यादपितु, हेत्वन्तरेण जीवादानन्दमयस्य भेदसाधनपर-मिदं सूत्रमित्येवाङ्गीकृतं महाचार्यैः तत्रैव ‘को ह्येवान्यात् कः प्राण्यात्’ यदेय आकाश आनन्दो नृ स्यात्’ एष ह्येवानन्दयाति’ इति श्रुतिरुदाहृता । अत्र हि, आनन्दयितृत्व, आनन्दयितृत्वत्व रूप कर्मकर्त्तुविरोधेनानन्दमयस्य जीवब्यतिरेकसाधनपरमिदं सूत्रमिति स्पष्टमवगम्यते ।

सत्यमस्ति महाचार्याणां कचित् प्राचुर्यार्थोपपादकमपीदं सूत्रं परन्तु जीवाद्भेदसाधकमेवेदं सूत्रमिति तु सिद्धान्तः । प्राचुर्यार्थोपपादकत्वत्वर्थात् सूत्रमिति विवेकः । यथालोकेभन-प्रचुरोहि पुरुषोऽन्यसमे तदभिग्रेतं धनं ददाति, तथैव परमात्मापि यदि स्वोपासकेभ्य आनन्दं ददातीतिश्रुतिसिद्धं तर्हि— आनन्दं प्राचुर्यमपिसिद्धमेवेति कृत्वा तादृशार्थोपवर्णनं तेपामिति ।

किञ्च पुनरपि तृतीय सूत्रेण द्रढीकरणं किञ्च्चियोजन मिति भवत्प्रभस्य—द्विर्वद्धं सुवद्धं भवतीति न्यायेन प्राचुर्यस्याविचा-लित्वमेवोचरमिति सन्तुष्यताम् ।

किञ्च पूर्वत्र पूर्वपश्चिमांसमाधानपूर्वकमानन्दप्राचुर्यं ब्रह्मणि—‘यतोवाचोनिवर्तन्ते’ अग्राप्यमनसासह आनन्दं ब्रह्मणो विद्वानित्यादि श्रुत्यादिभिरुपपादितं सूत्रकारेण ।

अनेन तृतीयस्मृतेण तु प्रकारान्तरेण जीवानन्दप्रदत्य लक्षणेन प्राचुर्यमुपपाद्यमानेविधाभेदेन प्रभोत्तरस्य सर्वतांत्रिकसिद्धत्वेन, पुनरपि द्रढीकरणं किम्प्रयोजनमिति भवदीय प्रभस्य कावकाश इति निरर्थक एव भवत्प्रभः । भवदीय वाक्यान्येय भवन्तमधिक्षिप्तिं । परमर्पि सिद्धान्तसिद्धार्थं परिपूर्णं वैदिक जनपरमथद्वास्पदे श्रीभाष्यमहानिवन्धेऽस्यां प्रकटनेन वैदिक विचारशून्यत्वमपि प्रकटयन्ति ।

महाचार्यविरचित् पारा-  
शर्यविजयाख्य महानिवन्धस्य किञ्चिदंश मात्रस्येवविचारेण  
स्वस्यासामर्थ्यं ज्ञात्वा पुनरपि परम्पृत्य श्रीभाष्यमते पुनरुक्ति  
दोपोद्ग्रावनं भवदज्ञानमेव सूचयति ।

तथाच युक्तमुक्तम्—‘करयो यत्र निमज्जन्ति पिपोलिकात-  
रणं कुतः’ महाचार्यग्रन्थे कृतानां दूषणाभासानां निराशस्तु-  
कृतः, अथ श्रीभाष्योपरिभवदोय पुनरुक्तिदोपोऽपि विचार्य-  
निरस्यते ।

( रक्षामणि:-१५२—पृ० ०० )

श्रीभाष्यमते—तद्देतुव्यपदेशादिति सूत्रमानन्दमय ब्रह्मतासाध-  
कम् । तत्र पूर्वपश्चिमते, ‘रसो वै सः’ इत्यादि वाक्यस्य पुच्छब्रह्मविषय-  
कत्वेनानन्दमय विषयकत्वाभावात् स्वरूपासिद्धिः । ‘अस्मिन्नस्य च  
तथोगं शास्ती’ त्यनेनाप्यस्येव हंतोविवक्षणान् पौनहक्तयम् । इदं हि

तत्रत्यं श्रीभाष्यम्—‘रस शब्दाभिधेयानन्दलाभादयमानन्दी भवती-  
त्युच्यमाने यज्ञाभाद्य आनन्दी भवति, स स एवेत्यनुभृतः को ब्रवीति’  
इति, अतोऽपौनरुक्तयं दुर्वार मेव। किञ्च—केवलमानन्दशब्दः कथ-  
मानन्दमयपर इति शङ्कायांहि श्रीभाष्यकारा वदन्ति, ‘एवमानन्दमयः  
परं ब्रह्मेति निश्चिते सति’ यदेव अकाश आनन्दो न स्थात् यज्ञान-  
मानन्दं ब्रह्मे त्यादिष्वानन्दशब्देन आनन्दमय एव परामृशयत इति।  
अत्रानन्दरसादिशब्दानामानन्दमयपरत्वार्थीनमानन्दमयपदस्य जीवा-  
नन्दयितृत्वेन परमात्मत्वम्, तत्परमात्मत्वनिश्चयार्थीनं च रसान-  
न्दादिशब्देन परामर्शनमित्यन्योन्याश्रयोऽपिदुष्परिहर इति।

“अत्र श्रीभाष्यानुयायिनः”

तदेतत्सर्वमपि भवदीयं वचनं प्रमादंकमूलमिति विचार्य

निरस्यते। ‘रसो वै सः’ इत्यादि वाक्यस्य पुच्छत्रष्ण विषयकत्व  
स्वीकारेण पूर्वपक्षि दृष्ट्या स्वरूपासिद्धिरिति यदुक्तं तदसङ्गतम्—  
‘रसो वै स इति वाक्यगत स इति पुलिङ्गान्तेन नपुंसक  
ब्रह्मशब्दं परामर्शायोगात्। तादेशेन पुलिङ्गेनानन्दमयस्य परा-  
मर्शेन स्वरूपासिद्धं रभावात्। किञ्च वहुभिः श्रुतिस्त्रैरानन्द-  
मयस्य परब्रह्मत्वेस्थिते मध्ये तादेशश्रूतोपुच्छत्रष्ण वादकथापि  
‘काकतालीय न्यायमेवाश्रयते’

वस्तुतस्तु—‘तुप्यतु दुर्जनन्यायेन’ पुच्छत्रष्णवादस्यास्माभि  
रपि स्वीकारात् स्वरूपासिद्धिदायस्य नावसरलेशांपि।

‘तद्दुतुव्यपदेशात्’ अस्मिन्नस्य च तद्योगं ‘शास्ती’ त्यन-

योऽत्र सूत्रयोर्नेकेनापरस्य पुनरुक्तता—एकत्र जीवममवेतानन्द-  
प्रयोजकतायां, अपरत्र जीवगतानन्दविषयतायाऽन् जीवभेद-  
साधकता विवक्षया, साधकत्वाभिमत हेतुभेदेन, साधकहेतुद्वय-  
परम्पराद्वये नेकेनापरस्य कृतकरता ।

आनन्दविषयत्वानन्दाशयत्वयोर्भास्त्रभोग्यता रूपत्वेन भो-  
क्तुभोग्यभावलक्षण कर्मकर्तृविरोधेन जीवभेदसाधनपरं हि—  
अस्मिन्नितिसूत्रम् ।

तदेतुव्यपदेशादिति सूत्रं तु—आनन्दयित्रत्व, आनन्दयि-  
तव्यत्व, रूपकर्मकर्तृभाव विरोधेन जीवव्यतिरेक साधनपरम् ।  
तथाच विलक्षण कर्मकर्तृविरोध लक्षणहेतुपरे । सूत्रे स्थिते कथं  
पुनरुक्ति दोपावसर इति विभावयत्वायुष्मान् ।

आनन्दरसादि शब्दानामानन्दमयविषयत्वाधीनंजानन्द-  
मयपदस्य, आनन्दादि पदघटित वाक्यप्रतिपन्न आनन्द-  
यित्रत्व, आनन्द विषयत्वादिलक्षणहेतुसिद्धिपूर्वकमानन्दमय  
पदस्य परमात्मत्वं न पुनः—इदश्च हेतुविशेष सिद्ध्यधीनानन्द-  
मयपरमात्मत्वम्, आनन्दादिपद आनन्दमयविषयता साधकम् ।

‘रसो वै सः’ इत्यादि पूर्वग्रकृत परामर्शि पुलिङ्ग तच्छब्दा-  
दीनामानन्दमय विषयता स्वारस्थादिसिद्धे रसादि शब्दानन्द-  
मयविषयत्वे, तद्वाक्य सिद्धानन्दादि विषयताद्यधीनानन्दमय पर-  
मात्मत्व निश्चयानपेक्षणात्, इत्यन्योन्याथयवादोऽसदाद इति ।

आनन्दादिपदानामानन्दमयविषयताया आनन्दमयपरमा-

त्मत्वादिनिश्चयापेक्षकत्वेऽपि — आनन्दमय परमात्मत्व निश्चायक पूर्वप्रदर्शित हेतुविशेषोपजीविनि, आनन्दमय परमात्मत्व निश्चये प्रकृत आनन्दादिपद विशेषानन्दमय विपर्यत्वं निर्णयानपेक्षणेन, अपेक्षाया अन्योन्यविपर्याया अन्योन्यसम्बन्धिन्या दुर्बचत्वात् । इदमेव श्रीभाष्यकाङ्क्षाणां तात्पर्यं नतु भवत्कल्पिते ऽर्थं तात्पर्यमिति, तथाच नान्योन्याश्रयस्यावसरलेशोऽप्यस्तीति । अथ ‘मान्त्रवर्णिकमेव च गीयते’ इति सूत्रार्थविचारेणापि भवदीयब्यथा ज्ञान्तिः क्रियते ।

( रक्षामणिः—१५३—४०— )

पृतेन—‘तुरीयं मान्त्रवर्णिकमेव च गीयते’ इति सूत्रमपि व्याख्यातम्, अनेनापि सूत्रेण — आनन्दमयो ब्रह्म मान्त्रवर्णिकत्वादिति खलु विवक्ष्यते । अत्रापि पूर्वपक्षिभिः स्वरूपासिद्धिरेव मन्यते । आनन्दमयो न मान्त्रवर्णिकं ब्रह्म, तत्रत्य ब्रह्मशब्दासमानाधिकरणत्वान् । इति सत्प्रतिपक्षोऽपि । तथाच पुच्छं ब्रह्म प्रधानम्, निगमन श्लोकप्रतिपाद्यत्वादित्येव सौत्रं तात्पर्यम् । इदं चाहृतमते एव स्वारस्यमिति ।

‘सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मं’ ति मन्त्रवर्णोक्तमेव ब्रह्म, इह—गीयते “अन्योऽन्तर आत्मानन्दमय” इति सूत्रार्थमेव युक्तं मान्त्रवर्णिकमेव च गीयते इत्यस्य । पुच्छब्रह्मणः प्रधानपरतया व्याख्यानं न केवलं सूत्राक्षराननुगुणत्वादयुक्तमपितु—‘आनन्द मयोऽभ्यासादि’ ति बहुभिः पूर्वोक्तः सूत्रेरानन्दमयस्य परब्रह्मत्वपरप्रकरणविरुद्धत्वादप्ययुक्तम् । स्वरूपासिद्धिप्रकारस्या-

तुपपादनादेव निरस्तोऽयंवादः । प्रमाणरहितेन केवलेन वाङ्मा-  
त्रेण वैदिक सिद्धान्त निरसनं वालचरितम् ।

‘आनन्दमयो न मान्त्रवर्णिकं ब्रह्म तत्रत्यब्रह्म शब्दासमानाधि-  
करणत्वादिति सत्प्रतिपक्षोऽप्युसत्—तादशासमानाधिकरणत्वमा-  
त्रस्य, भेदसाधकत्वाभावात्’ । नहि पदयोरर्थयोर्वा तत्रत्वरू-  
पानुगुणमसामानाधिकरण्ये भेदकरपदे, एकतरार्थे वा, अपरपद-  
वाच्यभिन्न विषयतामपरार्थं भेदं वा साधयितुं क्षमम् । नहि-  
अर्थेऽर्थसामानाधिकरण्यस्य समानविभक्त्यन्त तदर्थपर पदा-  
न्तर समभिव्याहृत पदान्तरतात्पर्यं विषयताऽभावुरूपस्य, विरु-  
पैकोपस्थोपक समानविभक्त्यन्तं पैदद्याप्रयोगदशायामपि-  
अभिन्नतद्वस्तु साधारणस्य भेदसाधकत्वं नाम । तस्मात्  
श्रीभाष्याभिमतसाधकमेवेदं सूत्रं नाद्वैतमतानुकूलमिति ।  
यदपि ‘नेतरोऽनुपपत्तेरि’ति सूत्रमादाय वृथा ग्रुलापो भवतां  
सोपि विद्वद्गोष्ठिवहिर्भूत एवेति विचार्यते ।

( रक्षामणि:—१५४ - पृ० — )

‘नेतरोऽनुपपत्तेरि, तत्य ‘सोऽकामयत्’ इति वाक्यशेषविषयत्वे—  
‘कामाच्च नानुमानापेक्षा’ इति सूत्रं निरर्थकम् । अथवा तेनैव गतार्थ-  
त्वादिदं सूत्रमनर्थकमित्यन्यतर सूत्रानर्थक्यं दुरपहवम् । भेदव्यपदेशा-  
च्चेति सूत्रमपिवितशं नेतरंति सूत्रेणैव सिद्धत्वात् ।

अपिच—‘मान्त्रवर्णिकमेव च गीयते’ इतिसूत्रेण ‘सत्यंज्ञानमन-  
न्तमिति मन्त्रप्रस्तुत ग्रहस्त्र आनन्दमयस्य साधिते श्रीभाष्यमत-

रीत्या— सत्यज्ञानानन्तादिरूपस्वं मुक्तात्मनोपि न मन्यते' इति कथं  
मुक्तात्मनोऽमान्त्रवर्णिकस्य मान्त्रवर्णिकत्वं शङ्कोदेति, तथाच निरस-  
नीया भावादिदं सूत्रं वैयर्थ्यमेव ।

वस्तुतस्तु— अनुपपत्तेरित्यस्य विपश्चित्वानुपपत्तेरित्यर्थः कथं  
सूत्राख्लः कथं च मुक्तव्यावर्तकत्वमित्यपि चिन्त्यमेवेति ।

“अत्र श्रीभाष्यानुयायिनः”

‘भेदव्यपदेशाच्च कामाच्च नानुमानापेक्षेऽति सूत्रद्रष्ट्य  
साध्यस्य, नेतरोऽनुपपत्तेरिति सूत्रेण गतार्थत्वमङ्गीकृत्य  
श्रीभाष्यकारसिद्धान्ते ‘नेतरेति सूत्रस्य’ पूर्वोक्तस्य भेदव्यपदे-  
शादिति सूत्रद्रष्ट्यस्य वा तैयर्थ्यरूपं दूषणं भवन्तमेव दूषयति ।

तथाहि— निरस्तसमस्ताचिद्यादिदोषगन्धस्य जीवस्यैव  
शुद्धं स्वरूपं ‘सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेऽति मन्त्रेण विशोध्यते—  
इति पूर्वकनिराशपरम्, ‘नेतरोऽनुपपत्तेरिति सूत्रम् । परमात्मन  
इतरः मुक्तावस्थोऽपि न भवति मान्त्रवर्णिकः ‘सत्यज्ञान  
मनन्तं ब्रह्मेति श्रुतिप्रतिपाद्यः, अनुपपत्तेः, विपश्चित्यस्य जीवे-  
ऽनुपपत्तेरिति सूत्रार्थः ।

अयम्मावः, ‘सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेऽति मन्त्रवर्णोक्त  
ब्रह्मैव ‘सोऽकामयत’ एकोऽहं वहुस्यां प्रजायेय’ इत्यादि  
श्रुतिप्रतिपाद्यं तादृशश्रुतौच सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तित्वं सत्यसंकल्प-  
त्वादिवहूनामर्थानामन्तर्णीतत्वेन तदृष्टक निरुपाधिक सर्वज्ञ-  
त्वानुपपत्तिरूपहेतु वलेन जीवस्य तादृशमंत्रं प्रतिपाद्यब्रह्मेद

साधकमिदं सूत्रं हेत्वन्तरेण निरसनीय शंकान्तर निराकरण-  
परेण सूत्रेण सह कथं गतार्थमिति महान् विस्मयः ।

कामाच्चेति सूत्रं तु 'देहाद्यनपेक्ष संकल्पत्वरूपहेतुं वला-  
जीवमेदं साधकम् । अनुमीयत इत्यनुमानं प्रधानम्, तच्चानु-  
मानपदं तत्कार्यशरीरपरम्, कामशब्दस्सर्गाद्यकालीन सङ्कल्प-  
परः, हेतुनिर्देशांपेक्षापदाभ्यां कार्यं गम्यते, तेनायमर्थः—कामा-  
देव विचित्र जगत्सृष्टिः श्रूयते तस्य च न शरीरापेक्षासम्भवति  
तदानि शरीरसर्गासिद्धेः, तस्मादीदशसर्गकर्ता आनन्दमयो न  
जीवोऽपितु ब्रह्मैव—जीवस्य च कृत्वे न द्वेहानपेक्षसङ्कल्पत्व  
सम्भव इति ।

तथा च 'नेतरेति' सूत्रेण, निरुपाधिकैसर्वज्ञत्वानुपपत्त्या  
जीवस्य मन्त्रवर्णोक्त ब्रह्मत्वं निरस्यते । 'कामाच्चेति सूत्रेण तु  
'देहाद्यनपेक्षसङ्कल्पत्वरूप हेतुवलाच्चिराशः । विभिन्नं हेतुवलेन  
प्रवर्तमानयोस्सूत्रयोरन्यतरस्य वैयर्थ्यं दुरपहचनमिति वदन्  
महानेव चक्षुभ्यान् ।

सर्वज्ञत्वदेहाद्यनपेक्ष संकल्पत्वरूप हेतुद्वयानुपपत्ति रूपहेतु  
भेदेन सूत्रद्वयस्य श्रीभाष्यकाराणां स्पष्टव्याख्यानोपलम्भेनापि  
पुनरपि वैयर्थ्योऽद्वावनं कुटृष्टि निवन्धनत्वमेव प्रथयति ।

भेदव्यपदेशाच्चेति सूत्रं तु जीवादानन्दमयस्यभेदसाधकम् ।  
अतोऽस्यापि वैयर्थ्योद्भावनमसंगतमेव । जीव एव परिशुद्धा-  
वस्थायां ब्रह्मभवतीत्यपि कुटृष्टिशङ्कां निरस्यत्यनेन सूत्रेण—  
तथा च कथं पूर्वेण सूत्रेण गतार्थमिदं सूत्रमिति विभावय ।

“मान्त्रवर्णिकमेव च गीयते” इत्यनेनानन्दमयस्य ब्रह्मत्वे साधिते श्रीभाष्यरीत्या सत्यज्ञानानन्तादिरूपत्वं मुक्तात्मनोऽपि न मन्यता इति कथं मुक्तात्मनोऽमान्त्रवर्णिकस्य मान्त्रवर्णिकत्व-शङ्कोदेतीति यदुक्तं तदपि तुच्छम् ।

निरुपाधिक सर्वज्ञत्वाद्यभाव परुतया तादृशद्वाणां व्याख्यानं प्रदर्शनेन तादृशार्थस्यैव सिपाधियिपित्त्वात् । वस्तुतस्तु पूर्व-पक्षिणां तादृशार्थस्यासिद्धत्वेन यावन्नग्रमाणेन साध्यते तावता कथं सिद्धान्तस्थापनमित्यस्यावालसिद्धत्वेन कथं भवदीय प्रश्नावकाश इत्येव मुहाविस्मयः । भवदीयभाष्यकारदृष्ट्या रावेयां श्रुतिवाक्यानामद्वैतं परत्वेसति कथं तत्तत् श्रुतिवाक्येषु मतान्तर-परत्व सन्देहः कथं च तन्निराकरणमित्यपि किन्नविस्मर्ति । यदुपु स्थलेष्वेतादृश वालग्रस्तानामुत्तरकरणेषि शंकोच एव भवति महतामिति । यदपि कामाच्चेति स्वत्रमादाय विरुद्धभाषणं भवतस्तदपि विचार्यनिरस्यते ।

( रक्षामणि:—१५७—१५८—१५०— )

सप्तमंतु सूत्रम्—‘कामाच नानुमानापेक्षा’इति । इदमत्र श्रीभाष्य-काराणां विवरणम्—‘सोऽकामयत’ इत्यचित्संसर्ग रहितस्य स्वकामादेव विचित्रचिदचिद्रूपस्तुनः सृष्टिः—‘इदं सर्वमस्त्रज्जत’ यद्विदं किंच’ इत्यास्नायते । अतोऽस्यानन्दमयस्य जगत्स्त्रज्जतो नानुमानिका चिद्रूपस्तु संसर्गपेक्षा प्रतीयते-इति ।

इदमत्रालोचनीयम्, यत्-नानुमानिकाचिद्रूपस्तुसं सगुणपेक्षेत्यनेन यदि

देहानपेक्ष संकल्पादिमत्वं विवक्षितम्, तर्हि—आनन्दमयो न जीवः, आनुमानिक देहानपेक्ष संकल्पादिमत्वादिति फलति । अत्र च शिरः पक्षादिमत्वेन शरीरसम्बन्धस्यानन्दमये प्रत्यक्षत्वात् तस्यैष एव शारीर आत्मा यः पूर्वस्य—इति शरीर सम्बन्धानुमानिकत्वं पुच्छ प्रद्वाण्येव कल्पनीयमिति । तथा च शरीरानपेक्ष संकल्पादिमत्वमपि नानन्दमये सिद्धम्, इतिस्वरूपासिद्धिः प्रथमं दूषणम् ।

नेतरंति सूत्रेणैव गतार्थद्वादेत्तसूत्रवैफल्यं तु द्वितीयं दूषणम् । नानु-मानापेक्षेत्यंशवैफल्यं तु तृतीयं दूषणम् । तद्देतु व्यपदेशादिनेनैव गतार्थत्वादस्मिन्निति सूत्रस्य वैयर्थ्यवारणाय—पूर्वत्र सामान्येन समस्त-सुख हेतुत्वम्, अत्रतु गोक्षहेतुत्वमिति वा । पूर्वत्रोपायनिर्देशः, अत्रोपेयनिर्देशादित्यादि श्रुतप्रकाशिकायामुक्तम् । तत्र विवरणद्वयेषि— कर्तुं कर्मभावेन वा, कर्तुं साधनभावेन वा मेदव्यवस्थायामेवतात्पर्यादेकस्त्वयै कर्तुं कर्मत्ववत्, कर्तुं करणत्वयोरप्यसंभवस्य न्यायसाम्येन सिद्धौ सुग्रद्धय वैयर्थ्यमपरिहरणीयमेवेति ।

“अत्र श्रीभाष्यानुयायिनः”

‘कामाच्चनानुमानापेक्षे’तिस्मयमादाय श्रीभाष्यविवरण प्रदर्शनं पूर्वकं यत्किञ्चिदपि समालोचितं तदप्युपहास्यम् । तथाहि—आनन्दमयो न जीवः, आनुमानिकदेहानपेक्षसंकल्पादिमत्वादिति स्वार्थं निष्कर्षे, आनन्दमयस्य ‘तस्यैष एव शारीर आत्मा’ इति शारीरत्वं श्रवणात् स्वरूपासिद्धिरिति प्रथमं दूषणं यदभिहितं तदसङ्गतम् । नित्यं सर्वज्ञं परमेश्वरं संकल्पं ग्रति देहस्याप्रयोजकत्वात् । नहीश्वरं संकल्पं ग्रतिदेहस्यप्रयोजकत्वं येन देहसापेक्षसंकल्पस्य देहानपेक्षत्वमयुक्तंभवेत् । ‘इदं

सर्वमसुजतं यदिदं किञ्चन् इत्यादि प्रमाणः सर्वस्यापि संकल्पेन सूज्यद्वावगमात् ।

किञ्च 'तस्येष एव शारीर आत्मा यः पूर्वस्ये'त्यनेन शारीरत्वं श्रवणेन नेत्वरस्य करचरणादिमत्वं वक्तुमुचितम् । भवदभिमते पुच्छब्रह्मवादेऽपि शारीरत्वप्रसङ्गेन निर्विशेषनिरवयवादिस्वसिद्धान्तं विरोधं दोपस्य सोम्यत्वात् । अतोऽस्यां श्रुतौ शारीरत्वं जगच्छरीरत्वप्रयुक्तमेव परमात्मनः । तत्रैव 'जगत्सर्वं शरीरन्ते' स्थेय्यन्ते वसुधातलम्' इत्याद्युपचृहणान्यपि

---

प्रमाणानि । न केवलमुपचृहणवलेनैवायमर्थं उच्यतेऽपि तु वेदवाक्यान्येव स्पृष्टतरप्रमाणानि—'अन्तः प्रविष्टशास्ता जुनानां सर्वात्मा' यस्यात्माशरीरं य आत्मानमन्तरोयमयति' यस्य पृथिवी शरीरं यं पृथिवी न वेद' यस्य मृत्युशरीरम्' एप सर्वभूतान्तरात्मा अपहत पाप्मा दिव्यो देव एको नारायणः' इति, तथा च शारीरत्वं निवन्धनंस्वरूपासिद्धिदूषणमयुक्तमेव ।

यद्यपि 'सर्वाणि रूपाणि विचित्यधीरः । नामानि कृत्वाऽभिवदन् युदास्ते' वेदाहमेतं पुरुषं 'महान्तम्' आदित्यवर्णं तमसः परस्तात्' सर्वेनिमेया जज्ञिरे विद्युतः पुरुषादधि' इत्यादि वेदवाक्यानि परमात्मनः स्वासाधारणं विग्रहं प्रतिपादयन्ति ।

श्रीभाष्यकारा अपि—परस्यैव ब्रह्मणो निखिलहेयप्रत्यनीकानन्तज्ञानानन्देकं स्वरूपतया सकलेतर विलक्षणस्य स्वाभाविकानवधिकातिशयासंख्येयकल्याणगुणगणाश्च सन्ति । तद्देव

स्वाभिमतानुरूपैकरूपाचिन्त्य दिव्याद्भुतनित्य निरवद्यनिरति-  
शयौज्वल्यसौन्दर्यसौगन्ध्य सौकुमार्य लावण्य यौवनाद्यनन्त-  
गुणगृणनिधिदिव्यरूपमपि स्वाभाविकमस्ति । इत्यग्राकृत  
विग्रहं स्वीकृत्वान्ति, प्रमाणानि तु पूर्वोक्तान्येवेति । परन्तु  
विभूत्स्वरूपस्याशरीरस्य परमात्मनोऽग्राकृत विग्रहस्य प्रामा-  
णिकत्वेऽपि न देह संपेक्षं संकलदं येन देहानपेक्षा संकल्पत्वा-  
सम्भव इति ।

स्वद्वयस्य परस्परं वैयध्योद्भावनमप्यसङ्गतम्—विभिन्न-  
रूपेण प्रवृत्तत्वात् । तद्देतुव्यपदेशादिति सूत्रं तु—आनन्दयितृत्व-  
आनन्दयितव्यरूप कर्मकर्तुभाव विरोधेन जीवव्यतिरेक साधन  
परम् । अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्त्री'ति सूत्रेऽस्मिन्निति  
विपयसम्मी—तेन, आनन्दविषयत्वानन्दाश्रयत्वमोभोऽकृभोग्य-  
रूपत्वेन तल्लक्षण कर्मकर्तुविरोधेन जीव भेदसाधनपरंखल्विद-  
मस्मिन्निति सूत्रम् ।

तथाचैकत्र जीवसमवेतानन्दप्रयोजकताया, अपरत्र जीव-  
गतानन्दविषयतायाश्च जीवभेदसाधकता विवक्षया साधकत्वा-  
भिमत हेतुभेदेन साधकहेतुद्वयपरमद्वये कथमेकेनापरस्य गतार्थत्व-  
मिति तु पूर्वमेवोक्तंनेह विस्तारप्रयोजनमिति । अतो मिन्न  
हेतुवलेन साधकयोः सूत्रयोरेकेनापरस्य गतार्थत्वमभिग्रेत्यद्वि-  
तीयदूषणमयुक्तमेव ।

तृतीय दूषणन्तु केवलं संख्यामात्रमेव, न किञ्चिदपि प्रका-

रोपपादनं कृतं भवद्विभः । 'नानुमानापेक्षेत्यस्यार्थस्तु पूर्व-  
मेवोक्तस्तस्य च संकल्प वाचक कामपदेन कथं सिद्धिरिति  
तृतीय दूषणमपि पास्त्रव्यामोहनमात्रम् ।

यदपि—पूर्वत्र सामान्येन समस्तसुखहेतुत्वम् । अत्रतु  
मोक्षहेतुत्वम् ; पूर्वोपायनिर्देशः, अत्रोपेयनिर्देशः । इत्यादि  
श्रुतप्रकाशिका वाक्यान्यनुद्य कर्मत्व कर्तृत्वादि विरोधवत्  
कर्मत्वकरणत्वादिविरोध जल्पनेन स्वस्य कृतकृत्यं मन्यते  
भवता तदपि विपरीतमेव ।

नहीमानि श्रुतप्रकाशिका वाक्यानि—तद्वेतुव्यपदेशाद्  
'अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ती'त्यनयोः सूत्रयोः परस्परं वैयर्थ्य  
परिहारपराणि, येन भवद्विधानांदोषदर्शिनां कदाचिदपि भवेत्  
सफलता । अपि तु वैदिकसिद्धान्तनिर्धारणपराणां संप्राप्त्या-  
सार्थपदवीनां श्रुतप्रकाशिकाचार्याणां श्रुत्यर्थव्याख्यानपराणी-  
मानिवाक्यानि । इति तु तत्रैव स्पष्टं नेह वृथा विस्तार  
प्रयोजनम् । सूत्रद्वयस्य योक्त्योऽभिग्रेतः 'स उक्तोऽस्माभिः  
पूर्वं न तेन कथंचिदपि कस्यापि सूत्रस्य वैयर्थ्यमिति । अत एव  
श्रुतप्रकाशिकाचार्याः, अस्मिन्निति सूत्रस्य 'विषयसमर्पिं  
वर्णयन्ति ।

अनेन ग्रन्थेन तु—'कोश्चेवान्यात् कः प्राण्यादिति श्रुत्यर्थ-  
मेव वर्णयन्ति व्यापार्याः । गुरुप्रसर्त्तिविना वृथैव' सिद्धान्त

ग्रन्थेनिष्कर्षे भवताम् । एवं विधास्त्वं ग्रन्थे भ्रममूलाः द्रोह-  
मूलाश्च भवदुक्त्यस्सन्ति । नहि तासु विशेषतां विचार-  
स्यावद्यकता महतामिति ।

**यदपि—पुच्छवद्वाणश्चास्त्रप्रतिपाद्यत्वगुक्तं तदप्यसंगतम् ।**  
भवदीय भाष्यकाराणां पूर्वपैक्षाण्यनुद्य, अस्मदाचार्यः पूर्वमेव  
निरस्तत्त्वात् ।

‘ब्रह्मविदाज्ञोतिपरमिति’ प्रस्तुतं परमप्राप्यन्तवद्वा ‘सत्यंज्ञान-  
मनन्तं ब्रह्मोति लक्षणेन परिशोध्य—तु देवतु वदत् ‘तस्माद्वा एत-  
स्मादात्मन आकाशसम्भूतः’ इति कारणत्वेन आत्मशब्देन  
निर्दिश्य, तस्यच सर्वान्तरत्वेनात्मत्वं व्यञ्जयद्वाक्यमन्नमयादिपु  
त्तदन्तरतया आत्मत्वेन निर्दिष्टान् प्राणमयादीनुतिक्रम्य  
‘अन्योऽन्तर आत्माऽनन्दमयः’ इत्यात्मशब्देन निर्देशमानन्दमये  
परिसमाप्यति ।

तस्मादात्मशब्देन प्रक्रान्तं ब्रह्मवानन्दमय इति सिद्धम् ।

पृथिवी पुच्छं प्रतिष्ठा’ महः पुच्छं प्रतिष्ठा’ इदं पुच्छं  
प्रतिष्ठा’ अथर्वाङ्गिरसः पुच्छं प्रतिष्ठा’ इत्युक्तवा तत्रत्रोदा-  
हृताः ‘अन्नाद्वै प्रजाः प्रजायन्ते’ इत्यादि श्लोकाः यथा न पुच्छ-  
मात्रप्रतिपादनपराः, अपित्वन्नमयादिपुरुषप्रतिपादनपराः । तथैव  
‘ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठा’ इत्युक्तवा ‘असन्नेव सभवति’ अयं श्लोकोऽपि  
न पुच्छमात्र प्रतिपादनपरः किन्त्वानन्दमयप्रतिपादनपरएवेति ।

अतो ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठेत्यनेनापि न पुच्छं प्रधानवाद-  
सम्भवः ।

आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानादिति स्थानग्रमाणकृतम् ‘आनन्द-  
मयमात्मानमुपसंक्रामतीति’ वाक्यमेवानन्दमयस्य ब्रह्मत्वे मान-  
मिति ।

किञ्च ‘सोऽकामयत’ इतिवाक्ये स इति पुलिङ्गतच्छब्देन  
कारणवस्तुनिर्देशाच्च, आनन्दमयः परंब्रह्म ।

नपुंसकब्रह्मशब्दस्य पुलिङ्गेन तत्पदेन ग्रहणस्यायोग्यत्वेन,  
पुच्छशब्दवादोऽयुक्त एवेति । तदुक्तमाचार्यपादैः—

“पुलिङ्गान्तप्रधानं प्रकृतपरवचोरूपणं चाप्यनन्यैः,  
श्लोकाः पुच्छं नचाहुः सरसंमपि हि नः सूत्रमन्योऽन्तरोऽन ।  
पञ्चादिश्चांशभावान्निरतिशयतया रूपणादानुरूप्यात्,  
पर्यायत्वादनन्यात्मकवचनतया पुच्छहेतुः परात्मः ॥

इति, यदपि—‘सोऽकामयत’ इति पुलिङ्गतच्छब्देन आत्मश-  
ब्दस्यैव परामर्शः, तेन न पुलिङ्गतच्छब्दं परामर्शानुपपत्तिरिति,  
तदपि श्रुतप्रकाशिकाचार्यैरेव निरस्तम् । व्यवहितात्मशब्दा-  
पेक्षया, अव्यवहितानन्दमयस्यैव ग्राह्यत्वात् ।

व्यवहितादव्यवहित ग्रहणंहि सर्वसम्मतम् । ‘तस्यैष एव  
शारीरआत्मा’ इत्यात्मशब्दस्याव्यवहितत्वेन तदभिग्रायेण पुलिं-  
ग्गतच्छब्देनात्मशब्दस्य परामर्श इति, निर्वाहप्रकारोप्ययुक्तः ।

‘तस्यैष एव शारीरआत्मा’ इति वाक्यस्थस्यात्मनः सर्व-

पर्याय साधारणत्वेन एतत्पर्यायस्य प्रधानप्रतिपाद्यत्वाभावात्, सर्वनामशब्दस्य प्रधानं प्रतिपाद्यत्वस्वारस्याच्चेत्यादि वहुदूषणानि तत्रैव द्रष्टव्यानीति विस्तरभयान्नेह तन्यते । तस्मादानन्दमयस्यैवं परमात्मत्वपराणिश्रुतिवाक्यानि नतु पुच्छत्रिष्ठपराणीति, भगवद्वादरायणसूत्राणित्वत्यन्वप्रतिकूलानि पुच्छत्रिष्ठवादस्य ।

तथाहि—‘आनन्दमयोऽस्यासादिति’ आनन्दमयस्य ब्रह्मत्वपरं प्रथमसूत्रमेव विपरीतं प्रथमं भवन्मते ।

अस्यसूत्रस्य—‘पुच्छं ब्रह्म, स्वप्रधानेन वाक्यप्रतिपाद्यम्, असन्नेवेति निगमनश्लोकस्थ ब्रह्मशब्दाभ्यासदर्शनात् । आनन्दमयो न श्लोकप्रतिपाद्यः, तत्र ब्रह्मशब्दाभ्यांस न्दर्शनात् । इति द्विविधं व्याख्यानं शंकराचार्याभिमंतम् ।

इदं द्विविधमपि व्याख्यानं स्पष्टमेव सूत्राक्षराननुगुणं वहुदोपयुक्तमपि । तत्र प्रथमपक्षे, आनन्दमयपदस्य पुच्छत्रिष्ठणि लक्षणा, अनुपस्थितप्रतिज्ञाध्याहारः, सूत्रोपस्थितानन्दाभ्यासस्य शीघ्रोपस्थितिकत्वेन तत्त्वागेनोपस्थिताभ्यासार्थत्यागः ।

द्वितीयपक्षेतु—ईक्षतेनांशब्दमितिसूत्रान्बध्याहारः, वेदेशिकपदाध्याहारः, अभ्यासपदस्य सन्निहित सूत्रोपस्थितानन्दाभ्यासस्य त्यागेन मुख्यार्थपरित्यागः । इति व्याख्यानद्वयमपि त्रिदोषम् । किञ्चतादशार्थाभिप्रेतत्वे ‘ब्रह्मपुच्छमभ्यासादि’ त्येवस्पष्टकुतो नोक्तं सूत्रकृता ।

एतेन व्याख्याद्वयमभिप्रेत्यैव न ‘ब्रह्मपुच्छमभ्यासादि’

त्युक्तमित्यपि निरस्तम् । लक्षणया, अध्याहारेण च पूर्वोक्त-  
दिशाऽत्राप्यर्थद्वयनिर्वाहात् ।

आनन्दमयस्य श्लोकप्रतिपाद्यत्वाभावादप्रधानत्वं कथन-  
मप्यसंगतम् ।

श्लोक प्रतिपादं प्रधानमिति श्रुतियाक्यस्य केरप्यनध्यय-  
नात् ।

द्वितीयम्—‘विकारशब्दादिति चेन्नप्राचुर्यात्’ इति स्थं  
हि’ आनन्दमय इत्यत्र मयट्प्रत्ययस्य विकारार्थत्वनिरसनेन प्राचु-  
र्यार्थत्वस्थापनपरम्, तथासति सूत्रस्थविकारप्राचुर्यशब्दयोः  
स्वारस्यमपि सुरक्षितं भवति ।

अस्य सूत्रस्य शांकरब्याख्यानमिदम्—विकारशब्दात्, अव-  
यवयाचक् पुच्छशब्दात्, ब्रह्मणः स्वप्रधानत्वंनेति चेत्, न, प्राचु-  
र्यात्—अवयवप्रायवचनात्, पुच्छशब्दोपपत्तेरिति ।

व्याख्यानमिदमत्यन्तोदक्षरं स्वाभिलिपितार्थं विशेषसाध-  
नाय स्वकपोलकल्पितमिति सहृदय विद्वज्ञविदितमेव ।

---

व्याससूत्रस्य पदार्थं वाक्यार्थत्यगेन यादृशं विरुद्धं सूत्रार्थ-  
वर्णनं शंकरमते, न तादृशं मतान्तरे काप्युपलभ्यते । अतएव  
‘सूत्राणितु यथाकथं चिद्र्योजयितव्यानि’ इति स्वयमेवासन्तु-  
प्यन्तः सूत्रार्थवर्णने वदन्ति शंकराचार्याः ।

---

श्रुतिसूत्रिविरोधं स्मृतेरिव सूत्राणामप्यप्राभाष्यमेव यदि-  
भवदिष्टन्तर्हि गतं ब्रह्मसूत्राणां वेदान्ततत्त्वं व्यवस्थापक-

त्वम् । सर्वत्रैव 'व्याख्यानतो विशेषं प्रतिपक्षं नहि सन्देहा-  
दलक्षणमिति' न्यायेन व्याख्यानद्वारा शास्त्राणामयों नेयः,  
नतु स्वस्यासन्देहमात्रेण शास्त्राणामप्रामाण्यं स्वीकर्तव्यमिति ।  
दुरुद्धरविरोधे सत्येव कथंचिदप्रामाण्यं संभवेऽपि, अष्टादश-  
पुराणानां निर्मातुर्नारायणापरावतारस्य वैदिकमार्गं निर्धार-  
णतत्परस्य भगवतः । वेदाचार्यस्याङ्गात्मपि तच्चं तदीय-  
चरणरजोनुपेवणेनैव लभेते प्राप्तपदवीकेन शंकराचार्येण ज्ञातं  
सत् सूत्राणां दुरुद्धर वेदविरोधेन, कथंचिदेव सूत्राणां वेदाविरो-  
धित्वं स्थापितमित्याश्चर्यतममिति ।

सन्तिवद्वोहि ब्रह्मसूत्रभाष्यकारास्ते, सर्वं एव सूत्राणां  
व्याख्यानं प्रदर्शनेन सर्वत्रैवाविरोधमेव मन्यन्ते ।

शंकराचार्यस्तु विरोधमेव मन्यते । तर्हि सूत्रखण्ड-  
नायैव प्रवृत्तो भवदीय शंकराचार्यं इत्येवाङ्गीकर्तव्यः ।

'तृतीयं 'तद्देतुव्यपदेशादि'ति सूत्रमपि विपरीतं तन्मते-  
अत्र ब्रह्म प्रतिकोटितया तत्पदेन जीवग्रहणस्य स्वारस्येऽपि  
तत्परित्यागेनानन्दमयपरामशेनोदक्षरमेव सूत्रव्याख्यानमिति ।  
इदन्तु दिग्दर्शन मात्रमेव कृतमस्माभिः । एवं सर्वत्रैव विशेषत  
आनन्दमयाधिकरणे सर्वाण्यपि भगवद्वादरायणं सूत्राण्यन्यथा-  
नीतानि शंकराचार्यः ।

श्रीभाष्यकाराणां सिद्धान्ते हि न कुत्राप्युदक्षर व्याख्यानं  
सर्वत्रैव सूत्रार्थमात्र वर्णनेनाविरोध एव श्रुतिं स्मृत्यादिभिस्सह ।

भगवद्रादरायणसूत्रस्य तदीयशिष्य महर्पि बोधायनेन  
 यादृशं व्याख्यानं कृतं तदनुसारि व्याख्यानमेव श्रीभाष्य-  
काराणाय् । अत एव श्रीभाष्यकाराणां सर्वाण्यपि श्रुतिस्मृति-  
गूत्राणि सानुकूलानिभवन्ति । तस्मादानन्दमयः परं ब्रह्मैव  
 तत्पक्षसाधकानि सर्वाणि वेदान्तवाक्यानि । पुच्छब्रह्मवादस्तु  
 श्रुतिस्मृति सूत्र विरुद्ध एव । शांकरादिव्याख्यानन्तु न केवलं  
श्रुति स्मृति सूत्रविरुद्धमपितु—बोधायनादिमहर्पि सिद्धान्त  
विरुद्धमपि ।

तस्माद्बोधायनादृनुसारि श्रीभाष्यकार भगवद्रामानुजा-  
 चार्यप्रणीत श्रीभाष्यमेवतत्त्वतो वेदान्तसूत्रस्य भाष्यं तदेव  
दुःखत्रयाभिभूत सांसारिकं जनपरिक्षणाय परमश्रेयसे च  
प्रभवति । आनन्दमयः परं ब्रह्मैवेति भवद्रादरायण सिद्धान्त  
 एव वेदार्थस्तदेव श्रीभाष्यकाराभिमतमिति ।

श्रीभाष्यसिद्धान्ते सूत्राणामुपनिषदां ग्रमाणान्तराणां च  
 सर्वेषां स्वारस्यं न च कस्याप्यंशस्य वाध लेशोऽपि । शांकरादि-  
 मतेतु श्रुति स्मृति सूत्राणां सर्वेषामस्वारस्यं स्वप्नक्षसाधकं ग्रमाण  
 वैघव्यव्यास्तीतिसर्वविदितम् । तस्माद्बगवद्रामानुजाचार्यं पादा-  
 भिमत सिद्धान्त एव श्रुतिस्मृतिममतः स एव भगवद्रादरायण  
 सम्मतश्चेति । असूयादि रहितैः प्रामाणिकैः सेव्यं श्रीभाष्यमेव

तदेवानन्दमय सच्चिदानन्दघनपरब्रह्म श्रीमन्नारायण स्वरूप-या-  
थात्म्यज्ञानैकप्रकाशकंमिति, हरिः ओं तत्सत् ।

\* इति \*

**केदास्त्वंमार्तण्डस्य**

**‘षष्ठमःस्मयूखः’**

‘श्रीनिवास परब्रह्मणे नमः’

श्रीमते हयग्रीवाय नमः

श्रीमते रामानुजाय नमः

अस्मद्गुरुभ्यो नमः

\* श्रीः \*









